

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY

NO. 00780

FARLOSHENE SHTERN



Jonas Turkow



Permanent preservation of this book was made possible by

Sybil Stern Mervis

in memory of

Herman Leonard Miller

FUNDING FOR THE CORE COLLECTION OF YIDDISH LITERATURE
WAS MADE POSSIBLE IN PART BY A GRANT FROM THE
DAVID AND BARBARA B. HIRSCHHORN FOUNDATION



NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG



MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center



The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified.

If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

יאנאם מורקאוו
פארלאשענע שטערן



ביב ער-סערייע

דאָס פּוילישע יידנטום

פ ד

רעראקטאָן :

מאַרק טורקאָן

פאַרלאַגס-לייטער :

אַרבעט מיטל-ערט

די רשימה פון די דערשיינענע בענד — צום סוף פונעם בוך

יאנאס טורקאוו

פארלאשענע שטערן

באנד צוויי



ארויסגעגעבן דורכן
צענטראל-פארבאנד פון פוילישע יידן אין ארגענטינע

בוענאס-איירעס, 1953 — תשי"ד

אינהאלט פון צווייטן באַנד

7	יעקב וואַקסמאַן
15	אַסתר גרובער
24	פעליקס פרידמאַן
31	בערנאַרד האַרט
44	דוד בייגעלמאַן
48	לייבעלע הערבסט
52	משפּחה זאַנדבערג
63	ליובאַ לעוויצקאַ
69	פּסח קערמאַן
76	הענריק שאַראַ
80	יעקב מאַנדעלבלויט
89	משה וויידע
93	יצחק אַזאַרך
100	זול. וויינטרויב און א. אַסטוזשעגאַ
108	יאַשאַ גלעזער
113	ד"ר יעקב וויגאַדסקי
117	נתן און מלך רייכענבערג
122	שלמה וויינגאַלד
129	מענדל ראַבין
137	לאַוראַ גליקסמאַן
142	וואַלף ניהוויז
148	אַדאַם דאַמב און סאַניאַ אַלטבוים
157	באַריס טורגעל
162	צעשע סאַרנאַ

167	זישע קאץ
173	משפחה קאדיש-כאש
178	פריץ קליינמאן
187	יוסף קאמען
192	ד"ר לייב לאנדוי
200	מ. שניאור
205	בן-ציון סיגאל
211	משה און פעלאַ גארבאָזש
216	נחום שטערנהיים
223	הירש מאץ
229	מאיר מעסטל
233	לאה ליבראָווסקי
238	לאַזאַר קאהאַן
245	יאָסעלע קאַלאַדני
250	יעקב ניסענבוים
254	מוסיאָ קורץ-סמאַרגאַנסקי
258	פעליקס רובינליכט
267	אַברהם זיינפעלד
273	יואל בערגמאן
278	יצחק ברוינער
281	מיין שוועסטער רחלע
291	נעמען-רעגיסטער
310	ביכער-רשימה
313	פרעסע-שטימען

יעקב וואקסמאן

אין יאר 1932 האָט יעקב וואַקסמאַן געפֿייערט זיין 50-יאָריקן טעאַטער-יוֹבֿל. אין שייכות מיט דעם האָב איך אָנגעשריבן אַן אַרטיקל אין די „ליטעראַרי-שע בלעטער“ אין וואַרשע, וווּ כ'האַב, צווישן אַנ-דערן, געזאָגט:



„יעקב וואַקסמאַן געהערט צו די ווייניקע טעאַטער-מענטשן, וואָס טוען זייער אַרבעט באַ-שיידן, אין שאַטן, אין אַ דאַנק זייערע פאַרדינסטן גיבן זיי די מעגלעכקייט אַנדערע זיך אַרויסצורוקן. נישט איינער פֿון די היינטיקע טעאַטער-גדולים האָבן זייער דערפֿאַלג, אויפשטייג און קאַריערע צו פֿאַרדאַנקען יעקב וואַקסמאַנען.

„יעקב וואַקסמאַנס פֿאַרשיידנאַוטיקע טעטיקייט אויפֿן געביט פֿון יידישן טעאַטער האָט אים פֿאַפּולער געמאַכט צו דער גאַנצער יידישער וועלט...

...יעקב וואַקסמאַן האָט, נישט געקוקט אויף זיין עלטער, נאָך נישט איבערגעריסן זיין טעאַטער-אַרבעט. ער האָט נאָך גענוג יוגנטלעכן ברען און האַלט אין איין שאַפֿן אַריגינעלע און איבערגעזעצטע פּיעסן, און עס וועט נישט זיין קיין גוזמא צו באַצייכענען וואַקסמאַנען אַלס דעם פֿראַדוקטיווסטן יידישן טעאַטער-שרייבער. די אמתע באַדייטונג פֿון יעקב וואַקסמאַנס רייכער טעטיקייט אויפֿן געביט פֿון יידישן טעאַטער וועט נאָך פֿונעם היסטאָריקער גענוי אָפּגעשאַצט ווערן. עס וואַלט אָבער געווען אַן עוולה נישט צו דערמאַנען איצט יעקב וואַקסמאַנען, וועל-כער האָט 50 יאָר ברויזנדיק לעבן אַוועקגעגעבן דעם יידישן טעאַטער און זיך שטענדיק אָפּגערוקט אין אַ זייט, פֿאַריגענדיק אַנדערע דאָס זאַמלען די פירות פֿון זיינע גרויסע דערפֿאַלגן...“

יאנאס טורקאו

דאָס האָב איך געשריבן אין אַ צייט, ווען עס איז נאָך געווען אַ ברויזנדיק ייִדיש לעבן; ווען וואַקסמאַן האָט נאָר ווייטער געשאַפן און וואַלט נאָך אַ סך געקענט ביישטייערן פאַרן ייִדישן טעאַטער, ווען נישט די מלחמה, וואָס האָט אַ סוף געמאַכט צום ייִדישן לעבן אין פּוילן און אויך צו זיין — וואַקסמאַנס — שאַפּערישן לעבן.

יעקב וואַקסמאַן איז געבוירן געוואָרן אין לובלין ביי אַן אַסימיליר־טער ייִדישער משפּחה (זיין פאָטער איז געווען אַן אַדוואָקאַט) און דערי־בער האָט ער נישט אַרויסגעטראָגן פון דערהיים קיין ספּעציעלע ייִדישע דערציאונג. דאָס האָט ער זיך דערוואָרבן אַליין, געפּינענדיק זיך אין אַ ייִדישער סביבה, הויפּטזעכלעך — בעת זיין מיליטער־דינסט אין קראַנ־שטאָט. דאָרט איז ער געווען אַן אַפּטער אַריינגייער אין די דאָרטיקע ייִדי־שע אינטעליגענטע הייזער און טאַקע דאָרט האָט ער זיך באַקענט מיט דער ייִדישער ליטעראַטור.

אין יאָר 1882 איז וואַקסמאַן אַריינגעטראָטן אין שוואַרצס ייִדישער־טרופּע אין זיין געבוירן־שטאָט לובלין. באַזיצנדיק אַ שיינע שטים צו זינגען, האָט וואַקסמאַן געזונגען אין כאָר און אויפגעטראָטן אויך אַלס עפּיזאָדן־ראַליסט. פון דעמאָלט אַן האָט ער זיך פאַרבונדן מיטן ייִדישן טעאַטער, וווּ ער האָט געאַרבעט אַלס אַקטיאָר, סופּליאַר און שפּעטער — אַלס רעזשיסאָר, טעאַטער־דירעקטאָר, פּיעסן־שרייבער און איבערזעצער. און טאַקע אַלס פּיעסן־שרייבער האָט וואַקסמאַן די גרעסטע פאַרדינסטן פאַרן ייִדישן טעאַטער.

נאָכן פאַרענדיקן זיין אַרבעט ביי שוואַרצן אין טעאַטער איז וואַקס־מאַן אַנגאַזשירט געוואָרן צו יוסף וויינשטאַקן אין טרופּע, מיט וועלכער ער האָט געמאַכט אַ לענגערן טורנע, שפּילנדיק ראָלן אין גאַלדפּאָדן־רעפּערטואַר.

דער דאָזיקער פּעריאָד איז פאַר וואַקסמאַנען געווען איינער פון די שווערסטע אין זיין טעאַטער־קאַריערע. ס'איז אים אַפּטמאָל אויסגע־קומען צו שפּילן אין שטאַלן, אין שייערס, אויסצושטיין בזיונות און אַפט — צו ליידן הונגער. דאָך האָט וואַקסמאַן, ביי זיין גרויסער ליבשאַפט צום טעאַטער, נישט געוואַלט אים פאַרבייטן אויף אַ רואיק, זאָט לעבן, וואָס ער האָט געהאַט ביי זיין טאַטע־מאַמע אין שטוב.

פארלאשענע שטערן

ווען וויינישטאָק איז געווען געצווונגען, צוליבן פארבאָט אויף יידיש טעאָטער, צו אַרגאַניזירן זיין „אַריענטאַלישע אָפּערעטן-געזעלשאַפֿט“ און אַוועקפאַרן קיין דייטשלאַנד שפּילן טעאָטער, איז וואַקסמאַן צוריקגעקומען קיין לובלין און באַקומען אַ פּאַסטן אַלס שרייבער אין דער דאַרפֿס-פאַרוואַל-טונג ביים שטאַט-אַמט. נאָך זיין מיליטער-דינסט אין קראַנשטאַט — איז ער געוואָרן אַ מיטאַרבעטער אין דער רוסישער רעגירונגס-צייטונג „לוב-לינסקיע וויעדאָמאַסטי“. דאָס איז געוועזן דער אַגהויב פון זיין שרייבער-קאַריערע. צוליב זיינס אַ נאַטיץ וועגן צעשלאַגן אַ יידן אין פּאָליציי-אַרעסט ווערט וואַקסמאַן, אויף אַ פאַראַרדענונג פונעם לובלינער גובערנאַטאָר, אַרויסגעוואָרפן פון דער רעדאַקציע.

פון דעמאָלט אָן האָט וואַקסמאַן געאַרבעט ביי אַ באַקאַנטן לובלינער אַדוואַקאַט און געשריבן גלייכצייטיק ראַמאַנען.

אונטערן איינדרוק פונעם קישעניעווער פּאַגראַם שרייבט וואַקסמאַן אַן זיין ערשטע דראַמע, אונטערן נאָמען „אין יענע טעג“, לויטן סוזשעט פון פּרץ סמאַלענסקיס דערצייילונג „דערוואַכונג“.

אין יאָר 1906 האָט וואַקסמאַן אָנגעשריבן די דראַמע „די מכבי-מוטער“, וואָס איז אויפגעפירט געוואָרן צום ערשטן מאל אויף דער יידישער בינע אין זיין היימשטאָט לובלין, אין יאָר 1908, און אינעם זעלביקן יאָר — ביי קאַמפּאַניעיעצן אין וואַרשעווער „מוראַנאווער“ טעאָטער, וווּ זי איז באַלד פאַרווערט געוואָרן דורך דער צאַרישער צענזור.

וואַקסמאַן שרייבט אַלץ נייע פּיעסן, וואָס ווערן אומעטום געשפּילט מיטן גרעסטן דערפּאָלג. ער ווערט אַפּילו אַ מיטגליד פון קיזערלעכן פּאַריין פון דראַמאַטישע שרייבערס אין פעטערבורג.

צו די גרעסטע דערפּאָלגן פון זיינע דעמאָלט-אָנגעשריבענע פּיעסן געהערן: „די פאַרשטויסענע“, אויפגעפירט צום ערשטן מאל דורך פּיש-זאַנען אין וואַרשע, אין יאָר 1909; „דער פּראָוואַקאַטאָר“, אויפגעפירט דורך סאַבסיס טרופּע; „בערעק יאַסעלעוויטש“, אויפגעפירט אין לובלינער פּוי-לישן טעאָטער, אָבער באַלד פאַרווערט געוואָרן דורך דער צאַרישער צענזור (אין די שפּעטערדיקע יאָרן האָט די דראַמע געשפּילט משה דוד וואַקס-מאַן אין קאַמינסקיס טעאָטער אין וואַרשע); „דאָס גאַסן-מיידל“, געשפּילט אויף אַלע יידישע בינעס איבער דער גאַנצער וועלט און אויך אויף פּרעמד-

שפראַכיקע בינעס. די פיעסע איז אויך געשפילט געוואָרן אין העברעאיש, אין ארץ-ישראל. פון צווישן די פיל אַנדערע פיעסן דאַרף מען נאָך דער-מאַנען זיינע „אוקראַינער פאַגראַם-קרבות“, וואָס איז פאַרווערט געוואָרן דורך דער צענזור, און — „אין אַ קעלער-שטוב“, אויפגעפירט געוואָרן צום ערשטן מאל אין אדעס, ביי אַבסיי, אין יאָר 1912.

וואַקסמאַן האָט אַנגעשריבן אַ גאַנצע ריי אַפערעטעס, וואָס האָבן גע-האַט דעם גרעסטן דערפאַלג, צווישן אַנדערע — „די שיינע בערטאַ“, מיט מוזיק פון יוליוס אַדלער און יצחק שלאַסבערג; „מאַלווינע וויל אַזוי“, מוזיק — יצחק שלאַסבערג; „וואָס אַ מויד קען“ („אין זוך אַ שותף“), מוזיק פון יוליוס אַדלער און יצחק שלאַסבערג; „די פרימאַדאַנע“, מוזיק פון הערמאַן קומאַק.

וואַקסמאַן איז אויך געווען דער ערשטער, וואָס האָט — אמת, לויט דער איניציאַטיוו פון דער פרימאַדאַנע נאַדיאַ ניעראַסלאַווסקאַיאַ און פּרץ סאַנדלערן — אַריינגעבראַכט אין יידישן טעאַטער די אייראָפּעאישע אַפּע-רעטע, — און דאָ ליגט טאַקע זיין נישט-אומשאַצבאַרער פאַרדינסט.

ס'איז פון וואַקסמאַנס זייט געווען אַ דרייטקייט צו קומען אין יידישן טעאַטער מיט פּראַנץ לעהאַרס „חיה“ (אין דער ווונדערבאַרער אויספירונג פון דער גרעסטער יידישער פרימאַדאַנע פון יענער צייט — נאַדיאַ ניע-ראַסלאַווסקאַיאַ), „ציגיינער-ליבע“, „פופטיק“ מיט קלאַראַ יאַנג, „די דאַמע אין רויטן“, „מיידל-מאַרק“, „די טאַנסאַנעטע“, „אויטאַ-ליבע“, „פרי-לינגס-לופט“, „די דאַלאַר-פרינצעסין“, „סוזי“, „די טשאַרדאַש-פירשטיין“, „שושנה די צנועה“, „באַראַן קימעל“ — און דאָס אַלץ דערלאַנגען דעם פאַר-שונדעוועטן יידישן טעאַטער-עולם און אַקטיאָרן פון יענער צייט. דאָס איז געווען יעקב וואַקסמאַנס גרעסטער פאַרדינסט.

דער דיכטער פּסח קאַפּלאַן (אַומגעקומען בעת דער נאַצישער אַקור-פאַציע אין ביאַליסטאָק) האָט געשאַפן די הערלעכסטע טעקסטן צו די לידער צו אייניקע, דורך וואַקסמאַנען, איבערגעזעצטע אַפערעטעס.

דאָס איז באמת געווען אַ גלאַנץ-פּעריאָד פונעם יידישן טעאַטער אין פּוילן. ווער עס געדענקט די צייט פון דער אַפערעטע אין „עליועאום“ טעאַטער אין וואַרשע, אונטער דער דירעקציע פון יעקב ליבערט, פּרץ סאַנדלער און ה. עפּעלבערג (יאָר 1912), וווּ ס'איז צום ערשטן מאל אויפ-

פארלאשענע שטערן

געפירט געווארן די אייראפעאישע אָפּערעטע, בראש מיט נאָדיאָ ניעראָס-לאָוסקאָיאָ און יעקב ליבערט, הערמאַן בערמאַן, בראָן, בערטיל, יעקב קעלטער, מישאָ אָפּעלבאַום; ווער עס געדענקט די אָפּערעטע אין "צענ-טראַל"-טעאַטער און אין קאַמינסקיס טעאַטער — אין וואַרשע, וואָס דוד צעלמיסטער האָט אָרגאַניזירט (אין די יאָרן 1916, 1917 און 1918, מיט מיכאל מיכאַלעסקאָ, מיצי האָפּע, פענאָ סערבע, אירענע וועליש, כאָרו, ל. ראָזען, דוד לעדערמאַן, משה טיימאַן, יצחק ליפּינסקי, סען קלער, סאָ-ניאָ וויינבערג, פ. לאַסקאַווסקי, שמחה ראָזען א"א, ווייסט, אַז מיט דעם איז פאַרבונדן דער נאָמען יעקב וואַקסמאַן.

אַ סך בייגעטראָגן צו באַרייכערן די יידישע דראַמאַטישע בינע האָט וואַקסמאַן אויך מיט זיינע אינסצעניזירטע פּיעסן און איבערזעצונגען, ווי "דער גלאַקן-ציער פון נאַטר דאַם", "ציאַנקאַלי", "ערדגייסט", "די פּערל פון שאַנכאַי", "מאַנדאַרין וווּ", "דער, וואָס האָט זיך פאַרקויפּט", "יאָ-שיוואַראַ", "דער 41טער". ער האָט אויך באַאַרבעט פאַר דער בינע י. אָפּאַ-טאַשוס "פוילישע וועלדער", ז. סעגאַלאָוויטש "אונדזער פרוי", מענדעלע מוכר ספּרימס "פּישקע דער קרומער" און אַנדערע ווערק.

ס'וואָלט געווען אַ צו לאַנגע רשימה, ווען כ'וואָלט געוואָלט אויסרע-כענען וואַקסמאַנס אַלע טעאַטער-שטיק, וואָס האָבן באַרייכערט דאָס יידי-שע טעאַטער; באַפּעסטיקט זיין מאַטעריעלן קיום און געגעבן אַ מעגלעכ-קייט נישט איין אַקטיאָר גרויס צו ווערן אַ דאַנק ווונדערבאַרע ראַלן, וואָס וואַקסמאַן האָט געשאַפּן אין זיינע פּיעסן.

איבער 150 אַריגינעלע, באַאַרבעטע און איבערגעזעצטע פּיעסן — דאָס איז וואַקסמאַנס טעאַטער-סך-הכל. אמת, נישט אַלע זיינע פּיעסן זע-נען געשטאַנען אויף אַ געהעריקער קינסטלערישער הויך, אָבער דאָס מין-נערט אַלץ נישט זיינע גרויסע פאַרדינסטן.

בעת דער עסטרייכישער אָפּפאַציע פון אַ טייל פוילן האָט וואַקסמאַן געגרינדעט, אין יאָר 1916, אַ יידישע טרופּע אין לובלין און שפּעטער געשפּילט מיט איר אין אוקראַינע, וווּ ער האָט איבערגעלעבט דריי שרעק-לעכע פּאַגראַמען. אין אומאַן איז ער אַליין אויך געווען אַ קרבן פון די פּאַגראַמען און קוים אַרויס פון זיי אַ לעבעדיקער. אַן אָפּגעריסענער, אַ

הונגעריקער, האָט זיך וואַקסמאַן דערשלעפט ביז אַדעס, וווּ דער שרייבער
 מ. ספעקטאָר האָט אים אַרויסגעהאַלפֿן און דערמעגלעכט צו קומען צו זיך.

מ. ספעקטאָר איז געווען וואַקסמאַנס אַ גרויסער חסיד. ער האָט נאָך
 אין יאָר 1909 געשריבן אין וואַרשעווער „אונדזער לעבן“ וועגן דעם דע-
 מאַלסטיקן אַנפאַנגער וואַקסמאַן:

„ווי אַזוי־זשע איז מעגלעך ביי אַזאַ לאַגע און אַרעמקייט פֿון רע-
 פּערטואַר אין די דריי וואַרשעווער יידישע טעאַטערס, זאַל מען נישט
 אויפּמערקזאַם מאַכן אויף אַ דערפרייענדיקן פּאַקט: אין פּישזאַנס טעאַטער,
 אויף אַלעקסאַנדער־פּלאַץ (שפּעטערדיקע מאַקאַטאַווסקע גאַס) האָב איך
 היינטיקע וואַך געזען אַ נייע פּיעסע — „די פּאַרשטויסענע“, פֿון אַן אומ-
 באַוווּסטן פּאַרפּאַסער ה' וואַקסמאַן. איך מוז זאָגן דעם אמת, אַז צווישן
 די אַלע מכלומרשט היסטאָרישע פּיעסן מיט די פּאַפּירענע, פּאַרגאַלדעטע
 „העלדן“, מיט די שווערדן און ביקסן אויף די וואַרשעווער יידישע סצע-
 נעס, האָב איך כאַטש אין דער נייער פּיעסע געפונען אַ שטיק לעבן.
 ווי עס ווייזט אויס, האָט שלום אַשס פּריילעך הייזל („גאַט פֿון נקמה“)
 געהאַט אַ געוויסע ווירקונג אויף דעם נייעם דראַמאַטורג פֿון „די פּאַר-
 שטויסענע“. אַש איז געווען דער ערשטער, וואָס האָט געהאַט אַזוי פּיל
 מוט צו שטעלן אויף דער יידישער בינע אַ פּריילעך הייזל. אַן אַשן,
 גלויב איך, וואָלט דער אַנפאַנגער ה' וואַקסמאַן נישט געוואָגט און זיך
 נישט דערלויבט צו קומען מיט אַ פּריילעך הייזל אויף דער סצענע...“

„און מיר האָבן אין פּישזאַנס טעאַטער געזען גאַר אַן אַנדער פּריילעך
 הייזל ווי ביי אַשן. אין אַשס פּריילעך הייזל הערט מען שיינע ווערטער,
 ווי „דער מאַירעגן קאַפּעט אויף מיידלשע קעפּ מיט די שיינע האָר, און
 די מיידלעך פּאַנטאַזירן פֿון די פּאַרגאַנגענע אומשולדיקע קינדער־יאָרן,
 ווען מ'איז נאָך געווען ערלעך“, און ביי וואַקסמאַנען זעט איר אַ פּריילעך
 הייזל מיט ווייניקער פּאַעזיע, אַבער מיט מער ריכטיקייט — אַט אַזוי ווי
 עס איז אין לעבן. נישטאַ ביי אים קיין תּורהס, קיין סופּרים, רבנים,
 שדכנים מיט פרומע יידן, ווי ביי אַשן. אַגשטאַט זיי, זעט מען אין פּריי-
 לעכן הייזל די, וואָס מען דאַרף זען: פּאַרשיידענע „געסט“ — ניכטערע
 און פּאַרשכורטע... ביים איצטיקן רעפּערטואַר איז די נייע פּיעסע פֿון
 ה' וואַקסמאַן אַ געווינס פּאַר דער יידישער בינע.“

וואַקסמאַן אַלס אַקטיאָר האָט נישט געהאַט קיין מזל. וואָס לענגער
 ער האָט געשפּילט, אַלץ מער האָט ער זיך געשראַקן פּאַר דער בינע...
 דערציילט מען טאַקע וועגן אים פּאַרשיידענע קוריאָזן.

פארלאשענע שטערן

איינמאל, בעת ער איז מיט זיין טרופע אויפגעטראטן אין דער שטאט זאמאשטש, האט ער געהאט אפצורעדן א דראמאטישן מאנאלאג — טאקע אין זיין אייגענער פיעסע. וואקסמאן איז געווען א מייסטער צו פארדרייען די ווערטער (אין טעאטער-לשון הייסט עס: „כאפן בולבעס“). אנטשטאט צו האלטן דעם עולם געשפאנט, האט מען גאר, צוליב די כסדרדיקע „בולבעס“, וואס ער האט געמאכט, געהאלטן אין איין לאכן... ווען וואקס-מאן איז געקומען צום סוף פון זיין מאנאלאג, וועלכן ער פארענדיקט מיט א פראגע: „טא וואס זאל איך טון?“ — האט מען פון דער גאלעריע אויס-געשריען: „נישט שפילן קיין טעאטער!“...

אפנים, אז דאס האט אויף אים אזוי שטארק געווירקט — און אויף אזוי פיל אינטעליגענט איז ער געווען, כדי אליין צו פארשטיין, אז זיין ארט ביים טעאטער איז נישט אויף דער בינע אלס אקטיאר. האט ער טאקע אויפגעהערט צו שפילן און איז געווען בלויז דירעקטאר פון טעאטער און גלייכצייטיק געשריבן און איבערגעזעצט פיעסן. ער האט אויך פארעפנטלעכט אין „לאדזשער טאגבלאט“ א סעריע ארטיקלען וועגן די אוקראינישע פאגראמען. די ארטיקלען זענען איבער-געדרוקט געווארן אין א סך יידישע צייטונגען.

די לעצטע יארן פארן צווייטן וועלט-קריג האט וואקסמאן שוין נישט געפירט קיין טעאטער, נאר זיך פארנומען בלויז מיט פיעסן-שרייבן. זיינע אייגענע און איבערגעזעצטע פיעסן זענען געשפילט געווארן אין אלע יידישע טעאטערס. קיין פרנסה דערפון האט ער נישט געהאט, ווייל ס'רוב אונטערנעמערס האבן אים נישט אריינגעשיקט זיין האנאראר (טאנטיעמע). האט ער זיך געמוזט, אויף די עלטערע יארן, אויסזוכן נאך א פאך: ער איז געווארן א ווינקל-אדוואקאט אין זיין היימשטאט לובלין.

ווען די מלחמה איז אויסגעבראכן, איז ער שוין אלט געווען 77 יאר, אבער ער האט זיך נאך גוט געהאלטן. ער איז געווען פול מיט איניציאטיוו און פלענער, וועלכע זענען אים שוין נישט באשערט געווען צו רעאליזירן. ווען ס'איז אויסגעפאלן זיין זעכציק-יאריקער טעאטער-יובל, אין יאר 1942, איז וואקסמאן געווען אין לובלינער געטא.

אין א בריוו, וואס איך האב פון אים דערהאלטן, האט ער מיר גע-שריבן וועגן זיין טרויעריקער לאגע, אין וועלכער ער האט זיך געפונען.

יאנאס טורקאוו

ער האט געבעטן הילף — — — די הילף איז אָבער פאַר אים שוין נישט
נויטיק געווען: אין אַ פאַר טעג אַרום איז ער אומגעקומען בשעת דער
שרעקלעכער שחיטה אויף די לובלינער יידן...
אַזוי האָט זיך פאַרענדיקט אַ שיינ, פאַרבנרייך קאַפיטל יידיש טע-
אַטער, מיט וועלכן עס איז געווען ענג פאַרבונדן דער פּראָדוקטיווסטער
יידישער טעאַטער־שרייבער און איבערגעגעבענער טעאַטער־מענטש —
יעקב וואַקסמאַן.

אסתר גרובער

פארוואס דער גורל איז געווען אזוי שטוענדיג און אומברחמנותדיק צו דעם צארטן, איידעלן באשעפעניש, ווי עס איז געווען אסתר גרובער — דער ביז גאר טאלאנטירטער שוישפילערין — איז פאר אונדז, וואס האבן זי געבן טער געקענט, א גרויס רעטעניש.

אסתר גרובער האט, קען מען זאגן, געפילט דעם מעם פון ליידן נאך לינגדיק ביי איר מוטערס ברוסט. דער דאזיקער טעם האט זי באגלייט די גאנצע צייט פון איר אזוי יונג פארענדיקט לעבן.

עס איז צו באווינדערן פון וואגען זי האט גענומען אזויפיל כוחות אנט-קעגנצושטעלן זיך די אלע צרות און ליידן, מיט וועלכע דער ביזער גורל האט איר כסדר מכבד געווען. פון קיין פרייד אין לעבן האט זי כמעט ווי נישט געוואסט.

און וואס מער זי האט געליטן, וואס מער קלעפ עס זענען אויף איר געפאלן, אלץ געלייטערטער און געשטארקטער איז זי פון דעם ארויס. זי איז נישט געווען פארביטערט, זי האט נישט געפילט קיין קנאה צו



יאנאס טורקאו

אנדערע, וועמען דער גורל האָט פאַרשפּאַרט די האַרטקייט פונעם לעבן, וואָס עס איז איר אויסגעקומען דורכצומאַכן.

אסתר גרובער איז געבוירן געוואָרן אין אַן אַרעמער, פרומער היים אין לעמבערג. איר פאָטער האָט זיך באַשעפּטיקט מיט אויסאַרבעטן היט-לעך פאַר די פּויערים, ער האָט פון דעם קוים, קוים פאַרדינט אויף אַ טרוקן שטיקל ברויט פאַר זיין משפּחה. און פונקט ווי שטאַרק דער דלות איז ביי זיי געווען, אזוי גרויס איז אויך געווען זי איבערגעגעבנקייט און ליבשאַפט אין דער גרובער־משפּחה. קיין בטחון און טרייסט־ווערטער, אַז עס וועט נאָך אַמאָל זיין גוט, האָבן אָבער זיי ווייניק וואָס געהאַלפּן. ס'איז נישט געווען פשוט מיט וואָס צו באַצאָלן דאָס דירה־געלט און מען האָט זיי סוף כל סוף אַרויסגעוואָרפּן אויף דער גאַס...

אין דער לעמבערגער פאַרשטאַט זניעשיעניע האָט די גרובער־משפּחה צונויפגעקלאַפט אַ ביידל פון ברעטלעך און דאָרט געוווינט ביזן אויסברוך פונעם לעצטן וועלט־קריג.

אסתר גרובערס עלטערער ברודער האָט מיט די פאַר מאַגערע גילדן, וואָס ער האָט פאַרדינט, צוגעהאַלפּן אין שטוב. אסתר האָט נישט געאַר-בעט, זי איז געגאַנגען אין פאַלקסשול, וועלכע זי האָט פאַרענדיקט. פאַר מער בילדונג האָט זי נישט געהאַט קיין מיטלען. דערפאַר אָבער איז זי געווען אַ ליינשאַפּטלעכע ליינערין פון ביכער. איר צווייטע ליינשאַפּט איז געווען טעאַטער און זי האָט זיך טאַקע געשטעלט פאַר אַ ציל צו ווערן אַ שוישפּילערין. דרייטקייט האָט זי פאַרמאַגט גענוג... זי איז אַוועק צו דער באַרימטער פּוילישער שוישפּילערין וואַנדאַ שיעמאַשאַק, וועלכע האָט אין לעמבערג געפירט אַ טעאַטער־שול, און איר געזאַגט, אַז זי וויל ווערן אַ שוישפּילערין, די גרויסע קינסטלערין שיעמאַשאַק האָט זי פאַרהערט און זיך איבערצייגט, אַז דאָס ייִדישע מיידל באַזיצט נישט־דורכשניטלעכע בינע־פעאַיקייטן. אַנצוקומען אין אַ פּוילישער טעאַטער־שול האָט מען גע-דאַרפט האָבן, ווייניקסטנס, מיטלשול־בילדונג. שיעמאַשאַק האָט אָבער פאַר אסתר גרובער געמאַכט אַן אויסנאַם און זי אריינגענומען אין דער שול. זי האָט אויך באַפּרייט גרובער פון שכר־לימוד.

נאָכן פאַרענדיקן די טעאַטער־שול, אין אָנהייב פון די דרייסיקסטע יאָרן, איז אסתר גרובער צוגעשטאַנען צו דער נייִ־געגרינדעטער לעמבער-

פארלאשענע שטערן

גער יידישער טעאטער־סטודיע „מאסקע“, אונטער דער אָנפירונג פון העניעק לופט און דניאל פרענקעל. די „מאסקע“ איז געווען אַן אַוואַנגאַרד־טעאטערל און האָט גיך זיך דערוואָרבן גרויס אָנווען אַ דאַנק דער ערנסטער, אַחריותדיקער באַציאונג צו טעאטער־קונסט. די טעאטער־סטודיע „מאסקע“ איז געוואָרן פּאָפּולער אין גאַנץ מזרח־גאַליציע.

אַרום דער „מאסקע“ האָט זיך גרופירט די לעמבערגער יידישע ליטע־ראַרישע וועלט, ווי: ישראל אַשנדאָרף, רחל אויערבאָך, נחום באַמזע, יעקב שוורדיך, סאַניע פּרידמאַן, נחמן בליך, י. נאַכט און דער פּאַנאַטיקער פּונעם בעסערן יידישן טעאטער — דער באַרימטער אַדוואַקאַט ד״ר לייב לאַנדוי. זיי האָבן געהאַט די ליטעראַרישע אויפזיכט איבערן נייעם יוגנט־טעאטער. די קינסטלער־מאַלער פּריץ קליינמאַן, י. וויץ, מ. בוך, י. שטרענג און אַטאַ זענען געווען אינעם קינסטלערישן בייראַט. זיי פלעגן אויך מאַלן די דע־קאַראַציעס און קאַסטיומען פאַר דער „מאסקע“. מיט דער כאַרעאַגראַפיע האָט אָנגעפירט בעלאַ קאַץ.

די „מאסקע“ האָט אויפגעפירט, צו. אַנד., „אין פאַליש אויף דער קייט“ פון י. ל. פּריץ, „רעוויזאָר“ פון נ. גאַגאַל, „די טאַקסע“ פון מענדעלע מוכר ספרים, באַאַרבעט פון איציק שיפער און י. געזונט, „די וועבער“ פון ג. האַפּטמאַן, „שווייק“ פון האַשעק, „די האַפענונג“ פון הייערמאַנס, „בונט אין אויסבעסערונגס־הויז“ פון לאַמפּעל, „סאַקראַטעסעס פאַרטיידי־קונג“ אין דער באַאַרבעטונג פון י. אַשנדאָרף, „באַנטשע שווייג“ אין חיים ניסנצווייגס באַאַרבעטונג, „די קליאַטשע“ פון מענדעלע מוכר ספרים אין י. אַשנדאָרפס באַאַרבעטונג, „דער שאַטן“, לויט אַנדערסען, אין לופטס באַאַרבעטונג.

די רעזשיסאָרן פון דער „מאסקע“ זענען געווען העניעק לופט, דניאל פרענקעל און דוד ליכט. מוזיק צו אַלע אויפפירונגען האָט געשריבן פּראָ־פּעסאַר הענריק גינסבערג.

די „מאסקע“ האָט אין משך פון איר עקזיסטענץ געשאַפן אַ ריי גלענצנדיקע אויפפירונגען, וואָס האָבן געקאַנט דינען פאַר אַ מוסטער פאַר אַ סך פּראַפּעסיאָנעלע יידישע טעאטערס.

דער אַנסאַמבל פון דער „מאסקע“ איז באַשאַטאַנען פון אינטעליגענטע, צילבאַווסטע יונגעלייט, פון וועלכע עס זענען מיט דער צייט געוואָרן

יאָנאַס טורקאַוו

פּראָפּעסיאָנעלע שווישפּילער; אַסתר גרובער, נתן מייזלער, אַברהם פּלי-
ווער, סעווערין צווערלינג, לייב טעל, בלאַנקע אַלטשולער, נתן גראַספעלד,
רוזשאַ רייסמאַן און די
זינגערין יוליאַ מאַרעצקאַ,
וועלכע איז שפּעטער אַרײַ-
בער צו דער פּוילישער
אַפּערע.



אויפטרעטנדיק אין דער
"מאַסקע", האָט אַסתר
גרובער באַלד געצויגן
אויף זיך די אויפמערק-
זאַמקייט פונעם עולם און
פון דער פרעסע. זי האָט
כסדר געאַרבעט איבער
זיך און זייער אַ סך גע-
לייענט. מען האָט זי תמיד
געזען מיט אַ בוך אין
האַנט. וועגן איר איז
אַרומגעגאַנגען אַ וויץ, אַז
זי האָט שוין אויסגע-
לייענט אַלע ביכער פון
אַלע לעמבערגער ביבליאָ-
טעקן...

צו איר גרויסן טאַלאַנט
האַט אַסתר גרובער גע-
האַט אַלע מעלות, וואָס
אַ שווישפּילערין דאַרף

אַסתר גרובער אַלט וויקטאָריאַ אין "בונט אין
אויסבעסערונגס-הויז", אויפגעפירט דורך 'דוד
ליכט אין לעמבערג, יאָר 1937

האַבן. זי איז געווען פון מיטל-וואַקס; געהאַט אַ שיינע, שלאַנקע פיגור;
אַ ליכטיק, איידל פנים; גרויסע, פאַרחלומטע אויגן; אַ מויל מיט פרעכ-
טיק-שיינע ציין; אַ פאַרריסן נעזל; בלאַנד-רויטלעכע האַר, און — אַ שלל

פארלאשענע שטערן

מיט חן. זי האָט געהאַט אַ זעלטן־אַנגענעמע שטימ און אַ ווונדערבאַרע דיקציע. זי האָט אויך האַרציק אָפגעזונגען אַ לידל, הגם זי האָט געהאַט אַ קליינע שטימ צו זינגען. זי האָט געשפּילט טעאַטער נאַטירלעך, איבער־צייגנדיק און מיט אַ סך אינטעליגענץ.

ביז זי האָט אָנגעהויבן פאַרדינען האָבן איר די חברים פון דער „מאַסקע“, ביי וועלכע זי איז געווען זייער באַליבט, אַרויסגעהאַלפן מאַ־טעריעל, כדי זי זאָל זיך קענען ווי געהעריק באַקליידן.

איך האָב זיך באַקענט מיט אסתר גרובער אין לעמבערג, אין יאָר 1937, בעת איך האָב מיט דיאַנאַ בלומענפעלד גאַסטראַלירט אין לעמבערג, וווּ זי איז ביי מיר אויפגעטרעטן אין אַן עפּיזאָדן־ראַל אין ד״ר י. ב. צי־פורס „אויפשטאַנד“. ווען איך האָב אין יאָר 1938 איבערגענומען דאָס „קולטור־בונד־טעאַטער“ אין דאַנציג, האָב איך זי אָנגאַזשירט אַהין אויפן גאַנצן סעזאָן.

אין דאַנציג האָט גרובער פאַרנומען איינע פון די ערשטע פּאָזיציעס אין טעאַטער. זי איז געווען גלענצנדיק אין די דראַמעס, קאָמעדיעס און רעווייעס. זי איז אויך געווען אַ גוטער, האַרציקער מענטש און זעלטענער חבר. אַלע האָבן זי געמוזט ליב קריגן. זי איז שטענדיק געווען גרייט צו העלפן יעדן איינעם און זיך געטיילט מיטן לעצטן ביסן. און געטון האָט זי דאָס אַלץ שטיל און דיסקרעט.

די צוזאַמענאַרבעט מיט אסתר גרובער און צוזאַמענלעבן מיט איר אין משך פון אַ לענגערער צייט האָט מיר געגעבן די געלעגנהייט זי אָפֿ־צושאַצן נישט נאָר אַלס גאָר באַגאַבטער יונגער שוישפּילערין, פון וועל־כער מען וואַלט, ווען נישט דער חורבן, געהאַט נאָך אַ סך נחת, נייערט — אַלס ווערטפּולן, פיינפילנדיקן מענטשן.

נאָכן פאַרענדיקן דעם סעזאָן אין דאַנציג איז אסתר גרובער אָנגאַ־זשירט געוואָרן אין קליין־קונסט־טעאַטער „באַלאַגאַנידן“, וואָס איז אַר־גאַנזירט געוואָרן פון יואל בערגמאַן און יעקב ריינגלאַס. דאָרט האָט זי זיך ספּעציעל אויסגעצייכנט אַלס רעציטאַטאָרין.

ווען די מלחמה איז אויסגעבראַכן האָט זיך אסתר גרובער געפונען אין איר היים־שטאַט לעמבערג. דאָרט האָט זי געשפּילט אין ייִדישן מל־כהשן טעאַטער, ווי אויך אין פּוילישן טעאַטער.

ווען די דייטשן האָבן פאַרנומען לעמבערג, איז זי פונקט ווי אַלע יידן, אַריינגעשטופט געוואָרן אין געטאָ. אירע עלטערן און די יינגערע שוועס־טער, וואָס איז דעמאָלט אַלט געווען קוים 12 יאָר, האָט זי גלייך ביים אָנהייב פאַרלוירן. זי איז געבליבן איינע אַליין. איר ברודער איז געוואָרן מאָביליזירט אין דער סאָויעטישער אַרמיי און ער האָט פאַרלאָזט די שטאָט, איידער די דייטשן זענען אַריין אַהין.

אין געטאָ האָט אסתר גרובער חתונה געהאַט מיטן באַקאַנטן לעמבערגער אינטערניסט ד"ר גינזבערג. זי איז געווען געזעלשאַפטלעך זייער טעטיק. אויך אירע חברים האָט זי נישט פאַרגעסן. זי האָט זיי געהאַלפן מיט וואָס זי האָט נאָר געקענט.

אָנהייב 1943, בעת דער טרויעריק־באַרימטער „אַקציע“ אויף די לעמבערגער „פּיאַסקעס“, וווּ מען האָט אויסגעשאַסן אַ גרויסע צאָל יידן, איז אסתר גרובער אויך געבראַכט געוואָרן אַהין. איידער מען האָט די פרויען אַרויפגעוואָרפן אויף די אָפּענע לאַסט־אויטאָס, כדי זיי אַוועקצופירן צו די „פּיאַסקעס“, האָבן זיי זיך אַלע געמוזט אויסטון אינגאַנצן נאַקעט. מיט דעם האָבן זיך די דייטשן געוואָלט פאַרהיטן, אַז די פרויען זאָלן נישט אַנטלויפן.

אסתר גרובער, וואָס האָט געהאַט אַ גלענצנדיקן „אַרישן“ אויסזען און גערעדט גוט פויליש און אוקראַיניש, האָט זיך דרייסט געקענט ראַ־טעווען פון געטאָ. אין אַן אַנדערער שטאָט, וווּ מען האָט זי נישט געקענט, וואָלט זי באַוווּיזן איבערצולעבן די מלחמה אויף אַרישע פּאַפירן. זי האָט אָבער וועגן דעם נישט געטראַכט. זי האָט וועגן זיך קיינמאַל נישט גע־טראַכט. זי האָט געהאַלטן, אַז איר אָרט איז צו זיין מיט אירע ברידער און שוועסטער אין געטאָ. אירע נאָענטסטע האָט זי שוין נישט געקענט העלפן. האָט זי זיך מיט לייב און נשמה אַריינגעוואָרפן צו העלפן די, וועלכע האָבן זיך נאָך גענויטיקט אין הילף. און זי האָט פאַרשפּילט איר יונג לעבן.

ווען זי האָט זיך געפונען אויף די לעמבערגער „פּיאַסקעס“ ביי די גריבער, וווּ מען האָט אויסגעשאַסן אַ גרויסע צאָל יידן, און עס איז געקומען די ריי אויף איר, איז איר בליצשנעל דורכגעלאָפן אַ געדאַנק, אַז זי קען נאָך אַלץ ניצלעך זיין איר פּאַלק. זי האָט זיך נישט פאַרלוירן, נאָר דרייסט צוגעאַנגען צום הויפּט־געשטאַפּאַ־אַפיציר, וואָס האָט אָנגעפירט מיט דער

פארלאשענע שטערן

יידן-שחיטה. זי האָט ביי אים געבעטן אַ פאַפיראַס צו פאַררויכערן... דער אַפּיציר איז געבליבן שטיין צעטומלט פון איר דרייסטקייט און — נאָך מער — פון איר שיינעם קערפער. ער האָט זי אַ ווייל באַטראַכט, דערנאָך זי אַנגענומען פאַר דער האַנט און אַוועקגעשטעלט זי אין אַ זייט.

נאָך דער „אַקציע“ האָט דער דייטש איר געהייסן נעמען אַ קלייד און זיך אַנטון. ער האָט זי אַריינגעזעצט צו זיך אין אויטאָ און זי אַוועקגעפירט אין יאַנאָווער לאַגער, וווּ ער האָט געווינט. אסתר גרובער איז געווען די איינציקע דעמאָלט געראַטעוועטע פון דער שחיטה אויף די „פּיאַסאַקעס“. דער דייטש האָט זי אַיינגעאַרדנט אין דער געביידע פון געסטאַפּאָ אין יאַנאָווער לאַגער. אין די אַוונטן פלעגט זי אויפטרעטן אין זייער „קאַסינאָ“ און זינגען לידער. דאָס איז געווען אין יאָר 1944.

אסתר גרובער האָט באַשלאָסן אויסצונוצן די „פּריווילעגירטע“ סיטו-אַציע, אין וועלכער זי האָט זיך געפונען און ראַטעווען פונעם יאַנאָווער לאַגער וויפל יידן ס'וועט זיך נאָר לאָזן.

דער געשטאַפּאָ-אַפּיציר, וועלכער איז געווען אין איר שטאַרק פאַר-ליבט, האָט נאָכגעגעבן אַלע אירע פאַרלאַנגען.

אויף איין עפּיזאָד, וואָס די לעבנגעבליבענע פונעם יאַנאָווער לאַגער האָבן איבערגעגעבן, איז כדאי זיך אָפּצושטעלן.

אין יאַנאָווער לאַגער האָט זיך געפונען אַ לעמבערגער יונג פאַרפאַלק. די פרוי איז אַלט געווען קוים 17 יאָר און איז געווען שוואַנגער אין די הויכע חדשים. ס'האָט איר געדראָט דערשאָסן צו ווערן אין לאַגער. אַלע שוואַנגערדיקע יידישע פרויען פלעגן די דייטשע דאָרט „ליקווידירן“.

ווען אסתר גרובער האָט זיך וועגן דעם דערוויסט, האָט זי אַלץ געטון, אַז דער געשטאַפּאָ-אַפּיציר זאָל די שוואַנגערדיקע יידישע פרוי אַרויסראַ-טעווען, צוזאַמען מיט איר מאַן. אויך דאָס איז איר געלונגען.

דאָס אַרויסגעראַטעוועטע יידישע פאַרל האָט זיך אויסבאַהאַלטן אונ-טער די חורבות פונעם לעמבערגער קינאַ-טעאַטער „פּאַלאַס“. דאָרט האָט די פרוי, אין אַ צייט אַרום, געבוירן אַ טויט קינד, וואָס דער מאַן האָט אַליין אָפּגענומען. דאָס קינד האָבן זיי באַגראָבן אונטער די חורבות פונעם טעאַטער. די יונגע מיטער האָט אָבער באַקומען אַ בלוט-פאַרגיפטיקונג און איר לעבן איז געווען אין גרויס סכנה. וועגן מעדיצינישער און היגייע-

נישער הילף האָט קיין רייד נישט געקענט זיין. און וואָס אין מויל אַרײַן צו נעמען איז אויך נישט געווען. דער מאַן האָט זיך יעדן אָונט אַרויסגע-גנבעט פונעם באַהעלטעניש, כדי צו פאַרשאַפן עפעס עסן פאַר זײ. און אײנמאַל, ווען ער איז אַרויס בײנאַכט פון באַהעלטעניש, האָבן אים די דײטשן געכאַפט און דערשאַסן.

צווישן די שפּעטערדיקע, דורך אסתר גרובער געראַטעוועטע, יידן האָט זיך געפונען דעם דערשאַסענעם מאַנס נאַענטסטער חבר. ער האָט געוויסט פון דעם אַרט, וווּ זײן חבר מיט דער פרוי האָבן זיך אויסבאַ-האַלטן. ער איז גלייך אַוועק אין די חורבות פון קינאַטעאַטער „פּאַלאַס“, כדי זיך דאָרט, צוזאַמען מיט זײנע פריינט, אויסצובאַהאַלטן.

ווען ער איז אַהינגעקומען — דאָס איז געשען צומאַרגנס נאָך דעם, ווי מען האָט זײן חבר דערשאַסן — און געפונען דאָס אַרט אונטער די חורבות, האָט ער געטראַפן בלוז די פרוי, וואָס איז געלעגן אין אַ גסיסה צושטאַנד. ער איז מיט איר פאַרבליבן. אים האָט אָפּגעגליקט, ווייל ער האָט באַוויזן אין אָונט זיך אַרויסצוגנבענען פון באַהעלטעניש און צוריק צוקומען מיט עפעס עסן. די יונגע פרוי, וואָס האָט, משמעות, געהאַט אַן אויסערגעוויינלעך געזונטן אַרגאַניזם, איז אַרויס פון דער געפאַר.

אַ קורצע צײט נאָכדעם איז לעמבערג פאַרנומען געוואָרן דורך די רוסן. די פרוי איז גלייך גענומען געוואָרן אין שפּיטאַל אַרײַן און עס איז געלונגען זי אָפּצוראַטעווען.

אסתר גרובער האָט אין יאַנאַווער לאַגער, וווּ זי האָט זיך געפונען, באַוויזן צו ראַטעווען אַ סך יידן. זיך אַליין — איז עס איר אָבער נישט געלונגען.

אַ טאַג פאַרן פאַרנעמען לעמבערג דורך דער סאָויעטישער אַרמײ האָבן די דײטשן פאַרלאָזט אין אײלעניש די שטאָט און דעם יאַנאַווער לאַגער. דער געשטאַפּאַ-אַפיציר האָט נישט פאַרגעסן אַן דער יידישער פרוי אסתר גרובער, אין וועלכער ער איז געווען אַזוי שטערבלעך פאַר-ליבט. ער האָט זי מיט דער אײגענער האַנט דערשאַסן...

אסתר גרובערס עלטערער ברודער, וועלכער איז, אַלס סאַלדאַט, צו-ריקגעקומען אַהיים מיט דעם רוסישן מיליטער און האָט זיך דערוויסט

פארלאשענע שטערן

פון דעם גרויסן אומגליק מיט זיין משפחה, איז משוגע געוואָרן. מען האָט אים אַריינגענומען אין אַ משוגעים־הויז.
דאָס לעבן פון דער פילצוואַגנדיקער שוישפילערין און זעלטענער פרוי אסתר גרובער, וואָס איז אומגעקומען אין די בליענדיקסטע יאָרן (זי איז אַלט געווען 27 יאָר), האָט זיך אָנגעהויבן טראַגיש און פאַרענ־דיקט טראַגיש.
איר לעבן איז אַ טעמע פאַר אַ ראַמאַז־שרייבער.

פעליקס פרידמאן



פעליקס (פישל) פרידמאן האָט געהאַט צוויי גרויסע לייַדנשאַפטן: צום מאַלן און צום טע־אַטער.

ווען פעליקס פרידמאן וואָלט געהאַט טאַ־לאַנט צו שפילן טעאַטער, וואָלט ער זיכער געוואָרן אַן אַקטיאָר. טעאַטער איז פשוט געווען די לופט, מיט וועלכער ער האָט געאַטעמט. עס איז דעריבער גישט קיין צופאַל, וואָס יעדע פרייע שעה, יעדע פרייע מינוט, האָט פרידמאן פאַרבראַכט אין טעאַטער, הינטער די קוליסן, צווישן אַקטיאָרן.

פרידמאָנען האָט מען געקענט טרעפן אין די לאַקאַלן, וווּ אַקטיאָרן און טעאַטער־מענטשן פלעגן זיך צונויפקומען און פאַרברענגען. מען האָט אים געקענט זען אויף אַלע פאַראַנשטאַלטונגען און פאַרזאַמלונגען, וואָס דער ייִדישער אַרטיסטן־פאַריין אין וואַרשע פלעגט איינאַרדענען. ער האָט ליב געהאַט טעאַטער־אַטמאָספערע.

איז דען אַ ווונדער, וואָס ער האָט שטענדיק, ביי יעדער געלעגנ־הייט, געמאַכט צייכענונגען און קאַריקאַטורן פון אַקטיאָרן און טעאַטער־מענטשן? מיט דער דאָזיקער אַרבעט האָט ער אויסגעדריקט זיין פאַרערונג פאַר דער וועלט, וואָס איז אים געווען אַזוי נאַענט און טייער. אַ טייל ציי־כענונגען, וואָס ער האָט פאַרעפנטלעכט אין פאַרשיידענע צייטשריפטן, האָט ער אַרויסגעגעבן אין אַ ספּעציעלער אויסגאַבע א״נ „הינטער־קוליסן־מאַסקעס“, וואָס איז דערשינען אין וואַרשע, אין יאָר 1925.

פארלאשענע שטערן

עס וועט נישט זיין קיין גוזמא צו זאגן, אז פעליקס פרידמאן האט מער ווי זיינע אנדערע פאך-קאלעגן, ארויסגעוויזן א סך איבערגעגעבנ-קייט און פיעטעט דעם יידישן טעאטער-מענטש, הגם ער האט קיינמאל קיין דעקאראציעס נישט געמאלן און בכלל פון טעאטער נישט געלעבט.

דאס איז ווי געהעריק אפגעשאצט געווארן דורך דער יידישער טע-אטער-משפחה, און פרידמאן איז טאקע פאררעכנט געווארן ווי איינער פון אירע נאענטסטע מיטגלידער. די דאזיקע פריווילעגיע האבן קיין סך קינסטלער-מאלער נישט געהאט.

נישט קענענדיק זיך אליין וויד-מען דער טעאטער-פראפעסיע, האט ער זיך מיט דער גאנצער ליידנשאפט אריינגעווארפן אין דער קונסט פון מאלעריי.

מאלעריי איז געווארן פרידמאנס שפראך, אין וועלכער ער האט גע-קענט קומען צום פולן אויסדרוק. פארב און פארעם זענען געווארן ביי אים דאס שטארקסטע מיטל איבער-צוגעבן זיינע אייגענע געפילן און געדאנקען. אין דער מאלעריי האבן זיך אמבולטסטן אויסגעדריקט זיינע טעאטראלישע נייגונגען, הגם ער האט זיך אין זיי באמיט ארויסצוברענגען די שטימונג אויף א פשוטן און מענטשלעכן אופן.



אויטאפארטרעט

פעליקס פרידמאן איז געווען איינער פון די פאפולערסטע קונסט-מאלער אין פוילן. ער איז אויך געווען טעטיק אין דער ווארשעווער „גע-זעלשאפט צו פארשפרייטן קונסט צווישן יידן“ און מיטגעהאלפן פראפא-גירן שאפונגען פון יידישע קונסטמאלער דורכן ארגאניזירן די אויסשטע-לונגען פון דער קונסט-געזעלשאפט.

פרידמאן איז געווען וויצע-פארזיצער פון יידישן קינסטלער-פארין אין פוילן. ער האט אויך פארעפנטלעכט א סך אפהאנדלונגען אין פארשיידענע צייטשריפטן וועגן מאלעריי און קינסטלער.

זיין מאלער-קאריערע האט ער אנגעהויבן נאך ווי א קליין יינגל. ווייזט אויס, אז ווען ער האט נאך געלערנט אין חדר און ס'ערשטע מאל אין זיין לעבן אנגעהויבן צו צייכענען און געמאכט א קאריקאטור אויף זיין רבין, האט ער שוין געגעבן אנצוגעהערן, אז נישט דער חדר וועט אים עפענען א וועג אין זיין לעבן. זיינע עלטערן — ער האט געשטאמט פון א פרומער, טראדיציאנעלער משפחה אין ווארשע — האבן פון זייער פישלען געוואלט מאכן, אויב שוין נישט קיין רב, איז לכל הפחות — א ווייל-לערנער. פישל האט זיך אבער אויסגעקליבן אן אנדערן וועג, וואס איז אים מער געווען צום הארצן און אויף וועלכן ער איז טאקע געגאנגען ביזן סוף פון זיין לעבן.

נאך אין די קינדער-יאָרן האט ער, אין געהיים פון זיינע עלטערן, אויף א בויידעם-שטיבל, געמאלן בילדער פון דער ווייסל, פון די קיניגלעכע שלעסער און דענקמעלער.

דער איבערברוך אין זיין לעבן איז טאקע געקומען צוליב א קיניג-לעך בילד. זיין פרומער פאטער — ער האט געשטאמט פון א טראדיציאנעל-פרומער משפחה — האט געפונען ביי אים א מאלעריי פונעם פאפולערן דענקמאל אין ווארשע, וואס האט פארגעשטעלט דעם פוילישן קיניג זיגמונט וואָזא מיטן צלם אין האַנט און ער האט דעם פוילישן קיניג צוזאמען מיט פישלען, אַרויסגעוואָרפן פון שטוב. פון דעמאלט אָן איז דער יונגישקער פישל געוואָרן „זעלבסטשטענדיק“. ער האט אנגעהויבן אַ ניי לעבן, וואָס איז געווען פאַרבונדן מיט הונגער און נויט. די יינגלעך פון זיין געגנט פלעגן פון אים חזק מאַכן, אויף וואָס ער האט פאַרביטן זיין לעבן, די רחבותדיקע היים פון זיין טאָטן. זיי פלעגן אים נאַכלויפן איבער די גאַסן און אים נאַכשרייען: „פישעלע מאַליאַזש!“ ער האט זיך מער נישט געקענט באַווייזן אין דער געגנט, ווו ער האט אַמאָל געווינט.

אַ קונסט-מעצענאַט האט זיך שטאַרק פאַראינטערעסירט מיט פישעלעס מאַלערייען און ער האט אים אַוועקגעפירט אין דער וואַרשעווער פוילישער קונסט-געזעלשאַפט (זאַכענאַט). דאָרט האט מען אויסגעפונען, אַז

פארלאשענע שטערן

דער יונגישטשקער פישעלע פרידמאן האָט גרויס טאלאַנט און זיי האָבן אים, אויף זייער חשובן, אַוועקגעשיקט קיין קראַקע אין דער קונסט-אַקאַדעמיע, וועלכע ער האָט געענדיקט אַלס בעסטער תלמיד פון פראַפּעסאָר סטאַניס-לאָוו לעבן.

די קראַקעווער אַקאַדעמיע האָט פרידמאַנען שפּעטער אַוועקגעשיקט אויף איר חשובן קיין פאַריז, פון וואָנען ער איז שוין צוריקגעקומען קיין וואַרשע ווי אַ פולקומער קינסטלער.

„פישעלע מאַליאַזש“ האָט זיך נישט איבערגענומען מיט די לויב-געזאַנגען פון די פּוילישע קונסט-קריטיקער, וועלכע האָבן מיט באַגייסטע-רונג געשריבן וועגן נייעם פּוילישן אויפגייענדיקן שטערן — פעליקס פריד-מאַן און אים פאַרויסגעזאָגט אַ גרויסע צוקונפט. ער האָט זיך נישט אַסי-מילירט, ווי די אַנדערע „אויפגייענדיקע שטערנס“ און נישט געזוכט זיין תּיקון ביי די פרעמדע, נאָר ער האָט זיך נאָך מער באַהאַפּטן מיטן ייִדישן לעבן, מיט דער ייִדישער געזעלשאַפט, וועלכע ער האָט טריי געדינט ביזן סוף פון זיין יונג-פאַרשניטן לעבן.

די לעצטע יאָרן פאַרן צווייטן וועלט-קריג איז פעליקס פרידמאַן געווען אַן אַפּטער גאַסט אין אַטוואַצק, צוליב דעם שווערן לעבן, וואָס איז אים אויסגעקומען צו פירן כמעט פון זיין קינדהייט אָן (נאָך דעם ווי דער טאַטע זייער האָט אים פאַרטריבן פון הויז), האָט ער געקריגן אַ לונגן-קראַנקייט און די ווּנדערבאַרע אַטוואַצקער לופט האָט אים געבראַכט פאַר-לייכטערונג. בעת דער נאַצישער אַקופאַציע האָט זיך די קראַנקייט אַלץ מער אַנטוויקלט.

נישט געקוקט אָבער אויף זיין שוואַכן געזונט-צושטאַנד, איז ער די גאַנצע צייט פון דער נאַצישער אַקופאַציע געווען זייער אַקטיוו. ער האָט אַרגאַניזירט זיינע אייגענע בילדער-אויסשטעלונגען, ווי אויך אַן אויס-שטעלונג פון קאַלעקטיווע אַרבעטן פון וואַרשעווער ייִדישע קינסטלער אין דער געביידע פון „יודענראַט“. זיין לעצטע אויסשטעלונג אין געטאָ איז געווען אין גרויסן זאַל פון דער ייִדישער „אַליינהילף“ (געווי' יודאַאיסטי-שער אינסטיטוט).

פרידמאַן האָט אויך געאַרבעט אין געטאָ, צוזאַמען מיטן מאַלער טראַכטער, איבער אַ גרויס בילד „איוב“. דאָס בילד איז נישט פאַרענ-

יאנאס טורקאוו

דיקט געוואָרן, ווייל פרידמאַנס געזונט־צושטאַנד האָט זיך שטאַרק פאַר־
ערגערט און מען האָט אים אַרויסגעשיקט קיין אַטוואַצק, אין „בריאַות“־
סאַנאַטאָריע.

דעם 18טן אויגוסט 1942 האָבן די דייטשן דורכגעפירט די פאַרניכ־
טונג־אַקציע אין אַטוואַצק. אַלע קראַנקע פון דער „בריאַות“־סאַנאַטאָריע



מאָרק טורקאוו



אַהרן צייטלין

(אייל־בילדער פון פעליקס פרידמאַן)

זענען אויסגעשאַסן געוואָרן. פרידמאַנען איז, על־פּי־נפּ, געלונגען צו אַנט־
לויפן, — אַגב, דער איינציקער געראַטעוועטער פון יענער שוידערלעכער
אַקציע. ער איז צופוס אַוועק קיין וואַרשע און זיך צוריק אַריינבאַקומען
אין געטאַ. זיין קראַנקייט האָט אַבער שוין אַנגענומען אַזעלכע פאַרמען, אַז
מען האָט אים גלייך געמוזט נעמען אין שפיטאַל אַרײַן. זיין יונגע, שיינע
פּרוי, וועלכע האָט געהאַט אַ הונדערט־פּראָצענטיקן קריסטלעכן אויסזען,
האָט זיך דרייסט געקענט ראַטעווען אויף דער אַרישער זייט. זי האָט אַבער
נישט געוואַלט איבערלאָזן איר מאַן אַליין. זי האָט געאַרבעט אין אַ „שאַפּ“,
וואָס האָט זיך געפונען אויף דער אַרישער זייט און אַזוי אַרום געהאַט

פארלאשענע שטערן

א מעגלעכקייט אריינצושמוגלען עפעס עסן און קענען בעסער דערנערן איר קראנקן מאן.

אין יאר 1943 איז זי אוועקגעפירט געווארן אין די גאז־קאמערן קיין טרעבלינקע.

פעליקס פרידמאנען האט מען פארשפארט די גאז־קאמערן. א יידישע קראנק־שוועסטער פונעם פערסאנאל פון יידישן שפיטאל אויף גענשע 6.



זשאק לעווי



אסקאר

(איייל־בילדער פון פעליקס פרידמאן)

ווי ער איז געלעגן, האט אים — אויס רחמנות — איינגעשפריצט א גרע־סערע דאזע מאַרפיום.

דאס איז געווען בעת די דייטשן האָבן, דעם 18טן יאָנואַר 1943, באַנייט זייער „אַקציע“ אין וואַרשעווער געטאָ, און אין דער ערשטער

יאנאס טורקאוו

ריי האָבן געדאַרפט אַרויסגעשיקט ווערן קיין טרעבלינקע אַלע קראַנקע פון שפיטאַל, דעמאַלט האָט פעליקס פרידמאַן, דער באַליבטער וואַרשע-ווער קונסט-מאַלער, פאַרענדיקט זיין לעבן. ער האָט געהערט צו די גליק-לעכע, וואָס זענען נישט אַריינגעפאַלן אין די דייטשישע הענט. פעליקס פרידמאַן, וואָס האָט פאַראייביקט אַ גרעסערע צאָל יידישע אַקטיאָרן און טעאַטער-מענטשן אין זיין „קונסט-אַלבוּם“, האָט פאַרדינט, אַז אויך זיין נאָמען זאָל פאַראייביקט ווערן צוזאַמען מיט די, מיט וועל-כע ער איז נאָך ביי זיין לעבן געווען באַהאַפּטן.

בערנארד (בער) הארט

עס וואלט געווען אן עוולה נישט צו דערמאנען דעם מענטשן, וואס האט אפגעטון א פינאנערישע אר-בעט אויפן געביט פונעם יידישן טעאטער אין גאליציע.

פונקט ווי גימפעל איז געווען דער פינאנער פונעם יידישן טעאטער אין לעמבערג און מאזעס יאקאב — אין קראקע, — האבן זיך געפונען עקשנים, וואס האבן זייער טעאטער-ארבעט קאנצענט-רירט אויסשליסלעך אויף דער פראווינץ. זיי האבן אזוי ארום



אריינגעבראכט לעבן אין די שטעט און שטעטלעך פון מזרח און מערב-גאליציע. צווישן די דאזיקע עקשנים זענען געווען: קארל עבעל, נארבערט גלימער, לעאפאלד יונגווירט, ליבגאלד (לעאן ליבגאלדס פאטער), פראנץ באריס, ס. איצקאוויטש א. א. דעם אויבנאן האט אבער פארנומען בערנארד הארט. אדער, ווי מען האט אים גערופן — „דער געלער בער“. דאס איז געווען איינע פון די פאפולערסטע געשטאלטן אין ביידע טיילן פון קליינפולין.

בערנארד (בער) הארט איז געבוירן געווארן אין ראוא-רוסקא, נעבן לעמבערג. זיין פאטער, אן אקסן-סוחר, האט זיך איבערגעקליבן מיט דער

משפּחה קיין לעמבערג. בער איז נאָך דעמאָלט געווען אַ קליין יינגל. נאָכן פאַרענדיקן די פּאָלקס־שול איז בער געוואָרן אַן אָנגעשטעלטער אין אַ געשעפט. אין די פרייע אַוונטן פלעגט ער באַזוכן דאָס יידישע טעאַטער פון גימפּעל, פון וועלכן ער איז געוואָרן אַ גרויסער פּאַטריאָט.

טעאַטער איז אים אַזוי אַריין אין בלוט אַז ער האָט שוין נישט געזען פאַר זיך קיין אַנדערן ציל, ווי נאָר זיך מיט אים צו באַהעפטן. דאָס איז אים אָבער לייכט נישט אָנגעקומען. הארטס געלע האָר און די קליינע, גרינע אויגעלעך זענען דורך דער דירעקציע נישט אָנערקענט געוואָרן אַלס „בינע־פעאיק“ און מען האָט אים נישט געוואַלט צולאָזן צום טעאַטער. ער האָט אָבער געהאַט אַ גרויסן אַטוט, וועלכן די דירעקציע האָט נישט געקענט אַוועקמאַכן מיט דער האַנט: ער האָט גוט געקענט די „דו־אַבנע אותיות־לעך“, וואָס איז אין יענער צייט ביי די, וואָס זענען געקומען צום יידישן טעאַטער, געווען אַ זעלטנקייט.

מען האָט באַשלאָסן צו מאַכן הארטן פאַרן סופּליאַר פונעם גימפּעל־טעאַטער. הארט האָט דעם פאַרשלאָג אָנגענומען, וויסנדיק, אַז דאָס איז דער ערשטער שטאַפל צו זיין טעאַטער־קאַריערע, וועלכע ער מוז, ווילנדיק נישט־ווילנדיק, דורכמאַכן.

פאַרן ערשטן וועלט־קריג האָט ב. הארט געדינט אין עסטרייכישן מיליטער, ווו ער האָט זיך דערדינט ביז צו פעלדפעבל. אין דעם עסטריי־כי־שן „קייזער־קעניגלעכן“ לאַנד איז געווען אַ געזעץ, אַז יעדער אויס־געדינטער פעלדפעבל האָט געהאַט אַ פּריווילעגיע צו באַקומען אַ קאַנ־צעסיע, וואָס די מלוכה האָט אַרויסגעגעבן. ס'רוב האָבן די פּריווילעגירטע גענומען קאַנצעסיעס אויף ביר־שענק, טאַבאַק און בראַנפֿן־געשעפטן, ווי אויך אַנדערע מלוכהשע מאָנאָפּאָל־אונטערנעמונגען, פון וועלכע די קאַנ־צעסיאַנערן פלעגן מאַכן אַ גוט לעבן.

בערנארד הארט האָט אָבער געהאַט אַנדערע אַמביציעס: ער האָט זיך באַמיט צו באַקומען אַ קאַנצעסיע אויף אַ יידיש וואַנדער־טעאַטער. היות פאַר לעמבערג איז געווען באַשטימט אין יידישע טעאַטער־קאַנצעסיע, וואָס איז פון פריער נאָך געווען צוגעטיילט גימפּעלן און איין קאַנצעסיע פאַר קראַקע, וואָס האָט באַקומען יאַקאָב. — האָט מען הארטן געגעבן אַ קאַנ־צעסיע פאַר דער פּראַווינץ.

פארלאזשענע שטערן

האַרט האָט באַלד אַרגאַניזירט אין טאַרנאַפּאַל אַ טרופּע, פּון וועלכער ער איז געוואָרן דירעקטאָר. צוליב זיין פינקטלעכקייט און וואָרט-האַלטן האָבן זיך אַקטיאָרן גערן אַנגאַזשירט צו אים. צוליב זיין ערנסטער באַציי- אונג צום טעאַטער און צו די דורך אים אויפגעפירטע פיעסן האָט ער שנעל געווונען די סימפּאַטיעס פונעם עולם און זיינע פאַרשטעלונגען זענען געוואָרן גוט באַזוכט. אַלץ, וואָס עס איז ביי אים אויפגעפירט געוואָרן — ס'רוב היסטאָרישע אָפּערעטעס, — האָט באַקומען די געהעריקע ראַם. האָרט האָט צו אַלע אויפגעפירטע פיעסן געלאָזט נייען נייע קאַסטיומען, דעקאָראַציעס, געמאַכט נייע רעקוויזיטן, בוטאַפּאַריע — און דאָס אַלץ פלעגט ער מיטפירן פון שטאַט צו שטאַט. אַ פאַרשטעלונג ביי אים איז געווען ריין און ציכטיק, — און דאָס האָט דער עולם און די אַקטיאָרן ווי געהעריק אָפּגעשאַצט.

דאָס, וואָס מען האָט אים נישט געוואָלט מוחל זיין, איז, וואָס ער אַליין האָט געוואָלט שפּילן טעאַטער. די ערשטע ראַל, וואָס ער האָט געשפּילט, איז געווען „ר' אליהו" אין שלום אַשם „גאַט פון נקמה". ביזע צינגער האָבן גערעדט, אַז האָרט האָט ספּעציעל אַרגאַניזירט אַן אייגענע טרופּע און געצאָלט דעם גאַנצן פּערסאָנאַל גאַזשע, כדי ער זאָל האָבן די מעג- לעכקייט אויפצוטערעטן ווי אַן אַקטיאָר. דאָס האָבן אים די אַקטיאָרן נישט געקענט מוחל זיין. אָבער אַז ער האָט זיי געצאָלט גאַזשע — איז דאָך נישט שייך...

אין וואָס פאַראַ ריכטונג ער האָט יאָ געהאַט אַ פאַרדינטן דערפאַלג אויסער אַלס דירעקטאָר און אַרגאַניזאַטאָר — איז אַלס מחבר פון פיעסן. ער האָט אַנגעשריבן אַ ריי יידישע טעאַטער-שטיק, צווישן אַנדערע — באַאַרבעט „די דריי מתנות" לויט י. ל. פּרץ. דערצו האָט ער אויך אַליין פאַרפאַסט טעקסטן צו די לידער. מוזיק צו זיין באַאַרבעטונג פון די „דריי מתנות" האָט געשריבן חנן וואַלפּסטאַל. די דאָזיקע פאַרשטעלונג האָט אומעטום געהאַט אַ ריזיקן דערפאַלג און איז געוואָרן אַ גרויסער שלאַגער. דער איבערראַשנדיקער דערפאַלג האָט געשטאַרקט האָרטס פּאַזיציע און אַנווען אין טעאַטער.

ער האָט אויך געשריבן זייער אַ סך טעקסטן צו לידער, וואָס זענען געוונגען געוואָרן אין גימפּעלס און אַנדערע טעאַטערס.

יאַנאַס טורקאַוו

בעתן ערשטן וועלט־קריג איז בערנאַרד האַרט, ווי שוין געזאָגט, געווען פעלדפעבל אין עסטרייכישן מיליטער און האָט אָנגעפירט מיט אַ באַקליידונגס־מאַגאַזין. ביים סוף פון דער מלחמה איז ער געבליבן מיט אַ גרויסן מאַגאַזין פון קורצע פעלצלעך, וואָס מען האָט געטראָגן אין דער עסטרייכישער אַרמיי. ביים פאַנאַנדערפאַלן זיך פון דער „קייזער־קעניג־לעכער אַרמיי“ האָט האַרט אָפּגעקויפט פון דער אינטענדענטור דעם גאַנצן מאַגאַזין מיט פעלצלעך פאַר גראַשנס און — ווי ער האָט מיר מיט יאָרן שפעטער דערציילט — ס'איז אים פאַרגעשטאַנען ממש רייך צו ווערן פון דערדאָזיקער טראַנזאַקציע. זיין שטרעבן איז געווען אויפצובויען אין לעמ־בערג אַדער אין קראַקע אַן אייגענעם, הערלעכן ייִדישן טעאַטער־בנין. האָט ער אָבער מיטן מסחר נישט געהאַט קיין מזל: אַלע פעלצלעך זענען געווען אזוי פאַרלייזיקט, אַז מען האָט געמוזט מאַכן אַ שייטער־הויפּן און זיי אַלע פאַרברענען...

נאָכן פאַרענדיקן דעם ערשטן וועלט־קריג, מיטן צעפאַלן זיך פון דער עסטרייכישער אימפעריע, איז גאַליציע פאַרייניקט געוואָרן צו דער ניִי־אַנטשטאַנענער פּוילישער רעפּובליק, און ממילא איז אויך בער האַרט געוואָרן אַ פּוילישער בירגער. האַרט האָט אויך פון דער פּוילישער מלוכה באַקומען אַ טעאַטער־קאַנצעסיע, און ער האָט ווידער אַנגאַזשירט אַ טרופּע און אָנגעהויבן צו שפּילן ייִדיש טעאַטער. זיין זיץ־אַרט איז געוואָרן די שטאָט דראַהאַביטש אין מזרח־גאַליציע, וווּ ער האָט זיך באַזעצט אויף שטענדיק מיט זיין משפּחה.

אין יאָר 1921, ווען איך האָב געשפּילט אין דאַנציג מיטן „באַוועגלעכן ייִדישן דראַמאַטישן טעאַטער“, איז אָנגעקומען אַ טעלעגראַמע פון בער־נאַרד האַרט, אַז ער וויל אונדזער גאַנצע טרופּע אַנגאַזשירן קיין גאַליציע. די טרופּע פון „באַוועגלעכן ייִדישן דראַמאַטישן טעאַטער“ איז באַשטאַנען פון בלויז יונגע שוישפּילער, וואָס האָבן זיך געשטעלט פאַר אַ ציל צו שפּילן אַ בעסערן רעפּערטואַר. ס'זענען אויפגעפירט געוואָרן פּאַלגנדיקע פּיעסן: „פּוסטע קרעטשמע“, „אַ פאַרוואַרפּן ווינקל“, „די נבלה“ פון פּרץ הירשביין; „דער דאַרפס־יונג“ — לעאָן קאַברין; „גאַט פון נקמה“ — שלום אַש; „צעזייט און צעשפּרייט“ — שלום עליכם; „צוליב גליק“ — ס. פּשיִי־בישעווסקי; „גנבים“ — פ. בימקאָ; „די יידן“ — טשיריקאָוו. צו דער

פארלאשענע שטערן

טרופע האָבן געהערט פּאָלגנדיקע שוישפּילער: מאַרקאָ מילבער, צעשיע סאַרנאָ (הירשפעלד) — אַ ביזגאַר באַגאַבטע יונגע שוישפּילערין, שלום ציקאַרניק, הדסה העלפּגאַט, האַנקע פּלאָום, ש. לעווענטאַל, אַלעקס בער-מאַן, דינער, שעפּטעל, גזשיוואַטש, הירש גלאָווינסקי, דער שרייבער פּון די דאָזיקע שורות און חיים פּרענקעל — אַלס געשעפּטס-פּירער.

דאָס „באַוועגלעכע דראַמאַטישע טעאַטער“ האָט סיי צוליב דער ערנסט-טער באַציאונג, וואָס זיינע מיטגלידער האָבן געהאַט צום טעאַטער, סיי צוליבן אויסוואַל פּונעם רעפּערטואַר, געהאַט אַ גרויסן דערפאַלג אין אַלע שטעט און שטעטלעך, וווּ עס האָט נאָר געשפּילט. דעם ערשטן מאַטעריעלן דורכ-פאַל האָט די טרופּע געהאַט אין דאַנציג, ווייל ס'איז נאָך דעמאָלט געווען דאָרט אַ קליינע ייִדישע אימיגראַציע, און די דייטשישע יידן האָבן זיך מיט ביטול באַצויגן צו אַלץ, וואָס ס'האַט געשמעקט מיט „ייִדיש“. מיר האָבן פשוט נישט געהאַט מיט וואָס אַרויסצופאַרן פּון שטאָט. דעריבער איז דער פּאַרשלאָג, וואָס איז אַנגעקומען פּון האַרטן, געווען ממש אַ רעטונג פאַר דער טרופּע.

דאָס „באַוועגלעכע טעאַטער“, אונטער דער נייער דירעקציע פּון בער האַרט, האָט אָנגעהויבן צו שפּילן אין דער ווייטער קאָלאַמיי (ביי דער רומענישער גרענעץ). פּון אָנהייב, אָ די געשעפּטן זענען געגאַנגען נאָך נישקשה, איז אַלץ געווען כשורה, ווען די געשעפּטן זענען אָבער אַוועק מיט דער פּוטער אַראָפּ, איז שוין דער שלום-בית צעשטערט געוואָרן. מיר האָבן באַזוכט נאָך אַ ריי שטעט, ווי: פּשעמישל, יאַראַסלאָוו, ריישע, טאַרנאָוו, וווּ עס האָט זיך געענדיקט דער קאַנטראַקט מיט האַרטן, און מיר האָבן אַלע באַשלאָסן אַהיימצופאַרן. די טרופּע איז זיך צעפאַלן. האַרט האָט אַנגאַזשירט אַ פאַר אַקטיאָרן פּון אונדזער טרופּע און באַשלאָסן אויפ-צופירן אין טאַרנאָוו אַנ-סְקִיס „דיבוק“, וואָס איז נאָך ביז דעמאָלט אין טאַרנאָוו נישט געשפּילט געוואָרן.

היות דעם איינציקן טעאַטער-זאַל, וואָס האָט געהערט צום אַנטיסע-מיטישן „סאַקאַל“, האָט מען פאַר ייִדישע פאַרשטעלונגען נישט פאַרדונגען. האָט דער ענערגישער בער האַרט איבערצייגט אַ גרויסן טאַרנאָווער עקס-פאַרטער פּון אייער, ער זאָל פאַרדינגען דעם אייער-סְקִילאַד פאַר די „דיבוק“-פאַרשטעלונגען... דער אייער-סוחר איז געווען אַ גרויסער ליבהאַבער פּון

יאנאס טורקאוו

יִיִדִישֵׁן טעאַטער און ער איז אויף האַרטס פּאַרשלאַג איינגעגאַנגען. דעם גאַנצן סקלאַד מיט אייער האָט ער איבערגעטראָגן ערגעץ אַנדערש, און אין דעם לאַקאַל אַליין צוגעהאַלפּן האַרטן צונויפצוקלאַפּן אַ בינע. אַלס פּאַרהאַנג האָבן געדינט צוויי גרויסע ליילעכער; אויף די ווענט — לייווענ-טער, און די בינע איז געווען פּאַרטיק. די טעאַטער-בילעטן זענען נאָך פון פּריער צעכאַפט געוואָרן ווי מצה-וואַסער.

ס'איז געקומען דער טאַג פון דער פּייערלעכער פּרעמיערע. צעשיע סאַרנע, וועלכע האָט געשפּילט „לאה“, און איך — „חנן“, זענען צום פּראָ-לאַג אַרויס פאַרן פּאַרהאַנג מיט צוויי אָנגעצונדענע ליכט. היות מיר זענען געשטאַנען זייער נאָענט פונעם פּאַרהאַנג (די בינע איז געווען זייער קליין), האָט זיך דער אייער-סוחר און ליבהאַבער פונעם ייִדישן טעאַטער שטאַרק דערשראַקן, גענומען זיין שטול, וואָס איז געשטאַנען פאַר דער ערשטער ריי (דאָס גאַנצע פּובליקום איז געזעסן אויסגעזעצט אויף לאַנגע ברעטער, וועלכע מען האָט אויסגעבאַרגט אין אַ ברעטער-סקלאַד, און אונטערגע-שטעלט מיט קלעצלעך, אויף וועלכע די ברעטער זענען געלעגן), אַרויפ-געשטעלט זיך אויף איר און מיט צוויי בלאַזן אויסגעלאַשן אונדזערע אַנגעצונדענע ליכט. מיר זענען געבליבן אין דער פינצטער ווי פּאַרפלעפט, נישט וויסנדיק צי מיר זאָלן ווייטער רעדן אָדער וואַרטן אויף עפעס אַ נס. און דער נס איז געשען; איינער פון פּובליקום האָט מיט אַן עלעקטריש לעמפל באַלויכטן אונדזערע פּנימער, און מיר האָבן מיט מזל געענדיקט דעם פּראָלאַג.

די איבעריקע אַקטן זענען דורך בשלום. אין דער הפסקה איז אונדזער סוחר פון אייער, באַלעבאַס פונעם זאַל, אַרונטערגעקומען הינטער די קוליסן און זיך אַנטשולדיקט פאַרוואָס ער האָט געמוזט אויסלעשן די ליכט: — אַז איר ברענט אויף דער סצענע, אַרט מיך גישט, — האָט ער געזאָגט. — אָבער מיט ליכט שטיין אַזוי נאָענט פון דער קורטינע (פּאַר-האַנג), האָט איר דאָך נאָך געקענט, חלילה, ברענגען צו אַ שרפה... ביים לעצטן אַקט, ווען דער „מיראַפּאַלער צדיק“ (געשפּילט דורך בער האַרטן) טרייבט אַרויס דעם „דיבוק“ פון „לאהן“, איז געקומען צו אַ טראַגיקאַמישן אינצידענט. ווען דער „צדיק“ (ב. האַרט) האָט געזאָגט: „דיבוק, עך באַפּייל דאָ די זאַלסט אַראַעס“ — (האַרט האָט גערעדט מיטן

פארלאשענע שטערן

ספעציפיש מורח-גאליציאנער דיאלעקט), האָט זיך פלוצלונג דערהערט אַ טיפע מענער-שטים, וואָס האָט געענטפערט: „און עך וויל נישט אַראָעס...“ די פאַרדיבוקטע „לאה“ (סאַרנע) האָט זיך שטאַרק צעלאַכט. אויך די איבעריקע אַקטיאָרן, וואָס זענען געווען אויף דער בינע, האָבן באַקומען אַ ספּאַזמאַטישן לאַך-אַנפאַל, און דער גאַנצער עולם אין זאַל איז מיטגעריסן געוואָרן און געקייכט פון געלעכטער. נאָר דער „משולח“ (אַלעקס בערמאַן) איז געשטאַנען ווי אַ קאַלטער גולן, מיט אַ פאַרגליווערט פנים. דאָס איז ער געווען דער „בויך-רעדנער“, וואָס האָט אויסגעכאַפט „לאהן“ דעם ענטפער. מען האָט שוין ווייטער נישט געקענט שפּילן. מ'האַט געמוזט אַראָפּלאָזן דעם פאַרהאַנג און ס'איז געקומען צו אַ גרויסן סקאַנדאַל. דער אומגליקלעכער בער האָרט איז מיט טרערן אין די אויגן צוגעלאָפּן צו בערמאַנען און געשריען:

— וואָס האָט איר מיר געמאַכט?!

אויף דעם האָט בערמאַן קאַלטבלוטיק געענטפערט:

— אַ צדיק רעדט נישט „עך“, נאָר איך...

דער דאָזיקער אינצידענט האָט זיך געענדיקט נישט נאָר מיטן איבער-רייסן די „דיבוק“-פאַרשטעלונג, נאָר — בכלל — מיטן גאַנצן טעאַטער. דער עולם האָט אָנגעהויבן צו פייפּן און די „אויסגעפייפטע“ אַרטיסטן האָבן צומאַרגנס געמוזט פאַרלאָזן טאַרנאַוו.

ווען איך שרייב איצט די זכרונות, לעבן שוין ליידער נישט נישט דער „צדיק“ — בערנאַרד האָרט, מיטן גאָליציאָנער „עך“, נישט די זייער טאַלאַנטירטע „לאה“ — צעשיע סאַרנע הירשפעלד, נישט דער ליטווישער „משולח“ — אַלעקס בערמאַן און נישט די מערהייט פון די שוישפּילער און כמעט אַלע פונעם טייערן טאַרנאַווער פּובליקום.

בעת מיין קורצער צוואַמענאַרבעט מיט בערנאַרד האָרט האָב איך זיך מיט אים באַפריינדעט און די דאָזיקע פריינטשאַפט האָט שוין אָנגע-האַלטן ביון אויסברוך פונעם צווייטן וועלט-קריג, ד. ה., ביז דעם מאַמענט, ווען ס'האַט זיך אָנגעהויבן די שרעקלעכע קאַטאַסטראַפּע. יאַרנלאַנג איז מיר שפּעטער אויסגעקומען צו אַרבעטן מיט האָרטן, צו זיין מיט אים צוואַמען, און עס זענען מיר פאַרבליבן די בעסטע דעראינערונגען פון יענער צייט.

יאַנאַס טורקאָוו

אין די לעצטע יאָרן פאַרן קריג האָט האַרט שוין נישט געפירט קיין אייגענע טרופע, נאָר ער איז געווען אימפּרעסאַריאַ, אָדער געשעפטס־פירער — ס'רוב טאַקע ביי מיינע און דיאַנאַ בלומענפעלדס טורנעען איבער פּוילן.

ווי געזאַגט, האָט האַרט געהאַט אַ באַציאונג צום בעסערן טעאַטער און צום בעסערן רעפּערטואַר. ער האָט דער ערשטער אויפגעפירט אין גאַליציע „יענקל דער שמיד“ פון דוד פּינסקי, „גנבים“ פון פישל בימקאָ און דעם גאַנצן גאַרדין־רעפּערטואַר. ווען ער, האַרט, איז שוין אַרויס פון דער „מאָדע“ און געמוזט איבעררייסן די אַרבעט מיט אַן אייגענער טרופע, האָט ער זיך תמיד באַמיט צו זיין אימפּרעסאַריאַ, אָדער געשעפטס־פירער פונעם בעסערן, ערנסטערן טעאַטער.

יאַרנלאַנג איז ער אַרומגעפאַרן מיטן גאַלדפּאַדן־רעפּערטואַר און מהנה געווען די גאַליציאַנער יידן מיט די שיינע אויפפירונגען, וועלכע ער האָט געגעבן מיט אַ גוטער טרופע און אימפּאַנירנדיקער — ווי אויף אַ וואַנדער־טעאַטער — אויסשטאַטונג.

אין זיין טעאַטער האָט ער זיך תמיד באַמיט צו אַנגאַזשירן די בעסטע יידישע אַקטיאָרן פון גאַליציע. נישט איין אַקטיאָר, אָדער אַקטריסע, וואָס האָבן ביי אים געשטעלט די ערשטע טריט, זענען שפּעטער באַרימט גע־וואָרן אַלס גרויסע שוישפּילער. אַזוי איז צווישן אַנדערע געווען מיט לודוויק זאַצן, וועלכן גימפעל האָט נישט געוואָלט אַרייננעמען צו זיך אין טעאַטער. ערשט ביי בערנאַרד האַרטן האָט לודוויג זאַץ באַקומען אייניקע גרעסערע ראַלן, אין וועלכע ער האָט זיך שטאַרק אויסגעצייכנט און גע־צויגן אויף זיך די אַלגעמיינע אויפמערקזאַמקייט. ער האָט זיך גאָר שטאַרק אויסגעצייכנט אין דער „שחיטה“ פון גאַרדינען, שפּילנדיק „שמואל יאַסל“. נאָכדעם ערשט איז ער אַנגאַזשירט געוואָרן צו גימפעלן קיין לעמבערג און דעמאַלט האָט זיך אַנגעהויבן זיין קאַריערע, וועלכע איז בהדרגהדיק געוואַקסן מיט זיין אַנקומען קיין אַמעריקע.

בערנאַרד האַרט איז געווען אַ פאַרגינער — אַ זעלטנקייט ביים יידישן טעאַטער. ער האָט זיך געפרייט מיט יענעם דערפאַלג און געהאַט עגמת־נפש פון אַן אומפאַרדינטן דורכפאַל. אומפעאיקע מענטשן ביים טעאַטער — אויף וואָס פאַראַ געביט עס זאָל נישט זיין — האָט ער נישט געקענט

פארלאשענע שטערן

דולדן. — „זאלן זיי זיך נעמען צו אן אנדער פאך“ — פלעגט ער תמיד זאגן. ווען אן אקטיאָר האָט נישט געטויגט אין אַ ראָל, האָט ער געזאָגט: „ער הוסט אין פאַס“... דאָס דאָזיקע ווערטל איז געוואָרן שטאַרק פּאַפּולער ביי טעאַטער-מענטשן אין פּוילן און זיי האָבן עס פון אים איבערגענומען. בכלל איז האָרט געווען אַ מענטש מיט הומאָר. ער פלעגט זיך באַנוצן מיט וויצן און גלייכווערטלעך אויף רעכטס און אויף לינקס.

אַלס דירעקטאָר איז האָרט געווען, אמת, זייער אַ שטרענגער און אויך נישט „איבערגעצאָלט“ קיין גאַזשעס. ווען עס איז אים אָבער שטאַרק געווען געלעגן צו קריגן אַ געוויסן אקטיאָר פאַר זיין טרופּע, האָט ער נישט געזשאַלעוועט קיין געלט. ער האָט, וועלנדיק אויפּפרישן די גאַליציאַנער פּראָווינץ מיט „נייע פּנימער“ — ווי ער האָט זיך אויסגעדריקט — גע-בראַכט אַהין פּרישע כוחות פון לאַנד און פון אויסלאַנד. צווישן אַנדערע האָט ער אַ-אַפּגעבראַכט פון ווין קיין דראַהאַביטש דעם פּאַפּולערן אקטיאָר, מיטגרינדער און רעזישאַר פון דער „ווינער פּרייער יידישער פּאַלקס-בינע“ — יצחק דייטש, די אקטריסע לאה גראַף-וויינטרויב, נתן קלינגער און אַנדערע.

ער האָט אויך דער ערשטער געבראַכט קיין גאַליציע דאָס באַוויסטע אַפּערעטן-פּאַרל וויעראַ קאַניעווסקאַ און פּאַול ברייטמאַן. ווען דער אַמאַל-באַרימטער יידישער טעאַטער-דירעקטאָר און אקטיאָר פון וואַרשעווער „עליזעאום“-טעאַטער און שפּעטער פון אַדעסער טעאַטער, י. ל. ראַפּעל, איז געקומען פון רוסלאַנד, צוזאַמען מיט זיין פּרוי זינאַ ראַפּעל און זייערע טעכטער — אַלע שוישפּילעריןס — מאַלווינאַ, אסתּר, צילאַ און אַנדזשאַ, האָט זיי האָרט דער ערשטער אַראַפּגעבראַכט קיין גאַליציע און זיי געגעבן אַ מעגלעכקייט אויפּצוטרעטן אין אַ ריי שטעט.

אין איינעם פון מיינע טורנעען מיט דער פּיעסע „10 יאָר און איין סעקונדע“, פון פּראַנצווזישן מחבר מ. שיפּער, איז מיר אויסגעקומען צו שפּילן אין דער שטאָט ראַהאַטיץ, אין מזרח-גאַליציע. די בילעטן צו דער פּאַרשטעלונג זענען געווען אויספאַרקויפט. ביי אונדז האָט זיך געפירט, אַז אַלע פּלעצער זענען געווען נומערירט און יעדער איינער, וואָס האָט גע-קויפט אַ בילעט, האָט געהאַט זיין זיץ-אַרט. קיין שטיי-פלעצער האָבן מיר נישט פּאַרקויפט.

יאנאס טורקאוו

בערנארד הארט איז תמיד געשטאנען אויף קאנטראל ביי דער הויפט־טיר. פלוצלונג האט ער באמערקט, אז אין זאל זענען שוין אלע ערטער באזעצט און אין פאיע פון טעאטער, ווו מיר האבן געשפילט, האט זיך געפונען נאך א ריזיקער עולם. ער האט אריינגעשיקט עמיצן צו אונדז הינטער די קוליסן, אז עס זאל ארויסקומען די אקטריסע צעלינא סטאל, וועלכע האט געדארפט אויפטרעטן ערשט אין די ווייטערדיקע אקטן, כדי אים, הארטן, צו פארבייטן א פאר מינוט ביי דער טיר. ער האט געוואלט אפרייניקן דעם פאיע פון מענטשן, זיי זאלן נישט שטערן דעם גאנג פון דער פיעסע. הארט האט איבערגעגעבן צעלינא סטאל א פעקל קאנטראל־מארקעס און פארלאזט די הויפט־טיר. די קאנטראל־מארקעס האט מען אין פוילן באנוצט פאר די, וואס זענען ארויס פון זאל אין פאיע, כדי אויסצור־רויכערן א פאפיראס.

ווען הארט איז צוריקגעקומען צו דער טיר, כדי צו באפרייען די אקטריסע סטאל, האט ער באמערקט, ווי אין זאל שטייט מען ממש אויף די קעפ.

— „וואס טוט זיך דאָ?“ — פרעגט ער א דערשטוינטער.

וואס האט זיך ארויסגעוויזן? די נישט־געניטע אקטריסע, וועלכע האט קיינמאל נישט געהאט קיין שייכות מיט קיין טיר ביים טעאטער, האט אנשטאט ביי יעדן אריינקומענדיקן גאסט צו פאדערן אן איינטריטס־בילעט, אים געגעבן א קאנטראל־מארקעס און אריינגעלאזט אין זאל אריין... אזוי ארום האט זי אלעמען, ווער ס'איז נאר אריין אין טעאטער אן בילעטן, אוועקגע־געבן אלע קאנטראל־מארקעס און געבראכט דערצו, אז דער עולם, וואס האט שוין נישט באקומען צו קויפן קיין בילעטן, זאל אנשטאט ארויסגיין אויף דער גאס, אריינגיין — און דערצו נאך אן א גראשן געלט — אין טעאטער אריין און אים אזוי פארפולן, אז עס זאל נישט זיין ווו א שפילקע צו ווארפן.

הארט האט זיך שיער נישט צעוויינט פון אויפרעגונג. ער האט מיר שפעטער געזאגט:

— דאס מאל האב איך געהוסט אין פאס אריין...

א צווייט מאל, בעת אונדזער טורנע ווינטער־צייט, איבער די מזרח־געביטן, איז אונדז אויסגעקומען צו פארן פון ניי־סויעניציאן ביז סויענ־

פארלאשענע שטערן

ציאן צו א פארשטעלונג. עס איז געווען אזא גרויסע שניי-זאווירוכע, אז די קליין-באן, וואס האט געפירט אהין, האט נישט געקענט גיין. ווען הארט האט זיך דערפון דערווייט, איז ער געווארן אויסער זיך פון אויפגעגונג. וואס הייסט עפעס: אפרופן א פארשטעלונג? וואס וועט דאס פובליקום זאגן אויף דעם?! — הארט איז געווען פינקטלעך ביז צום איבערטרייבן און ער האט קיין עוולות נישט געקענט פארטראגן. האט ער אונדז צוגערעדט, מיר זאלן דינגען פויערים מיט צוויי שליטנס, — אונדזער טרופע איז דע-מאלט באשטאנען פון זעקס מענטשן (דיאנא בלומענפעלד, יעקב גינזבערג, לייב לערנער, בער הארט, אַנשל פינקוסעוויטש און איד) — זיך גוט איינוויקלען אין קאלדערעס, אויסבעטן די שליטנס מיט שטרוי, כדי אויפן וועג נישט פארפרוירן צו ווערן, און לאזן זיך אין וועג אריין. מ'האט געדארפט פארן מיט די שליטנס 10 קילאמעטער.

ס'איז באשלאסן געווארן צו פארן ביינאכט, באלד נאך דער פאר-שטעלונג, כדי זיך קענען אויסרוען א גאנצן טאג אין סויענציאן — ביז צו דער באפארשטייענדיקער פארשטעלונג. מיר האבן זיך געלאזט אין וועג אריין. אייניקע מאל האט מען אויפן וועג געמוזט איבעררייסן דאס פארן און אריין צו פויערים זיך אביסל דערווארעמען. דער פראסט איז געווען אזא קנאקנדיקער, אז ס'האט פשוט פארפעלט לופט צו אטעמען. האלב-טויט האבן מיר זיך קוים-קוים מיט צרות, פארטאג, דערשלעפט ביז סויענציאן. מען האט אונדז ממש געמוזט אראפטראגן פון די שליטנס. הארט האט אויסגעזען ווי א ברילע אייז. זיינע אויגן און ס'מויל — פאר-קלעפט געווען מיט אייז; די וואנצעס זיינע (ער האט געטראגן וואנצעס) זענען פארוואנדלט געווארן אין צוויי אייז-שטעקעלעך, — און ווי מיר אליין האבן זיך נישט געפונען אין א טראגישן מצב, מיט אפגעפרוירענע הענט און פיס, האבן מיר נישט אויפגעהערט צו לאכן ביז טרערן, קוקנדיק אויף הארטן.

די פארשטעלונג האט מען סיי-ווי געמוזט אפרופן, ביז מיר זענען נישט געקומען צו א נארמאלן צושטאנד. ווען הארט איז געקומען צו זיך, האט ער געזאגט:

— דאס הייסט אריינהוסטן אין א פאס... ס'איז דאך סיביר...

יאַנאַס טורקאָוו

ווען מיר האָבן אין די ווייטערדיקע יאָרן אויסגעאַרבעט מיט אים אַ פּלאַן פון אונדזער טור, האָט ער זיך געבעטן רחמים:
— נאָר נישט קיין סיביר! (געמיינט האָט ער די מזרח־געביטן פון ווילנער ראיאָן)...

דאָס האָט אים אפשר אויך צוריקגעהאַלטן פון אַנטלויפן קיין רוסלאַנד, ווען די דייטשן האָבן פאַרנומען מזרח־גאַליציע. און אפשר האָט ער גע־גלויבט, אַז ער, אַלס געוועזענער „קייזער־ און קעניגלעכער פעלדפעבל“, מיט אַ גוטן דייטשישן לשון, וועט נושאַ חן זיין ביי די נאַצישע תּלּינים און ער וועט מיט זיין משפּחה איבערלעבן די מלחמה?! דאָס מאָל איז זיין „סטראַטעגיע“ געווען אַ פּאַלשע. ער איז געבליבן מיט זיין פּרוי און צוויי טעכטער אין זיין היים־שטאָט דראַהאַביטש, וווּ זיי האָבן געטיילט דעם גורל פון אַלע דראַהאַביטשער יידן.

אויסער בער האַרטן און זיין זון דאָלעק, וועלכער שפּילט איצט אין ישראל, איז ביים טעאַטער געווען אויך זיין יינגערער ברודער — הירש האַרט — געראַטעוועט זיך דורך רוסלאַנד קיין ישראל. הירש פּרוי און איינציקער זון — אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ. אויך די פּרוי פון בער האַרט — בערטאַ, האָט אַמאָל געשפּילט יידיש טעאַטער. דערנאָך האָט זי דערפון רעזיגנירט. ביים טעאַטער האָט זי אָבער אַלעמאָל געאַר־בעט. זי איז געווען לייטערין פון די טעאַטער־קאַסטיומען און טעאַטער־זאַכן — אַגב, איינע פון די גרעסטע טעאַטער־קאַלעקציעס אין פּוילן.

בערטאַ האַרטס ברודער, וואָלף מערקור, איז אויך געגאַנגען צום טעאַטער אַלס אַקטיאָר און שפּעטער אָפּגעפאַרן קיין אַמעריקע, וווּ ער האָט זיך באַקאַנט געמאַכט אַלס שרייבער. אַגב איז וואָלף מערקור אַ לאַנגע צייט געווען טעטיק אין מאַריס שוואַרצס קונסט־טעאַטער.

אַ שוועסטער פון בערנאַרד האַרט איז געווען די פּרוי פונעם באַקאַנטן פּובליציסט פּישל וויטקאָווער — מיט־עדאַקטאָר פונעם „לעמבערגער טאַג־בלאַט“. אַ צווייטע שוועסטער פון בערנאַרד האַרט איז געווען די פּרוי פון יעקב פּריזאַמענט, סופּליאַר פונעם לעמבערגער יידישן טעאַטער — (אַ ברודער פונעם באַקאַנטן יידישן קאַמפּאָזיטאָר און אַקטיאָר שלמה פּריזאַמענט). די האַרט־משפּחה איז געווען דורך און דורך געבונדן מיט טעאַטער.

פארלאשענע שטערן

בערנארד הארט, דער לעבנסלוסטיקער, הארציקער מענטש און איי-
נער פון די ענערגישסטע, איניציאטיוו-פולסטע טעאטער-אנפירער, אקטיאר
און בינע-שרייבער, האט געטיילט דעם גורל פון זיינע פיל הונדערטער
חברים-אקטיארן און טעאטער-מענטשן, וועלכע האבן נישט געהאט דאס
מזל צו דערלעבן דעם טאג פון באפרייאונג.

בערנארד הארט האט, אלס איינער פון די פיאנערן פונעם יידישן
טעאטער אין גאליציע, אריינגעשריבן א שיין בלעטל פון ערלעכער,
מסירת-נפשדיקער ארבעט אין דער געשיכטע פון יידישן טעאטער.

דוד בייגעלמאן

אין לאדזשער געטאָ האָט גע-
לעבט אַ גרויסער ייִדישער קאָמ-
פּאָזיטאָר און דיריגענט, איינער
פון אונדזערע בעסטע און טאַלאַנט-
טירטסטע — דוד בייגעלמאָן. ער
האַט געשטאַמט פון אַ מוזיקער-
משפּחה פון דער שטאָט אָסט-
ראַוויעץ, ראַדאָמער געגנט. מיט
די בייגעלמאַנס, וואָס כמעט די
גאַנצע משפּחה, מיט דודס טאַטן
בראַש, זענען געווען מוזיקער, איז
אויך געווען פאַרבונדן אַ צווייטע
בכבודיקע משפּחה פון בלויז מר-
זיקער — די שפּילמאַנס. און כמעט
אַלע פון די צוויי משפּחות, וועל-
כע זענען געווען געבונדן מיט
קרובהשאַפט, האָבן זיך אויסגע-
שיילט באַגאַבטע מוזיקער.



דעם אויבנאָן האָט אָבער פאַרנומען דוד בייגעלמאַן, וועלכער האָט
שוין אַלס קליין ייִנגל אַרויסגעוויזן נישט־דורכשניטלעכע מוזיקאַלישע
פעאיקייטן. ביי 8 יאָר האָט ער אָנגעהויבן צו שפּילן אין טעאַטער־אַרקעס-
טערס. נאָך זייענדיק גאַנץ יונג האָט ער אָנגעהויבן צו דיריגירן מיט אַן

פארלאשענע שטערן

ארקעסטער. גלייכצייטיק האָט ער געלערנט מוזיק און שטודירט קאָמפּאָזיציע. ער האָט זיך באַזעצט אין לאַדזש און איז געוואָרן הויפּט־דיריזשער פונעם לאַדזשער ייִדישן טעאַטער. מען האָט בייגעלמאַנען פאַרגעלייגט אים בערצוגיין אַלס דיריגענט אין פּוילישן טעאַטער און אין די גרויסע נאַכט־לאַקאַלן, וווּ ער האָט מאַטעריעל זיך געקענט בעסער אויסלעבן. ער איז אָבער געווען פאַרליבט אין ייִדישן טעאַטער און אַזוי זיך מיט אים באַ־האַפּטן, אַז קיין שום גלענצנדיקער פאַרשלאַג, וואָס ער האָט באַקומען פון אַלע זייטן, האָט אים נישט געלאַקט.

פון זיינע פּריסטע יאָרן אָן האָט בייגעלמאַן אָנגעהויבן צו שרייבן קאָמפּאָזיציעס. דערצו איז ער געווען אַ מייסטער אין אַראַנזשירן לידער און מוזיק צו אָפּערעטן. בעתן ערשטן וועלט־קריג האָט ער אָנגעשריבן מוזיק צו יוליוס אַדלערס אָפּערעטן: „דאָס סקאַוטן־מידל“, „די מומע גנענדל“, ווי אויך — אַראַנזשירט די מוזיק צו וואַקסמאַנס „די שיינע בערטאַ“. די אַלע אָפּערעטן זענען געשפּילט געוואָרן אין לאַדזש און אין יואַרשע מיט גאַר אַ גרויסן דערפאַלג.

ווען דוד הערמאַן איז געקומען קיין לאַדזש אויפצופירן דאָרט צום ערשטן מאַל אַנ—סקיס „דיבוק“, נאָך זיין וואַרשעווער טריאָומף, האָט בייגעלמאַן אַראַנזשירט די מוזיק. די מוזיק אין זיין אַראַנזשירונג איז דערשינען אין בוך־פאַרם. בייגעלמאַן איז אויך אַרומגעפאַרן אַלס דירי־גענט פון פאַרשיידענע ייִדישע טרופּעס איבער דער גאַרער וועלט. ער האָט צוו. אַנד. באַזוכט דרום־אַפּריקע און דרום־אַמעריקע.

ווען משה בראַדערזאָן האָט אין יאָר 1927 געגרינדעט אין לאַדזש דאָס קליינקונסט־טעאַטער „אַראַראַט“, האָט דוד בייגעלמאַן געשריבן מו־זיק צו כמעט אַלע פּראָגראַמען. ער איז געווען זייער פּאָפּולער צוליב דער פּאָלקסטימלעכקייט, פּשטות און מעלאָדישקייט, וואָס האָבן זיך געטראָגן פון יעדן ליד זיינעם.

אין פריוואַט־לעבן איז בייגעלמאַן געווען אַ טיפּישער באַהעמיער. הגם ער האָט געלעבט מיט טעאַטער און איז דורך און דורך געווען אַנ־געזאַפּט מיט טעאַטער, האָט ער אין די פּרייע שעהן ליב געהאַט אָפּצוויצן אין רעסטאָראַנען און פאַרוויילונגס־לאַקאַלן און אַזוי אַרום געפּטרט זיין טאַלאַנט צווישן קאָרטן, שנאַפּס און פּאַפּיראַסן, וועלכע ער האָט ליידיג־

יאגאס טורקאוו

שאפטלעך באנוצט. ער איז געווען א גרויסער ליבהאבער פון קארטן, אבער נאך א גרעסערער ליבהאבער פונעם „ביטערן טראפן“ און פון רויכערן. און ווי ער האט געזאגט, איז ער נאך דעמאלט שעפעריש... און ס'האט באמת אזוי אויסגעזען. צווישן איין קארטן-סעאנס און דעם צווייטן פלעגט אים „באהויכן די מוזע“ און ער פלעגט אויף א פאפירענער סער-וועטע אָנשרייבן זיינע קאָמפּאָזיציעס. ער איז שטענדיק געווען צעטראָגן און אימפּולסיוו, דערביי איז ער געווען אַ מענטש מיט זייער אַ גוטן כאַ-ראַקטער און אַ האַרציקער חבר. קיין עוולות האָט ער אָבער נישט געקענט פאַרטראָגן. דאָס פּלעגט ער קיינמאַל נישט פאַרשווייגן.

בעת אונדזערע אויפטריוטן אין לעמבערגער גימפּעל-טעאַטער איז מיר אויסגעקומען מיט אים צו אַרבעטן. אַ צייט לאַנג, ווען די ברידער גימפּעל האָבן זיך געקריגט, איז בייגעלמאַן געווען דיריזשאָר פונעם לעמבערגער יידישן טעאַטער. אומפאַרגעסלעכע מוזיקאַלישע אילוסטראַציעס האָט ער געשאפן צו מיינע דאָרטיקע אויפפירונגען פון ד"ר ציפורס „אויפשטאַנד“ און לעוויטאַנס „אורטייל“. אַ סך פון זיינע פּרעכטיקע, אַריגינעלע קאָמפּאָזיציעס זענען נישט פאַרשריבן געוואָרן און אזוי ארום זענען זיי פאַרלוירן געגאַנגען. קורץ פאַרן לעצטן קריג האָט ער געשאפן אַריגינעלע מוזיק צו דער מוזיקאַלישער קאָמעדיע „די אַפּריקאַנער זון“, וואָס יצחק טורקאָוו האָט אָנגעשריבן. ער האָט אויך פאַרן אויסברוך פונעם לעצטן קריג די ריגירט אין וואַרשעווער „נאַוואַשטיי“-טעאַטער גאַלדפּאַדענס „שולמית“, וואָס זיגמונט טורקאָוו האָט אויפגעפירט.

ווען ס'איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט-מלחמה, איז בייגעלמאַן צוריקגעפאַרן אין זיין היים-שטאָט לאַדזש. נישט געקוקט אויפן גאַנצן גרויל, וואָס ער האָט דורכגעמאַכט אין לאַדזשער געטאָ. איז ער אויך דאָרט געווען טעטיק אויפן טעאַטער-געביט. צוזאַמען מיטן אַקטיאָר פונעם גע-וועזענעם „אַראַראַט“, משה פּולאַווער, האָט ער אינעם דאָרטיקן געטאָ געשאפן אַ קליינקונסט-טעאַטער, אין וועלכן ער האָט צו יעדן פּראָגראַם געשאפן נייע מוזיק. ער איז געווען אזוי פּרוכטבאַר, אַז עס האָבן אים פאַרפעלט טעקסטן פאַר זיינע קאָמפּאָזיציעס, האָט בייגעלמאַן צענדליקער נייע טעקסטן אליין אָנגעשריבן.

בייגעלמאַנס פּרוי — אַ באַקאַנטע שווישפּילערין — אַנדזשע פּאַדער-

פארלאשענע שטערן

מאן, פון דער אלטער אקטיארישער פיינשטיין-משפחה, איז אוועק פון דער וועלט די ערשטע. זייער איינציקער זון, א באגאבטער מוזיקער, איז אנטלאפן קיין רוסלאנד און דארט איבערגעלעבט די מלחמה.

דוד בייגעלמאן האט געהערט צו דער לעצטער גרופע לאדזשער יידן, וואס זענען פון געטא ארויסגעפירט געווארן אין טויטן-לאגער אשוויענ-טשים. ער האט מיט זיך מיטגענומען זיין פידל — (ער איז אויך געווען א גוטער פידלער) — און אלע זיינע מוזיקאלישע שאפונגען, וואס ער האט ארויסגעבראכט אין משך פון לאנגע יארן. ער האט אויך אין אש-וויענטשים פארשאפט פרייד פיל פון די צום טויט-פארמשפטע. זייענדיק בטבע א גרויסער אפטימיסט, האט ער אליין געגלויבט, אז ער וועט איבערלעבן די מלחמה. נאך דערצו, אז מען האט שוין דייטלעך געהערט דאס שיסן פון דער רוסישער ארטילעריע. די רוסן זענען טאקע שוין געווען גאענט, אבער בייגעלמאן האט נישט דערלעבט די באפרייאונג.

קורץ פארן אריינמארש פון דער סאוועטישער ארמיי קיין אשוויענ-טשים איז דער גרויסער יידישער קאמפאזיטאר און דיריזשאר דוד בייגעלמאן אומגעקומען מיט א מארטירער-טויט.

ל"בעלע הערבסט (סטאוו)

א יונגער בחור פון א באלעבאטישער היים אין ריישע (זשעשאוו), ווו זיין פאטער האט געהאט א ביר־שענק, איז ער, נאָכן פאַרענדיקן די רעגירונגס־גימנאַזיע, אוועק קיין קראַקע. דאָרט האָט ער פאַרענדיקט דעם פילאָסאָפֿישן פאַקולטעט אינעם יאָגעלאַנער אוניווערסיטעט. גלייכצייטיק האָט ער באַזוכט די קראַקעווער פּוילישע טעאַטער־שול און געשטרעבט צו ווערן אַן אַקטיאָר.

— א יידישער אַקטיאָר? — יאָ. וועגן דעם האָט לייבעלע, אָדער ווי מען האָט אים גערופן: ליאַנעק, געשטרעבט און געחלומט. אָבער ביי די באַדינגונגען, וועלכע האָבן צו יענער צייט געהערשט אין יידישן טעאַטער אין קראַקע אויף באַכענסקע גאַס, האָט אַזאָ עלעמענט, ווי הערבסט, קיין גרויסן חשק נישט געקענט האָבן.

אין יאָר 1927 האָט ער זיך דערוואוסט, אַז איך געפֿין זיך אין קראַקע און איך האָב בדעה דאָרט צו אַרגאַניזירן אַ יידיש טעאַטער, געבויט אויף געזעלשאַפטלעכע יסודות. עס קומט דאָן צו מיר אין האַטעל אַ צעשטראַל־טער בחור מיט אַ פאַר ווונדערבאַרע, גרויסע, גרויע אויגן, וועלכע האָבן מיך באַלד פון ערשטן אויגנבליק געפאַנגען.

מיט אַ נישט־זיכערער שטים הייבט ער אָן, אין אַ פרעכטיקן יידיש, זיך פאַרצושטעלן און זאָגט מיר ווער ער איז און וואָס ער וויל. מיט אַ קינדישער נאַאיווקייט, וואָס האָט לייבעלע הערבסטן כאַראַקטעריזירט דורך זיין גאַנץ לעבן, האָט ער געקוקט אויף מיר און געוואָרט אויף מיין הסכמה צו זיין בקשה.

— פאַרשטייט זיך, — ענטפער איך אים — איך וועל אייך אַרייַן נעמען צו דער אַרבעט אין מיין טעאַטער. וועט איר זיך ארויסווייזן פאַר

פעאיק צו דער בינע, וועט איר שפילן טעאטער; אויב נישט — וועל איך אייך צוציען צו דער אדמיניסטראציע.

איך וועל נישט פארגעסן די פרייד, וואָס האָט אַ שלאָג געטון פון אים, ווען ער האָט דערהערט מיין באַשלוס.

פון ל. הערבסטן האָב איך זיך אויך דערוווסט וועגן יונגע, אינטעלי-גענטע כוחות, וואָס האָבן אויך געענדיקט די פּוילישע טעאטער-שול אין קראָקע, און וועלכע וואַלטן זיך מיט פרייד אנגאזשירט אין אַ יידיש טעאטער, וואָס דאַרף שטיין אויף אַ קינסטלערישן ניוואַ און טראַגן אַ געזעל-שאַפטלעכן כאַראַקטער. אַ דאַנק אים האָב איך זיך באַקענט מיט רחל האַלצער און האַנקאַ ראַקאווער-לאַזער — צוויי באַגאַבטע יונגע כוחות — און איך האָב זיי אויך אנגאזשירט צו מיין טעאטער.

ליאַנעק הערבסט האָט מיר אַ סך מיטגעהאַלפן צו אַריענטירן זיך אין דער — פאַר מיר פרעמדער — קאָמפּליצירטער סביבה פון קראָקע, מיט אַלע אירע מעלות און הסרונות. איך האָב אים געהאַט אַ סך צו פאַרדאַנקען פאַר זיינע עצות און אָנווייזונגען.

הערבסט האָט זיך אַרויסגעוויזן פאַר גאָר אַ פעאיקן כאַראַקטער-אַקטיאָר און — ווי מאַדנע דאָס זאָל נישט קלינגען — טאַקע אין יידישן רעפערטואַר, אין קאַפּאַטעס אײַן אין בערד. ער, וואָס איז געווען דורך-און-דורך דורכגעזאַפט מיט דער פּוילישער און אַלגעמיינער ליטעראַטור און איז אַנגעגאַנגען פאַר איינעם פון די בעסטע קענער פון די קלאַסיקער, (הערבסט איז געווען אַ גייענדיקע ענציקלאָפּעדיע), — האָט געהאַט אין זיך אַזויפיל פּאָלקסטימלעכקייט פון שלום עליכם, אַז עס האָט פון אים ממש געשפרודלט מיט יידישן פּאָלקלאָר.

הערבסט איז געווען אַ מייסטער אין דערצייילן גלייכווערטלעך און אַנעקדאָטן וועגן אַלטע פּוילישע אַקטיאָרן. נישט אומזיסט האָבן אים אויך זיינע פּוילישע בינע-קאַלעגן אַזוי האַרציק ליב געהאַט. ער האָט שוין צו יענער צייט געשטעלט זיינע ערשטע טריט אויף דער פּוילישער בינע.

נישט געקוקט אויף זיין יונגן עלטער האָט ער ביים דערצייילן און שילדערן פאַרשיידענע געשטאַלטן „אויסגעשפּילט“ אַ פרעכטיקע גאַלעריע פון כאַראַקטער-טיפּן, און דאָס איז אים אַזוי אַריין אין בלוט, אַז נישט געקוקט אויף זיינע אויסערלעכע מעלות, מיט וועלכע ער איז געווען גע-

יאנאס טורקאוו

בענטשט, האָט ער אויף דער בינע נישט געקענט שפילן קיין ליבהאַבער און יונגע ראָלן...

אויך אין זיין פּריוואַט־לעבן האָט ליאַנעק הערבסט נישט געשפּילט קיין „ליבהאַבער“. אין פּרט פון „ליבע־אַוואַנטורעס“ איז הערבסט געווען דער באַשיידנסטער שוישפּילער, וועלכן איך האָב געקענט.

לייבעלע האָט אָבער געהאַט אַן אַנדערע שוואַכקייט, וועלכע ער האָט אַרויסגעטראָגן פון זיין פּאַטערס ביר־שענק; ער איז געווען אַן אַלקאהאָ־ליקער. געטרונקען האָט ער נאָר ביר. קיין שנאַפּס האָט ער נישט אָנער־קענט. הערבסט איז געווען ממש אַ פענאַמענאַלער ביר־טרינקער. קיינער פון די אַרומיקע האָבן זיך צו אים אין דעם פּרט נישט געקענט גלייכן. נאָכן אויסטרינקען אייניקע גלעזער ביר (אַפילו ווינטער פּלעגט ער עס טרינקען נאָכן אַריינשטעלן אין ביר אַן אַנוואַרעמער) איז ער געוואָרן זייער באַרדעוודיק און וויציק, פּלעגט זיך רייבן די הענט און באַנוצן זיין באַליבט ווערטל: „פּאַניע דזשעיקו“ (האַרעלע מיינס) — אַ ספּעציפּישער אויסדרוק אין דער פּוילישער קלאַסישער ליטעראַטור. דערביי האָט ער אַ קנאַק געטון מיט דער צונג, ווי ער וואַלט געוואַלט באַקרעפּטיקן זיין אַרויסגעזאַגטן געדאַנק. שיכור איז ער קיינמאַל נישט געווען, אָבער נאָכן אויסטרינקען זענען זיינע גרויסע אויגן נאָך גרעסער געוואָרן און האָבן געפּינקלט ווי די שטערן אין הימל.

ווען ער האָט נישט געהאַט קיין ביר צו טרינקען (ער האָט עס אין ערגסטן פּאַל נישט פּאַרביטן אויף בראַנפּן), איז ער אַריינגעפּאַלן אין אַ שטילער מעלאַנכאָליע, פּונקט ווי דער גאַנצער „וועלט־שמערץ“ וואַלט אים אַרומגענומען און דערדריקט.

פּונקט אַזוי אויפּריכטיק ווי ער האָט ליב געהאַט דאָס ייִדישע טעאַ־טער, האָט ער ליב געהאַט די ייִדישע ליטעראַטור. ער איז געווען ממש פּאַרליבט אין שלום עליכם און י. ל. פּרץ, וועלכע ער האָט אַ סך איבער־געזעצט אין דער פּוילישער שפּראַך און זיי פּאַרעפּנטלעכט אין דער פּוילישער פּרעסע.

ליאַנעק הערבסט, וועמענס בינע־נאַמען איז געווען לעאַן סטאַוו, האָט נאָך געשפּילט אַ געוויסע צייט אין פּוילישן טעאַטער אין קראַקע און אויף דער פּראָווינץ, דערנאָך איז ער צוריקגעקומען צום ייִדישן טעאַטער, וווּ

פארלאשענע שטערן

ער איז שוין פארבליבן ביזן סוף. א צייט לאנג איז ער געווען סעקרעטאר פון דער יידישער טעאטער-געזעלשאפט אין קראקע. ער איז אויך געווען אין אידא קאמינסקיס טרופע, ווו ער האט געשפילט א לענגערע צייט מיט דער טרופע אויף דער פראווינץ.

בעתן קריג האט זיך הערבסט געפונען אין לעמבערג. אין יאר 1941, ווען די דייטשן האבן זיך דערנענטערט צו לעמבערג, איז ער פון דארט אנטלאפן קיין ווילנע. און ווי מאדנע עס זאל נישט קלינגען, איז דער ארנטלעכער, גוטמוטיקער און ערלעכער ליאנעק הערבסט אריינגעטראטן אין דער ווילנער יידישער פאליציי. קיינער פון די לעבן-געבליבענע האט אבער וועגן אים נישט געזאגט קיין שלעכט ווארט. זיין האלטונג אלס פאליציאנט איז געווען א מוסטערהאפטע און ער האט נישט פארלוירן זיין מאראלישן פרצוף. ער האט זיך נישט באטייליקט אין קיין שום „אקציע“ און נישט צוגעשטעלט די דייטשן קיין איין יידישן „קאפ“. די איבעריקע פאליציאנטן האבן אים זייער ליב געהאט און האבן אים תמיד געשיצט, ווען ער האט זיך נישט באטייליקט אין די ארויסטרעטונגען, וואס זענען געווען אונטערן יידישן און מענטשלעכן כבוד.

וואס האט, אלא, גורם געווען, אז דער ווירדיקער, שטאלצער ייד און ערלעכער מענטש איז אריינגעטראטן אין דער יידישער פאליציי, איז נישט באוויסט.

ווי מען האט מיר איבערגעגעבן, האבן אים די דייטשן, אלס סאבא-טאזשיסט, וואס האט נישט געוואלט אויספירן זייערע באפעלן, אריינגע-ווארפן אין אן אפטייט-גרוב, ווו ער איז דערשטיקט געווארן. ביי די ווייניק ביים לעבן-געבליבענע חברים און פריינט פון ליאנעק הערבסט וועט זיין נאמען שטענדיק דערמאנט ווערן מיט ליבע און יראת הכבוד.

די משפחה זאנדבערג

משהל זאנדבערג — וואָס אים, זיין פרוי און טעכטער איז געווינדמעט זאָס דאָזיקע קאָפּיטל — שטאַמט פון אַ יחוסדיקער טעאַטער־משפּחה. זיין עלטערער ברודער, יצחק זאנדבערג, איז באַקאַנט געווען נישט נאָר אין פּוילן און אין רוסלאַנד, נייַערט אויך איבער דער גאַנצער וועלט, וווּ מען האָט נאָר געשפּילט ייִדיש טעאַטער. זיין פּאַפּולאַריטעט איז גע־וואַקסן, ווען ער איז, אין יאָר 1905, געוואָרן דער דירעקטאָר פונעם לאַדזשער „גרויסן טעאַטער“, וואָס האָט געשפּילט אַ דאָמינירנדיקע ראַל אינעם ייִדישן טעאַטער־לעבן.

געווען אַ צייט, ווען לאַדזש איז געווען די טאָן־געבערין אין דער טעאַטער־וועלט. שוישפּילער פון וואַרשע, פון רוסלאַנד און פון אויסלאַנד, איינשליסנדיק אַמעריקע, האָבן געהאַלטן פאַר אַ כּבוד צו שפּילן ביי זאַנד־בערגן אין לאַדזש. נישט איין אומבאַקאַנטער אַקטיאָר, וואָס איז אַרויס פון זיין טעאַטער, איז געוואָרן אַ וועלט־שטערן. אַזעלכע שוישפּילער, ווי רודאָלף זאַטלאַווסקי, אַהרן לעבעדיעוו, נאַדיאַ נעראַסלאַווסקאַ, דער דיריזשאָר לעמפּקאוויטש, משה דוד וואַקסמאַן, מאַקס ראָזענטאַל, מ. טי־טעלמאַן, וואָלף זילבערבערג, זינאַ גאַלדשטיין, יוליוס אַדלער, הערמאַן סעראַצקי, מיכאַל מיכאַלעסקאַ, לעאַן כאַראַז, דוד לעדערמאַן א. א. האָבן געקריגן זייער „הכשר“ ביי זאַנדבערגן אין לאַדזש. עס פלעגן אויך ביי אים אויפטרעטן די גרעסטע אויסלענדישע „סטאַרן“, ווי: מאַריס מאַשקאַ־וויטש, דוד קעסלער, מאַלווינאַ לאַבעל, קלאַראַ יאַנג, בועז יונגוויץ, פעני וואַדי עפשטיין, באַריס טאַמאַשעווסקי, יעקב זילבערט, עליאַס ראַטשטיין און אַנדערע.

יצחק זאנדבערג האָט געהאַט אַ זעלטענע — ווי אויף יענע צייטן — באַציאונג צום טעאַטער. הגם אַליין געווען אַן אַנגעזעענער אַקטיאָר

פארלאשענע שטערן

און געשפילט הויפטראָלן אין די טרופעס פון קאָמינסקי, פּישוואָן, קאַמ-
פּאַניעוויץ, א"א, האָט ער אָבער אין זיין טעאָטער, אין לאַדזש, ווייניק
געשפּילט. ער האָט זיך אָפּגעגעבן אויסשליסלעך מיט דער אָנפירונג פונעם
טעאָטער. די זעלביקע ערנסטע באַציאונג, וואָס ער האָט געהאַט צום



זאַנדבערגס ייִדיש טעאָטער אין לאַדזש

אויפן בילד געפינען זיך צו. אַנד: אין דער אונטערשטער רייע: משה זאַנדבערג
(צווייטער פון רעכטס), ש. הערשקאוויטש, מאַכאַראָווסקי. אין דער ערשטער רייע:
דער דירעקטאָר יצחק זאַנדבערג (אין צענטער), אַדאַלף בערמאַן, מאַקס בולמאַן,
שפּראַך. אין דער צווייטער רייע: מאַלווינאַ שעראַדזקי, פּרוי אַווער, פּרוי זאַנד-
בערג, זינאַ גאַלדשטיין, בעזמאַן א"א.

טעאָטער, האָט ער אויך געפּאָדערט פון זיינע אַקטיאָרן און מיטאַרבעטער.
יצחק זאַנדבערג האָט אויסער דעם געמישטן רעפּערטואַר פון אַפּע-
רעטעס און לעבנס-פּיעסן, אויפגעפירט אויך אין זיין טעאָטער ליטעראַ-

יאַנאַס טורקאָוו

רישע פיעסן פון יעקב גאַרדין, לעאַן קאַברין, יצחק קאַצענעלסאָן, שלום אַש, פרץ הירשביין, א"א, פאַר וועלכע ער האָט אַנגאַזשירט ספּעציעלע רעזשיסאָרן, ווי מ. מייערסאָן, טיטעלמאַן און יוליוס אַדלער. נישט יעדער ייִדישער טעאַטער־דירעקטאָר האָט זיך אין יענע יאָרן דערלויבט אויף אַזאַ „לוקסוס“.

זאַנדבערג האָט נישט געזשאַלעוועט קיין געלט פאַר די אַלע אויפֿ־פירונגען און ער האָט זיך באַמיט, אַז זיי זאָלן אַרויסקומען מיטן גאַנצן גלאַנץ. זיין טעאַטער איז געווען אַ מוסטער פאַר אַנדערע טעאַטערס אין לאַנד און אין אויסלאַנד. נישט קיין ווונדער דעריבער, וואָס די בעסטע שווישפּילער האָבן געשטרעבט צו שפּילן ביי אים.

דאָס „גרויסע טעאַטער“ אין לאַדזש איז געשאַנען אונטער זאַנדבערגס דירעקציע קנאַפּע 10 יאָר — ביז צום אויסברוך פון דער ערשטער מלחמה, אין יאָר 1914, ווען די רוסן האָבן פאַרוואַנדלט דאָס לאַדזשער „גרויסע טעאַטער“ אין אַ מיליטערישן שפיטאַל. דעמאָלט האָט מען אויפּגעהערט צו שפּילן טעאַטער און זאַנדבערג איז געוואָרן אויס דירעקטאָר.

אין זיינע גוטע יאָרן האָט זיך זאַנדבערג געפירט ממש ווי אַ דיק־טאַטאָר, דערצו האָט ער געפירט אַ ברייט־פאַרשווענדעריש און נישט־נאַרמאַל לעבן. דאָס האָט זיך אָפּגעשלאָגן אויף זיין געזונט־צושטאַנד און ער איז אַריינגעפאַלן אין אַן אומהיילבאַרער קראַנקייט, וואָס האָט זיך לאַנג געצויגן, און דערפירט צו זיין פּריציטיקן טויט. ער איז געשטאַרבן אין יאָר 1915, פאַרלאָזן פון גאַט און פון מענטשן, אין גרויס אַרעמקייט, אין אַטוואַצק, נעבן וואַרשע.

יצחק זאַנדבערגס פרוי, יוליאַ זאַנדבערג, וועלכע האָט געשאַמט פון סימפּעראַפּאַל (קרים), איז אַמאָל געווען אַ באַקאַנטע זינגערין אין די אָפּערעטעס אין רוסלאַנד. טעאַטער האָט זי אַנגעהויבן צו שפּילן ביים אַלטן פּישוואַנען און נאָך איר חתונה מיט יצחק זאַנדבערגן האָט זי שוין געשפּילט צוזאַמען מיט איר מאַן, אין פאַרשיידענע טרופּעס. ווען יצחק זאַנדבערג האָט איבערגענומען די דירעקציע פונעם לאַדזשער טעאַטער, האָט זי שוין ווייניקער געשפּילט, נאָר צוגעהאַלפן איר מאַן פירן דאָס טעאַטער.

ווען דאָס „גרויסע טעאַטער“ איז באַפֿרייט געוואָרן פֿונעם שפּיטאַל (שוין נאָכן טויט פֿון איר מאַן). האָט זי, צוזאַמען מיט משה דוד וואַקסמאַן, און דערנאָך מיט יוליוס אַדלער און הערמאַן סיעראַצקי, ווייטער געפֿירט דאָס טעאַטער, ביז די מלחמה האָט אָפּגעווישט פֿון דער ערד דאָס „גרויסע טעאַטער“. יוליאַ זאַנדבערג איז אין אַ צייט אַרום געשטאַרבן אין גרוי־סער עלנט.

יוליאַס שוועסטער איז געווען די פֿרוי פֿונעם באַוויסטן כאַראַקטער־אַקטיאָר משה שפּיראַ.

אין דער דאָזיקער, אַמאָל גלאַררייכער, סביבה איז אויסגעוואַקסן יצחק זאַנדבערגס יונגערער ברודער משה. אויך ער, וואָס האָט געהאַט אַלע אויסערלעכע מעגלעכקייטן און איז געווען, פֿונקט ווי זיין ברודער יצחק, אַ שיינער בחור מיט אַן אויסדריקלעך פֿנים, מיט קלוגע, דורכ־דרינגענדיקע אויגן, האָט געשטרעבט צו ווערן אַן אַקטיאָר. האָבנדיק אַזעלכע פֿאַרבינדונגען און — די הויפּט־זאַך — אַ ברודער, אַ דירעקטאָר פֿון אַן אייגענעם טעאַטער, וואָלט אים דאָס שווער נישט אָנגעקומען. האָט אים אָבער געפעלט איין זאַך: טאַלאַנט. — און אַן דעם האָט שוין די גרעסטע פֿראַטעקציע נישט געקענט העלפֿן.

ווילנדיק־נישט־ווילנדיק האָט ער זיך געמוזט איבערוואַרפֿן אויף אַן אַנדער טעאַטער־געביט: נישט אויף דער בינע, נאָר אונטער דער בינע; ער איז געוואָרן אַ סופּליאָר אין טעאַטער, און טאַקע — אַ גוטער סופּליאָר. אין יענע צייטן האָט אַ סופּליאָר געשפּילט אַ וויכטיקע ראָל אין טעאַטער. משה זאַנדבערג איז געוואָרן דער „קיניג פֿון סופּליאָרן“ אין ייִדישן טעאַטער אין פּוילן און קיינער האָט זיך צו אים נישט געקענט גלייכן. זיצנדיק אין סופּליאָר־קאַסטן, האָט זיך משהל געפּילט מעשה „סטאַר“... ס'איז דערגאַנגען דערצו, אַז אַקטיאָרן האָבן פֿאַר אים מורא געקריגן, וואָרום ער האָט פֿונקט אזוי געקענט ראַטעווען אַן אַקטיאָר פֿון אַ קריטישער סיי־טואַציע אויף דער בינע, ווי דערפֿירן אים צו אַ זיכערן דורכפּאַל.

אין די אַמאָליקע צייטן איז דער סופּליאָר געווען נישט נאָר דער, וואָס האָט אונטערגעזאָגט דעם אַקטיאָר די פּראָזע, וואָס ער האָט געדאַרפט רעדן (ס'רוב אַקטיאָרן פּלעגן קיין ראָלן נישט לערנען). נייערט ער האָט אויך אָנגעוויזן דעם אַקטיאָר ווען ער האָט איבערצוגיין אויף אַן אַנדער

אַרט, דאָס הייסט, ענדערן די שטעלונג אויף דער בינע. ער האָט די אַקטיאָרן אויך אָנגעוויזן ווען זיי האָבן אַרײַנצוגיין און אַרויסצוגיין אויף דער בינע, — דאָס פלעגט געטון ווערן מיט אַ קנאַק אין די פינגער, אָז נישט נאָר די אַקטיאָרן אויף דער בינע, נאָר אויך דער עולם אין זאל האָט עס געהערט. אַזוי אַרום האָבן זיך די אַקטיאָרן ממש צוגעבונדן צום סופליאַר־קאַסטן און פון אים קיין אויג נישט אַראָפּגענומען...

משהל זאָנדבערג האָט פשוט געצווונגען — און מיט דעם אַליין האָט ער שוין געהאַט אַ גרויסן פאַרדינסט — אַז אַקטיאָרן מוזן לערנען זייערע ראָלן.

— איך בין נאָר אויף דעם — האָט ער געזאָגט — צו קאָנטראָלירן דעם טעקסט און אין אַ נױט־פאַל אַרויסהעלפּן. וועט איר נישט לערנען אייערע ראָלן, האָט איר אויף מיר נישט צו רעכענען...

דאָס איז געווען אַ גאַנץ גוטע לעקציע. אַ שטעקן האָט אָבער צוויי עקן: ווען די אַקטיאָרן האָבן שוין אָנגעהויבן צו לערנען זייערע ראָלן, וואָס איז געווען לטובת זיי און לטובת די פּיעסן, האָט מען דאָך שוין — פון דער צווייטער זייט — נישט געדאַרפט האָבן קיין „סטאַר־סופליאַר, ווי זאָנדבערג איז געווען. אויף אַרויסצוהעלפּן מיט אַ וואָרט, האָט מען דאָך שוין געקענט נעמען אַ יוגנמאַן, וואָס האָט גוט געלייענט ייִדיש און זיך אַרײַנטירט ווען אונטערצוכאַפּן דעם געגעבענעם אַקטיאָר אַ וואָרט. אַזאָ איינער האָט דעם טעאַטער אָדער דער טרופּע נישט געקאַסט אַזוי פיל, ווי זאָנדבערג האָט זיך געהייסן באַצאָלן. אויסער דעם איז טאַקע געקומען אַ צייט, ווען מען האָט שוין נישט „געבאַקן“ אַזויפיל פּיעסן אין ייִדישן טעאַטער און מען האָט זיי וואַכנלאַנג פּראָבירט. צו יעדער פּרע־מיערע האָבן שוין אַלע שוישפּילער געקענט די ראָלן פון אויסנווייניק.

זאָנדבערג האָט דערפילט, אַז זיין „טראָן“ וואַקלט זיך און ער האָט באַצייטנס רעזיגנירט פון זיין סופליאַר־קאַריערע. נאָך דערצו וואָס אין די לעצטע יאָרן האָט ער זיך שטאַרק פאַרהוסט אין סופליאַר־קאַסטן און מען האָט דעם „קאָנצערט“ געהערט אין דער לעצטער רײ פון טעאַטער... זאָנדבערג איז געוואָרן געשעפּטס־פירער אין טעאַטער און ביי דעם אַמט איז ער פאַרבליבן ביזן סוף פון זיין לעבן.

פארלאשענע שטערן

אויף זיין נייעם אַמט, אַלס געשעפטס־פירער, איז אים אָבער געגאַנגען מיט דער פוטער אַראָפּ. מען האָט צו אים תמיד געהאַט פאַרשיידענע טענות — באַרעכטיקטע צי נישט־באַרעכטיקטע. אַ פאַקט איז אָבער, אַז ביים בילאַרד, אָדער ביי קאַרטן־שפּילן איז אים געגאַנגען מזלדיקער, ווי ביים אַדמיניסטרירן טעאַטער־טרופּעס... אַלס אַדמיניסטראַטאָר איז ער געווען באַקאַנט ווי אַ גרויסער „ווינט־מאַכער“ און דערפאַר האָט מען אים טאַקע גערופן „משהל קאַרוזש“...

ביז ס'איז געשאַפן געוואָרן דער „באַרימטער“ „דירעקטאָריאַט“ ביים אַרטיסטן־פאַריין, וואָס האָט אַרומגענומען אַלע טעאַטערס אין פּוילן (יאָר 1932) און זאָנדבערג האָט ענדלעך אויפגעלעבט. ער האָט געהאַלטן, אַז איצט איז געקומען זיין צייט. אין אַרטיסטן־פאַריין איז זאָנדבערג תמיד געווען זייער אַקטיוו. פאַר יעדע וואָלן פון אַ נייער פאַרוואַלטונג איז ער געווען דער, וואָס האָט געשאַפן שטימונג און אַגיטירט פאַר געוויסע קאַנדידאַטן און ער האָט זיך דערביי שטאַרק געקעהלט. — האָט מען אים געגעבן נאָך אַ צונאַמען: „ניסל שרייער“ (אַ פּערסאָנאַזש פון אַ טעאַטער־פּיעסע). ער האָט געהאַפּט, אַז אין די דירעקטאָריאַט־טרופּעס וועט ער ענדלעך שפּילן אַ געהעריקע ראָל. דאָ האָט ער אָבער געהאַט אַ שטאַרקן קעגנער אין דער פּערזאָן פון אַן אַנדערן אַנגעזעענעם סופּליאַר — ראובן מאַרסאַלאָוו. וועלכער האָט געהערט צו דער לעצטער פאַרוואַלטונג פונעם אַרטיסטן־פאַריין. ס'איז אַנגעגאַנגען אַ קאַמף „אויף לעבן און טויט“. גע־זיגט האָט מאַרסאַלאָוו און זאָנדבערג איז געבליבן אָן אַ „פּעטן ביסן“... משהל זאָנדבערגס פּרוי, צעשיע זאָנדבערג, איז אויך געווען אַן אַקט־ריסע. זי האָט אַנגעהויבן אַלס כאַריסטין אין יואַרשעווער „צענטראַל־טעאַטער אין גלאַנץ־פּעריאַד פון דער ייִדישער אָפּערעטע, מיט מיכאַלעסקאַ, לעדערמאַן, י. ליפּינסקי, פ. לאַסקאַווסקי, מ. טיימאַן, סאַניע און יעקב וויינבערג. צעשיע זאָנדבערג איז געווען אַ שיינ מיידל, האָט געהאַט אַ שיינע שטים און אויך געקענט טאַנצן. מען האָט איר דעמאָלט אַנגעהויבן צו געבן קליינע ראָלן און פון דעמאָלט אָן איז זי טאַקע געוואָרן אַן אַקט־ריסע. זי איז געווען אַ גוטע קאָלעגין און באַליבט ביי אַלע, וואָס זענען געקומען מיט איר אין באַרירונג. זי פּלעגט ס'רוב שפּילן אין די אָפּערעטעס אין יואַרשע און איבער דער פּוילישער פּראָווינץ.

יאנאס טורקאוו

צעשיע זאנדבערג האָט געהאַט צוויי שיינע, געראַטענע טעכטער: די עלטערע, רוטאַ זאנדבערג, האָט געענדיקט די וואַרשעווער קאָנסערוואַ-טאַריע און איז געווען אַ גוטע פּיאַניסטין. דערצו איז זי געווען אַ באַחנטע און אַ האַרציקער סובטעלער מענטש. זי איז באַליבט געווען ביי אַלע, וואָס האָבן זי געקענט. ס'רוב האָט זי געשפּילט אין אַרקעסטער פּונעם ייִדישן טעאַטער אין וואַרשע. זי האָט חתונה געהאַט מיט דעם יונגן שוויש-פּילער דוד בירנבוים, וועלכער האָט געענדיקט דוד הערמאַנס טעאַטער-סטודיע. ער האָט גע-שפּילט אין די בעסטע ייִדישע טעאַטערס אין פּוילן. אויך דוד בירנבוים איז געווען שטאַרק באַליבט ביי זיינע קאָלעגן-אַקטיאָרן, צוליב זיין אוממיטלבאַרקיט און האַרציקייט. ער איז געווען שטאַרק טעמפּעראַמענטפול, געהאַט אַ געזונטן חוש פאַר הומאָר און — ביז גאַר מוזיקאַליש. דאָס האָט אים, ווי בייזע צינגער האָבן געזאָגט, באַ-האַפּטן מיט דער זייער מוזיקאַלישער רוטאַ זאנדבערג.



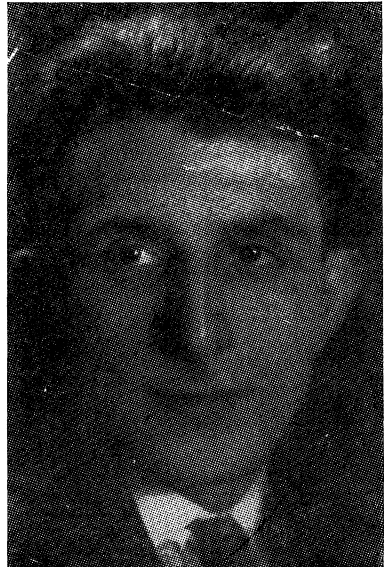
צעשיע זאנדבערג

די צווייטע טאכטער פון די זאנדבערגס האָט אַרויסגעוויזן גרויסע פעאַיקייטן צום טאַנץ און זי איז טאַקע, נאָכן פאַרענדיקן די טאַנצשול פון טאַטיאַנאַ וויסאַצקאַ אין וואַרשע, געוואָרן אַ סאַליסטין אין די פּוילישע טעאַטערס און דערנאָך — אין די גרעסטע וואַרשעווער לאַקאַלן. זי האָט חתונה געהאַט מיטן באַקאַנטן קראַקעווער פּידלער — שפּערבער און איז אַוועק מיט אים צוזאַמען קיין פּערסיע (איראַן), וווּ ער איז אַנגאַזשירט געוואָרן אויף אַ גוטן פּאַסטן. קורץ פאַרן אויסברוך פונעם קריג איז זי געקומען קיין וואַרשע אויף אַ באַזוך צו אירע עלטערן. דער קריג האָט זי פאַרכאַפט אין וואַרשע. זי האָט שוין נישט געקענט צוריקפאַרן. צו איר מאַן קיין טעהעראַן. בעת דער מלחמה איז אין הויז, וווּ די זאנדבערגס האָבן געווינט, אויף שווענטאַיערסקאַ 18 (אַגב האָבן אין דעם הויז געווינט די אַקטיאָרן שלמה קוטנער, יצחק אינווענטאַזש און זיין שוועסטער העלענע וועליש, וועלכע איז אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ), אַריינגעפאַלן אַ צינד-באַמבע און

פארלאשענע שטערן

חרוב געמאכט די דירה פון די זאנדבערגס. זיי האבן זיך גראד אלע געפון — נען אין א קעלער און אזוי ארום אויסגעמיטן דעם טויט — אבער לידער — צייטווייליק. אין געטא איז זיי זייער שלעכט געגאנגען. צעשיע זאנדבערג איז געווען קראנק. משהל זאנדבערגן איז, ווי תמיד אין די לעצטע יארן, געגאנגען שלימזלדיק. די איינציקע פארדינער זענען געווען רוטא זאנדבערג, וועלכע האט באגלייט אויף דער פיאנא די אקטיארן אויף פאר-

שיידענע אימפרעזעס און — אויך געשפילט אין טעאטער. דוד בירנבוים בויס האט נאך פארן איינפירן ס'געטא געמאכט א פרוו צו אר-גאנזירן א געזאנג-אנסאמבל, דאס אזוי גערופענע „געזאנג-פינפטל“. ער איז געווען דער ערשטער וואס האט צוגערעדט דיאנא בלומענ-פעלד אויפצוטערען מיט פאלקס-לידער. צוזאמען מיט זיי זענען אין „פינפטל“ געווען: י. גרינשפאן, דער אקטיאר פון דער פוילישער בינע — יוזעף קינעלסקי, פאליא ראזען — די שוועסטער פונעם שרייבער בער ראזען, און די פרוי פונעם אקטיאר יוסף ניווירט — חנה גראסבערגס ברודער. גרינשפאן, קינעלסקי, פאליא ראזען און ניווירט זענען אומגעקומען.



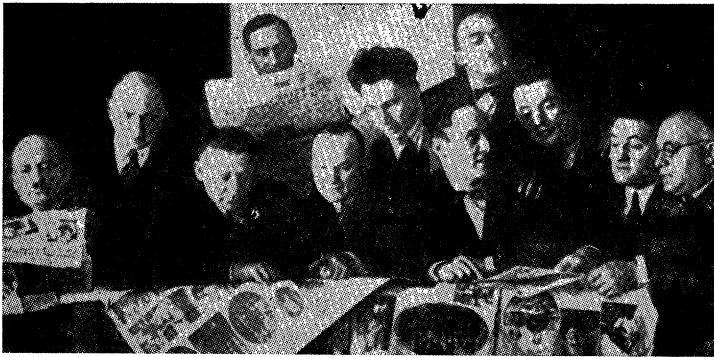
דוד בירנבוים

ווען דאס „פינפטל“ איז זיך צעפאלן, נאכן אויפטרעטן אין אייניקע פראגראמען אין „מעלאדי-פאלאס“ אויף רימארסקע גאס, האט דוד בירנבוים זיך געקויפט א וועגעלע און געפירט זאכן פון איין ארט אויפן צווייטן. שפעטער, אין געטא, האט בירנבוים געמאכט פונעם וועגעלע א „ריקשע“ און ארומגעפירט מענטשן. פון דער ארבעט האט ער געמאכט א שיין לעבן.

יאנאס טורקאוו

די צווייטע טאכטער פון די זאנדבערגס — שפערבער — איז מיט אמאל פארשווונדן געווארן און מען האט נישט געוויסט ווו זי איז אהיב געקומען. משמעות האט זי זיך באמיט אויף איר אויסלענדישן פאס, וועלכן זי האט געהאט פון פערסיע, צו באקומען א דייטשישע וויזע און קאנען צוריקפארן. יעדער שפור נאך איר איז פארשווונדן און עד היום ווייס מען נישט ווו זי איז אהינגעקומען.

צעשיע זאנדבערג האט זיך אנגעשטעקט מיט טיפוס, וואס האט גע- הערשט אין געטא און זי איז געשטארבן. בעת דער ערשטער „אויסזיד-



אין אקטיארן-פארין אויף לעשנא 2

פון רעכטס צו לינקס: הערמאן פישער, לייב פרידמאן, פסח קערמאן, מאקס ברוג, מענדל וויכער, אייזיק ראטמאן, דוד לעדערמאן, סעט בראנעצקי, משה זאנדבערג, אדאלף בערמאן און גוסטאוו שווארצבארד.

לונגס-אקציע" זענען אוועקגעפירט געווארן קיין טרעבלינקע משהל זאנד- בערג און דוד בירנבוים.

רוטא זאנדבערג איז געבליבן אליין און זיך ארויסגעדרייט פון אלע אקציעס. בעת איינע פון מיינע „שפאצירן“, קורץ פארן אויפשטאנד, צום שטאב פון דער יידישער אונטערערדישער באוועגונג, וואס האט זיך דע- מאלט געפונען אין שטוב פונעם באקאנטן ציוניסטישן עסקן קירשנבוים, אויף לעשנא 54, איז אויסגעבראכן א שיסעריי און כ'האב דערזען א געלויף

פארלאשענע שטערן

פון קארמעליצקע גאס. איך בין אריינגעלאפן אין טויער פון לעשנא 72. ווו עס האט געארבעט אין „שאפ“ דער טעאטער-דירעקטאר שמחה ריבא, און ער האט מיר אנגעוויזן אויף אן אויסגעהאקטן דורכגאנג אין מויער. דער דורכגאנג האט געפירט דירעקט אין א פארטער-דירה אויף נאוואליפיע 67.

ווי דערשטוינט בין איך געווארן, ווען איך האב דערזען, אז איך געפין זיך אין דער דירה פון מיינע אומפארגעסלעכע שוועסטערס, וואס זענען שוין נישט געווען צווישן די לעבעדיקע. איך האב דערקענט זייערע מעבל און דערזען אויף דער וואנט צוויי גרויסע אייל-פארטרעטן פון מיין מוטער און פון מיין ברודער מארק, וואס דער קינסטלער-מאלער פעליקס פרידמאן האט געמאכט פארן קריג. אין דער דירה האבן שוין געווינט נייע מענטשן, וואס האבן געארבעט אין „שאפ“ פון טעבענס. צווישן זיי האט זיך אויך געפונען רוטא זאנדבערג. דאס איז געווען דאס ערשטע מאל, ווען איך האב באטראטן די שטוב פון מיינע טייערסטע שוועסטערס און איך האב פשוט אויסגעמיטן דורכצוגיין דאס הויז, פון וועלכן די דייטשישע רוצחים האבן זיי צוגענומען אויף אייביק.

רוטא זאנדבערג האט מיר דערציילט וואס עס איז געווארן מיט איר גאנצער משפחה. היות זי האט געהאט א גוטן ארישן אויסזען: בלאנד, א פאריסן נעזל, מיט גרויסע בלויע אויגן, האב איך זי געפרעגט פארוואס זי גייט נישט אויף דער ארישער זייט. דער ענטפער איז געווען: — איך האב זיך אייניקע מאל געווענדט צו מיינע פוילישע קאלעגן אויף דער ארישער זייט און געבעטן זיי זאלן מיך ראטעווען. איך האב פון קיינעם נישט באקומען קיין ענטפער. אליין זיך דארט איינצוארדענען האב איך נישט קיין געלט.

איך האב איר צוגעזאגט, אז איך וועל זען עפעס צו טון פאר איר, אז זי זאל קאנען גיין צו די פארטיזאנער.

צומארגנס האב איך זיך געטראפן מיט מלך פיינקינד, פון דער אונ-טערערדישער באוועגונג, וועלכער איז מיט א פאר חדשים שפעטער אומגעקומען מיט א העלדישן טויט אלס קאמענדאנט פון דער קאמפס-ארגאניזאציע אין קאנצענטראציע-לאגער פאניאטאוו. איך האב אים גע-בעטן ער זאל איבערשיקן רוטא זאנדבערג צו די פארטיזאנער אין וואלד.

יאנאס טורקאוו

נעמענדיק אין אַכט, וואָס זי האָט געהאַט אַ גוטן „אויסזען“, האָט זי דרייַסט געקענט פאַרן מיט דער באַן צום באַשטימטן אָרט. איך האָב באַקומען זיין הסכמה און זי האָט געזאָלט אַריבערגיין מיט דער נאַענטסטער גרופּע פון 5, וואָס האָט געדאַרפט געשיקט ווערן פון געטאַ אין וואַלד אַריין. זי האָט געזאָלט אַריבער מיט דער גרופּע אויף די אַרישע זייט מאַנטיק, דעם 19טן אַפּריל 1943. ווען איך האָב איר וועגן דעם מודיע געווען, איז איר גליק געווען נישט צו באַשרייבן. דעם 19טן אַפּריל האָט זי געדאַרפט אַוועקגעפירט ווערן דורך מיר אויף אַ באַשטימטן אָרט. דעם 19טן אַפּריל איז אויסגעבראַכן דער אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטאַ און איך האָב פאַרלוירן יעדן שפור פון איר. נישט באַשערט געווען, אַז אויך די לעצטע איבערגעבליבענע פון דער זאַנדבערג-משפּחה זאָל בלייבן ביים לעבן.

לִיּוּבָא לַעֲוִיָצְקָא

געציילטע יארן פאר דער לעצטער וועלט-מלחמה האָט זיך אויפן טעאָטער-הימל באַוווּזן אַ נייער שטערן — אַ זינגערין פון גרויסן פאַרנעם, וועגן וועלכער די גאַנצע פרעסע האָט מיט באַגייסטערונג געשריבן, אַז דאָס איז אַ גרויסע אַנטפלעקונג.

אַ ייִדיש מיידל פון אַ באַלעבאַטישער היים אין ווילנע, וועלכע האָט דורכגעמאַכט אַ געהעריקע מוזיקאַלישע בילדונג, איז איבער דער נאַכט געוואָרן אַ נייער, אויפגייענדיקער שטערן אין דער ייִדישער טעאָטער-וועלט. איר נאָמען איז געווען: ליובאַ לעוויצקאַ, אָדער ווי זי האָט געהייסן אין דערהיים — ליובאַ זובלעוויצקאַ.

די אַנטפלעקונג איז געקומען אַ דאַנק זיגמונט טורקאָוו, וואָס האָט זי אַנגאַזשירט צו זיין ערשטער גרויסער גאַלדפאַדן-אויפפירונג פון „שולמית“, אין באַנייטן „וויקט“. דאָס איז געווען אין יאָר 1938.

ליובאַ לעוויצקאַ האָט נאָך אַלס קליין קינד אַרויסגעוויזן נישט-דורכ-שניטלעכע מוזיקאַלישקייט. זי האָט געזונגען, געטאַנצט און געשפּילט פּיאַנאָ.

זי האָט געלערנט אין דער ווילנער קאָנסערוואַטאָריע, וווּ זי האָט גלייכצייטיק שטודירט פּיאַנאָ-שפּיל. אויסער דעם האָט זי געלערנט אין אַ טאַנץ-שול — טאַנצן, געבליבן איז זי אָבער ביים אינציקן פּאָד: געזאַנג.

אַ קלייננעקע, אַן אויסערגעוויינלעך טעמפּעראַמענטפולע און פּריילעכע, מיט אַ פּרעכטיק-שיין פנים, מיט גרויסע שוואַרצע, חנעוודיקע אויגן, האָט זי אָנגענעם געוויקט אויף יעדן איינעם. ווער שמועסט נאָך, אַז מען האָט זי געהערט זינגען, — האָט זי ממש מיטגעריסן און באַצויבערט.

יאנאס טורקאוו

אין איר היים-שטאָט ווילנע איז זי אָפּט אויפגעטרעטן מיט קאָנצערטן. זי האָט אויך אַנטיילגענומען אין דער ווילנער ייִדישער אָפּערע (אגב — די איינציקע ייִדישע אָפּערע אין דער וועלט), וואָס איז געשטאַנען אונטער דער לייטונג פונעם באַקאַנטן מוזיק־דיריגענט און פּעדאַגאָג ר. רובינשטיין. אַ גרויסן רושם האָט זי געמאַכט זינגענדיק אין „טראָוויאַטאַ“. זי איז אויך אויפגעטרעטן אין ווילנער ראַדיאָ. דערנאָך איז זי אַוועקגעפאַרן שטודירן געזאַנג קיין ווין, פון וואָנען זי איז צוריקגעקומען אַ גוט־געשולטע זינגערין.

ליובאַ לעוויצקאַ האָט געהאַט אַ שיינע, אָנגענעמע קאַלאָראַטור-סאָפּראַנאָ, וואָס האָט געקלונגען זייער צאַרט. זי האָט געזונגען ביז גאַר אידל און נישט געיאָגט זיך נאָך ביליקע עפעקטן. יעדע געזאַנגס־פּאַרטיע איז ביי איר געווען באַאַרבעט ביז די לעצטע ניואַנסן. זי האָט באַזעסן אַ גוטע אַטעם־טעכניק. צו דעם אַלעם האָט זי אויך געהאַט דראַמאַטישע פעאַקייטן, וואָס איז זעלטן געגאַנגען האַנט ביי האַנט ביי גוטע זינגערס. אומעטום, וווּ זי האָט געאַרבעט, איז זי געווען זייער דיסציפּלינירט און זיך באַצויגן מיט דער פּולסטער אַחריות צו איר באַרוף.

צו די אַלע מעלות איז ליובאַ לעוויצקאַ געווען אַ גוטער מענטש, מיט אַ זעלטענעם כאַראַקטער. זי איז טאַקע געווען זייער באַליבט ביי אירע חברים־אַקטיאָרן און ביי די אַלע, וואָס זענען געקומען מיט איר אין באַרירונג.

בעת מיינע אָפטע באַזוכן אין ווילנע, איז מיר אויסגעקומען זיך צו טרעפן מיט ליובען און איך האָב באַווונדערט איר ליבשאַפט און איבער־געגעבנקייט צו איר משפּחה. זעלטן ווען מען האָט געקענט טרעפן אַזאַ האַרציקע באַציאָונג, ווי עס האָט געהערשט אין דער היים פון די זוב־לעוויצקיס. ס'איז ממש געווען אַ שם־דבר אין ווילנע.

איר פּראָפּעסיאָנעלע טעאַטער־קאַריערע האָט זי ערשט אָנגעהויבן, ווי געזאַגט, אין יאָר 1938, ווען זיגמונט טורקאוו האָט זי אָנגאַזשירט אין באַניטן „וויקט“. און פונקט ווי דער קורצער פּעריאָד אין „וויקט“, וואָס האָט געהערט צו די שענסטע קאַפיטלען אין דער געשיכטע פונעם ייִדישן טעאַטער, איז עס אויך געווען דער שענסטער שאַפּונגס־פּעריאָד אין ליובאַ

פארלאשענע שטערן

לעוויצקאס לעבן. זי איז געוואקסן קינסטלעריש פון פארשטעלונג צו פאר-
שטעלונג. מען האט איר פארויסגעזאגט א וועלט-קאריערע.

איר ערשטער גרויסער דערפאלג אויפן גרויסן טעאטער-שליאך איז
געווען אין גאלדפאדענס „שולמית“, אין דער באארבעטונג און רעזשי פון
זיגמונט טורקאוו (אין דער פארשטעלונג האבן זיך באטייליקט נאך צוויי
גלענצנדיקע זינגערס: אלבערט פעלער און דידיא עפשטיין). בלויז אין
לעמבערג, ווו עס איז פארגעקומען די „וויקט“־פרעמיערע פון „שולמית“,



אלבערט פעלער אַלס „אַבשלוס“, דער רעזשיסאָר זיגמונט
טורקאָוו און ליובאַ לעוויצקאַ אַלס „שולמית“.

איז זי געגאנגען איבער 80 מאל (א זעלטענע דערשיינונג אין לעמבערגער
יידישן טעאטער) און דערנאך — אין ווארשע, אין „נאָוואַשטיי“־טעאטער,
ווו „שולמית“, מיט ליובאַ לעוויצקאַ אין דער הויפט־ראָל, איז געשפילט
געוואָרן מיט נאָך אַ גרעסערן דערפאלג, ביזן אויסברוך פון דער לעצטער
וועלט־מלחמה. אַ פאַר טעג נאָכן קריגס־אויסברוך, בעת וואַרשע איז באַמ־
באַרדירט געוואָרן דורך דייטשישע אַעראַפּלאַנען, האָט דער „וויקט“ נאָך

יאנאס טורקאוו

אַלץ געשפילט „שולמית“ — ביז אַ באַמבע האָט צעשטערט די בינע און אַ סוף־געמאַכט צום שענסטן ייִדישן טעאַטער אין וואַרשע. אַגב, איז זיג־מונט טורקאָוו „וויקט“ געווען דאָס איינציקע טעאַטער אין וואַרשע, אַרייַנרעכענענדיק אַפילו די פּוילישע טעאַטערס, וואָס האָט נאָך געשפילט נאָכן אויסברוך פונעם קריג.

ליובאַ לעוויצקאַ האָט אויך געשפילט אין דער לעצטער לעמבערגער „וויקט“־אויפפירונג פון גאַלדפּאָדנס „בר כּוכבא“, אין י. אַשנדאָרפּס באַאַרבעטונג און אין שלמה פּריזאַמענטס מוזיקאַלישער באַאַרבעטונג (רעזשי: זיגמונט טורקאָוו). ליובאַ לעוויצקאַ האָט געשפילט די ראָל פון „דינה“, אין וועלכער זי האָט זיך אַליין איבערגעשטיגן. די לעמבערגער פרעסע איז געווען פול מיט לויב־געזאַנג פאַר איר זינגען און שפּילן. פאַרן פאַרנעמען וואַרשע דורך די דייטשן האָט ליובאַ לעוויצקאַ פאַרלאָזט די שטאַט און אַוועק קיין ווילנע, כדי זיין צוזאַמען מיט איר משפּחה.

בעת דער סאַוועטישער ממשלה איז ליובאַ אויפגעטראָטן מיט קאַנ־צערטן און געזונגען אין ווילנער ראַדיאָ. גלייכצייטיק האָט זי אַנגעפירט מיט אַ געזאַנג־קלאַס אין דער דאָרטיקער קאַנסערוואַטאָריע. זי איז אויך אַנגאַזשירט געוואָרן אויף קאַנצערט־אויפטריטן קיין מאַסקווע. זי האָט אַבער שוין נישט באַוויזן אַהינצופאַרן, ווייל די דייטשן האָבן אומדערוואַרט פאַרכאַפט ווילנע.

אין געטאָ איז זי אויפגעטראָטן מיט פּאַלקס־לידער און מהנה געווען דעם ווילנער עולם מיט איר האַרציקן זינגען. זי האָט אַרייַנגעבראַכט אין ווילנער געטאָ אַ יום־טובֿדיקע שטימונג. בעת זי איז אויפגעטראָטן מיט אירס אַ געזאַנג־רעציטאַל. אין געטאָ האָט זי זיך שטאַרק געגרייט אויפ־צוטרעטן אין דער אַפּערע, וואָס דער דיריגענט וו. דורמאַשקין האָט דאָרט איינגעשטודירט. זי איז געווען אינגאַנצן דורכגענומען מיט דער באַפּאַר־שטייענדיקער פאַרשטעלונג און האָט זיך שטאַרק אַפּגעהיט, אַז זי זאָל זיך, חלילה, נישט פאַרקילן פאַר דער פרעמיערע. צו דער פרעמיערע איז אַבער שוין נישט געקומען.

בעת איינער פון די „אַקציעס“ אין ווילנער געטאָ איז ליובאַ געבראַכט געוואָרן אין דער געביידע פון געשטאַפּאַ, וווּ זי איז שטאַרק געפּייניקט

פארלאשענע שטערן

געוואָרן. על פי נס איז איר דעמאָלט געלונגען צו אַנטלויפן און צוריק־צוקומען אין געטאָ. זי האָט פון די מוראדיקע קלעפּ און פייניקונגען, וואָס זי האָט געהאַט אויסצושטיין אין געשטאַפּאַ, געשפיגן מיט בלוט. מען האָט זי גלייך אַריינגענומען אין געטאָ־שפיטאַל.

נאָך דעם ווי זי איז אַ ביסל געקומען צו זיך, האָט זי ווידער אָנגעהויבן צו זינגען. אין דער מוזיק־שול פון געטאָ האָט ליובאַ געגעבן לעקציעס פון געזאַנג.

אין אַ געוויסן טאַג האָט זי אַריינגעשמוגלט אין געטאָ אַריין אַ קליין זעקעלע מיט אַרבעס, וואָס זי האָט געוואָלט אַפּקאַכן פאַר איר קראַנקער מוטער. שוין ביים טויער פונעם געטאָ איז זי געכאַפט געוואָרן פונעם ווילנער תליון מורער (דעם מאַסן־מערדער פון די ווילנער יידן). ער האָט זי באַזוכט און געפינענדיק ביי איר דעם „שמוגל“ האָט ער ביי דער טויער־וואַך זי געהייסן אַפּשמייסן. זי האָט געקריגן 25 שמיץ. דער דיי־טשישער מערדער מורער האָט אָבער געהאַלטן, אַז די שטראַף איז צו קליין און ער האָט זי אַפּגעפירט אין לוקישקער טורמע.

ליובאַ איז אָפּגעזעסן אין תפיסה אַ חודש צייט. פון איר קאַמער האָט זיך אַפט געהערט אַ געזאַנג. דאָס האָט ליובאַ לעוויצקאַ געזונגען פאַר די צום טויט־פאַרמשפטע יידן.

מען האָט אַלץ געטון, כדי צו ראַטעווען די באַליבטע ליובאַ לעוויצקאַ פונעם טויט. ליידער איז עס נישט געלונגען.

אַברהם סוצקעווער גיט איבער אין זיין בוך „ווילנער געטאָ“ וועגן די לעצטע שעהן פון דער פרעכטיקער זינגערין ליובאַ לעוויצקאַ. און אָט וואָס ער שרייבט:

„...ווייס, דער שעף פון עקזעקוציע־פּאַלק (אין ווילנער פּאַנאַר — י. ט.) האָט ליובען אַוועקגעפירט קיין פּאַנאַר. פון זיין גראַען יום־טובדיקן היטל האָט אַראַפּגעקוקט אַ זילבערן שאַרבנדל, ווי אַ מיניאַטור פון זיין פנים. ער האָט אַליין געפירט דעם אויטאָ. לעבן אים איז געזעסן זיין געליבטע, די 30־יעריקע געסטאַפּאַווקע פון האַמבורג עלען דענגער, און האָט גערויכערט אַ פּאַפּיראַס.

„ביים דורכגיין די דראַטן, וואָס האַבן אַרומגעצוימט די גריבער, האָט עלען זיך אַפּגעשטעלט און באַפוילן ליובען, זי זאָל זיך אויסטון

יאַנאַס טורקאַוו

נאַקעט. ווען די זינגערין האָט עס גלייך נישט געטון, האָט עלען אַרויס־געצויגן אַ שפּיז און געסטראַשעט, אויב ליובאַ וועט זיך תּיכּף נישט אויסטון, וועט זי איר אויסשטעכן די אויגן. מיט דעם זעלבן מיטל פּלעגט זיך באַנוצן ווייס און כּמעט שטענדיק האָט עס געהאַלפּן. ליובאַ האָט זיך אויסגעטון, זי איז אַריין אין גרוב. דאָרט זענען געלעגן טויטע, באַגאַסענע מיט קאַלך. פּון דער זייט האָט זיך צוגעקוקט ווייס און מורער מיטן מאַנאַקל. עלען דעגנער — די געוועזענע סטודענטין פּון האַמבורגער אוניווערסיטעט, האָט מיט אַ געלעכטער אַ נעם געטון דעם אויטאַמאַט און מיט אַ סעריע קוילן דורכגעשניטן ליובעז..."

אַזוי האָט פּאַרענדיקט איר יונג לעבן די באַליבטע און פּילצוזאַגנדיקע ווילנער זינגערין ליובאַ לעוויצקאַ.

פסח קערמאן

זיין פאָטער, מענדל אַקערמאָן, איז געווען איינער פון די אָנגעזעענסטע און פּאָפּולערסטע אייגנטימער פון אַ סאַדע-וואַסער-פּאַבריק אין וואַרשע. פסח קערמאָנען האָט מען דעריבער געגעבן אַ צונאַמען „באַלאָן“ לויטן פּאָך, וואָס מען האָט געהאַלטן, אַז ער איז פאַר אים מער צוגעפאַסט ווי — צו שפּילן טעאַטער. זיין טאַטע מענדל אַקערמאָן איז אויך געווען ביי דער זעלביקער מיינונג. וואָס האָט ער אָבער געקענט טון, אַז זיין בן-יחיד האָט „נישט געוואָלט זיין אַ לייט“ און אַרבעטן ביי אים אין געשעפט??



פסח קערמאן מיט זיין פרוי

פסח קערמאָן האָט אויסגענוצט זיין „פּריווילעגירטע לאַגע“, וואָס ער איז געווען אַ בן-יחיד און ער האָט זיין טאַטן געשטעלט אַן אולטימאַטום: — טאַטע, איך וויל נישט זיין ביי די באַלאָנען. איך וויל ווערן אַ ייִדישער אַרטיסט.

— וואָס הייסט, דו ווילסט ווערן אַן אַרטיסט? — האָט מענדל אַקער-מאָן געעפנט אַ פאַר אויגן — ערשטנס, ווי קומסטו צו זיין אַן אַרטיסט, אַז דו קאַנסט נישט רעדן. דו פּאַנפעסט דאָך!...

— איך וועל זיין פונקט אזא אַרטיסט ווי אַלע ייִדישע אַרטיסטן —
האַט פּסח געענטפּערט — איך קען זינגען; איך קען טאַנצן אַ
„טשעטשאַטקע“...

— נישט ביי מיין לעבן — האַט מענדל אַקערמאַן צוגעוואָרפּן און
געוואַלט אָפּהאַקן דעם שמועס.

— טאָ זיִיִזשע וויסן, טאַטע, אַז אויב דו וועסט נישט זען מען זאָל
מיך אַרייננעמען אין טעאַטער, וועל איך מאַכן אַ סוף צו מיין לעבן. אַדער
טעאַטער, אַדער טויט!...

דערהערט אַזעלכע דיבורים, איז מענדל אַקערמאַנען געוואָרן קאַלט
און וואַרעם. פאַרט אַן איינציק קינד ביי אים געווען. און ער האַט אַרויס-
געקערעכצט:

— אַז אַך און וויי צו וואָס מענדל אַקערמאַן האַט דערלעבט, אַז זיין
איינציק קינד זאָל ווערן אַ קאַמעדיאַנשטשיק, אַ פּורים־שפּילער...

מענדל האַט אָבער דערפּילט, אַז ס'איז אַ פאַרפּאַלענע זאַך; אַז זיין
פּסח איז „געכאַפט געוואָרן אויף דער מעשה“, און ער האַט באַשלאָסן,
אַז אויב זיין זון דאַרף שוין יאָ גיין צום טעאַטער, זאָל ער כאַטש שפּילן
אין קאַמינסקיס טעאַטער, וואָס האַט צו יענער צייט געהאַט מער חשיבות
און וווּ עס האָבן זיך געפּונען — ווי ער האַט זיך אויסגעדריקט — „בעסערע
מענטשן“. דערצו נאָך איז מענדל אַקערמאַן געווען אַ מיטשותף צו קאַ-
מינסקיס טעאַטער. ער האַט דאַרט געהאַלטן די „שאַטניע“ (גאַרדעראַב).

די אַזוי גערופּענע „שאַטניע“ אין ייִדישן טעאַטער איז אַ קאַפּיטל
פאַר זיך, — אַ טרויעריק קאַפּיטל, וואָס האַט ווי אַ מגפּה אַרומגעכאַפט
דאָס אַמאָליקע ייִדישע טעאַטער. די אייגנטימערס פּון דער „שאַטניע“ זע-
נען געווען די פּאַקטישע באַלעכאַטים פּון די טעאַטערס. אַ דאַנק זיי אָבער
האַט מען נאָך געקענט דינגען און עפּענען אַ ייִדיש טעאַטער אין פאַר-
מלחמהדיקן פּוילן. זיי זענען געווען די געלט־מענטשן און, ממילא, די
הויפּט־דעה־זאַגערס. זיי האָבן אָפּט דעצידירט וועלכע אַקטיאָרן מען דאַרף
אַנאַזשירן און וואָס פאַר אַ רעפּערטואַר צו שפּילן... די טעאַטער־דירעק-
טאָרן האָבן זיך געמוזט רעכענען מיט די מיינונגען פּון זייערע „פאַר-
זאַרגערס“.

פארלאשענע שטערן

האָבן זיך די „שאַטניע“־אייגנטימער טאַקע אויפגעפירט ווי אמתע באלעבאַטים. זיי האָבן אוועקגעשטעלט ביי דער טיר פונעם טעאַטער אַ וואָך פון ברייטפלייציקע, געזונטע יונגען און פלעגן אָפהיטן, אַז קיינער זאָל נישט אַרײַנגיין אין זאָל אין אַ מאַנטל. זיי איז, חלילה, נישט געגאַנגען אַזוי ווייט אָפצוהיטן די אַרדענונג אין זאָל, ווי אין זייערע אייגענע פּראָ־ פּיטן; מען זאָל באַצאָלן פאַר דער גאַרדעראָב.

זייער אַפט זענען צוליב דעם פאַרגעקומען סקאַנדאַלן, ווען אַ פּרוי, למשל, האָט נישט געוואָלט אָפגעבן איר טייערן מאַנטל אין דער „שאַט־ניע“ אַרײַן, צוליב די גנבות, וואָס זענען דאָרט פון צייט צו צייט פאַר־געקומען, אַדער, ווען אַ לאַנג־געקליידעטער יונגערמאַן האָט נישט געוואָלט אָפגעבן זײַן ייִדיש היטל, — זענען אויסגעבראַכן גרויסע סקאַנדאַלן. בעת די גרויסע ווינטער־פּרעסט, ווען אין די ייִדישע טעאַטערס פלעגט ס'רוב זײַן זייער קאַלט, האָבן די „שאַטניע“־מענטשן אויך געצווונגען דעם עולם אַראַפצונעמען די מאַנטלען. דאָס האָט געבראַכט צו פאַרקילונגען, צו הוּססן און ניסן אין זאָל, און אַזוי אַרום געשטערט דעם גאַנג פון דער פאַרשטע־לונג. צוליב דיִדאָזיקע דראַקאַנישע מיטלען, וואָס די „שאַטניע“־באַלע־באַטים פלעגן אָננעמען, ווי אויך צוליב די אַפטע סקאַנדאַלן, האָט מען ממש פאַרטריבן דעם עולם פונעם טעאַטער...

מענדל אַקערמאַן איז געווען דער „קיניג פון די וואַרשעווער שאַטניע“־אייגנטימער און מען האָט זיך מיט אים שטאַרק גערעכנט אין דער ייִדישער טעאַטער־וועלט. וואָלט זיך געקאָנט אויסדוכטן, אַז פאַר אים וואָלט נישט געדאַרפט שווער אָנקומען צו באַוועגן די אַנפירערשאַפט פונעם טעאַטער, מען זאָל זײַן פּסחן אַרײַננעמען אין טרופע. דאָס איז אים אָבער נישט אַזוי לייכט אָנגעקומען. ער האָט אָנגעטראָפן אויף פאַרהאַקטע טירן. מען האָט אים געוואָלט איבערצייגן און אַרײַנגעטענהט אין אים:

— מענדל, צי ביסטו חסר־דעה, צי וואָס... דיין פּסח האָט דאָך אַ טויט פנים פאַר דער בינע. ער האָט נישט קיין דיקציע... ער וועט דאָך אונדז פאַרטרייבן דעם עולם פון טעאַטער!

דאָ האָט זיך שוין מענדל אַקערמאַן נישט געקענט באַהערשן און איז אַרײַנגעפאַלן אין אַ ווילדן כּעס. ווי האָט מען אים געוואָנט אָפצוואַגן. ער האָט אַ קלאַפּ געטון אין טיש וואָס איז שיער נישט צעשפאַלטן געוואָרן

יאנאס טורקאו

אויף צווייען, — ווייל מענדל אַקערמאַן איז געווען אַ ייד — אַ גיבור. פאַר זיין האַנט האָבן מענטשן געציטערט. ער האָט מיט צוויי פינגער געקענט צעברעכן געלט-מטבעות. דער דאָזיקער גיבור איז בטבע געווען זייער אַ



מענדל אַקערמאַן

גוטער און רואיקער מענטש און זעלטן ווען זיך אויפגערעגט. אָבער אַז מען האָט אים אַרויסגעפירט פון גלייכגעוויכט, איז זאָל שוין גאָט שומר ומציל זיין דעם, וואָס איז געקומען אויף זיינע הענט...

אויב ער האָט זיך דאָס מאָל אויפגע- רעגט, איז נישט דערפאַר, ווייל מען האָט געזאָגט דעם אמת וועגן זיין זון. אים איז מער געגאַנגען אין דעם, וואָס אַלעמאַל, ווען אַקטיאָרן און טעאַטער-מענטשן האָבן געבעטן ביי אים טובות, פלעגט ער זיי אין דעם קיינמאַל נישט אַפּזאָגן. ווען אַ יידישער אַקטיאָר האָט ווען עס איז גע-

מאַכט ביי זיך אַ שמחהלע אין הויז, פלעגט אַקערמאַן צושטעלן אַ באלאָן סאַדע-וואָסער אָן אַ גראַשן געלט; אַפּגעהיטן האָט געקענט ווערן אַ יידי- שער טעאַטער-מענטש, וואָס זאָל פאַרבייגיין די באַנגע גאַס אין וואַרשע, וווּ ס'האַט זיך געפונען אַקערמאַנס געשעפט, און נישט אַריינגיין און אויסטרינקען אַ גלעזעלע סאַדע-וואָסער מיט מאַלינע-זאַפט. — און האָט ער דען ווען עס איז אַמאַל ביי עמעצן פון די טעאַטער-מענטשן גענומען דערפאַר באַצאָלט!?

און אַז ער האָט זיך איצט, צום ערשטן מאָל, געווענדט צו זיי נאָך אַ טובה, האָבן זיי אים אַפּגעזאָגט! דאָס האָט ער זיי נישט געקענט מוחל זיין. און ווען מענדל האָט זיך אַ ביסל באַרויקט, האָט ער צו זיי געזאָגט מיט דער טיפיש וואַרשעווער אויסשפראַך:

— מאַ פייסאָך עט שוין פאַשפאַרן צי פאַטראָבן דעם עולם פּין טיאַטאַ, ווייל עץ האָט עים שוין אַלאַין פאַטריבן מיט ענקאַ שפּילאַכץ. יעצט על יאָך אַד אַראַסטראָבן אין פאַמאַכן די בודע. דערהערט אַזעלכע דיבורים, האָבן חברה-אַקטיאָרן אָנגעהויבן צוריק-

פארלאשענע שטערן

צודרייען דעם די של און באשלאסן אריינצונעמען דעם זון פון מענדל אקערמאן אין טעאטער אריין.

כדי נישט צו פארגרעסערן דעם בודזשעט פונעם טעאטער, האט מענדל אקערמאן, אין דער ערשטער צייט פון זיין זונס ארבעט אין טרופע, אפילו געגעבן דער דירעקציע א ספעציעלע סומע געלט, אז זיי זאלן מכלומרשט אויסצאלן פסחן זיין פארדינסט.

פסח קערמאן (מען האט אים פארקירצט דעם נאמען) איז גיך געווארן אן אייגענער מענטש צווישן די אקטיארן. מען האט אים ליב געקריגן, ווייל ער איז געווען א גוטער און איבערגעגעבענער חבר.

ער האט אנגעהויבן צו שפילן קליינע ראָלן און שפעטער איז ער געוואָרן אַ „פּאַט“ אין דער ייִדישער אָפּערעטע. און ווי מאַדנע דאָס זאָל נישט קלייב־גען, ער האָט זיך מיט דער צייט אויסגעאַרבעט און איז געוואָרן אַ נוצלעכער אַקטיאָר אין יעדער טרופּע. ער האָט אין זיין טעאַטער־קאַריערע געשאַפן אַ פאַר פיינע עפיזאָדן־געשטאַלטן, וואָס דאַרפן דער־מאַנט ווערן; אין ל. אַנדערעיווס „7 געהאַנגענע“ — דעם זשאַנ־דאַרם; אין ד״ר עטינגערס „סערקעלע“ — בערל, דעם ליטוואַקס הויז־יונג; אין שלום עליכמס „טוביה דער מילכי־



פסח קערמאן אין אַ ראָל
(צייכענונג פון פ. פרידמאן)

קער" — דעם דאַרפ־שרייבער, און אין דער אָפּערעטע „די רומענישע חתונה" — דעם אַלטן פּויער. אין די אָפּערעטעס האָט ער זיך אויסגעצייכנט מיט זיין גוטן טאַנצן. ער האָט זיך אויך געמאַכט פיינע גרים־מאַסקעס.

יאנאס טורקאו

זיין אינטערעסאנטסטער טעאטער-פּעריאָד איז געווען ווען ער האָט געשפּילט אין וואַרשעווער „צענטראַל“-טעאטער (1921—1923) אין וואַרשע, דערנאָך אין „וויקט“.

אין יעדער טרופּע, וווּ ער האָט געשפּילט, האָט מען אים געהאַלטן פאַרן שעיר לעזאַזל (הגם מען האָט אים זייער ליב געהאַט) און אַלץ איז אויסגעלאָזט געוואָרן צו זיין קאַפּ. ער האָט אָבער געהאַט אַ גרויס געפּיל פאַר הומאַר און אַלע שאַרפע פּיילן, וועלכע מען האָט קעגן אים געווענדט, האָט ער געשיקט צוריקגעקלאַפּט אויף אַן אייגנאַרטיקן, גוטמוטיקן אופן. די גאַנצע צייט, וואָס ער איז געווען ביים טעאטער, האָט מען אים גערופן נישט אַנדערש, ווי: „באַלאַן“. אַפּילו אויף דער בינע, וווּ מען האָט אים נישט געקענט רופן „באַלאַן“, האָט מען יעדעס מאָל ביי זיין דער-שיינען אים באַגעגנט מיטן כאַראַקטעריסטישן ס...ס...ס...ס (אימיטירט דאָס סיקען פון אַ באַלאַן בעתן אַרויסשפּריצן פון אים דאָס וואַסער). פּסח קערמאַן האָט זיך שוין דערצו געהאַט צוגעוויינט און ער האָט זיך געוונד-דערט ווען מען האָט אים נישט באַגריסט אויף אזא אופן...

פּסח קערמאַן האָט געהערט צו די בעסט-געקליידעטע אַקטיאָרן. אַלע-מאָל עלעגאַנט אַנגעטון. אין די פּיינסטע אַנצוגן, מיט די מאַדערנסטע קראָ-וואַטן און בעסטע שיד, האָט מען אים געקענט טרעפּן אין די לאַקאַלן ביים בילאַרד אָדער קאַרטן — זיינע באַליבטסטע שפּילן.

אין זיין פּריוואַט-לעבן איז ער נישט געווען איבעריק גליקלעך, יעדנ-פּאַלס אין די יאָרן, ווען ער האָט חתונה געהאַט מיט אַ שיינ מיידל, וואָס האָט געאַרבעט אין זיין פּאַטערס געשעפּט. אין אַ פּאַר יאָר אַרום האָט ער זי אַפּגעגט. צום צווייטן מאָל האָט ער חתונה געהאַט מיט אַ שיינער יידי-שער כאַריסטיק, וואָס איז שפּעטער געוואָרן אַן אַקטריסע, העלאַ מעל (מעלאַמעד) און מיט איר געפּירט אַ גליקלעך לעבן. די לעצטע יאָרן פאַרן וועלט-קריג האָבן זיי געשפּילט צוזאַמען אין פאַרשיידענע טרופּעס. ווען ס'איז אויסגעבראַכן די מלחמה, זענען זיי אַנטלאָפּן פון וואַרשע קיין ביאַ-ליסטאַק און פון דאַרט — קיין לעמבערג.

אין לעמבערג האָבן זיי געאַרבעט אינעם דאָרטיקן יידישן מלוכה-טעאטער. ווען אַ טייל פון דער טרופּע איז אַוועק אויף גאַסטשפּילן קיין ראָווע, איז פּסח קערמאַן געווען מיט זיי. זיין פּרוי, העלאַ מעל, איז פאַר-

פארלאשענע שטערן

בליבן מיט דער אַנדערער טייל טרופע אין לעמבערג, וואָס איז פאַרנומען געוואָרן דורך די דייטשן. בעת די „ליקווידאַציעס“ איז זי אומגעבראַכט געוואָרן.

פסח קערמאַן איז פון ראָוונע עוואַקואַרט געוואָרן צוזאַמען מיט דער טרופע קיין מיטל־אַזיע, וווּ עס האָט צו יענער צייט געהערשט אַ גרויסער הונגער. ער האָט דאָרט געפירט אַ שווער לעבן. ער האָט פון אָנהייב אויס־פאַרקויפט פון זיך זיינע גוטע קליידער, אָבער ווען דאָס האָט זיך געענדיקט, האָט ער ממש געהונגערט. ער איז קראַנק געוואָרן אויף טיפּוס און געשטאַרבן.

זיין פּאַטער, מענדל אַקערמאַן — דער „קיניג פון דער טעאַטער־שאַטיע“ אין וואַרשע, איז אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ. פונקט ווי עס זענען אומגעקומען די אַנדערע „זיילן“ פון דער טעאַטער־גאַרדעראַבע; עלע ליכטענבערג, דער זון פון דער „מומע רבקה“ — אסתר רחל קאַמינס־קיס שוועסטער, ווי אויך — א. לאַנגמאַן. דריי מענטשן, וואָס האָבן — אויף זייער אופן — געשפּילט אַ גרויסע ראָל אין די ייִדישע טעאַטערס אין פּוילן פאַר דער לעצטער וועלט־מלחמה.

הענריק שארא

אין יאר 1926 האָט זיך אין וואַרשע באַוויון אַ יונגע־רמאַן פֿון עטלעכע און צוואַנציק יאָר, וואָס איז געקומען פֿון רוסלאַנד. ער האָט דאָרט געענ־דיקט די רוסישע טעאַטער־שול און געאַרבעט אַלס רעזשי־אַסיסטענט ביי אַלעקסאַנדער גראַנאַוסקי, שפּעטערדיקער אָנפירער פֿונעם מאַסקווער ייִדישן מלוכה־טעאַטער.

הענריק שאַראַ — אַזוי האָט ער געהייסן — האָט זיך געמאַלדן צו די ייִדישע טעאַטער־דירעקטאָרן מיט גאַנץ אינטערעסאַנטע טעאַטער־פלענער. דאָד האָט זיך אויף דער דזשעלנע גאַס געעפֿנט אַ ניי טעאַטער, א"נ „סקאַלאַ", און די דירעקציע האָט אים אָנגאַזשירט צו שטעלן די ערשטע צרעמיערע. ער האָט אויפֿגעפירט אַסיפֿ דימאָוס „יאַשקע מוזיקאַנט" אין אַ נייער מאַדערניזירטער באַאַרבעטונג. דער פֿרוו איז געווען זייער אַ גע־לונגענער און מען האָט מיט אינטערעס געוואַרט אויף זיינע ווייטערדיקע אויפֿפירונגען. האָט אים אָבער אויסגעכאַפֿט אַ פֿילם־געזעלשאַפֿט „לעאַ־פֿילם" און אים אָנגאַזשירט צו רעזשיסירן י. בוימס „ל' וואָוניק", אין וועלכן איך האָב געשפּילט די הויפּטראָל. באַלד נאָך דעם האָט ער פֿאַר דערזעלביקער פֿילם־געזעלשאַפֿט געמאַכט דעם צווייטן פֿילם „דער רויטער ליץ", אין וועלכן עס איז צום ערשטן מאל אויפֿגעטראָטן דאָס דעמאָלט־באַרימטע ווונדער־קינד פֿון ווילנע — די קליינע טענצערין מוסיאַ דייכעס. צוזאַמען מיטן דערפֿאַלג פֿון די דאָזיקע פֿילמען איז אויך געוואַקסן די פּאָפּולאַריטעט און דערפֿאַלג פֿונעם יונגן רעזשיסאָר שאַראַ. — ביז ער איז דערגאַנגען צו אַ רעקאָרד־צאַל פֿילמען, וואָס ער האָט געמאַכט שוין פֿאַר אַנדערע פֿילם־געזעלשאַפֿטן. אויב אָבער זיינע ערשטע פֿילמען

פארלאשענע שטערן

זענען געווען קינסטלעריש און פרעציז דורכגעפירט, זענען דערפאר זיינע ווייטערדיקע פילמען שוין געווען שאַבלאַנע, פון מאַסן־פראָדוקציע. ער האָט זיך שוין צוגעפאַסט צום געשמאַק און פאַדערונגען פונעם „ברייטן עולם“. אַלע דורך אים געמאַכטע פילמען (אַגב די מערהייט פוילישע) האָבן טאַקע ביים ברייטן עולם שטאַרק אויסגענומען און זיי זענען געווען, ווי מ'האַט עס גערופן, קאַסע־פילמען. אַ סך פוילישע אַרטיסטן האָבן אים גע־האַט צו פאַרדאַנקען זייער קאַריערע. צווישן די פילם־אַרטיסטן פון ייִדישער אַפּשטאַמונג, וועלכע האָבן זיך, אַ דאַנק שאַראָס פילמען, אַרויסגערוקט אויפן ערשטן אָרט, זענען געווען: נאַראַ נעי, אירמאַ גרען, סטאַניסלאָוו שיעלאַנסקי, מיכאַל זניטש א"א.

בכלל איז די גאַנצע פילם־פראָדוקציע אין פוילן געבויט און אָנגע־פירט געוואָרן ס'רוב דורך ייִדן, כמעט אַלע רעזשיסאָרן און פראָדוצענטן זענען געווען ייִדן, צווישן דער גרויסער פּלעיַאָדע פוילישע פילם־רעזשי־סאָרן זענען געווען אייניקע ביז גאַר פעאַיקע מענטשן, ווי: טריסטאַן (אַ ברודער פונעם פאַרשטאַרבענעם רעדאַקטאָר פון פויליש־ייִדישן „נאַש פּשעגלאַנד“ אין וואַרשע ס. וואַגמאַן), גאַרדאַן, שאַראַ, פאַרד, וואַשינסקי און לייטעס. דער לעצטער — יוסף לייטעס — אָגב, דער טאַלאַנטירטסטער פון זיי אַלע, האָט צוביסלעך אָנגעהויבן צו פאַרנעמען דעם אויבנאָן צווישן די פילם־רעזשיסאָרן און ער האָט אויך אַוועקגערוקט אין אַ זייט שאַראַן. מיטן וווקס פונעם שרעקלעכן אַנטיסעמיטיזם אין פוילן האָט מען צוביסלעך אָנגעהויבן אַרויסצונעמען די פילם־בראַנזשע פון ייִדישע הענט. קודם־כל האָבן זיך געגרינדעט רייך פוילישע נאַציאָנאַלע פילם־געזעל־שאַפטן מיט פוילישע פראָדוצענטן (אַ סבראַ, אַ די ניי־אַנטשטאַנענע גע־זעלשאַפטן זענען געווען געשטיצט פון דער מלוכה) מיט פוילישע רעזשי־סאָרן, אַפּעראַטאָרן און סצענאַר־שרייבער, און מען האָט אָנגעהויבן צו פאַרטרייבן די ייִדן.

און הגם הענריק שאַראַ (זיין אמתער נאָמען איז געווען שאַפּיראַ, אַ זון פון אַ באַקאַנטן ייִדישן אינזשיניער) האָט זיך צוגעפאַסט צום הוראַ־פאַטריאַטיזם, וואָס האָט אָנגעהויבן צו הערשן אין פוילן, און געמאַכט בלויז פוילישע נאַציאָנאַל־פאַטריאַטישע פילמען, האָט זיך זיין פּאָזיציע אָנגעהויבן צו וואַקלען. ער האָט אויף דער אייגענער האַנט אָנגעהויבן צו

יאנאס טורקאוו

פראדוצירן דידאָזיקע פילמען. אַ שטילער שותף צו זיי איז געווען זיין שווער, אַ גרויסער גביר אין וואַרשע, דער דירעקטאָר פון דער אַסקעוֹ-ראַציע-געזעלשאַפט „אייראָפע“, גאַלדמאַן, אָבער שאַראָס שטערן איז פאַר-טונקלט געוואָרן צוליב דעם אויפשטייג פונעם רעזשיסאָר יוסף לייטעס. שאַראָ האָט פון צייט צו צייט אויך רעזשיסירט פיעסן אין פוילישן טעאַטער. אַ גאָר גרויסן דערפאַלג האָט געהאַט זיין אויפפירונג אין טעאַטער אויף קאַראָווע 18, אין וואַרשע, וווּ ער האָט געשטעלט יעוורעאינאָוס אַן עקספּערימענטאַלע פאַרשטעלונג. אין ייִדישן טעאַטער אין פוילן האָט ער שוין מער נישט געאַרבעט.

ווען די מלחמה איז אויסגעבראָכן איז שאַראָ מיט זיין פרוי און קינדער אַוועק פון וואַרשע און זיך באַזעצט אין אַ שטעטל אין וואַלינער געגנט. דאָרט האָט ער געאַרבעט אַלס לערער אין שול. פון דאָרט איז ער אַוועק קיין ווילנע, פון וואַנען ער האָט געהאַפט זיך אַרויסצובאַקומען קיין אַמע-ריקע. ליידער איז אים דאָס נישט געלונגען. ער איז אַריינגעפאַלן צו די דייטשן אין די הענט, ווען זיי האָבן פאַרכאַפט ווילנע.

שאַראָ האָט אין ווילנע, בעת די רוסן זענען דאָרט געווען, געאַרבעט אין ייִדישן טעאַטער. ער האָט אויפגעפירט שלום עליכמס „200.000“ (דאָס גרויסע געווינס). עס האָט אים אָבער געצויגן צוריק אין דער שטאָט פון זיין אויפבלי און גלאַנץ-פּעריאָד — וואַרשע.

ווען די דייטשן האָבן די ייִדן אַריינגעשטופט אין ווילנער געטאָ, האָט ער געמאַכט גרויסע באַמאָאונגען צוריקצוקומען קיין וואַרשע. פאַר אַ גרויסער סומע געלט איז ער צוזאַמען מיט זיין משפּחה און אַ קליינער גרופּע ייִדן, צווישן וועלכער עס האָט זיך געפונען דער באַרימטער ייִדישער כירורג, ד"ר אַהרון סאַלאָוויטשיק, מכלומרשט אַרעסטירט געוואָרן דורך אַ גרופּע געשטאַפּאַ-לייט, וואָס זענען ספּעציעל נאָך זיי געקומען פון וואַרשע. עס האָט געהייסן, אַז מען פירט זיי קיין וואַרשע, כדי זיי דאָרט צו משפּטן פאַר „שווערע חטאים“. מען האָט זיי אַזוי אַרום געבראַכט אין וואַרשעווער געטאָ. דאָס איז געווען אין יאָר 1942. שאַראָ נעמט אָן דעם כאַראַקטאַל פונעם ייִדישן פּאָליציי-קאַמענדאַנט אין געטאָ צו „דעקן זיך“ אַלס פּאָליצייאַנט. ער האָט אָבער קיין שום פּאָנאָציעס נישט אויסגעפירט און ממילא נישט געבראַכט קיין שאַדן זיינע ייִדישע מיטבירגער. אָבער

פארלאשענע שטערן

אויך דאס „דעקן זיך“ אין דער יידישער פאליציי האט אים ווייניק געהאלפן. די געשיכטע מיטן ברענגען זיי קיין ווארשע איז באלד באקאנט געווארן אין דער ווארשעווער געשטאפא און מען האט די מענטשן — זיי זענען געבראכט געווארן אויף פאלשע פאפירן און פאלשע נעמען — אָנגעהויבן צו זוכן. נישט אלע האָבן די דייטשן געקענט אויסגעפינען. שאַראַ איז אָבער געווען צו פאָלער אין וואַרשע, אַז זיין דערשיינען אין געטאַ זאָל נישט ציען די אויפמערקזאַמקייט פון די פאַראינטערעסירטע צדדים... אינעם בלוטיקן פרייטיק (אַפּריל 1942) זענען אין וואַרשעווער געטאַ דערשאַסן געוואָרן ביינאַכט 52 יידן. צווישן די דערשאַסענע האָבן זיך געפונען מענטשן פון פאַרשיידענע סביבות און פּראָפּעסיסעס*.)

צווישן די צווייאונפופציק דערשאַסענע יידן זענען אויך געווען דער דירעקטאָר פון דער אַסעקוראַציע־געזעלשאַפּט „איראַפּע“, גאַלדמאַן, מיט זיין איידעם, דעם באַקאַנטן יידיש־פּוילישן פּילם־רעזשיסאָר הענריק שאַראַ (שאַפּיראַ).

דעם 19טן אַפּריל האָבן די יידישע גאַסן־קערער אָנגעהויבן זייער רייניקונג פאַרטאַג און ביי אַ טויער אויף פאַנסקע גאַס (אינעם קליינעם געטאַ) האָבן זיי זיך אָנגעשטויסן אויפן טויטן קערפּער פונעם אומגעבראַכטן הענריק שאַראַ.

כאַראַקטעריסטיש איז דאָס, וואָס קומענדיק פון ווילנע קיין וואַרשע, האָט שאַראַ זיך אַפּילו נישט באַמיט אויסצובאַהאַלטן ביי איינעם פון זיינע אומצאָליקע פּוילישע קאַלעגן, וועלכע ער האָט דערמעגלעכט זייער קאַ־ריערע, ווייל די גרוסן, וואָס מיר, געטאַ־מענטשן, האָבן אָפּגענומען פון אונדזערע קאַלעגן פון דער אַרישער זייט, האָבן נישט צוגעגעבן קיין מוט צו זוכן שוין ביי זיי.

* זע: יאַנאַס טורקאָוו „אַזוי איז עס געווען...“ (חורבן וואַרשע), באַנד 27 פון דער ביכער־סעריע „דאָס פּוילישע יידנטום“, בוענאַס־איירעס, 1948.

יעקב מאנדעלבל'ט

אָנהויב 1921 איז מיר אויס-
געקומען צו זיין אין באַראַנאָ-
וויטש. ווען איך בין אינדער-
פרי אַרויס פון מיין האַטעל,
האַט זיך מיר געוואָרפן אין די
אויגן אַריין אַ ריזיקער טע-
אַטער־אַפיש. איך האָב זיך
באמת דערפרייט, ווען כ'האַב
אויף אים דערזען דעם נאַמען:
אסתר רחל קאַמינסקי, וואָס
האַט גראַד דעמאָלט גאַסטראַ-
לירט מיט דער טרופע פון
אַדאַלף בערמאַן און גוסטאַוו
שוואַרצבאַרד.

ווען איך האָב אין אַוונט באַ-
זוכט דאָס טעאַטער (געשפילט
האַט מען דעמאָלט אַ גאַרדין-
פיעסע), האַט מיר אסתר רחל
קאַמינסקי פאַרגעשטעלט אַ

17־יאַריקן יונגמאַן, וואָס האַט געאַרבעט אין דער טרופע. זיין נאַמען
איז געווען יעקב מאַנדעלבל'ט. ער האַט דאָרט אָנגעהויבן זיין פּראָפּעסיאַ-
נעלע טעאַטער־קאַריערע ווי אַ בינע־געהילף און גלייכצייטיק געשפילט
קליינע עפיואַדן־ראָלן.



פארלאשענע שטערן

אסתר רחל קאמינסקי האָט מאַנדעלבלײַטן זייער געלויבט. זי האָט געזאָגט, אַז ער איז זייער אַן ערנסטער, איידעלער און בייזגאַר פעאיקער יונגערמאַן, וועלכן עס דערוואַרט אַ צוקונפט אין טעאַטער. דערצו איז ער געווען גוט געבויט, זייער אַ שיינער, מיט אַן אויסדריקלעך עקספרעסיוו פנים, געהאַט גרויסע פאַרחלומטע אויגן און אַ געלאַקטן פעך־שוואַרצן קאַפּ האָר. ער האָט באַזעסן אַלע מעלות און אויסערלעכע באַדינגונגען. פאַר אַ ליבהאַבער־שווישפילער. די איראַניע פון גורל, וואָס האָט ליב אָפּצוטון שפּיצלעך, האָט אין דעם פאַל אויך פאַרטוישט די יוצרות און באַשטימט מאַנדעלבלײַטן פאַר אַ כאַראַקטער־אַקטיאָר. אַלס אַזעלכער איז ער טאַקע פאַרבליבן ביזן סוף פון זיין בינע־קאַריערע.

יעקב מאַנדעלבלײַטן האָט מען, אַ דאַנק אסתר רחל קאמינסקי אינעם טערווענץ, אַנגאַזשירט אין דער טרופע פון זיגמונט טורקאָוו און אידאַ קאַ־מינסקי קיין ווילנע, שפּעטער איז ער געקומען קיין וואַרשע אין „צענט־ראַל־טעאַטער, וווּ ער האָט זיך שווישפילעריש אַנגעהויבן צו אַנטוויקלען. מאַנדעלבלײַט איז מיט דער צייט שטאַרק אויסגעוואַקסן און מען האָט זיך אַנגעהויבן מיט אים צו רעכענען אין דער טעאַטער־וועלט.

יעקב מאַנדעלבלײַט שטאַמט פון לובלין, פון זייער אַן אַרעמער משפּחה. די מאַמע זיינע איז געווען כראַניש קראַנק און צוליב דעם האָט אין שטוב ביי זיי תמיד געהערשט אַ נערוועאישע שטימונג. אויף דעם יונגן, פיינפילב־דיקן יאַנקעלען — אַזוי האָט מען אים גערופן אויך אין די שפּעטערדיקע יאָרן — האָט די קראַנקייט פון זיין מוטער און די שטענדיקע זאָרג פאַר דאגות־פּרנסה זיך טיף איינגעקריצט אין זיין נשמה. יאַנקעלע האָט געהאַט גרויסע אַמביציעס. ער האָט געשטרעבט צו בילדונג און וויסן. די שטוב־באַדינגונגען האָבן אים אָבער נישט דערלויבט צו לערנען מער ווי אין דער לובלינער פּאַלקסשול. ער האָט זיך אָבער כסדר פאַרפּולקאַמט אין לייענען ביכער, וואָס עס איז געוואָרן זיין גרויסע ליידינשאַפט.

דער פּאַטער זיינער איז געווען אַ מיטגליד אינעם לובלינער דראַמאַ־טישן קרייז און ער האָט אָפט מיטגענומען יאַנקעלען צו די פּראָבן און פאַרשטעלונגען פונעם דאָזיקן קרייז. אויך יאַנקעלע האָט דערפילט אַ דראַנג צום טעאַטער און נאָך אַלס קינד האָט ער געגרינדעט אַ קינדער־טרופע, מיט וועלכער ער איז אויפגעטראָטן אויף פאַרשיידענע שמחות.

יעדן שבת-נאכמיטאָג. מיט דער דאָזיקער קינדער-טרופע האָט זיך פאַר-
אינטערעסירט דער באַקאַנטער לובלינער טעאַטער-אימפרעסאַריאַ א. טראַכ-
טענבערג, וואָס האָט די קינדער-טרופע אַרויסגעפירט אויף דער פּראָווינץ.
שפעטער איז יאַנקעלע מאַנדעלבלויט אָנגעקומען אין דער טרופע פונעם
דעמאַלט-באַווסטן טעאַטער-דירעקטאָר און שוישפילער ש. הערשקאוויטש,
ווי ער איז געווען סופליאָר און בינע-פאַרוואַלטער. אַמאַל האָט ער אויך
געקריגן אַ קליינעם עפיזאָד צו שפּילן.

אין יאָר 1921 איז ער אָנגאַזשירט געוואָרן אין דער וואַנדער-טרופע
פון אַדאַלף בערמאַן און גוסטאַו שוואַרצבאַרד און שפעטער קיין ווילנע,
וואַרשע און לסוף — אין „וויקט“ (וואַרשעווער ייִדישער קונסט-טעאַטער).
ווי ער האָט שוין פאַרנומען אַן אָנגעזעענע פּאַזיציע. מיטן „וויקט“ האָט
ער דורכגעמאַכט דעם גאַנצן טורנע איבער פּוילן און רומעניע. אין יאָר
1926 האָט ער געשפּילט ביי מיר און דורכגעמאַכט מיט מיר און דיאַנאַ
בלומענפעלד דעם טורנע איבער פּוילן. דאָרט האָט ער געשפּילט צוזאַמען
מיט זיין פּרוי, פעפי אוריך און דוד ליכט. דערנאָך האָט ער געשפּילט צו-
זאַמען מיט פעפי אוריך ביי לידיאַ פּאַטאַצקי; אין דער „ווילנער טרופע“,
אונטער דער אָנפירונג פון מ. מאַזאַ, אין ריגער „מעוסיס“-טעאַטער און
אין וואַרשעווער ייִדישן דראַמאַטישן טעאַטער.

יעקב מאַנדעלבלויט האָט אָנגעשריבן אייניקע אַריגינעלע פּיעסן, דראַ-
מאַטיזירט אַ ריי ווערק פון שלום עליכם און שלום אַש און איבערגעזעצט
(צוזאַמען מיט חיים ניסענצווייג) אַ פאַר פּיעסן פון רומעניש. איינע פון די
דאָזיקע פּיעסן, ל. סאַרבולס „די רויטע לייַדנשאַפט“, האָב איך אויפגעפירט
אין קראַקע און געשפּילט זי שפעטער איבער דער גאַנצער פּוילישער
פּראָווינץ.

אין יאָר 1938 האָט יעקב מאַנדעלבלויט און פעפי אוריך געקריגן אַ
קאַנטראַקט פון אַמעריקע און זיך געגרייט אַהינצופאַרן. זיי האָבן אָבער
נישט באַקומען די אַמעריקאַנער וויעז און אַזוי אַרום זענען זיי פאַרבליבן
אין פּוילן.

פעפי אוריך — די פּרוי פון יעקב מאַנדעלבלויט — איז אויך געווען
זייער אַ פעאַיקע שוישפילערין. זי האָט געשפּילט אין די דראַמעס און
אַפּערעטעס. זי איז געווען זייער אַ שיינע, געהאַט אַ ליכטיק פּנימל און

פארלאשענע שטערן

באזעסן אַ שלל מיט חן און ווייבלעכקייט. זי האָט אַנגענעם געווירקט אויף דער בינע, פונקט אזוי ווי אין לעבן. אין יאָר 1938 ווערן פעפי אוריך און יעקב מאַנדעלבלויט אַנגאָזשירט דורך זיגמונט טורקאָוו אין זיין באַנייטן „וויקט“. פעפי אוריך האָט זיך



פעפי אוריך

באַזונדערס אויסגעצייכנט אין גאַלדפּאַדנס „שולמית“, אין דער ראַל „אַביגיל“.

ווען די מלחמה איז אויס-געבראַכן זענען יעקב מאַנ-דעלבלויט און פעפי אוריך אַנטלאָפּן פון וואַרשע און זיך דערשלאָגן ביזו לעמבערג. לעמבערג איז דעמאַלט גע-ווען פאַרנומען דורך דער סאַ-ויעטן-מאַכט און ס'האַט שוין דאָרט געשפּילט אַ יודיש טעאַטער. ווען עס זענען אַהינגעקומען די אַנטלאָפענע פון פּוילן אַקטיאָרן, איז דאָס טעאַטער רעאַרגאַניזירט גע-וואָרן. צו דער לעמבערגער טרופּע זענען צוגעקומען אי-דאָ קאַמינסקי, וואָס איז באַ-שטימט געוואָרן פאַרן קינסט-

לערישן לייטער, אַדאַם דאַמב, סאַניאַ אַלטבוים, שמחה, נעמי, אידאָ און מישאַ נאַטאַן, מאיר מעלמאַן, יצחק קרעלמאַן, אייזיק ראַטמאַן, לעאַן קאַסווי-נער, בער און דוד האַרט, יעקב ריינגלאַס, זיסל גאַרליצקי, יעקב פּישער, יעקב קורלענדער, יעקב גינזבערג, דידיאַ עפשטיין, גרישאַ ראַטשיין, לאַלאַ יאַקובאוויטש, פּסח קערמאַן, יצחק אינווענטאַזש, העלאַ מעל, לעאַן הערבסט (סטאַוו), מאַניאַ מאַניעלאַ, משפּחה אַמזעל, מיכאַל מעסינגער, רייקע בעז-מאַן, יעקב מאַנדעלבלויט און פעפי אוריך.

יאַנאַס טורקאַוו

ווען די דייטשן האָבן פאַרנומען לעמבערג, האָט אַ טייל פון דער טרוי-פע זיך געפונען אויף גאַסטשפּילן אין ראָוונע. די איבעריקע אַקטיאָרן, וואָס האָבן זיך נישט באַטייליקט אין די פאַרשטעלונגען, זענען פאַרבלעבן אין לעמבערג. זיי האָבן שוין נישט באַוווּזן צו אַנטלויפן. צווישן די, וואָס זענען איבערגעבליבן ביי די דייטשן זענען געווען: נעמי און אידאָ נאַטאַן מיטן קינד, מאַניאַ מאַניעלאַ מיטן טעכטערל (אַלע דריי זענען, צוזאַמען מיט די קינדער, שפּעטער געקומען קיין וואַרשע אין געטאָ און פון דאָרט זענען זיי אַוועקגעשיקט געוואָרן אין די גאַז־קאַמערן קיין טרעבלינקע). סאַניאַ אַלטבוים מיט דער טאַכטער און אַלע איבעריקע איבערגעבליבענע אַקטיאָרן, אויסער צווערלינגן, וועלכן ס'איז, על־פּי־נס, געלונגען זיך צו ראַטעווען און איבערלעבן די מלחמה, זענען אומגעבראַכט געוואָרן דורך די דייטשן.

באַלד נאָכן פאַרנעמען די שטאָט דורך די דייטשן האָט דער לעמבער-גער „יודענראַט“ צונויפגערופן אַלע איבערגעבליבענע ייִדישע אַקטיאָרן, ווי אויך די שווישפּילערין פון דער פּוילישער בינע קיפּיניוואַנאַ (אַ ייִדישע פּרוי) און זיי געהייסן אַרגאַניזירן אַ ייִדישע רעווע. עס איז אויסגעקליבן געוואָרן אַ טעאַטער־ראַט, אין וועלכן עס זענען אַריין: יעקב מאַנדעלבלים, ד״ר גראַף (דער מאַן פון דער שווישפּילערין קיפּיניוואַנאַ) און ד״ר מ. קאַנז פּער, געוועזענער רעדאַקטאָר פון דער פּויליש־ייִדישער קראַקעווער צייַט-טונג „נאַווי דזשענניק“. ווען די פּראָבן האָבן זיך שוין דערנענטערט צום סוף, האָבן די דייטשן נישט דערלאָזט צו דער פאַרשטעלונג. צוליב דער דאָזיקער גוירה האָט יעדער פון די אַקטיאָרן אָנגעהויבן צו זוכן עפעס אַ באַשעפּטיקונג פאַר זיך, כדי ער זאָל געהערן צו דער קאַטעגאָריע „נוצלעכע יידן“, דאָס הייסט, ער זאָל האָבן אַ רעכט צו לעבן.

יעקב מאַנדעלבלים איז אַוועק אַרבעטן אַלס מאַלער אין יאַנאַווער לאַגער, פאַרנאַכט, נאָך דער אַרבעט, פּלעגט ער מיט דער גרופּע אַרבע־טער צוריקקומען אין געטאָ אַריין. זיין פּרוי פּעפי אוריך, מיטן קינד, וועלכע האָבן געוווּנט צוזאַמען מיט אירע עלטערן די אַקטיאָרן שמאי און צילי אוריך, האָט געהאַט אַ פאַפּיר פון דער דייטשישער מאַכט, אַז זי איז באַפּרייט פון אַרבעט, אויפן סמך פון איר מאַנס „אויסווייז“ אַלס „נוצלעכער ייד“.

פארלאשענע שטערן

די אלטע אוריקס, נישט האַבנדיק קיין „אויסווייז“, האָבן שוין נישט געהאַט „קיינ רעכט צו לעבן“. ווען ס'איז אויסגעבראַכן אין לעמבערג די גרויסע אויגוסט-„אַקציע“, אין יאָר 1942, האָבן זיי זיך אויסבאהאַלטן אין אַ קעלער, הינטער קוילן.

פעפי אוריך מיטן קינד איז געבליבן אינדערהיים. ווען עס האָבן די דייטשן אויסגעפעלט צום באַשטימטן קאַנטיגענט אַ פאַר הונדערט ייִדן, האָבן זיי זיך נישט גערעכנט מיט די אַרויסגעגעבענע „אויסווייזן“ און האָבן צוגענומען יעדן אַנגעטראַפענעם ייִדן. אַזוי אַרום איז פעפי אוריך צוגענומען געוואָרן צוזאַמען מיטן קינד און אַוועקגעשיקט געוואָרן אין טויטן-לאַגער בעלזשעץ.

נאָך דער „אַקציע“, ווען די אלטע אוריקס זענען אַרויס פון באַהעל-



צילע און שמאי אוריך

טעניש. האָבן זיי שוין נישט געטראַפֿן אין שטוב זייער טאַכטער מיטן אייניקל...

פעפי אוריקס עלטערן, שמאי און צילע אוריך, זענען געווען באַקאַנטע ייִדישע שוישפּילערס. ער האָט געשפּילט לאַנגע יאָרן ביי בער האַרטן אין טרופּע, ביי גימפּעלן אין לעמבערג, ביי זעליק שאַרף, ביי טאַנענצאַפֿן אין טרופּע און אין ווין — ביי יונגוירטן. ער איז אויך געווען מיט זיין

יאנאס טורקאוו

פרוי 3 יאר אין די פארייניקטע שטאטן, ווו ער האט געשפילט אין פאר-שיידענע טרופעס.

צילע אוריד האט אנגעהויבן איר בינע-קאריערע אלס יונג מיידל ביי טאנענצאפן און ווען זי האט חתונה געהאט מיט שמאי אוריכן, האט זי דורכגעמאכט דעם גאנצן טעאטער-וועג, וואס איר מאן, אין ניו-יארק האט צילע אוריד א שוועסטער, וואס איז אמאל אויך געווען טעטיק אין יידישן טעאטער. איר טאכטער איז די פעאיקע יונגע שוישפילערין און זינג-גערין פריידעלע ליפשיץ. אויך די אוריכס האבן געהאט א מעגלעכקייט צו פארבלייבן אין אמעריקע. עס האט זיי אבער געצויגן אהיים צו זייער איינציקער טאכטער פעפי (פערל). אין דער דאזיקער משפחה האט גע-הערשט א שטארקע צוגעבונדנקייט פון איינעם צום צווייטן.

מיר איז אויסגעקומען מיטצוארבעטן מיט די אוריכס בעת מיינע אויפטריטן אין לעמבערג און איך האב די דאזיקע הארציקע מענטשן אויפריכטיק ליב געקריגן.

אין לעמבערגער געטא האבן זיי געפירט א שווער לעבן. זיי האבן זיך ארומגעוואלגערט איבער די גאסן, הונגעריקע, אפגעריסענע, אפגע-שליסענע. מורא האבנדיק צו נעכטיקן אין א שטוב, ווייל זיי האבן נישט געהאט קיין „לעבנסרעכט-קארטן“, האבן זיי גענעכטיקט אין קעלערס, אויף די גאסן, ביז זיי זענען, אנהויב 1943, געכאפט געווארן דורך די דייטשן און דורך זיי אומגעבראכט געווארן.

פון די אומגעבראכטע לעמבערגער יידישע אקטיארן דארף מען אויך דערמאנען יעטע האכבערג, וועלכע איז געווען אין יאנאווער לאגער. יעטע האכבערג איז געווען נישט נאר א גוטע שוישפילערין, נאר אויך א טייערער, איידעלער און הארציקער מענטש. אין יאנאווער לאגער האט זי גע-ארבעט אלס וועשערין און זי פלעגט א סך העלפן אירע חברים; זי פלעגט זיי באזארגן מיט ריינע וועש און אויך מיט עסן. זי האט זיך געטיילט מיט זיי מיטן לעצטן ביסן.

אין יאנאווער לאגער האט זיך געפונען אויך דער פאפולערער לעמ-בערגער אקטיאר גרשון ראט, וועלכן די דייטשן האבן דארט דערשאסן. די אמאל זייער באליבטע אקטריסע ראזא פוקס (די פרוי פון גרשון ראט) האט זיך געפונען אין ראוונע מיט דער צווייטער טייל טרופע פונעם

פארלאשענע שטערן

לעמבערגער טעאטער. איר איז געלונגען צוריקצוקומען קיין לעמבערג און אריין אין געטא. זי האט דארט אויך געפירט זייער א שווער לעבן, ארומגעבלאנדזשעט איבער די גאסן א געשוואלענע פון הונגער. די דייטשן האבן זי דערשאסן. ראזא פוקס איז געווען די מוטער פון לעא פוקס.

העלא מעל (די פרוי פון פסח קערמאן) און פעלא ראטשיין (די פרוי פון גרישא ראטשיין) האבן זיך בעת די „אקציעס“ אין לעמבערגער געטא אויסבאהאלטן אין א קווימען. די דייטשן האבן זיי אבער אויך דארט געפונען און ארויסגעשלעפט — צום טויט.

אין יאר 1943 האט זיך אין לעמבערג געגרינדעט א יידישע אונטער-ערדישע קאמפס-גרופע, וואס האט באשלאסן נישט אונטערצוגעבן זיך די דייטשן, נאר קעמפן מיט זיי ביזן לעצטן אטעם-צוג. בראש פון דער דא-זיקער גרופע, וואס איז באשטאנען פון קנאפע הונדערט יונגעלייט, זענען געשטאנען די דיכטער יעקב שודריך, סאניע פרידמאן און דער אקטיאר יעקב מאנדעלבלים. זיי האבן זיך פארשאפט געווער און פראוויאנט און ארגאניזירט זייער „באזע“ אין די קאנאלן פון דער פעלטווע.

עמעצער האט זיי געמסרט פאר די דייטשן, וועלכע האבן ארומגע-רינגלט די קאנאלן, ווו עס האבן זיך געפונען די יידישע קעמפער. נאך א לענגערן קאמף האבן די דייטשן אריינגעלאזט אין קאנאל שטיקנדיקע גאזן און אזוי ארום איז זיי געלונגען צו כאפן לעבעדיקערהייט ביי 40 קעמפער. מען האט זיי ארויפגעשטופט אויף א גרויסן לאסט-וואגן, כדי זיי צו פירן צום ארט פון דער עקזעקוציע: צו די „פיאסקעס“.

ווען דער לאסט-אויטא איז פארבייגעפארן די פיעקארסקע גאס, האבן די געכאפטע יונגעלייט אנגעהויבן אראפצושפרינגען פונעם אויטא. אייניקע קעמפער האבן נאך געהאט ביי זיך האנט-באמבעס, וועלכע זיי האבן גע-ווארפן אויף די דייטשן. די איבעריקע — האבן זיך מיט די בלויווע הענט געווארפן אויף די רוצחים. אינעם נישט גלייכן קאמף זענען אלע העלדי-שע יידישע קעמפער אומגעקומען. עס זענען אבער אויך דערהרגעט געווארן א צאל דייטשן.

אלס נקמה פארן דאזיקן ווידערשטאנד האבן די דייטשן דערשאסן יעדן צענטן ייד אינעם לאגער „נא טשווארטאקאד“, הינטער לעמבערג. דער סך-הכל איז געווען: הונדערטער אומשולדיק-אומגעבראכטע יידן.

יאנאס טורקאוו

יעקב מאנדעלבלויט, יעקב שוודריך און סאַניע פרידמאַן, ווי אויך די איבעריקע יידישע קעמפער, זענען ווייטער פאַרבליבן אין די קאַנאַלן. עס איז זיי אויסגעגאַנגען דאָס עסן און זיי האָבן נישט געהאַט קיין מעגלעכקייט צו פאַרשאַפן זיך אַ ביסל פּראָוויאַנט. דערווייל האָט די געסטאַפּאַ אָנגעהויבן דורכצונישטערן די קאַנאַלן, ביז זיי האָבן זיך אָנגעשטויסן אויף דער איבערגעבליבענער גרופע יידישע קעמפער. עס איז געקומען צו אַ באַוואַפנטן צוזאַמענשטויס. די יידישע קעמפער האָבן זיך העלדיש פאַרטיידיקט און זיך נישט געוואָלט איבערגעבן לעבעדיקערהייט. זיי זענען אַלע דורכגעלעכערט געוואָרן דורך דייטשישע קוילן.

אַזוי האָט פאַרענדיקט זיין לעבן דער יונגער, באַגאַבטער שוישפילער און העלדישער געטאַקעמפער יעקב מאַנדעלבלויט.

משה וידע

עס זענען געווען אין פוילן מענטשן, וואָס הגם זיי זענען נישט געווען קיין פראַפעסיאָנעלע טעאַטער־מענטשן, האָבן זיי נישט ווייניקער מיטגע־האַלפֿן צו שטאַרקן און פראַפּאָגאַנדירן דאָס בעסערע ייִדישע טעאַטער. איינער פון די דאָזיקע עקשנים איז געווען אַ וואַרשעווער יונגע־מאַן, אַן אַנגעזעענער טוער ביי די האַנדלס־אַנגעשטעלטע און מיטגליד פון דער פּועלי ציון־פּאַרטיי, משה וויידע. ער האָט אין די צוואַנציקער יאָרן גע־גרינדעט אין וואַרשע אַ דראַמאַטישן קרייז, וווּ ער האָט אויפגעפירט אַן אינטערעסאַנטן און ערנסטן רעפּערטואַר. וויידע האָט די פּיעסן אַליין רע־זשיסירט, אַליין איינגעאַרדנט די פאַרשטעלונגען און איז אַליין אַרויסגע־פאַרן אויף דער פראָווינץ צו דינגען טעאַטער־זאַלן און אויך דאָרט איינצו־אַרדענען די פאַרשטעלונגען. ער האָט זיך נישט באַגנוגט מיטן שפּילן בלויז אין וואַרשע, ניערט אויך זיין קרייז אַראַפּגעבראַכט אין די שטעט און שטעטלעך אַרום וואַרשע. דער רעפּערטואַר פון וויידעס דראַמ־קרייז איז באַשטאַנען פון פּיעסן, וואָס זענען לרוב געשפּילט געוואָרן אין די ערנסטערע טעאַטערס אין וואַרשע.

בלי שום ספק איז די דאָזיקע טעאַטער־אַרבעט געווען אַ פּאָזיטיווע, און הגם פראַפעסיאָנעלע וואַנדער־טרופּעס האָבן געהאַלטן, אַז די „וויידעס“ נעמען צו דאָס ברויט ביי זיי און געקוקט אויף די דראַמ־קרייזן ווי אויף אַן אַנשיקעניש, מוז מען אָבער צוגעבן, אַז די אויפגאַבן, וואָס האָבן זיך געשטעלט די פּיל־פאַרצווייגטע טעאַטער־סטודיעס און דראַמאַטישע קרייזן אין פוילן, זענען געווען ביזגאָר וואַגיקע. זיי האָבן אַ סך בייגעטראָגן צו דער אַנטוויקלונג פונעם בעסערן ייִדישן טעאַטער אין פוילן.

פארלאשענע שטערן

אין ווארשע אליין זענען געווען צענדליקער דראמאטישע קרייזן, פון וועלכע דעם אויבנאן האבן פארנומען, אויסער משה וויידעס קרייז ביי דער געזעלשאפט „ארבעטער אונט-קורסן“, דער גלענצנדיק-אוועקגעשטעלטער דראמ-קרייז ביים „צוקונפט“ (בונד), אַנגעפירט פון מ. פערענסאָן, „אַרפּע-אוש“ ביים טעקסטיל-פאַריין, אַנגעפירט פון אַ ריי פּראָפּעסיאָנעלע רעזשי-סאָרן, ווי יעקב ראָטבוים, דוד ליכט, סאַמי פּעדער און ל. קאַבריןסקי; אויך אַנדערע קרייזן זענען אַנגעפירט געוואָרן פון פּראָפּעסיאָנעלע אַקטיאָרן, ווי דוד שערמאַן (אַ שוואַגער פון משה וויידען), משה גאַרבאַוש, שלמה קאַן, אברהם וואַלפּשטאַט, סעם וויינשטאַק א"א.

אין לאַדזש זענען געווען אַ גאַנצע ריי דראַמקרייזן, צווישן וועלכע דעם אויבנאָן האָט פאַרנומען די טעאַטער-סטודיע פון י. מאַשקאוויטש, וועלכער איז בעת דער נאַצי-אַקופאַציע געווען אין וואַרשעווער געטאָ און דאַרט געשפּילט פּראָפּעסיאָנעל טעאַטער. אין איינער פון די „אַקציעס“ איז מאַש-קאוויטש אומגעבראַכט געוואָרן.

נישט רעדנדיק וועגן דער לעמבערגער „מאַסקע“, וועגן וועלכער איך האָב שוין געשריבן, האָט זיך אין פאַרמלחמהדיקן פּוילן אַרויסגע-רוקט אויפן ערשטן אָרט דער סטאַניסלאַוואַווער קרייז א"נ „גאַלדפּאַדן-פאַריין“ מיט זיינע ערנסטע, וואַגיקע אויפפירונגען וואָס האָבן אַפט איבער-געשטיגן די אויפפירונגען פון פּראָפּעסיאָנעלע טעאַטערס; דער צווייטער דראַמ-קרייז אין סטאַניסלאַוואַו — דער „אַנ-סקי-קרייז“; די טאַרנאָווער „מוזע“, אָדער „יובאַל“ אין פּשעמישל, וואָס איז אַנגעפירט געוואָרן פון דעם באַרימטן אַדוואַקאַט ד"ר לייב לאַנדאַו; די „מוזע“ אין בענדין; דער דראַמקרייז אין ריישע, אַנגעפירט ביזן קריג דורך דער שווישפּילערין צע-שיע סאַרנאַ, די קרייז אין קאַלאַמיי, קאַסאָו; די קרייז אין ווילנע, אַנגע-פירט פון די אַקטיאָרן מ. מאַלסקי און ב. באַריסאָו; דער דראַמ-קרייז אין גראַדנע א"נ „אַרווי“, אַנגעפירט פון שמואל גאַרבער און דער קרייז, אַנגעפירט פון קווינט; באַרקאוויסקי דראַמ-קרייז אין קאַלאַ; אַדאַם דאַמבס דראַמ-קרייז אין גאַסטנין, דער קרייז „גיליאַרינאַ“ אין ביאַליסטאָק, אַנ-געפירט פון טאַפּיצער, בובריק און בערמאַן, וואָס האָט זיך שפּעטער פאַר-וואַנדלט אין אַ פּראָפּעסיאָנעלן קליינקונסט-טעאַטער. די קרייז אין וואַלאַצלאַ-וועק, פּלאַצק, פּלאַנסק, מלאַווע, לאַמוזשע און אין נאָך און נאָך צענדליקער

פארלאזשענע שטערן

שטעט און שטעטלעך, ווו די דאזיקע דראמ'קרייזן האָבן אַריינגעבראַכט פריש בלוט אינעם פראַפעסיאָנעלן טעאַטער און ממילא געשטאַרקט די אַקטיאָרישע רייען מיט נייע קאָדערן פון יונגע, טאַלאַנטירטע כוחות.

אין פערספעקטיוו פון צייט קען מען איצט ווי געהעריק אָפשאַצן די באַדייטנדיקע ראָל, וואָס די אינסטיטוציע: דראַמקרייזן האָט געשפילט אין דער אַנטוויקלונג פון אונדזער טעאַטער-קולטור אין פּוילן, וואָס האָט געשפּרודלט מיט אַזוי פיל לעבן.

און ווען מיר שטייען איצט, נאָכן גרויסן חורבן פונעם מזרח-אייראָפּע-אישן יידנטום, פאַר דעם טרויעריקן מצב פונעם יידישן טעאַטער אין אַמע-ריקע, ווערט אונדו נאָך שווערער אויפן האַרצן. אין דעם צוויי-און-האַלב-מיליאָניקן יידישן ישוב פון ניו-יאָרק האָבן מיר סך-הכל איין, אַדער צוויי יידישע טעאַטער-סטודיעס, וואָס ראַנגלען זיך אויך מיט שוועריקייטן. אין די איבעריקע שטעט פון די פאַרייניקטע שטאַטן — אויך נישט מער ווי צוויי-דריי שטענדיקע טעאַטער-קרייזן. איך וויל נישט מאַכן קיין פאַרגלייך מיט וואַרשע, ווילנע, לאַדזש, וואָס האָבן געהאַט סטודיעס אַדער דראַמקרייזן ביי יעדער אַרגאַניזאַציע, ביי יעדן פאַריין (פאַרטייאישע און אומפאַרטיי-אישע), אָבער עס וועט גענוג זיין אונטערצושטרייכן, אַז אין איין שטאַט, ווי, למשל, ביאַליסטאָק, האָבן זיך געפונען מער דראַמ'קרייזן און סטודיעס, ווי גאַנץ אַמעריקע מיט איר פינפּמיליאָניקער יידישער באַפעלקער-רונג האָט פראַפעסיאָנעלע יידישע טעאַטערס און טעאַטער-קרייזן צוזאַמען-גענומען.

עס פעלן אונדו היינט די פאַרמלחמהדיקע אידעאָליסטן און עקשנים, ווי די משה וויידעס, וואָס האָבן געשאַפן אַטמאָספּער און אַ סביבה פאַר יידישן טעאַטער.

דאָס פראַפעסיאָנעלע יידישע טעאַטער אין מזרח-אייראָפּע (פאַר דער לעצטער מלחמה) האָט זיך אויך באַנוצט מיט די דראַמ'קרייזן צו אירע אויפפירונגען און אין דער באַטייליקונג פון די מאַסן-סצענעס. און מיט וואָס פאַראַ איבערגעגעבנקייט און אחריות האָבן זיך די אַרגאַניזירטע גרופּעס באַצויגן צו זייערע אויפגאַבעס!

משה וויידע איז, אַ דאַנק זיין נוצלעכער אַרבעט, געוואָרן זייער פאַר-פולער אין פּוילן. זיין פאַפּולאַריטעט איז דערגאַנגען אַזוי ווייט, אַז ווען

די אנהענגער פונעם לייכטערן זשאנר אין יידישן טעאטער האבן געוואלט חזק מאכן פון א יידישן אַקטיאָר, וואָס שפּילט אויסשליסלעך אין ערנסטן רעפּערטואַר, האָבן זיי אים אָנגערופּן: „וויידע“... אין די פּרײַערדיקע יאָרן האָט מען אַזאַ איינעם באַצייכנט מיטן נאָמען: „אינטעליגענט“, אָדער „לי-טעראַרישער אַקטיאָר“... משה וויידען האָט עס אָבער קיין אומכבוד זיכער נישט פאַרשאַפּט.

ווען די מלחמה איז אויסגעבראָכן האָט משה וויידע פאַרלאָזט וואַרשע און זיך געלאָזט צו מזרח. ער איז אָבער באַלד צוריקגעקומען און איז געוואָרן זייער אַקטיוו אין דער „אַליינהילף“, אַלס אָנפירער פון אַ פּאַלקס-קינד. ער איז אויך געווען שטאַרק טעטיק אין דער אונטערערדישער באַ-וועגונג אין וואַרשעווער געטאָ. ווען איך האָב אים איינמאַל געפרעגט, פאַרוואָס ער אַרגאַניזירט נישט קיין דראַמא-קרייז אין געטאָ, האָט ער מיר געענטפּערט:

— איצט איז אַ צייט צו אַרגאַניזירן אַנדערע „קרייזן“, — קרייזן, וואָס זאָלן קעמפּן מיט די דייטשן.

אויך אין דער דאָזיקער אַרבעט איז ער געווען זייער אַקטיוו. משה וויידע איז געווען באַקאַנט פון דעם, אַז אַלע אויפגאַבן, וואָס מען האָט אים אָנפאַרטרויט, האָט ער דערפּילט בשלמות.

ליידער האָט ער שוין נישט דערלעבט צו זען די פּרוכטן פון זיינע לעצטע צוגרייטונגען צום אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ. בעת איינער פון די געטאָ-אַקציעס איז דער שטילער, באַשיידענער און צילבאווסטער משה וויידע אומגעבראַכט געוואָרן דורך די דייטשישע רוצחים.

יצחק אזארך

צווישן די יידישע סאלדאטן, וואָס האָבן פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה געדינט אין דער צאַרישער אַרמיי און זיך אויפגעהאַלטן אין דער גראַדנער פעסטונג, האָט זיך געפונען אַ יונגער יידישער אַקטיאָר פון אוקראַינע — יצחק אזאַרך.

די גראַדנער ייִדן האָבן דעם יונגן סאלדאַט מקרב געווען און אים אַרויסגעוויזן אַ סך וואַרעמקייט. ער האָט זיך אַזוי צוגעבונדן צום דאָר־טיקן ישוב, אַז נאָכן פאַרענדיקן זיין מיליטער־דינסט, האָט ער באַשלאָסן זיך דאָרט צו באַזעצן אויף שטענדיק. ער האָט חתונה געהאַט מיט אַ גראַד־נער מיידל און איז געוואָרן אַן אמתער „גראַדנער“. די גראַדנער באַלע־באַטים האָבן אים אַפילו געוואַלט איינאַרדענען ביי אַ „לייטישער“ פרנסה, וווּ ער האָט געקענט פירן אַ רואיק און פאַרזיכערט לעבן. אזאַרך האָט אָבער זייער ליב געהאַט טעאַטער און ממש נישט געקענט לעבן אָן דער טעאַטער־לופט. האָט ער פון די אַלע „גאַלדענע גליקן“, — ווי ער האָט זיך אויסגעדריקט — רעזיגנירט און באַשלאָסן אויך אויף ווייטער פאַר־בינדן זיין לעבן מיטן יידישן טעאַטער.

הגם ער האָט ביים טעאַטער אויך קיינמאַל קיין „גליקן“ נישט גע־מאַכט און ער איז געווען אַ גאַנץ נישקשהדיקער קבצן, האָט אים אָבער קיינמאַל נישט פאַרלאָזן זיין גוטער הומאָר. ער איז געווען צופרידן מיט זיין שווער און געמאַטערט לעבן. אזאַרך האָט געהערט צו די פאַנאַטיקער, וואָס זענען געווען אין שטענדיקן טעאַטער־פיבער. ער האָט געגלויבט אין זיינע טעאַטער־פלענער און ער איז געווען אַ פראַפעסיאָנעלער אַפטימיסט. זיינע וויצן, גלייכווערטלעך־און המצאות האָבן געהאַט אַ שם אין דער טעאַטער־וועלט.

יאנאס טורקאוו

אויסער אין רוסלאַנד, האָט אַזאַרך געשפּילט אייניקע יאָר אין קאָוונע, ווילנע און אין ביאליסטאָק. ער איז געווען אַ גוטער כאַראַקטער-אַקטיאָר און איז באַקאַנט געווען פון זיין גרויסן אונטערנעמונגס-גייסט. ער איז געווען נישט נאָר דער אַרגאַניזאַטאָר פון טרופּעס, נאָר אויך דער געשעפטס-פירער, רעזשיסאָר און הויפט-קאָמיקער.

ביי דעם אַלעם איז ער געווען זייער אַן אַפּגעלאָזענער, ווען ס'האָט זיך געהאַנדלט וועגן זיין אייגענער פּערזאָן. ווען גראַדנע איז נאָך דער ער-שטער וועלט-מלחמה פאַרייניקט געוואָרן מיט פּוילן און ס'איז אין דער הויפט-שטאָט וואַרשע שוין געווען אַ שטענדיקע אַקטיאָרן-אַרגאַניזאַציע (דער יידישער אַרטיסטן-פאַרײן). האָט אַזאַרך, זייענדיק פאַרטון מיט זיינע „גראַנדיעזע“ פּראַיעקטן, פאַרנאַכלעסיקט צו ווערן אַ מיטגליד פון דער אַקטיאָרן-אַרגאַניזאַציע. דאָס האָט אים געשטערט צו שפּילן טעאַטער אין די שטעט, מחוץ דער גראַדנער געגנט. האָט ער זיך געשאַפן אַן אייגענע „אינסטיטוציע“: אַ וואַנדער-טעאַטער, א"נ „גראַדנער טרופּע“. דער קערן פון דער טרופּע איז באַשטאַנען פון גראַדנער דילעטאַנטן, צו וועלכע ער האָט צואַנגאַשירט אַ פּאַר פּראַווינציאַנעלע אַקטיאָרן, ווי שאַיעלע צוויליך מיט דער פּרוי, דראַנאָוו (נישט נתן דראַנאָוו) מיט זיין פּרוי באַומאַן, לאַלאַ יאַקובאַוויטש און פון צייט צו צייט — דעם אַקטיאָר און זינגער מ. טרילינג.

די אַזאַרך-טרופּע האָט, ווי געזאָגט, געשפּילט אין גראַדנע און אויף דער פּראַווינץ. דער רעפּערטואַר זייערער איז באַשטאַנען פון אַלע „שלאַגערס“ פון די וואַרשעווער טעאַטערס. עס האָט זייער אַפּט פּאַסירט, אַז אַזאַרך האָט נישט געהאַט מיט וואָס אַרויסצופאַרן פון די שטעט, אין וועלכע ער האָט מיט זיין טרופּע געשפּילט. ער האָט זיך אָבער, ווי זיין שטיגער איז געווען, דערמיט נישט איבערגענומען און שטענדיק געפונען אַן אויסוועג פון דער סיטואַציע. ווען ער האָט געהאַט זיינע „זיבן גוטע יאָר“ אין טעאַטער, פלעגט ער שטענדיק איינקויפן זיך גאַלדענע רינגלעך. ווען מען האָט אים געפּרעגט:

— אַזאַרך, וואָס דאַרפט איר אַזוי פיל רינגלעך?

— כ'זאַל האָבן וואָס צו פאַרזעצן, ווען עס וועט נישט זיין מיט וואָס

אַרויסצופאַרן פון אַ שטאָט...

פארלאשענע שטערי

און אזוי איז עס טאקע געווען. די אקטיארן האָבן געקענט זיין רואיק, אַז אַזאַרד וועט זיי נישט לאָזן אויף „גאַטס באַראַט“, ווי עס פלעגן דאָס טון אַנדערע פּראָווינצער טעאַטער-אַקטיארן אין אַזאַ פּאַל. פון אַלע שווער-סטע סיטואַציעס האָט זיך דער מענטש געקענט אַרויסדרייען. ער האָט געהאַט אַ שלל מיט איינפאַלן. נישט קענענדיק קיין וואָרט פּויליש, האָט ער דאָך באַוווּזן אַרויסצוקריגן ביי דער פּוילישער לאַקאַלער מאַכט אַ דער-לויבעניש צו שפּילן ייִדיש טעאַטער, נישט באַזיצנדיק דערביי קיין מלוכה-קאַנצעסיע, וואָס האָט זיך געפּאָדערט אין אַזאַ פּאַל.

אַט האָט ער אַמאַל געדאַרפט שפּילן אין שטעטל סקידל, גראַדנער גובערניע. דער גראַדנער אַקטיאָר מ. טרילינג, וואָס האָט דעמאַלט געהערט צו דער טרופּע, און וועלכער איז, אַגב, געווען אַ פעאַיקער מאַלער, האָט איינגעהאַנטיק צוגעגרייט די אַפּישן פּאַר דער טרופּע. אויף געדרוקטע אַפּישן האָט דער „בודזשעט“ פון דער אַזאַרד-טרופּע נישט דערלויבט. מיטן פעקל אַפּישן האָט טרילינג געדאַרפט אַפּפּאַרן פּרייטיק קיין סקידל, וווּ די טרופּע האָט געזאַלט שפּילן שבת. די באַן פון סקידל קיין גראַדנע איז געגאַנגען איינמאַל אַ טאַג. צום שלימזל האָט טרילינג פּאַרשפּעטיקט די באַן. אזוי ווי צומאַרגנס האָט מען שוין געדאַרפט שפּילן, האָט אַזאַרד זיך נישט געפּוילט, גענומען דאָס פעקל אַפּישן אונטערן אַרעם און זיך אַוועקגעלאָזט צופּוס קיין סקידל — אַן ערך 25 קילאָמעטער.

ווען די טרופּע איז שבת אינדערפרי געקומען מיט דער באַן קיין סקידל, איז אַזאַרד נאָך דאַרט נישט געווען. צוויי שעה שפּעטער, ווען די אַקטיאָרן האָבן זיך געפּונען אין גאַס, האָבן זיי פּלוצלונג דערזען דעם אַנקומענדיקן, פּאַרמאַטערטן און פּאַרשוויצטן אַזאַרכן, מיטן פעקל אַפּישן אונטערן אַרעם.

— קינדערלעך, — (אזוי האָט ער גערופן די אַקטיאָרן) — מיר שפּילן היינט! — האָט אַזאַרד אויסגערופן מיט טריאומף. און מען האָט טאָקע געשפּילט.

אַ צווייטער עפּיזאָד, וואָס האָט פּאַסירט אינעם זעלביקן סקידל. אַזאַרד האָט אין אַ צייט אַרום אַראַפּגעבראַכט פון גראַדנע קיין סקידל אייזיק סאַמבערגן מיט זיין טרופּע, אין וועלכער עס האָבן זיך געפּונען מרים אַרלעסקאַ, העלענע גאַטליב און שעפּטל זאַק, דאָס איז געווען אין יאָר

1938. פוילן איז דאן איבערגעפאלן טשעכאסלאוואקאי און באזעצט די גרענעץ-געביטן.

דער גראדנער סטאראסטע, צו וועלכן עס האט אויך געהערט סקידל, האט באין אופן נישט געוואלט דערלאזן צו שפילן יידיש טעאטער. ער האט, משמעות, געהאלטן, אז א יידישע פארשטעלונג קען, הלילה, שאדן ברענגען דער פוילישער מלוכה אינעם אנפאל קעגן טשעכאסלאוואקאי.. אבער אזאך איז אויך געווען נישט קיין קליינער „פאליטיקער“. ער האט דעם סטאראסטע אויפגעוויזן שווארץ אויף ווייס, אז צוליב דער אינטער-נאציאנאלער לאגע איז גאר נויטיק צו שפילן יידיש טעאטער. מען טאר אויך נישט באווייזן, — האט ער אויפגעקלערט דעם סטאראסטע — אז פוילן האט מורא פאר טשעכאסלאוואקאי און דערמיט שאפן א שלעכטע שטימונג אין לאנד...

אזארכס „איבערצייגנדיקע“ ארגומענטן זענען דעם סטאראסטע, אפנים, אריין אין אויער. עס האט אים אבער פארט נישט געפאסט נאך-צוגעבן א ייד, און דערצו — א ייד, וואס קען ריכטיק נישט אויסרעדן קיין צוויי פוילישע ווערטער. איז דעם סטאראסטע איינגעפאלן א „געניא-לער“ געדאנק: ער וועט אזארכס געבן די דערלויבעניש, אויב די פארשטע-לונג וועט זיך אנהויבן פינקטלעך 6 אזייגער נאכמיטאג...

פארוואס עפעס 6 אזייגער, האט מסתמא געוויסט נאך דער סטאראסטע פון גראדנע. מילא, נישט געווען קיין אנדער ברירה און אזאך האט געמוזט אויף דעם מסכים זיין. א טריאומפירנדיקער איז ער צוריקגעקומען צו די אקטיארן, א צי געטון מיט די פינגער די נאז — פון קיין טיכל צו דער נאז האט ער נישט געהאלטן, — פארריבן די הענט, ווי עס איז געווען זיין טבע, און אויסגערופן:

— קינדערלעך, מיר שפילן אין סקידל, ביי אזארכס וועט דער סטא-ראסטע נישט זיין קיין שטארקער...

דער אנסאמבל, מיט אייזיק סאמבערגן בראש, איז אנגעקומען קיין סקידל. די פארשטעלונג האט געזאלט פארקומען דעם צווייטן טאג ראש השנה, מען איז אוועק אין טעאטער-זאל (אין דער שאפע פון די פייער-לעשער) און געווארט אויפן עולם. פינקטלעך צו דער מינוט: 6 אזייגער, האט זיך באוויזן אין טעאטער דער קאמענדאנט פון דער סקידלער פאליציי

פארלאשענע שטערן

און געפאדערט פון אזארכן, מען זאל גלייך אנהויבן די פארשטעלונג. אזארכ האט זיך באמיט צו איבערצייגן דעם קאמענדאנט, אז ס'איז אומ-מעגלעך אנהויבן 6 אזייגער, ווייל דער גאנצער עולם איז נאך אויפן יום-טובדיקן שפאציר. ווי אזוי וועט מען קענען שפילן, אז קיין איין מענטש איז נאך נישטא אין זאל?! דער פאליציי-קאמענדאנט האט זיך אבער געהאלטן ביי זיינס: מען מוז אנהויבן זעקס אזייגער. אזא באפעל האט ער פונעם סטארקסטע, אויב נישט, וועט ער זיין געצווונגען צו שליסן דעם „טעאטער-זאל“.

זעננדיק, אז עס איז ביטער, האט זיך אבער אזארכ אויך אין דעם מאמענט נישט פארלוירן. ער האט פארזיכערט דעם קאמענדאנט, אז אט הויבט מען שוין אן. ער האט א צי געטון מיט די פינגער די נאז, פאר-ריבן די הענט, און אויסגערופן:

— קינדערלעך, מיר הויבן אן...

סאמבערג איז ארויף אויף דער בינע און רעציטירט „אפגעגעבן ברויט“, דערנאך האט זאק געגעבן א רעציטאציע „הענט“, און איידער נאך ארלעסקא האט געדארפט מאכן איר נומער, איז דער פאליציי-קא-מענדאנט אויפגעשטאנען, — אגב איז ער געווען דער איינציקער גאסט אין זאל — באדאנקט די ארטיסטן און געמאלדן:

— איצט, פאנאווע, זענט איר אין ארדענונג...

ער האט זיך געזעגנט מיטן דירעקטאר אזארכ און ער איז אוועק. ווי נאך דער פאליציי-קאמענדאנט האט פארלאזט דעם זאל, האט אזארכ, א שטראלנדיקער פון פרייד, פארבעטן דעם גאנצן טעאטער-אנסאמבל אין דער אכסניה אויף וועטשערע. א צופרידענער האט ער זיך געריבן די הענט און געזאגט:

— זעט איר, קינדערלעך, אזארכ האט געוונען די מלחמה צווישן

פוילן און טשעכאסלאוואקיי אן בלוט-פארגיסונג...

די פארשטעלונג, וואס איז פארגעקומען ביי אן אויספארקויפטן זאל, האט זיך אנגעהויבן אנטשטאט זעקס אזייגער, ווי עס איז געווען אין דער דערלויבעניש, פינקטלעך 11... אזייגער ביינאכט, ווען דער סקידלער עולם איז, נאכן וועטשערע-שפאציר, צוריקגעקומען פון הינטער דער שטאט...

יאנאס טורקאוו

און נאך אַ כאַראַקטעריסטישער עפּיזאָד: אין פאַרמלחמהדיקן פּוילן איז די וואַנדער-טרופּעס אויסגעקומען צו פּאַרן פּון שטעטל צו שטעטל, אין אַ סך פּאַלן, מיט פּערד און וואַגן, ווייל קיין באַנען אָדער אויטאָבוסן זענען אין לרוב שטעטלעך נאָך נישט דערגאַנגען. אין זייער נסיעה איבער די דערפלעך פלעגן זיין אויסגעשטעלט אויף כוליאַנישע אַנפּאַלן מצד די דאָרטיקע פּויערים. באַזונדערס האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייערע כוליאַניש-אַנטיסעמיטישע פּויערים צוויי דערפּער, וואָס זענען געלעגן אויפן וועג צווישן אַמדור און גראַדנע. די פּויערים האָבן נישט דורכגע-לאָזט קיין איין ייד, זיי זאָלן אים נישט מכבד זיין מיט שטיינער אָדער מיט קלעפּ, און אַנרייצן אויף אים די הינט.

אַזוי ווי די יידישע אַקטיאָרן האָבן דערפּון געוויסט, האָבן זיי פשוט מורא געהאַט פאַרבייצופאַרן די דאָזיקע דערפּער. אַזאַרך האָט זיי אָבער באַרואיקט:

— זייט רואיק, קינדערלעך, ס'עט אַלץ זיין אין אַרדענונג. פאַרלאָזט זיך אויף אַזאַרכן...

וואָס האָט ער געטון? — היות אַ נאַכט פריער האָט אַזאַרך געשפּילט אין אַ פאַרשטעלונג דעם קאָמיקער מיט אַ צעבראַכענעם צילינדער, האָט ער אים אויסגעגלייכט, אַראַפּגעריסן די באַרד, אַנשטאַט דעם קראַוואַט האָט ער אַנגעטון אַ רויטן באַנד און אַוועקגעזעצט זיך אויף דער פּור, נעבן קריסטלעכן בעל-עגלה. די טרופּע זיינע האָט זיך אויסגעזעצט אויף דער געבעטער פּור און מען האָט זיך אין אַ מזלדיקער שעה געלאָזט פאַרטאָג אין וועג אַריין.

ווען מען איז פאַרבייגעפאַרן די כוליאַנישע דערפּער, האָט די אַק-טיאָרן באַגעגנט אַ גרויסע איבערראַשונג. די פּויערים, וואָס זענען גע-שטאַנען אויפן וועג און האָבן דערזען אויף דער פּור דעם מענטש מיטן צילינדער און רויטן באַנד, האָבן זיי געמיינט, אַז דאָס פאַרט עפעס אַ פּריץ. זיי האָבן אַראַפּגעצויגן פאַר אַזאַרכן זייערע שטרויענע ברייטע קאַפעלישן און זיך טיף פאַרנייגט פאַר אים, דעם מכלומרשטן פּריץ, באַגריסנדיק אים מיט די ווערטער:

— דאָברי דזשיען, דזשיעדזשיצו (אַ גוטן מאַרגן, פּריץ)...

פארלאשענע שטערן

אזוי ארום איז די טרופע, אַ דאַנק אַזאַרכס דערפֿינדער־שקייט און אַרײַנטאַציע, פֿאַרבייגעפֿאַרן די דערפֿער בשלום.

מיט זײַן אַרומפֿאַרן מיט ייִדישע טרופֿעס איבער די פֿאַרוואַרפֿנטע שטעטלעך פֿון דער ליטווישער און ווייסרוסישער פֿראַווינק, האָט יצחק אַזאַרך צוגעהאַלפֿן פֿאַרשפֿרייטן דאָרט דאָס ייִדישע וואָרט און שוין מיט דעם אַליין געטון אַ פֿיאַנערישע אַרבעט.

די לעצטע יאָרן פֿאַרן גרויסן חורבן איז שוין אַזאַרך מער נישט אַרויסגעפֿאַרן פֿון גראַדנע. ער איז געוואָרן דער גראַדנער שטאַט־אימפֿרע־סאַריאַ. ער האָט דאָרט געאַרבעט צוזאַמען מיטן רעדאַקטאָר פֿון דער גראַד־נער ייִדישער צײַטונג „גראַדנער מאַמענט“, דוד בערעזאווסקי, און צוזאַמען מיט אים אַראַפֿגעבראַכט קײן גראַדנע די בעסטע ייִדישע טרופֿעס. נישט געווען דאָרט קײן אײַן אונטערנעמונג וואָס זאָל נישט דורכגיין דורך דער אַזאַרך־בערעזאווסקי אימפֿרעזע. אַזאַרך איז געווען זײער באַליבט בײַ אַלע, וועמען עס איז נאָר אַמאָל אויסגעקומען מיט אים צו אַרבעטן. דאָס איז געווען אַ שטילער, באַשיידענער און אַרנטלעכער מענטש. ער האָט קײנעם נישט באַעוולהט און איז תמיד גרייט געווען צו טון אַ מענטשי אַ טובה.

אין יאָר 1939, ווען די רוײטע אַרמײ האָט פֿאַרנומען גראַדנע, האָט אַזאַרך איבערגענומען די אַנפֿירונג פֿון אַ „זעלבסט־טעטיקײט־קרייז“ בײַ דער קונסט־פֿאַרוואַלטונג און געשטעלט מיט דער גרופֿע אײַניקע פֿאַר־שטעלונגען.

ווען די דײַטשן האָבן פֿאַרנומען די שטאַט, האָט זיך אַזאַרך דאָרט געפֿונען. עס איז אים געגאַנגען זײער שלעכט, ביז — — —
— — — ער האָט געטײלט דעם גורל פֿון אַלע גראַדנער טעאַטער־מענטשן און זײערע טױזנטער פֿאַרערער.

וול. ווינטרויב און א. אַסטזשענאָ

וול. ווינטרויב, אָדער ווי מען האָט אים גערופן: וולאַדעק, איז געווען דער איינציקער צווישן די קונסט-מאַלער אין פּוילן, וואָס איז געקומען צום טעאַטער מיט דער נויטיקער פּאַך-קענטעניש. נישט אומזיסט איז ער געווען דער שילער פונעם באַרימטן קינסטלער לעאַ באַקסט אין פּאַריז.



וול. ווינטרויב

אַנגעהויבן זיין מאַלער-קאַריערע האָט ווינטרויב נאָך אַלס חדר-ינגל אין זיין געבוירן-שטעטל לוי-וויטש — די שטאָט פון קלויסטערס און מאַלערישע טראַכטן. דאָרט האָט ער אויך אַנגעהויבן אויסצוקנעטן

ליים-פיגורן, וואָס האָבן געצויגן אויף זיך די אויפמערקזאַמקייט פון פּאַכ-לייט און זיי זענען אויסגעשטעלט געוואָרן אויף פּאַר-שיידענע קונסט-אויסשטעלונגען אין וואַרשע.



ווען ער האָט זיך שפּעטער באַזעצט אין וואַרשע, איז ער אַריינגעטראָטן אין דער דאָרטיקער קונסט-אַקאַ-דעמיע. די פּוילישע קונסט-געזעלשאַפט האָט אים אויף איר חשבון אַוועקגעשיקט שטודירן מאַלעריי אין פּאַ-ריז. ער האָט זיך דאָרט ספּעציאַליזירט אין מאַלן טעאַטער-דעקאָראַציעס אונטער דער פּערזענלעכער השגחה פון לעאַ באַקסט.

א. אַסטזשענאָ

הגם ווינטרויב האָט אויך געמאַלן פּיזאַזשן, „שטיל-לעבנס“ און פּאַרטרעטן, האָט אים אָבער מער געצויגן צו דעקאָ-ראַטיווער אַרבעט. זיינע „שטיל-לעבנס“ זענען קאַמפּאָזיציאָנעל געווען

פארלאשענע שטערן

זייער דעקאראטיוו און ממילא האָט עס אים פאַרלייכטערט די אַרבעט ביים טעאַטער.

זיינע דעקאראציעס זענען תמיד געווען צוגעפאַסט צום סטיל און אינהאַלט פון די אויפגעפירטע פיעסן און זענען אַזוי אַרום געווען אין איינקלאַנג מיט דער אידעע און גאַנצקייט פון דער אויפפירונג. דאָס זעל-ביקע — זיינע קאַסטיומען, וועלכע ער האָט געמאַלן, ער האָט זיך אויך זייער גוט פאַרשטאַנען אויף ליכט-באַלייכטונג און קיינמאַל נישט גע-דאַרפט אַנקומען, ווי עס איז געווען דער שטייגער ביי דער מערהייט פון זיינע טעאַטער-פאַך-קאַלעגן, צו זייטיקער הילף. ער איז געווען תמיד אינטערעסאַנט און אַריגינעל אין זיינע דעקאראטיווע אויפפירונגען.

אַנגעהויבן זיינע ערשטע טריט ביים יידישן טעאַטער אַלס מאַלער האָט וו. וויינטרויב אין די קליין-קונסט-בינעס פון „סמבטיון“ און „אַזעל“, ווי אויך ביי דער „וילנער טרופע“, ווו ער האָט געמאַלן די דעקאראציעס און פראַיעקטירט קאַסטיומען צו פיל גרויסע אויפפירונגען. דאָס זעלביקע אויך צו אַ רייע אויפפירונגען פון „וויקט“.

צו דער ערשטער יידישער אַפערע פון משה בראַדערזאָן, א"נ „דוד און בת שבע“ (מוזיק פון הענעך קאַן; רעזשי — דוד הערמאַן), האָט וויינטרויב אויך געמאַכט די דעקאראציעס און פראַיעקטירט די קאַסטיומען. בכלל האָט וויינטרויב מיט זיינע קינסטלערישע דעקאראציעס אַ סך בייגע-טראַגן צו הויבן דעם-ניוואָ פונעם יידישן טעאַטער אין פוילן. אַ געוויסע צייט האָט ער אויך געאַרבעט אַלס דעקאראטאָר אין פוילישן טעאַטער. וויינטרויב איז אויך געווען אַ טעטיקער מיטגליד פון דער „געזעלשאַפט צו פאַרשפרייטן קונסט צווישן יידן“. אַ חוץ דעם האָט ער אַפט געשריבן וועגן מאַלעריי און וועגן דער קונסט פון דעקאראציע אין טעאַטער.

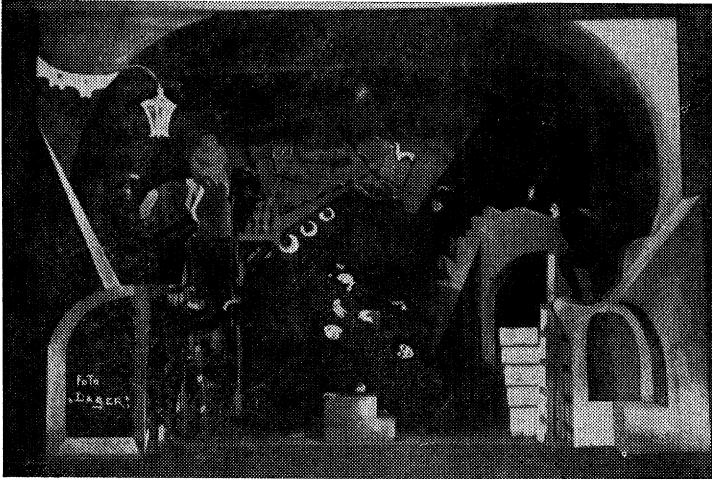
אין די לעצטע יאָרן פאַר דער צווייטער וועלט-מלחמה האָט זיך וויינטרויב כמעט אינגאַנצן צוריקגעצויגן פון דער אַרבעט ביים טעאַטער און פון מאַלעריי בכלל. ער האָט, צוזאַמען מיטן באַרימטן סקולפּטאָר אַסט-זשעגאַ, אַנגעפירט אין וואַרשע אַ וואַרשאַט פאַר אויספאַרטיקונג פון קינסטלערישע מצבות.

אַברהם אַסטזשעגאַ, דער גרויסער יידישער סקולפּטאָר, איז געווען פון קליינעם וווקס, מיט אַ שטענדיקן גוטמוטיקן שמייכל אויף די ליפן.

יאנאס טורקאוו

קוקנדיק אויף אים, וואָלט קיינער נישט געוואָלט גלויבן, אַז דאָס דאָזיקע מענטשעלע זאָל זיין אַזאַ גרויסער קינסטלער. ווען מען איז אָבער אַריינגע-קומען אין זיין אַטעליע און מען האָט דערזען די מאַסן סקולפטורן, האָט מען דרך אַרץ געקריגן פאַר דעם קליינעם, נישט-אַנזעעוודיקן גוטמוטיקן אַסטזשעגאַן, וואָס איז געווען דער שאַפער פון דעם גרויסן בראַנדזענעם „רמב"ם“.

נאָך לערנענדיק אין דער ישיבה — געשטאַמט האָט אַסטזשעגאַ פון



11. ווינטרויבס דעקאָראַציע און קאַסטיומען צו פרצעס „ביינאַכט אויפן אַלטן מאַרק“, אויפגעפירט דורך דוד הערמאַנען אין דער „וויילנער טרופע“ אין וואַרשע.

שטעטל ראָדזימין, נעבן וואַרשע, — פלעגט ער שוין מאַכן „שניצערײען“ פון פאַרשיידענע געשטאַלטן. דאָס האָט ער איבערגענומען פון זיין פֿרומען טאַטן, וואָס האָט אויך געהאַט — ווי ער, האָט געזאָגט — אַ שוואַכקייט צו מאַלעריי און פלעגט באַפּוצן די בתי-מדרשים מיט „שויתיס“ און לייבן מיט לעמפערטן.

פארלאשענע שטערן

ווען אברהם אסטזשעגא איז אונטערגעוואקסן, איז ער געקומען קיין ווארשע און איז באלד אריינגעצויגן געווארן אינעם קרייז פון י. ל. פּרץ, וואס האט זיך שטארק פאראינטערעסירט מיטן יונגן, באגאבטן סקולפֿ-טאָר. מיט דער צייט איז פון דער דאָזיקער באַקאַנטשאַפֿט אַרויסגעקומען אַ גרויסע פּריינטשאַפֿט צווישן י. ל. פּרץ און אברהם אסטזשעגא, וואס האט אָנגעהאַלטן אַזוי לאַנג ווי פּרץ האָט געלעבט. אסטזשעגא האט אָנגעהויבן אויסצושטעלן זיינע זאַכן אין דער וואַר-



וו. ווינטרויבס דעקאָראַציע און קאַסטיומען צו שלום אַשס „קידוש השם“, אויפגעפירט דורך מ. ווייכערט אין דער „ווילנער טרופע“ אין וואַרשע. די גרופע אין צענטער (פון רעכטס): העלענאַ גאַטליב, דוד ליכט, א. סאַמ-בערג, מרים אַרלעסקאַ, נעמי נאַטאַן און דוד בירנבוים (ליגט אין פּאָדערגרונד).

שעווער „זאַכענטאַ“ און זיין פּאָפּולאַריטעט האָט אָנגעהויבן צו וואַקסן. אסטזשעגא איז געווען צווישן די ערשטע גרינדער פון דער „געזעל-שאַפֿט צו פּאַרשפּרייטן קונסט צווישן יידן“. אסטזשעגא האט זיך באַרימט געמאַכט מיט זיינע סקולפּטורן „דער

נביא, "רמב"ם", "מוטער און קינד", וואָס האָט אים אַוועקגעשטעלט אין פּאָדערגרונט פון די גרעסטע סקולפּטאָרן אין פּוילן.

אַבער קיין "גליקן" האָט ער פון דעם אַלעם נישט געמאַכט. ער האָט תמיד געפירט אַ שווער לעבן. האָט ער באַשלאָסן צו זוכן זיך נאָך אַ באַ-שעפטיקונג, וואָס זאָל אים דערמעגלעכן צו קענען אויסהאַלטן זיין פרוי און טאַכטער. ער האָט זיך גענומען אויסצופאַרטיקן קינסטלערישע מצבות און אויפן דאָזיקן געביט מוז ער פאַררעכנט ווערן ווי אַ פּיאַנער. ער האָט שטאַרק געגלויבט, אַז דורך קונסט-מצבות קען מען אויפוועקן דעם איינ-געשלאַפּענעם חוש פאַר פּלאַסטישער קונסט בכלל.

אַסטזשענאַ האָט אַריינגעבראַכט אַ נייעם סטיל אין דער מצבה-שטיין-קרייצעריי, וואָס איז געקומען צום אויסדרוק אין לייב ניידוסעס מצבה, וואָס ער האָט געמאַכט און איז אַוועקגעשטעלט געוואָרן אין גראַדנע. אַ מייסטערשטיק פון קונסט איז זיין "אוהל פּרץ" (פּרץ—אַנטיסקי—דינעזאָן), וווּ ער האָט אַריינגעלייגט זיין גאַנצן שאַפּערישן טאַלאַנט און נשמה. אין די לעצטע יאָרן, פאַרן לעצטן חורבן, האָבן זיך פאַרייניקט ביידע קינסטלער: אַסטזשענאַ און וויינטרויב און געשאַפן אַ גרויסע מצבות-קונסט-ווערקשטעל אויף דער מילנע גאַס, וואָס האָט זייער גוט פּראַס-פּערירט.

ווען ס'איז אויסגעבראַכן די מלחמה, האָבן די ביידע קינסטלער וויי-טער געפרוּווט אַנצוגיין מיט זייער אַרבעט. ווען עס איז אַבער איינגעפירט געוואָרן דאָס וואַרשעווער געטאָ, האָבן זיך שוין נישט געפונען קיין בעלנים אויף קונסט-מצבות און זיי האָבן, באַין ברירה, פאַרוואַנדלט דעם גרויסן גאַרטן, וואָס האָט זיך דאָרט געפונען, אין אַ קאַפּע, וועלכן מען האָט אַנגערופּן: "אַרטיסטן-גאַרטן". די אונטערנעמער, אייגנטימער און באַדינער אין דעם קאַפּע-גאַרטן זענען געווען די קינסטלער-מאַלער, וואָס האָבן זיך געפונען אין געטאָ און זיך גרופירט אַרום אַסטזשענאַ-וויינטרויב.

בעת די "אויסזידלונגען" פון די אַזוי גערופּענע "אומנוצלעכע יידן", איז די מצבה-ווערקשטעל פון אַסטזשענאַ-וויינטרויב פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ "נוצלעכע" אונטערנעמונג — אין אַ וואַרשטאַט פאַר אויסאַרבעטונג פון מעטאַל-רייניקונג-פּולווער און פאַר שטיינער אויף צו שליפּן מעסערס. פאַר יידישע וואַרשטאַטן, אַדער ווי מען האָט זיי גערופּן "שאַפּן", האָבן

פארלאשענע שטערן

די דייטשן קיין רוישטאָפן נישט צוגעשטעלט. אזוי לאַנג ווי די „שאַפן“ האָבן געקענט פּראָדוצירן פון אייגענע רוישטאָפן, זענען זייערע „לעבנס־רעכט־קאַרטן“ פאַרלענגערט געוואָרן. יעדער „שאַפּ“ האָט זיך דעריבער באַמיט צו פאַרשאַפן וואָס מער רוישטאָפן, כדי אזוי אַרום, ווי מען האָט נאָך נאַאיוו געגלויבט, צו פאַרלענגערן זיך דאָס לעבן.

דער „שאַפּ“ פון אַסטזשעגאַ-ווינטרויב און זייערע חברים האָבן אין דעם פּרט קיין מאַנגל נישט געהאַט. די טייערסטע איטאַליענישע שטיינער און מאַרמאַרן, וואָס פלעגן פריער דינען פאַר אויסאַרבעטונג פון קונסט־מצבות, זענען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ „נוצלעכער“ פּראָדוקציע פאַר רוצחישע דייטשישע מעסערס.

קיין רוישטאָפן פאַר דער „מענטשהייט נוצלעכער פּראָדוקציע“ וואָלט אַסטזשעגאַ-ווינטרויבס וואַרשטאַט נישט געווען פאַרפעלט ביזן סוף פון דער מלחמה, ווען נישט דער איבערראַשנדיקער איבערפאַל פון דער „ס.ס. פּאַניכטונגס־קאַמאַנדע“, וואָס האָט אַ סוף געמאַכט צום קאַפּיטל „ייִדישע קונסט־מאַלער און סקולפּטאָרן אין פּוילן“.

סוף חודש סעפטעמבער 1942 האָבן די דייטשן אַרויסגעפירט פון זייער אַרבעט־וואַרשטאַט אויף דער מילנע גאַס די קינסטלער אברהם אַסטזשעגאַ, וול. ווינטרויב, דעם ינגערן טרעמבאַטש, פינקעלשטיינען, עליאָוויטשן, יוסף שליווּניאַק, ראַמאַן ראָזענטאַל, וועלטשער־שווייגער, ראַ־בינאָוויטשן, טראַכטערן, טיקאַטשינסקי, צינאַ, לעווין — און צו זיי פאַר־אייניקט די גרופע „נוצלעכע יידן“ פון די אַנדערע „שאַפן“ פון דער מילנע גאַס — די אַקטיאָרן, מוזיקער, רעזשיסאָרן, אימפרעסאַריאַס. מען האָט זיי אַלע אינאיינעם צונויפגענומען און אָפּגעפירט גלייך צו די וואַגאַנען אויפן „אומשלאַגפלאַץ“...

די פּראָצעסיע פון די אַוועקגעפירטע — פון די, וואָס האָבן רעפרעזענטירט די ייִדישע קונסט־וועלט אין פּוילן, איז געווען אַ שוידערלעכע. זי האָט זיך טיף איינגעקריצט אין מיין זכרון. איך וועל דאָס דאָזיקע בילד קיינמאַל נישט פאַרגעסן.

דער קליינער אַסטזשעגאַ, וואָס האָט אויסגעזען נאָך קלענער, איז געגאַנגען נעבן זיין שותף און חבר ווינטרויב. דאָס גוטמוטיקע שמייכלע האָט אַסטזשעגאַן נישט פאַרלאָזט אפילו אין די טרויעריקסטע פאַר אים

יאנאס טורקאוו

שעהן. וויינטרייב איז געווען ווייס ווי די וואנט און שטארק פארזארגט. מסתמא געטרעכט וועגן גורל פון זיין יונגער פרוי און זייער אייניאריק קינד, וואָס זענען געבליבן פארשטעקט אויף דער מילנע גאס. הינטער זיי איז געגאנגען דער קונסט־מאלער יוסף שליווינאק, דער פארמלחמהדיקער דעקארטאר פונעם יידישן טעאטער. ער איז געווען אַנגעטון אין זיין ווייסן אַרבעט־כאַלאַט. שליווינאק האָט נישט אויפגעהערט צו לאַכן און מאַכן מאַדנע העויות מיט די הענט. ער איז שוין אַ לענגערע צייט נישט געווען ביים קלאַרן זינען, נאָך דער טראַגעדיע וואָס ער האָט איבערגעלעבט. ווען די דייטשן האָבן דערשאַסן זיין אייניקן זון. דער מאַלער און קאָמפּאָזיטאר ראָמאַן ראָזענטאַל, וואָס איז געגאנגען געבן אים, האָט זיך באַמיט אים צו באַרואיקן. די איבעריקע קינסטלער זענען געגאנגען פאַרמאַכט אין זיך, פאַרטון אין זייערע אייגענע שווערע מחשבות...

קיין פרויען זענען אין דער גרופע קינסטלער־מאלער, אויסער דער מאַלעריין וועלטשער־שווייגער, נישט געווען. פרויען האָבן שוין לאַנג נישט געהאַט קיין רעכט צום לעבן. די, וואָס זענען איבערגעבליבן נאָך דער ערשטער „אַקציע“, האָבן זיך שוין געמוזט אויסבאהאַלטן.

מיין פרוי און איך זענען דעמאָלט געווען פאַרשטעקט אין איינער פון די חורבות אויף דער זאַמענהאַף גאַס און פון דאָרט האָב איך זיך צוגע־קוקט צו דער דאָזיקער שרעקלעכער פראַצעסיע — צום טויטן־מאַרש פון מיינע טייערע חברים.

ווען מיר זענען פאַרנאַכט צוריקגעקומען אויף דער מילנע גאס, האָבן מיר געטראָפן אַרומלויפן ווי אַ וואַנזיניקע וויינטרויבס פרוי, די יונגע אַקטריסע רעגינאַ הערצליך מיטן קינד אויף דער האַנט. דאָס קינד האָט געהאַט שטאַרקע היץ. זי איז מיטן קינד געווען באַהאַלטן הינטער אַ שאַנק. ווי נאָר מען האָט די קינסטלער־גרופע אַרויסגעפירט פון דער מילנע גאס, איז רעגינאַ הערצליך אַראַפגעלאָפן מיטן קראַנקן קינד אויף דער גאַס. זי האָט באַקומען אַ ספּאַזמאַטישן אַנפאַל. ס'איז אוממעגלעך גע־ווען זי צו באַרואיקן. ווען זי האָט אונדז דערזען, האָט זי אַנגעהויבן צו שרייען פאַרוואָס מיר האָבן איר נישט צוריקגעבראַכט איר מאַן. פלוצלונג איז זי פאַרשווונדן געוואָרן. זי איז מיטן קינד אויף דער האַנט אַוועקגע־

פארלאשענע שטערן

לאָפן ראַטעווען איר מאַן. מער איז זי שוין נישט צוריקגעקומען. זי האָט געטיילט דעם גורל פון אַלע „אָוועקגעפירטע“.

אין אַ פּאַר טעג אַרום איז צו מיר געקומען די פרוי פונעם קינסטלער ראַמאַן ראָזענטאַל, — די באַקאַנטע פּיאַניסטין סטעפּאַניאַ פעלטענס. זי איז נישט געווען ביים קלאָרן פאַרשטאַנד. זי האָט געבראַכט מיט זיך די לעצטע געטאַ-בילדער פון ראָזענטאַלן. זי האָט מיך געבעטן איך זאָל זיי נעמען צו זיך. די אַרעמע פרוי איז געווען געשוואָלן פון הונגער. אַסטזשע-גאַס פרוי און טאַכטער האָב איך אין אַ צייט אַרום געטראָפּן אין „יודענ-ראַט“. אַסטזשעגאַס טאַכטער איז געווען אַ באַגאַבטע דיכטערין. אויך זיי האָבן געטיילט דעם גורל פון זייער פּאַטער. זיי זענען אומגעקומען בעתן אויפּשטאַנד.

**

ווען די מלחמה האָט זיך געענדיקט, בין איך אָוועק אויף דער מילנע גאַס. צווישן די חורבות פון דער אַמאַליקער מילנע, צווישן די ציגל, שטיי-נער און מיסט, ביים אַריינגאַנג פונעם געוועזענעם „אַרטיסטן-גאַרטן“, האָב איך געפונען אַן אויסגעבלאַקטן בלאַט נאַטן, מיטן טעקסט פון ע. שלעכטער „איך דאַנק דיר פאַר אַלעם“.

אויפן אַרט, וווּ עס איז אַמאַל געווען דער קונסט-מצבה-וואַרשטאַט פון די קינסטלער אַסטזשעגאַ און וויינטרויב און זייערע חברים, האָבן זיך געוואַלגערט אַ פּאַר צעהאַקטע מצבות פון טייערן מאַרמאַר-שטיין. אויף איין שטיין איז געווען אויסגעקריצט פּאַלגנדיקער טעקסט: „גלייך ווי ס'וואַלט קיינמאַל קיינער נישט געווען, אַזוי פיל איז אומגעקומען...“ ווי סימבאליש דאָס האָט געקלונגען...

דאָס איז אַלץ, וואָס איז נאָך זיי געבליבן אויף דער מילנע גאַס.

יאשא גלעזער

ווייזט אויס, אז נישט אלעמאל קען גילטן דאס פאלקס-ווערטל: א סך מלאכות — ווייניק ברכות.

איך מיין עס אנטקעגן יאשא גלעזער פון קאוונע. דער דאזיקער אלזיי-טיק-באגאבטער מענטש האט געהערט צו די קליינע אויסנאמען, וואס האבן באזעסן א סך מלאכות און זיך אויסגעצייכנט אין זיי אלע מיט נישט-דורכ-שניטלעכקייט. יאשא גלעזער, דער אלזייטיק-געבילדעטער און ביזגאר באגאבטער מענטש, פון א הויכער קולטור, איז געווען א מין אוניקאט.

ער איז געבוירן געווארן אין רוסלאנד און נאך אלס קינד איז ער געקומען מיט זיינע עלטערן קיין ריגע (לעטלאנד), ווו זיי האבן זיך בא-זעצט. פון זיינע קינדער-יאָרן-אָן האט יאשא אַרויסגעוויזן אַ גרויסע ני-י-גונג און פאַראינטערעסירונג צו מאַטעמאַטיק, מוזיק און געזאַנג (ער האַט געהאַט אַ שיינע שטים) און אויף די אלע געביטן זיך אויסגעצייכנט ממש מיט גאונישע פעאיקייטן. מען האט אים געהאלטן פאַר אַ ווונדער-קינד און מיט שפאַנונג האַט מען נאָכגעפּאָלגט זיין ווייטערדיקע אַנטוויקלונג.

יאשא גלעזער האט פארגעזעצט זיין בילדונג. ער האט געענדיקט אוניווערזיטעט און באקומען דעם טיטל: דאקטער כעמיע. ער איז, אגב, דער מחבר פון א ריי וויסנשאפטלעכע ווערק, וואס זענען ארויס אין דרוק, גלייכצייטיק האט ער געענדיקט די מלוכה-קאנסערוואטאריע אלס אלזיי-טיקער מוזיקער; קאמפאזיטאר, אַרקעסטראַטאר, דיריגענט און אויך אלס זינגער. ער איז געווען אַ געשולטער באַס-באַריטאַן, געשפילט האַט ער אויף אלע אינסטרומענטן. ער האט אויך געלערנט אין אַ דראַמאַטישער שול.

פארלאשענע שטערן

מחוץ לזה האָט ער זיך פאַרנומען מיט אויסאַרבעטן פאַרשיידענע שפּיל-אינסטרומענטן. צווישן אַנדערע האָט ער דערפונדן אַ נייעם פּידל-אינסטרומענט מיט אַכט סטרונעס, וואָס האָט אַרויסגערוּפן גרויס אויפזען אין דער מוזיק־וועלט. ער האָט אויך געשאַפן „באַנדזשאַס“ מיט טראַמ־פּייטן, אַ באַס און אַ מיניאַטור-טשעלאָ, וואָס איז געווען גרויס, ווי אומגע־פער דריי פּעקלעך פּאַפּיראַסן און מען האָט עס געקענט האַלטן אין קע־שענע. מען האָט דעם אינסטרומענט אַ נאַמען געגעבן „קימפעט־טשעלאָ“. יאַשאַ גלעזער איז אויך געווען סצעניש באַגאַבט, סיי אַלס אַקטיאָר, סיי אַלס רעזשיסאָר. אויף דעם אַפּשניט האָט ער געאַרבעט אייניקע יאָר אין פאַרשיידענע טעאַטערס. אָנהייב פון די דרייסיקער יאָרן האָט ער זיך פאַראינטערעסירט מיטן ייִדישן טעאַטער. ער איז אַוועקגעפאַרן קיין רו־מעניע, וווּ ער האָט געאַרבעט ביי יעקב שטערנבערגן. זייענדיק אין רומעניע האָט ער חתונה געהאַט מיט אַ יונגער ייִדישער שווישפּילערין. זיי האָבן געהאַט אַ מיידעלע, וואָס האָט אויך אַרויסגעוויזן נישט־דורכשניטלעכע מוזיקאַלישע פעאַקייטן. עסינקע — האָט זי געהייסן. זי איז געווען געראַטן אין טאַטן מיט אַלע פּיטשעווקעס. זי האָט געשפּילט פּיאַנאָ און פּידל. אויך עסינקען האָט מען פאַרויסגעוואָגט אַ גרויסע צוקונפט.

צוריקקומענדיק פון רומעניע, האָט יאַשאַ גלעזער געשפּילט אַלס אַקטיאָר איר ריגע, דערנאָך איז ער געקומען קיין קאָוונע, וווּ ער איז געוואָרן אַ שטענדיקער תּושבּ.

אָנהויב 1933 האָט ער געגרינדעט די ערשטע ייִדישע עקספּערימענט־טאַלע סטודיע אין קאָוונע, וואָס האָט מיט אירע ערשטע אויפפירונגען אַרויסגערוּפן גרויס אויפזען. אַרום דער סטודיע האָבן זיך גרופּירט אַ ריי יונגע טאַלאַנטירטע כּוחות, אויף וועלכע יאַשאַ גלעזער האָט געהאַט אַן אויסערגעוויינלעכען איינפלוס. אַלע זיינע סטודיאַנטן האָבן, פּונקט אַזוי ווי ער אַליין, זיך באַצויגן צו זייער טעאַטער־אַרבעט מיטן גרעסטן יראַת הַכּבוֹד.

אויסער דער פּראַקטישער אַרבעט, וואָס יאַשאַ גלעזער האָט געפּירט אין דער דאָזיקער סטודיע, וועלכע ער האָט פאַרוואַנדלט אין אַ מין טעאַ־טער־לאַבאָראַטאָריע, האָט ער אויך צוגעגרייט זיינע סטודיאַנטן טעאַרע־

יאַנאַס טורקאַוו

טיש. ער אליין האָט אָנגעפירט מיט די קלאַסן פון טעאַטער־שפּיל, מוזיק און שטים־בילדונג; לעקציעס וועגן טעאַטער, ליטעראַטור און געשיכטע האָבן געהאַלטן די פעדאָגאָגן העלענע כאַצקעלעס און ליזסיא מוזיקאַנט; ריטמיק און פּלאַסטיק — די שוישפּילערין און טענצערין ראָזאַ אַלשאַנס־קאַיאָ; קאַסטימאָלאָגיע און דעקאָראַטיווע קונסט — דער מאַלער־גראַפיקער ח. נ. פּיינשטיין און א. שענקער.

פון דער דאָזיקער סטודיאַנטן־גרופּע האָבן זיך מיט דער צייט אָויס־געשיילט אַ ריי פּראָפּעסיאָנעלע אַקטיאָרן, צווישן וועלכע עס האָבן זיך געפונען אייניקע ביז־גאָר באַגאַבטע מענטשן. דעם אויבן־אָן האָבן פאַר־נומען: יצחק קלוטש, רחל אַנטיפּוצקי, ראַכי בערמאַן, יעקב לאַזדאָן, משה פּאַפּיאַנסקי, לאה ניימאַרק, פּייגע האַנטווערקער, שמואל סאַקער, י. בלאַך, שרה פּילאַווינק, ליובאַ גראַזני, חיים גלאָז, בערל שניידער, רייע בערמאַן, עסי קאַץ, משה שערמאַן, חיה זילבערצווייג, יחזקאל קאַפּלאַן, יעקב גאַלד־בערג, מינע גאַלדבערג, משה נאַפּטאַלאָוויטש, לייב גורוויטש, נח פּריי־זינגער און חיים פּרייזינגער.

אַלע פּיעסן האָט יאַשאַ גלעזער אליין אינסצעניזירט, רעזשיסירט, קאַמפּאָנירט און אַראַנזשירט די מוזיק, דיריגירט מיטן אַרקעסטער און אויך צוגעגרייט די סקיצן פאַר די דעקאָראַציעס און קאַסטימען. אין דער מוזיק האָט יאַשאַ גלעזער אַריינגעבראַכט אן אייגנאַרטיקן טאָן און נוסח, אַ סימ־פּאָניע פון קלאַנג־עלעמענטן, אַרויסגעבראַכט אויף אַן אולטראַ־מאָדערני־זירטן אופן.

בעת איך בין, אין סעזאָן 1936, געווען דער רעזשיסאָר פון ראַשעל בערגערס טעאַטער אין קאָוונע, האָב איך געהאַט אַ געלעגנהייט זיך צו באַקענען מיט דעם זעלטן־באַגאַבטן — נאָך גאָר יונגן מענטש — יאַשאַ גלעזער. דאָס איז געווען אַ טיפּ פון אַ באַהעמיער אין בעסטן זין פון וואַרט. איך האָב געזען זיין אינטערעסאַנטע אַרבעט אין דער סטודיע. איך האָב געהאַלטן, אַז דאָס פּראָפּעסיאָנעלע ייִדישע טעאַטער קען געווינען אין אים אַ נישט־אַפּשאַצבאַרע קראַפט. האָב איך אים טאַקע צוגערעדט, אַריינצו־טרעטן אינעם טעאַטער, וווּ איך האָב געאַרבעט. ליידער איז עס שוין געווען קורץ פאַר מיין פאַרלאָזן קאָוונע. עס איז מיר אויסגעקומען מיטצו־אַרבעטן מיט אים אין טעאַטער אַ גאַנץ קורצע צייט.

פארלאשענע שטערן

זיין גרויסע ליבשאפט צום טעאטער און צו מוזיק האט אים אויף א צייט אפגעריסן פון זיין וויסנשאפטלעכער ארבעט אויפן געביט פון כעמיע.

אפט האב איך פארבראכט מיט גלעזערן אין אינטערעסאנטע שמועסן וועגן יידיש-טעאטער און וועגן טעאטער בכלל. ער איז געווען א גרויסער בקי אין דער יידישער- און אלוועלטלעכער-ליטעראטור, הגם אין דער יידישער שפראך האט ער א ביסל „אונטערגעהונקען“ און ס'איז אים (יעדנפאלס — אין יענע יארן) שווער אָנגעקומען זיך אויסצודריקן אין דער יידישער שפראך. ער האט יידיש זייער ליב געהאט, אבער ער האט זיך בעסער אויסגעלעבט און, אזוי צו זאגן, קלאָרער אַרויסגעבראכט זיינע געדאַנקען אין דער רוסישער שפראך, וואָס איז אים געווען אַ סך נענטער.

פון דער צייט אָן, וואָס ער האט זיך באַהאַפּטן מיט יידיש טעאטער, איז ער אים געווען איבערגעגעבן מיט לייב און לעבן. ער האט געפירט א צילבאוויסטן, אומקאמפראמיסלעכן קאַמף פאַרן בעסערן יידישן טעאטער.

ביי דעם אַלעם איז גלעזער געווען זייער אַ באַשיידענער, אוממיטל- באַרער און האַרציקער מענטש. ער האט געהאַט אַ געזונטן חוש פאַר הומאָר און ס'איז געווען אַן אמת פאַרגעניגן צו פאַרברענגען אין זיין געזעלשאַפט.

בעת ער האט געאַרבעט אין ראַשעל בערגערס פּאַלקס-טעאטער איז ער נאָר געווען טעטיק אַלס שווישפּילער און ער האט נאָך נישט געהאַט די געלעגנהייט אַרויסצוווּיזן זיינע מעגלעכקייטן אַלס רעזשיסאָר-אינסצע- ניזאַטאָר. גלייכצייטיק האט ער אַבער ווייטער געאַרבעט אין זיין טעאטער- סטודיע, וועלכע ער האט פאַרנאַכלעסיקט און ווו ער איז אויך ווייטער געווען פּראָדוקטיוו, ביז — —

— — די מלחמה איז אויסגעבראָכן און זיין שאַפּערישע טעאטער- אַרבעט איז איבערגעריסן געוואָרן. אזוי לאַנג ווי די סאָויעטישע מאַכט איז געווען אין ליטע, האט ער זיך מער מיט טעאטער-אַרבעט נישט אַפּ- געגעבן. ער איז מאַביליזירט געוואָרן אַלס כעמיקער און מען האט אים באַשטימט אַלס הויפּט-כעמיקער פון אַ גרויסער מלוכה-פאַבריק אין קאַוונע. סוף יאָר 1939 האט יאַשאַ גלעזער דערפונדן אַ כעמישן פרעפּאַראַט, זייער אַ ווירקזאַמען מיטל, קעגן אינוועקטן.

יאַנאַס טורקאָוו

ווען די „נאַציס“ האָבן פאַרכאַפּט קאָוונע איז יאַשאַ גלעזער מיט זיין פּרוי און טעכטערל געווען אין געטאָ. ער האָט דורכגעמאַכט זייער שווערע צייטן: ממש געליטן הונגער און גויט.

איינער פון זיינע געוועזענע סטודיאַנטן און נאַענטסטער פּריינט, דער געראַטעוועטער ייִדישער שוישפּילער פון קאָוונע — ראַכי בערמאַן, האָט מיר איבערגעגעבן, אַז אַפילו אין די שוידערלעכסטע באַדינגונגען, אין וועלכע גלעזער האָט זיך געפונען אין קאָוונער געטאָ, האָט ער נישט פאַרלוירן זיין גוטן הומאָר און אַפטימיזם. בערמאַן האָט מיר צוו. אַנד. דערציילט פּאָלגנדיקן טרויעריקן עפּיזאָד:

— „דאָס איז געווען אין סעפטעמבער 1941. דער הונגער אין געטאָ איז געווען זייער גרויס. האָבן זיך צונויפגעקליבן ביי מיין מוטער אין אַ קליין צימערל די שוישפּילערס סאַפּיאַ ערדי, משה קופּריץ, דוד לעווין, איך און מיין פּרוי (אַנטיפּוצקי). מיין מוטער האָט אַפּגעקאַכט אַ פּאַר פּאַ-מידאַרן אין זאַלץ-וואַסער און מיט דער „זופּקע“ מכבד געווען די גאַנצע געזעלשאַפּט. נאָך דעם מאַלצייט האָט יאַשאַ גלעזער אַרויסגענומען פון קעשענע זיין „קימפעט-טשעלאַ“ און אונדז פאַרגעשפּילט „ציגיינער-ווייזע“. אַלע זענען מיר געבליבן זיצן ווי צוגעשמידט צו די פּלעצער, הערנדיק אים שפּילן אויף זיין אייגענעם דערפונדענעם מיניאַטור-אינסטרומענט. דאָס זענען געווען מינוטן, וואָס לאָזן זיך קיינמאַל נישט פאַרגעסן...“

אין יאָר 1942 איז יאַשאַ גלעזער, וואָס איז דעמאָלט נאָך נישט אַלט געווען קיין פּערציק יאָר, אומגעקומען אויף אַ טראַגישן אופן. בעת דער ערשטער גרעסערער „אַקציע“ אין קאָוונער געטאָ איז ער, צוזאַמען מיט זיין הייס-געליבט טעכטערל, די ביז-גאָר באַגאַבטע עסינקע, דערשאַסן געוואָרן דורך די דייטשן אויפן „9טן פּאַרט“.

זיין פּרוי, אַלטע גלעזער, האָט זיך פון דער דאָזיקער „אַקציע“ באַוווּן אַרויסצוראַטעווען. אָבער אין אַ האַלב יאָר אַרום איז זי אויך אַוועקגעפירט געוואָרן אויפן „9טן פּאַרט“ און דאָרט געטיילט דעם גורל פון איר מאַן און טעכטערל.

מיט יאַשאַ גלעזערן האָט די ייִדישע טעאַטער-קולטור אַנגעוווּרן איינעם פון די געציילטע אַלזייטיק-באַגאַבטע מענטשן.

ד"ר יעקב וויגאדסקי



איך וואָלט, מיין איך, באַגאַנן גען די גרעסטע עוולה, ווען איך זאָל נישט אַרייננעמען אין מיין בוך די ליכטיקע געשטאַלט פון נעם קדוש ד"ר יעקב וויגאָדסקי פון ווילנע.

אַ מנהיג אין שענסטן זין פון וואָרט, וואָס האָט זיין לעבן אַוועקגעגעבן לטובת הכלל. צווישן אַלע זיינע אַלגעמיינע פאַראינטערעסירונגען האָט גאָר אַ חשוב אַרט פאַרנומען זיין באַ-ציאונג צום ייִדישן טעאַטער. ער איז געווען אַ ממש פאַנאַטישער אָנהענגער פונעם בעסערן ייִדישן טעאַטער. די דאָזיקע באַציאונג איז געקומען צום אויסדרוק נישט נאָר אין ווערטער, נאָר אין

מעשים; מעשים, וואָס האָבן דערפירט צו דער אַנטשטייאונג פון איינעם פון די בעסטע ייִדישע טעאַטערס, וואָס מיר האָבן פאַרמאַגט.

בעת דער דייטשישער אַקופאַציע אין דער ערשטער וועלט־מלחמה איז לויט זיין איניציאַטיוו געגרינדעט געוואָרן אין ווילנע די ערשטע ייִדישע

יאנאס טורקאוו

טעאטער-געזעלשאפט א"נ „פריינט פונעם יידישן טעאטער“, ארום וועל-
כער עס האָבן זיך גרופירט אזעלכע אָנגעזעענע יידישע קולטור-געזעלשאפט-
לעכע כוחות, ווי ד"ר צמח באשאד, ד"ר מיכאל זשיטלאָווסקי (א ברודער
פון ד"ר חיים זשיטלאָווסקי), מענדל עלקין, הירש אַבראַמאָוויטש, זלמן
רייזען, באַריס קלעצקין, ד"ר י. ראַפּעס, באַריס טורגעל, מיכאל שור,
הירש מאַץ, י. אַראָנאָוויטש, א"א. ד"ר יעקב וויגאַדסקי איז באַשטימט גע-
וואָרן אַלס פּאַרויצער פון דער דאָזיקער געזעלשאַפט. אַ דאַנק טאַקע דער
דאָזיקער געזעלשאַפט איז אַנטשטאַנען די שפּעטער-באַרימט-געוואָרענע
„ווילנער טרופּע“, וואָס האָט אַריינגעבראַכט אַ נייעם נוסח אין יידישן
טעאטער.

איך האָב געהאַט די געלעגנהייט זיך צו באַקענען מיט ד"ר יעקב
וויגאַדסקי — אין יאָר 1920. ווילנע האָט דעמאָלט געהערט צו דער ליט-
ווישער מלוכה. איך האָב זיך געפונען אין דער טרופּע פון אסתר רחל
קאַמינסקי. מיר האָבן געשפּילט אין מינסק (ווייס-רוסלאַנד) און זיך באַמיט
צו קומען קיין ווילנע. די ליטווישע מאַכט האָט אונדז אָבער, אַלס פּוילישע
בירגער, נישט געוואָלט געבן קיין דערלויבעניש צו קומען קיין ווילנע.
אסתר רחל קאַמינסקי האָט וועגן דעם געשריבן צו איר אַלמן פריינט
און פּאַרערער ד"ר וויגאַדסקי. ער האָט זיך גלייך גענומען צו דער אַרבעט.
דער ווילנער פּאָליציי-קאָמענדאַנט איז צו יענער צייט געווען דער באַ-
קאַנטער יידישער געזעלשאַפטלעכער טוער ראָזאַווסקי, וועלכער האָט אויך
מיטגעהאַלפּן אונדזער טרופּע צו קומען קיין ווילנע. ס'האָט לאַנג נישט-
געדויערט, און ד"ר וויגאַדסקי האָט אונדז צוגעשיקט אַן אַפיציעלע דער-
לויבעניש פון דער ליטווישער מאַכט, וואָס האָט אונדז דערמעגלעכט
אַריינצוקומען קיין ווילנע.

ד"ר וויגאַדסקי האָט אונדז אין ווילנע שטאַרק מקרב געווען און אונדז
אַרויסגעוויזן, ווי זיין שטייגער איז געווען, אַ סך וואַרעמקייט. עס איז באַמת
געווען אַ גרויסער נחת-רוח צו פּאַרברענגען אין זיין הויז, אין זיין און.
זיין ליבער פּרויס געזעלשאַפט. דאָס איז געווען אַן אָפּן און גאַסטפריינטלעך
הויז, פון וועלכן מען איז אַרויס דערמוטיקט און געשטאַרקט.
ד"ר וויגאַדסקי האָט מיט שטאַלץ גערעדט וועגן זיין טאַכטער, וועלכע
האָט געלעבט אין מאַסקווע. זי איז געווען אַן אָנגעזעענע רוסישע דראַמאַ-

פארלאשענע שטערן

טורגיין און אָנפירערין פון אַ קינדער־טעאַטער. ער האָט נאָר באַדויערט, וואָס ער קאָן נישט זען די פּרוכט פון איר אַרבעט. ער האָט זי שוין מער קיינמאָל נישט געזען.

ד"ר וויגאַדסקי האָט זייער אַ סך געשריבן וועגן יידישן טעאַטער. מיט זיינע אַרטיקלען האָט זיך די טעאַטער־וועלט שטאַרק גערעכנט.

דעם 22טן יולי 1941 האָבן די בלוט־דורשטיקע דייטשישע האָרדעס פאַרנומען ירושלים ד'ליטאַ. צווישן די אָנגעזעענסטע ווילנער יידישע גע־זעלשאַפטלעכע־ און קולטור־טוער איז אויסגעקליבן געוואָרן אַ „יונדראַט“. ד"ר יעקב וויגאַדסקי האָט געהאַלטן, אַז אויך ער, נישט געקוקט אויף זיין הויכן עלטער, טאָר זיך נישט אָפּזאָגן אָנצונעמען דעם אַחריות־פּולן אַמט. ער האָט זיכער געוואוסט, אַז איצט איז זיין גורל געחתמעט.

ד"ר וויגאַדסקי האָט דאָך אָבער זיין גאַנץ לעבן מסירת־נפשדיק גע־קעמפט פאַר יושר און גערעכטיקייט, פאַרן יידישן און מענטשלעכן כבוד, — טאָ ווי האָט ער זיך איצט, אין די גורלדיקע שעהן, וואָס עס קומט אויס איבערצולעבן זיין יידישע ווילנע — דאָס וויגעלע פון ליטווישער למדות, פון השכלה און פון יידיש־שפרודלדיק לעבן, — געקענט אַוועק־שטעלן אין אַ זייט מיט פאַרלייגטע הענט?!... און ווי אַ געטרייער סאָלדאַט האָט ער זיך געשטעלט צו דינסט פון זיין פּאַלק.

וועגן ד"ר יעקב וויגאַדסקיס לעצטע טעג שרייבט אַברהם סוצקעווער אין זיין בוך „ווילנער געטאַ“.

„ווי נאָר עס זענען אַריין אין ווילנע די דייטשן, האָט נאָר געפרוווט אַנגורטן זיינע כוחות דער אַלטער ווילנער כלל־טוער, דער געוועזענער פּאַרזיצער פון דער ווילנער יידישער קהילה ד"ר יעקב וויגאַדסקי. „צו 85 יאָר איז אים באַשערט געווען צו זען דעם האַקנקרייץ איבער זיין היימ־שטאַט. ער איז שוין געווען קראַנק, קוים וואָס געגאַנגען. ווען די נייע מאַכטהאַבער האָבן אָנגעהויבן זייער מאַרד איבער דער יידישער באַ־פעלקערונג, זענען צענדליקער און הונדערטער מענטשן געלאָפן צו ווי גאַדסקין. ביי דעם האָט מען אַוועקגערויבט אַ זון, ביי יענעם — אַ טאָטן, זאָל ער ווי אַלעמאָל זיי העלפן, זיי ראַטעווען. „דער קראַנקער וויגאַדסקי האָט זיך אויפֿגעהויבן פון בעט, אָנגעטון זיינע שוואַרצע קליידער מיט די אַקאַרשט אָגענייטע לאַטעס, גענומען אַ שטעקן און אַוועק צום רעפּערענט. פאַר יידישע ענינים מורער אָפּצו־שרייען די גזירות, דער שטורמיסט ביי דער טיר האָט אים נישט אַרייַנגעלאָזט. געהייסן וואַרטן אויף די טרעפּ. אין אַ שעה אַרום איז אַרויס־געקומען מורער.“

יאנאס טורקאו

„דער זקן איז צוגעגאנגען בענטער, זיך פאָרגעשטעלט ווער ער איז און דערציילט דעם נייעם הערשער וועגן די גרויסע עוולות, וואָס ווערן אָפּגעטון לגבי די יידן. מורער האָט נישט געענטפערט קיין וואָרט. ווען דער זקן האָט גערעדט האָט ער אַרױפּגעצויגן אויף דער האַנט אַ װײַסע הענטשקע און װײַגאַדסקין אַראָפּגעשליידערט פון די טרעפּ.

„דער זקן האָט זיך קױם אױפּגעהױבן, זיך אַרױמגעװײשט דאָס בלוט און מיטן ברױק, װײַ אַלע יידן, אױעקגעלאָזט זיך אַהײם. ער איז געגאַנגען דורך מיצקעװײטשאַ גאַס (אַמאַליקע געאַרגעװסקע — י. ט.). ס׳איז געװען דעמאַלט, װען עס איז אַרױס אַ געזעץ, אַז די הױפּטגאַסן זענען פאַרװערט פאַר יידן. עס איז גלייך אױסגעװאַקסן אַ כאַפּער און אים אַ נעם געטון. „צופעליק האָט עס באַמערקט אַ נישט־ידישער פּראָפּעסאָר, ער האָט אױסגעקױפט דעם זקן און אים געבראַכט אַהײם.

„פון דעמאַלט איז שױן דער אַלטער כלל־טוער נישט אַרױס פון שטוב. ביז איינמאַל איז געקומען צו זיין שטוב אַ טאַקסי. מען האָט אים אַרױסגעשלעפט פון בעט און אַװעקגעפירט אין דער לוקישקער טורמע.

„מײן פּרױ האָט אים געזען אין טורמע. אַ הודש לאַנג האָט אים שװײנענבערג (דער װײלנער תּלײן — י. ט.) געמאַטערט. צו װײַגאַדסקין אין קאַמער האָט ער אַרײַנגעװאַרפן מתיים. די יידן אַנגעכאַפּטע פון פאַר־שיידענע פּראָװאַקאַציעס, האָבן זיך געצױגן צו דעם זקן און געמאַנט בײַ אים טרײסט. װײַגאַדסקי האָט געמונטערט די פאַרמשפּטע. אױטלעכן האָט ער געהײסן צערייסן זיין געלט און אַרײַנוואַרפן אין אַפּטריט, אויך דאָס גאַלד און צירונג. כּדי עס זאָל נישט אַרײַנפאַלן אין די מערדערישע הענט. ער האָט גערעדט, מען זאָל רואיק אױפּנעמען דעם טױט, אַזױ װײַ אונדזערע זיידעס אויף קידוש השם“...

ער האָט אין די לעצטע מינוטן פון זיין לעבן געטרייסט און געמונטערט און אױפּגעפאַדערט נישט אױסצופירן די דײַטשישע באַפעלן.

ד״ר יעקב װײַגאַדסקי, דער גרױסער ייד און קעמפּער פאַר רעכט און יושר, דער װײַסנשאַפּטלער און שרײַבער, דער פּאַנאַטיקער פון בעסערן יידישן טעאַטער, איז צוזאַמען מיט זײַנע װײלנער יידן געשטאַרבן אויף קידוש השם.

נתן און מלך רייכטנבערג

לאָדזש איז נישט נאָר געווען דער גרעסטער אינדוסטריע־צענטער אין פּוילן, אָדער ווי מען האָט עס גערופן — „פּוילישער מאַנטשעסטר“, נאָר — אויך געשפּילט אַ גאָר וויכטיקע ראָל אינעם ייִדישן גייסטיקן און קולטור־לעבן.

לאָדזש, די שטאָט פון אַרבעט און קאַפּיטאַל, האָט אויך הינטער זיך אַ שיינע טעאַטער־טראַדיציע. אין לאָדזש זענען געמאַכט געוואָרן ביז־גאָר אינטערעסאַנטע טעאַטער־פרוּוון. לאָדזש האָט אפשר מער ווי אַלע אַנדערע שטעט צוגעשטעלט אַקטיאָרן פאַרן ייִדישן טעאַטער; אַקטיאָרן, וואָס זענען געקומען פון פּאָלק, פון די מאַסן.

צווישן די אַנגעזעענע און ווייניקער־אַנגעזעענע ייִדישע אַקטיאָרן, וואָס שטאַמען פון לאָדזש, האָבן אָבער אַלע געהאַט טעאַטער־בלוט און ליבשאַפט צום טעאַטער, וועלכע זיי האָבן שפּעטער פּראָפּאַגאַנדירט און איבערגע־פּלאַנצט אין אַלע שטעט און שטעטלעך, פון איין עק וועלט ביז דער אַנ־דערער, — אומעטום, וווּ עס איז נאָר געווען אַ ייִדישער ישוב.

נישט נאָר פון די פּילצאַליקע דראַמקרייזן און פּראָפּעסיאָנעלע פּאַריי־נען האָבן זיך ווערברט די צוקונפטיקע אַקטיאָרן, נאָר אויך די פּאַבריקן, אַרבעט־וואַרשטאַטן און וועבער־שטולן האָבן באַרייכערט די ייִדישע בינע, ייִדישע אַקטיאָרן — מחוץ לאָדזש — פון פּוילן און רוסלאַנד און אפילו פון אַמעריקע האָבן געהאַלטן פאַר אַ זכּיה צו שפּילן אין לאָדזש און צו קריגן סמיכה פונעם לאָדזשער ייִדישן טעאַטער־עולם.

לאָדזש איז געווען די טעאַטראַלישסטע פון אַלע טעאַטער־שטעט אין פּוילן. דער לאָדזשער עולם האָט ליב געהאַט טעאַטער און איז געווען מיט אים געקניפט און געבונדן.

צווישן אנדערע איז אין לאָדזש באַקאַנט געווען אַ הויז, וואָס האָט זיך געפונען אויף וואַלבאַרסקע 36 — „כאַפּוש הויף“ האָט עס געהייסן. דאָרט איז געווען אַ וועבעריי, אין וועלכער עס זענען „געגאַנגען“ 200 וועב־שטולן. פון דער דאָזיקער וועבעריי האָבן זיך אָפּגעריסן אַ גאַנצע ריי וועבער, וואָס זענען אַוועק צום טעאַטער און געוואָרן באַקאַנטע ייִדישע שוישפּילערס. כאַפּוש הויף האָט אויך אַרויסגעגעבן אַנגעזעענע שרייבערס, מאַלערס, געזעלשאַפטלעכע־ און פּראַפעסיאָנעלע־טוערס.

אין כאַפּושעס הויף האָבן זיך יונגע פּאַרלעך געשווירן אייביקע ליבע, געבויט פּלענער אויף די צוקונפּט. פון דאָרט האָבן זיך געטראָגן געזונטע, זאָרגלאָזע געלעכטערס; פּרייד איז געזאַנג. דאָס הויז אויף וואַלבאַרסקע 36 איז געווען ווי אַ מין אַאַזע, וווּ עס האָט פּולסירט אַ ברויזנדיק, אייגנאַרטיק ייִדיש לעבן.

כאַפּוש הויז פּלעגן דעריבער אָפט באַזוכן יונגע ייִדישע דיכטערס און מאַלערס, וועלכע האָבן געזוכט אינספּיראַציע אין זייער שעפּערשישער אַרבעט. אַן אָפטער גאַסט אין כאַפּוש הויף איז אויך געווען דער נאָך דעמאָלט יונגער, ענטוויאַסטישער זלמן זילבערצווייג. ער האָט דאָרט „געכאַפט נשמות“ צו זיינע פּאַרשטעלונגען, וועלכע ער האָט אַרגאַניזירט אין לאָדזש און אין די שטעטלעך אַרום לאָדזש. זילבערצווייג און אנדערע אָנפירערס פון האַלב־פּראַפעסיאָנעלע טרופּעס האָבן געוווּסט, אַז אויב עס וועט זיי פּאַרפעלן אַ „שפּילער“ אָדער אַ זינגער, איז דאָ אַ גוטער אַדרעס: כאַפּושעס הויף...

איז דען אַ חידוש וואָס די איינוווינער פונעם דאָזיקן הויז זענען אויך אַריינגעצויגן געוואָרן אין דער „אַרטיסטן־ספּערע“ און זענען אַליין „גע־כאַפט געוואָרן אויף דער מעשה?...”

צווישן די פּיל איינוווינער פונעם דאָזיקן גרויסן הויז האָט זיך אויך געפונען אַ ייד — אַ סופּר, וואָס איז גלייכצייטיק געווען אַ מגיד — רייכענ־בערג האָט ער געהייסן. ער אַליין איז געווען אַ גרויסער חסיד פון דער חברה ייִדישע אַקטיאָרן און ייִדיש טעאַטער. ער האָט אַזוי ליב געהאַט ייִדיש טעאַטער און ייִדישע אַקטיאָרן, אַז ווען ער וואַלט „זיך נישט גע־שעמט פאַר גאַט“, וואַלט ער אַליין אויך געוואָרן אַ ייִדישער אַקטיאָר...

פארלאשענע שטערן

רייכענבערג האָט געהאַט צוויי געראַטענע זין: נתן און מלך. ביידע האָבן זיי געשטרעבט צו ווערן ייִדישע אַקטיאָרן. דער גוטמוטיקער אַלטער רייכענבערג האָט געגעבן דערויף זיין הסכמה.

צו די רייכענבערגס אין שטוב פלעגן אָפט אַריינקומען אַלע צוקונפטיִקע ייִדישע אַקטיאָרן, וואָס האָבן געאַרבעט אין כאַפּושס הויז, ווי אויך די אַקטיאָרן, וועלכע זענען געווען אין סתירה מיט די „דראַבנע אותיותלעך“. האָט זיי דער אַלטער סופר און מגיד אַלעמאַל אַרויסגעהאַלפן. אַקטיאָרן האָבן ליב געהאַט אַזעלכע יידן. זענען זיי טאַקע אָפּגעזעסן דאָרט זייער גאַנצע פרייע צייט און מהנה געווען די רייכענבערג־משפּחה מיט זייערע שיינע מאַנאַלאָגן און לידער. צו די הויפט־מחותנים און שטאַם־געסט ביי די רייכענבערגס האָבן זיך גערעכנט שלמה קוטנער און הערשל יעד־וואַב. — דער גרויסער וויצלער און פריילעך־מאַכער.

ס'איז פאַרשטענדלעך, אַז נתנען און מלכן איז, צוליב דער באַקאַנט־שאַפט און גוט־ברודערשאַפט מיט דער חברה־אַקטיאָרן, שוין נישט שווער געווען אַנצוקומען אין טעאַטער. מלך האָט זיין קאַריערע אַנגעהויבן ווי אַ פעקל־טרעגער ביי די ייִדישע אַקטיאָרן. זיין ליבלינג איז געווען שלמה קוטנער, וועלכער האָט דעמאַלט געשפּילט אין „פלאַראַ“־טעאַטער. מלכס „טעאַטער־קאַריערע“ איז אָבער שנעל איבערגעריסן געוואָרן, ווייל די דייטשן האָבן אים בעת דער ערשטער מלחמה פאַרשלעפּט קיין דייטשלאַנד, ביז ער איז פאַרוואָרפן געוואָרן קיין עלזאַס־לאַטרינגען. אין מעץ, וווּ ער האָט געווינט, האָט ער זיך שנעל אַרויפגעאַרבעט און ער האָט געעפנט אַ פאַבריק און אַ געשעפט פון קאַפעליושן.

ס'האָט אים אָבער געצויגן צום טעאַטער, וואָס האָט אים „פאַרכאַפט“ נאָך אין זיין היים־שטאַט, אין כאַפּושס הויף. ער האָט נישט גערוט, ביז עס איז אים, צוזאַמען מיט אַנדערע ייִדישע טעאַטער־ליבהאַבער, געלונגען צו גרינדן אין מעץ אַ דראַמאַטישן קלוב „א"נ „הבימה“. מלך רייכענבערג איז דאָרט געוואָרן אַ רעזשיסאָר און דירעקטאָר. ער האָט אָבער געהאַט גרעסערע אַמביציעס. ער האָט געוואָלט שפּילן מיט פראַפעסיאָנעלע ייִדישע אַקטיאָרן און טאַקע מיט „אַנערקענטע סטאַרן“. האָט ער אַראַפּגעבראַכט פון פאַריז לעאַניד סאַקאַלאָון און זיין פרוי ניניאַ (די טאַכטער פונעם טעאַטער־דירעקטאָר א. ב. קאַמפּאַניעוץ). סאַקאַלאָון האָט אויפגעפירט

יאנאס טורקאוו

מיטן דראמאטישן קלוב אין מעץ „שמע ישראל“ פון אסיפ דימאוו, „טוביה דער מילכיקער“ פון שלום עליכם און דעם „געדאנק“ פון לעאניד אנדרעיטעוו. מלך רייכענבערג האט אויך אראפגעבראכט קיין מעץ הענרי טארלא, וואס האט אויפגעפירט מיט דער מעצער „הבימה“ דעם „דיבוק“, וועלכן מען האט געשפילט אין דארטיקן אפערע-הויז. ס'האבן ביי רייכענבערג אויך אויפגעטראטן הענרי לאכטיגער פון פאריז, פסחקע בורשטיין, יוליוס אדלער, מאקס בוים מיט דער פרוי און אניסמאן מיט דער פרוי. אפילו קלארא יאנג האט ביי אים געשפילט, איידער זי איז אפגעפארן קיין רוסלאנד. מלך רייכענבערג האט מיט די אלע סטארס מיטגעשפילט און זיין גליק איז געווען אין לשער.

ווען איך האב מלך רייכענבערג געטראפן אין ניו יארק, האט ער מיר צוו. אנד. געזאגט:

— איך בין געווען אזוי פארנארט מיט די „סטארס“ און מיטן שפילן גוט טעאטער, אז כ'האב פארגעסן אן מיינע געשעפטן, געמוזט באנקראטירן און אנטלויפן אין סאארגעביט. דארטן האב איך אנגעהויבן פון אנפאנג, כדי צו פארדינען א שטיקל ברויט. דאס אלץ האב איך געהאט צו פאר-דאנקען די „סטארס“, וועלכע האבן מיר געמאכט פאר „אויס קאפעליוש-מאכער“... אבער איך האב עס קיינמאל נישט באדויערט. עס איז געווען א שיינע צייט.

מער מזל ביים טעאטער האט שוין געהאט זיין ברודער נתן רייכענ-בערג. ער האט קיינמאל נישט געהאט די אמביציע צו ווערן א דירעקטאר; ער האט אנדערע פארגונען דעם כבוד און די קאפדרייענישן. ער האט אנגעהויבן צו שפילן מיט די לאדזשער אקטיארן אין די שטעטלעך ארום לאדזש און דערנאך מיט לאלא פאטראני און שלמה קוטנערן, וועלכער האט אים מקרב געווען, אין ש. קופערמאנס טעאטער. שפעטער איז רייכענ-בערג אריבער אין „פלארא“ טעאטער, ווו ער האט געשפילט א לענגערע צייט און געהאט שוין פארנומען א געהעריקע פאזיציע.

אין יאר 1921 איז מיר אויסגעקומען צו ארבעטן צוזאמען מיט נתן רייכענבערג ביי לעאניד סאקאלאוו אין ווילנע. רייכענבערג איז געווען א סאלידער, דיסציפלינירטער אקטיאר, א ליבהארציקער מענטש און גוטער חבר. ער האט זייער ליב געהאט טעאטער און זיך באצויגן צו אים מיט דער

פארלאשענע שטערן

גרעסטער ערנסטקייט. מיר האָבן ביי סאַקאלאָון געשפּילט צוזאַמען „די רויבער“ פון פּרידריך שילער, „טרילבוי“ און „טויט־שטראַף“ פון גריגאָרי גע, „קיץ“ פון אַלעקסאַנדער דיומא, „דער געדאַנק“ פון ל. אַנדערעווי, א״א. נתן רייכענבערג איז פון ווילנע אַוועק צוזאַמען מיט סאַקאלאָון, מיט וועלכן ער איז אַרומגעפאַרן איבער פאַרשיידענע שטעט אין פּוילן. ער האָט אויך געשפּילט, צוזאַמען מיט זיין פּרוי ליובאַ ראָזענבערג אין וואַרשע און אַ לענגערע צייט — מיט דער טרופּע פון כאַש־קאַדיש־נחמה, מיט וועלכער ער איז אַרומגעפאַרן איבער גאַנץ פּוילן. אַ קורצע צייט האָט ער אויך געשפּילט אין טשעכאַסלאָוואַקיי. זיין אַמפּלואַ איז געווען: רעזאַניאָרן און כאַראַקטער־ראַלן. מען האָט אים געהאַלטן פאַר אַ נוצלעכן אַקטיאָר. זעלטן ווען מען האָט געטראַפּן אַזאַ שטיקל, איידעלן און גוטמוטיקן מענטש אין דער ייִדישער טעאַטער־וועלט. ער האָט געהאַט אַ פאַר נאַענטע פּריינט, מיט וועלכע ער האָט כמעט זיין גאַנץ לעבן געאַרבעט צוזאַמען, — דאָס זענען געווען די שווישפּילערס נ. ראַקאָו און נערה. ער האָט זיך מיט זיי צעשיידט ביים אויסברוך פונעם צווייטן וועלט־קריג. ראַקאָו מיט זיין פּרוי נערה — ביידע פיינע שווישפּילערס — זענען געווען, געאַרבעט און אומ־געקומען אין לאַדזשער געטאָ.

הגם נתן רייכענבערג האָט געהאַט אַמביציעס צו שפּילן גוטע ראַלן, האָט ער זיך אָבער נישט אָפּגעזאָגט פון קיין שום ראַל, וואָס מען האָט אים געגעבן. מען האָט אים דערפאַר גערן אַנגאַזשירט אין אַ טרופּע. נתן רייכענבערג האָט, ווי געזאָגט, ביים טעאַטער געהאַט מער מזל ווי זיין ברודער מלך. דערפאַר אָבער קען מען דאָס נישט זאָגן וועגן זיין לעבן.

בעת דער נאַצישער אַקופאַציע איז ער צוזאַמען מיט זיין פּרוי ליובאַ רייכענבערג — איר בינע־נאַמען איז געווען ראָזענבערג — אומגעקומען אויף אַ טראַגישן אופן.

שלמה ווינגאלד

וואָס האָט באַווויגן דעם קריסט ספּירידיאַן
וואַיצאַ, אָדער, ווי ער האָט געהייסן אין ייִדישן
טעאַטער — שלמה ווינגאַלד, צו פאַרבינדן זיין
לעבן מיט דער ייִדישער בינע?

די דאָזיקע פּראַגע האָט מיך יאָרנלאַנג
נישט אויפּגעהערט צו אינטערעסירן. ביז היינט
האָב איך אויף איר נישט געפונען קיין תּשובּה,
פונקט ווי איך האָב עד־היום נישט געלייזט די
שאלה, וואָס האָט באַווויגן אַנדערע קריסטן צו
אַרבעטן אין ייִדישן טעאַטער.



פאַרן גרויסן חורבן האָב איך פאַרענדיקט
אַן אַרבעט וועגן „קריסטן אויף דער ייִדישער
בינע“. די מאַטעריאַלן פאַר דער דאָזיקער אינטערעסאַנטער טעמע האָב
איך פאַרזיכטיק געזאַמלט און, ווי ווייט מעגלעך, נאַכקאַנטראַלירט די
ידיעות וואָס כ'האָב באַקומען.

קודם כל שטעלט זיך די פּראַגע, וואָס האָט איינגטלעך געטריבן
קריסטן, וואָס האָבן געהאַט גרעסערע און בעסערע מעגלעכקייטן אויס־
צולעבן זיך אויף זייערע אייגענע בינעס, צו גיין אין ייִדישן טעאַטער?
וואָס האָט זיי געשטויסן צום ייִדישן טעאַטער, אין דער צייט ווען זיי
האָבן שוין געהאַט פאַרנומען בכבודיקע פּאַזיציעס אויף זייערע אייגענע
בינעס? דאַרט האָבן זיי דאָך געאַרבעט אין באַקוועמערע באַדינגונגען ווי
ביי אונדז.

פארלאשענע שטערן

עס קענען אין דעם פאל גענומען ווערן אין באטראכט 3 מאַמענטן:

(1 צוליב אידעע,

(2 קאַריערע, אָדער מאַטעריעלע תנאים,

(3 צוליב אַ ייִדישער פרוי, ד"ה, — ליבע.

דער ערשטער און צווייטער מאַמענט, גלויב איך, פאלן פון זיך אַליין אָפּ. בלייבט, אַלזאָ, איבער דער דריטער מאַמענט: ליבע צו אַ ייִדישער פרוי.

פון די אַלע דורך מיר געזאַמלטע מאַטעריאלן האָב איך אָבער נישט געקענט פעסטשטעלן קיין איינציקן פאל, וואָס זאָל באַשטעטיקן די דאָ-זיקע מעגלעכע השערה. וואָס־זשע האָט פאַרט דעצידירט ביי די דאָזיקע קריסטן — און אין געוויסע פאלן אויך גרים — צו גיין צום ייִדישן טעאַטער??

ווי מאַדנע דאָס זאָל נישט קלינגען, פאַרנעמען אָבער די דייטשן דעם אויבן־אָן צווישן די קריסטן אויף דער ייִדישער בינע...

פון דער לאַנגער רשימה, וואָס געפינט זיך אין מיין באַזיך, וועל איך איצט נאָר אויסרעכענען די באַקאַנטסטע פון צווישן זיי.

מיט 50 יאָר צוריק איז אַריבער צום ייִדישן טעאַטער און גע-שפילט ביי בערנשטיינען אין טרופע אַ דייטשישע וואַריעטע־אַרטיסטין, וועלכע האָט זיך גערופן עמאַ. דערנאָך קומט אַ באַקאַנטע דייטשישע שוישפילערין עלזאַ באַרדט, וועלכע האָט געשפילט ייִדיש טעאַטער אין רוסלאַנד, און דווקא — אין ספּעציפיש־ייִדישע ראָלן, ווי, למשל, די רביצן אין יעקב גאַרדינס "שחיטה" און אַנדערע ענלעכע ראָלן.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה איז אַריבער צום ייִדישן טעאַטער די באַווסטע דייטשישע שוישפילערין דזשעני וואַליער. אין יאָר 1919 איז זי אַנגאַזשירט געוואָרן אין מאָריס שוואַרצס "קונסט־טעאַטער" אין ניו יאָרק.

די דייטשישע אַקטריסע פון בערלין העני לעימאַן האָט געשפילט ייִדיש טעאַטער אין קאָוונע, ריגע, ווין, בעלגיע. זי האָט געלייענט און געשריבן אַן אויסגעצייכנטן ייִדיש.

דעם אויבן-אן פון די אלע דייטשן פארנעמט אבער — און דאס דארף ספעציעל אונטערגעשטראכן ווערן — דער לאדזשער ייטש וואלדעמאר היינצע.

היינצע שטאמט פון אן אנגעזעענער קריסטלעכער משפחה אין לאדזש. בעת דער ערשטער וועלט-מלחמה איז ער אריבער פון דער דייטשישער בינע צום יידישן טעאטער, ווו ער שפילט ביזן היינטיקן טאג. ער בא-הערשט גלענצנדיק אין ווארט און אין שריפט די יידישע שפראך. ער איז א גוטער שוישפילער און א גוטער מענטש. א גרויסער פריינט פון יידן.

אין די גורלדיקע שעהן פון אונדזער פאלק, אונטער דעם נאצי-רעזשים, האט היינצע זיך געפונען אין פראנקרייך, ווו ער האט געשפילט יידיש טעאטער. נישט געקוקט אויף דעם, וואס ער איז פארפאלגט גע-ווארן פון די דייטשן און פון זייער פאריזער געשטאפא פאר נישט וועלן מיטארבעטן מיט זיי, האט ער, דער דייטש, איינשטעלנדיק זיין לעבן, געטראגן הילף פאר די אויסבאהאלטענע יידן. ער געהער צו די „חסידים אומות העולם“, וואס האבן אין דער שווערער פאר אונדז צייט אויס-געהאלטן דעם מאראלישן עקזאמען.

די דאזיקע פרטים האבן מיר איבערגעגעבן לעבן-געבליבענע פאריז-זער יידן און איך פארצייען עס מיט פרייד. אויך איצט געפינט ער זיך אין פאריז, ווו ער איז ווייטער טעטיק אויף דער יידישער בינע.

דאס צווייטע ארט צווישן די קריסטן אויף דער יידישער בינע האבן פארנומען די רוסן.

צו די באקאנטסטע פון זיי האט געהערט אן אנגעזעענע רוסישע שוישפילערין זשוקאווא. זי האט געשפילט יידיש טעאטער נאך לאנג פאר דער ערשטער וועלט-מלחמה אין די באלטישע לענדער. עס דארף אויך דערמאנט ווערן דער בארימטער רוסישער אקטיאר עספע, וועל-כער איז, מיט איבער 50 יאר צוריק, אנגאזשירט געווארן אין יידישן טעאטער דורך אברהם יצחק קאמינסקי. ער האט, צווישן אנדערע ראָלן, געשפילט אויף יידיש „אוריאל אקאסטא“.

ווייטער קומט די רוסישע אקטריסע אדאיעווא, וועלכע האט גע-שפילט יידיש טעאטער ביזן אנהייב פון דער לעצטער מלחמה.

פארלאשענע שטערן

אראנסקי, א ברודער פונעם אמאל בארימטן רוסישן פילם-סטאר איוואן מאזשוכין, איז אריבער צום יידישן טעאטער און געשפילט ביי גוזשיק אין טרופע.

אגרעלי — אראנסקיס פרוי — אויך א פראוואסלאוונע — האט אנגע- הויבן צו שפילן יידיש, צוזאמען מיט איר מאן, ביי גוזשיקן. זי איז געווען א גלענצנדיקע שוישפילערין.

מרים קארלאווא — א פראוואסלאוונע — האט אנגעהויבן אלס כא- ריסטין אין יידישן טעאטער אין ווילנע און שפעטער געווארן א באוויסטע יידישע אפערעטן-אקטריסע.

אויך די רומענער, צווישן וועלכע עס האט זיך געפונען ספירידיאן וואיצא (שלמה וויינגאלד), האבן פארנומען א גאנץ אנגעזעענעם ארט צווישן די קריסטן אויף דער יידישער בינע.

פון די מער באקאנטע זענען מיט יארן צוריק געווען די שוישפי- לערס כריסטעסקא און בידעסקא (מאן און ווייב). זיי האבן געשפילט ביי יצחק זאנדבערג אין "גרויסן טעאטער" אין לאדזש. כריסטעסקא האט צוויי אנדערע געשפילט "דינה" אין "בר-כוכבא" און בידעסקא — "רו- פוס". כריסטעסקא האט גערעדט א גלענצנדיקן יידיש. איר מאן, בידעס- קא, זאל זיך שפעטער האבן מגייר געווען.

די דאזיקע לאנגע הקדמה האב איך געמאכט, כדי צו געבן דעם אונטערגרונט פאר דעם קריסט ספירידיאן וואיצא — שלמה וויינגאלד, וועלכן עס איז געווינדמעט דאס דאזיקע קאפיטל.

"שלמה וויינגאלד" איז געווען א ביז-גאר אינטערעסאנטער און אייגנארטיקער טיפ. ער איז געבוירן געווארן אין יאסי (רומעניע) ביי קריסטלעכע עלטערן. דער פאטער איז געווען א רומענער און די מוטער — אן איטאליענערין. ווי מ'האט געזאגט, זענען זיי געווען ציגיינער.

וואיצא-וויינגאלד האט אנגעהויבן צו שפילן אין דער רומענישער אפערעטע און וואריעטע אין גאלאץ (רומעניע). א צייט לאנג האט ער געארבעט אלס אקראבאט אין טרוציס צירק.

אין יאר 1907 איז וויינגאלד אריבער צום יידישן טעאטער. אנגע- הויבן האט ער אין א יידישן וואריעטע, ווי ער האט געזונגען לידער. ער האט געהאט א שיינע באריטאן-שטים און געלערנט זינגען אין דער יא-

יאנאס טורקאוו

סער קאנסערוואטאָריע. וויינגאָלד האָט באַהערשט גרינטלעך די יידישע שפראַך אין וואָרט און אין שריפט. ער האָט אויך געקענט גוט העברעאיש. די ערשטע יאָרן איז ער אין יידישן טעאַטער געווען געזאַנג־ליבהאַבער. אין יאָר 1911 האָט ער פאַרלאָזט רומעניע. געשפילט יידיש טעאַטער אין אונגאַרן און אין עסטרייך.

ווי וויינגאָלד האָט מיר געהאַט איבערגעגעבן, זאָל ער זיך האָבן מגייר געווען אין יאָר 1914 אין בודאַפעשט. אַנדערע ווידער האָט ער דערציילט, אַז ער האָט זיך מגייר געווען אין ווין. פון זיינע דאָקומענטן האָב איך פעסטגעשטעלט, אַז ער איז פאַרשריבן אַלס קריסט. אונטערן נאָמען ספירידיאַן וואַיצאַ. דעם „קען־צייכן“ פון יידישקייט האָט ער אָבער פאַרט געהאַט און דאָס האָט משמעות דערפירט צו זיין טויט בעת דער נאַצישער אַקופאַציע.

אויסגעזען האָט ער ווי אַ ספעציפישער ציגיינער. ער איז געווען פון מיטל־ווקס, פעסט געבויט, מיט אַ כאַראַקטעריסטיש ציגיינעריש פנים, פון וועלכן ס'האַבן אַרויסגעלויכטן צוויי שוואַרצע, ברענענדיקע אויגן. מיט פעך־שוואַרצע האָר אויפן קאָפּ.

אין יאָר 1918 איז ער צום ערשטן מאַל געקומען קיין פוילן און איז אַנגאַזשירט געוואָרן אין קראַקעווער יידישן טעאַטער, ווו ער האָט פאַר־נומען אַן ערשטע פּאָזיציע ווי אַ שוישפילער און רעזשיסאָר.

יאַרנלאַנג האָט שלמה וויינגאָלד געשפילט ביי מיר אין וואַרשע און אויף דער פּראָווינק. אין וואַרשע האָט ער געשפילט אין מיין „קאַמעראַל־בינע“ אויף בייעלאַנסקע 7, צוזאַמען מיט די שוישפילערס נאַטאַליע ליפ־מאַן, מרים ראָזען, די פרוי פון שמואל זיגעלבוים (אַרטור), ראַמאַ לערער, יעקב גינסבערג, דוד שערמאַן, רות טאַרו־ליכט, חיים בראַקאַזש און מיין פּריצייטיק־פאַרשניטענע שוועסטער רחל טורקאָוו.

שלמה וויינגאָלד איז געווען אַ גלענצנדיקער כאַראַקטער־שוישפילער מיט אַ ברויזנדיקן טעמפּעראַמענט. פון יעדער ראָל האָט ער געשאַפן ממש מייסטערווערק. קיין געזאַנג־ליבהאַבערס האָט ער שוין נישט געשפילט, ווייל ער האָט פאַרטרונקען זיין שיינע שטים. ער וואַלט זיכער פאַרנומען איינע פון די ערשטע פּאָזיציעס אין יידישן טעאַטער, ווען נישט זיין ליידנ־

פארלאשענע שטערן

שאפט צום ביטערן טראָפּן. ער איז געווען אַ כראַנישער אַלקאהאָליקער און אַפט אַריינגעפאַלן אין דעליריום-צושטאַנד.

איך האָב געשעצט אין אים זיין גרויסן טאַלאַנט און דערפאַר האָב איך אַוועקגעקוקט פון זיינע „שוואַכקייטן“ און אים אַנגאַזשירט אין מיין טעאַטער. ביי זיין שוואַכקייט צום פלעשל האָט ער אָבער תמיד געקענט זיינע ראָלן פון אויסנווייניק (מיר פלעגן שפילן אָן אַ סופּליאַר) און קיינמאַל זיך נישט פאַרפלאַנטערט. מיט די קאַלעגן-שווישפילער האָט ער זיך גוט פאַרהאַלטן און קיינמאַל זיך מיט זיי נישט געקריגט. אויב ס'איז אַמאַל געקומען צו אַ קריגעריי, איז עס געווען נאָר דאָן, ווען ער האָט זיך אויפֿ- גערעגט בעת עמעצער פון די אַקטיאָרן האָט שלעכט אַרויסגערעדט אַ הע- ברעאיש וואָרט.

— איך האָב פיינט עס-האַרצים בתכלית השנאה! — האָט ער אויס-

געשרינען.

אונדז איז אַמאַל אויסגעקומען צו שפילן אינעם שטעטל לענטשיץ, נעבן לאַדזש, וואָס האָט זיך באַרימט געמאַכט מיטן „קונסט-בילד“ אינעם דאַרטיקן קאַשטשאַל, וווּ עס ווערט געוויזן ווי יידן צאַפן ביי אַ קריסטלעך קינד בלוט אויף פּסח...

דאָס איז געווען אין דער צייט ווען אין פּוילן האָט געבושעוועט דער זאַלאַגישער אַנטיסעמיטיזם. דאָס שטעטל לענטשיץ האָט געהערט צו די פעסטונגען פון די פּוילישע כּוליאַגעס.

אינעם טאַג פון אונדזער פאַרשטעלונג האָט מען אונדז געוואָרנט, אָן ס'איז געפערלעך אַרויסצוגיין אין לענטשיץ ביינאַכט אויף דער גאַס, צוליב די כּסדרדיקע אַנפאַלן אויף יידן. מען האָט אונדז געראַטן, אַז מיר זאָלן נאָך דער פאַרשטעלונג אַלע צוזאַמען אַהיימגיין פון טעאַטער. די לענטשי- צער יידן האָבן ממש געבראַכט אַ קרבן, קומענדיק אין אַזאַ צייט אין טעאַטער.

ווען די פאַרשטעלונג האָט זיך געענדיקט זענען מיר אַקטיאָרן, אַלע צוזאַמען — דער עולם פון טעאַטער איז שנעל אַהיימגעלאָפן — אַוועק אין דער ריכטונג פונעם האַטעל.

צוקומענדיק צום מאַרק-פּלאַץ, וווּ עס האָט זיך געפונען אונדזער האַטעל, איז ווי פון אונטער דער ערד אויסגעוואַקסן אַ באַנדע פּוילישע

יאַנאַס טורקאַוו

כוליאַגאַנעס און אונדז באַפאַלן מיט מעסערס און פלעשער. ס'איז דעמאָלט געקומען צו אַ בלוטיק געשלעג. אָבער ווי דערשטוינט ביז איך געוואָרן, ווען איך האָב זיך אַרומגעקוקט איבערן „קאַמף-פּלאַץ“ און נישט געזען דאָרט שלמה וויינגאַלדן. ער איז דער ערשטער נעלם געוואָרן... און מיר האָבן אויף דעם גיבור וויינגאַלד געלייגט אַלע האַפּענונגען.

ווען איך האָב אים צומאַרגנס געפרעגט וואָס עס איז מיט אים גע-
שען, וואָס ער האָט אונדז איבערגעלאָזט אויפן פּלאַץ און איז נעלם גע-
וואָרן, האָט ער מיר גאַנץ לאַגיש געענטפּערט:

— זעט איר, חבר טורקאַוו, איך האָב מורא געהאַט, אַז מיין הינטיש, גוייש בלוט וועט זיך אין מיר אַנצינדן און איך וועל אַוועקלייגן טויט אַ פאַר אַנטיסעמיטן. — האָב איך באַשלאָסן בעסער נישט אַנטיילצונעמען אין קאַמף און כ'בין אַוועק מאַכן אַ כוסה און פאַרטרינקען די צרות... אַזוי אַרום האָב איך נאָך געהאַט אַ מצווה: איך האָב פאַרהיט לענטשיץ פון אַ פאַגראַם...

אפשר איז ער טאַקע געווען גערעכט.

ווען די מלחמה איז אויסגעבראַכן, איז שלמה וויינגאַלד-וואַיצא פאַר-
שוונדן געוואָרן פון האַריזאָנט. ער האָט געווסט וואָס עס דערוואָרט אים פון די נאַציס. ער איז אַוועק פון וואַרשע און יעדער שפור נאָך אים איז פאַרשוונדן געוואָרן. עס איז אים באַשערט געווען צו האָבן דעם זעלביקן סוף וואָס זיינע אַדאָפּטירטע ברידער און אַריינצופאַלן צו די נאַציס אין די הענט אַריין. זיין יידישער „קענצייכן“ איז געווען גענוג ער זאל טיילן דעם גורל פון יידן און ציגיינער, פון וועלכע ער האָט געשטאַמט.

מענדל ראבין

גראַדנע, וואָס ליגט ביים טייך נייעמאַן, איז געווען באַקאַנט ווי אַ רוסישע פעסטונג-שטאָט און וואָס האָט געזאָלט דינען ווי אַ שוין-וואָל קעגן דעם דייטשישן יונקערטום. אין די פּרײַערדיקע יאָרן, פאַרן ערשטן וועלט-קריג, האָט גראַדנע געפירט אַ רחבת־דיק לעבן. די 25.000 יידן, וואָס האָבן געוווינט אין דער דאָזיקער שטאָט, האָבן זיך נישט געהאַט וואָס צו באַ-קלאַגן אויף פּרנסה. איבערן נייעמאַן זענען טאָג און נאַכט געגאַנגען טראַט-וועס מיט פּלאַקס פון די אַרומיקע שטעטלעך און געהילף, וואָס מען האָט געשיקט פון רוסלאַנד קיין דייטשלאַנד און ענגלאַנד. דער דאָזיקער מסחר איז כמעט אויסשליסלעך געלעגן אין ייִדישע הענט. אויך ביים צושטעלן פּראָוויאַנט און באַקליידונג פאַרן גראַדנער רוסישן מיליטערישן גאַרניזאָן האָבן יידן געשפּילט די הויפּטראָל. אַ חוץ דעם האָט גראַדנע געהאַט איינע פון די גרעסטע פּאַפּיראַסן-פּאַבריקן פון די ברידער שערעשעווסקי, וווּ עס האָבן געאַרבעט כמעט בלויז יידן.

כדי וואָס מער צו רוסיפּיצירן דעם אַרויסגערוקטן פּאָדערשטן פּאַסטן פון דער סלאַווישער קולטור, האָט די רוסישע מאַכט געפירט דאָרט אַ ברייט-פאַרצווייגטע קולטור- און אויפקלערונגס-אַרבעט און צווישן אַנדע-רע אויפגעבויט אין גראַדנע אַ פּרעכטיקן טעאַטער-בנין, וואָס האָט זיך נישט געהאַט וואָס צו שעמען פאַר די טעאַטער-געביידעס אין די גרעסטע אייראָפּעאישע שטעט.

נאָכן אַנטשטיין פון דער נייער פּוילישער מלוכה האָט גראַדנע — די אַמאָליקע סטראַטעגישע פאַר די רוסן פעסטונג — אויפגעהערט צו שפּילן אַזאַ וויכטיקע ראָל. עס האָט זיך אויך אַנגעהויבן אַ שטאַרקע פּאָלאַניזאַ-ציע פון דער געוועזענער רוסישער שטאָט. מיטן וווקס פון דער פּאָלאַניזאַ-

יאנאס טורקאוו

ציע איז שטארק געפאלן די פרנסה פון די גראַדנער יידן, ביי וועלכע מען האָט צוגענומען אַלע הויפט־מקורים פון חיונה און ווילשטאַנד. די אַלע פּאַזיציעס זענען איבערגעגאַנגען צו דעם ניי־אַנגעקומענעם עלעמענט — פּאַליאַקן, וועמעס אויפגאַבע ס'איז געווען צו פאַרשפּרייטן דעם פּוילישן גייסט און קולטור אין די מזרח־ראַנד־געביטן.

דעם דורשט אָבער נאָך אייגענער נאַציאָנאַלער קולטור־אויסלעבונג איז ביי דער פאַראַרעמט־געוואַרענער ייִדישער באַפעלקערונג געווען אַזוי שטאַרק איינגעפלאַנצט און אַנטוויקלט, אַז ס'איז נישט קיין ווונדער וואָס די נייע פּוילישע „באַלעבאַטיים“ זענען נישט אימשטאַנד געווען ביי זיי אויסצווואַרצלען. אויך די גרויסע ליבשאַפט צום ייִדישן טעאַטער האָבן די נייע מושלים נישט באַוויון ביי זיי צו דערשטיקן.

גראַדנע האָט געהערט צו די ייִדישע שטעט, וווּ עס איז געגרינדעט געוואָרן אַ ייִדישע טעאַטער־געזעלשאַפט. און געגרינדעט האָבן די גע־זעלשאַפט פשוטע יידן, פּאַלקסמענטשן, וואָס האָבן געוואַלט אויפהאַלטן די שיינע טעאַטער־טראַדיציע פון זייער שטאָט.

בראש פון דער ערשטער ייִדישער טעאַטער־געזעלשאַפט זענען גע־שטאַנען די עמך־יידן; סליעפּ — אַ שוסטער פון פּאַך; ווישניעווסקי — אַ שניידער; פּאַליצקי — אַן אָנגעשטעלטער אין האַנטווערקער־קאָאָפּעראַ־טיוו און מאַרמער — אַן אייגנטימער פון אַ קליין געוועלבל. דער סעקרע־טאַר פון דער טעאַטער־געזעלשאַפט איז געווען רפאל קווינט.

די דאָזיקע מענטשן האָבן זיך, צווישן אַנדערע, געשטעלט פאַר אַ ציל צו קויפּן אַ הויז פאַר אַן אייגענעם טעאַטער און צו דעם צוועק האָט מען אָפּילו, אין יאָר 1924, דורכגעפירט אַ „בלימל־טאַג“.

אין די לעצטע יאָרן זענען צו דער טעאַטער־געזעלשאַפט צוגעשטאַנען אויך מענטשן פון דער אַזוי גערופענער „בעסערער געזעלשאַפט“ און די מער פאַרמעגלעכע יידן. עס דאַרפן דאָ דערמאַנט ווערן די אין גראַדנע פּאַפּולערע יידן, ווי: באַנערוויין, וועלכער איז געווען אַ גרויסער סוחר און דער גבאי פון דער גרויסער שול; ד"ר בריזמאַן; א. יעזערסקי, וועל־כער האָט זיך אַזוי אויסגעצייכנט אין גראַדנער געטאָ מיט זיין העכדיש־קייט און מסירת נפש. בעת דער ליקוידאַציע פון די גראַדנער יידן האָט

פארלאזשענע שטערן

ער געשטארקט און אויפגעהאלטן די מאַראַל ביי די צום טויט-פאַר-משפטע יידן.

די גראַדנער יידישע טעאַטער-געזעלשאַפט האָט זיך מוטיק אַנטקעגנ-געשטעלט דער מוראדיקער פּאַלאַניזאַציע און אויסגעקעמפט דורך אירע פּאַרטערטער אין שטאַט-ראַט, אַז מען זאָל קריגן דעם שטאַט-טעאַטער פאַר יידישע פּאַרשטעלונגען, עטלעכע מאָל אין חודש, אינגאַנצן אומזיסט.

די טעאַטער-געזעלשאַפט האָט דורכגעפירט, אַז יידישע טרופּעס זאָלן באַפרייט ווערן פון צאָלן שטייערן און אַליין אַראַפּגעבראַכט יידישע טרוי-פעס קיין גראַדנע און סובסידירט די יידישע פּאַרשטעלונגען. די גראַד-נער טעאַטער-געזעלשאַפט האָט געפירט אַ קאַמף קעגן שונד און אויף דעם געביט געהאַט צו פּאַרצייכענען וואַגיקע אויפטוען.

אין גראַדנע איז אין יאָר 1926 געגרינדעט געוואָרן אַ קליינקונסט-טעאַטער א"ב „סימכעוועסאָן“ (שמחה וששון), אונטער דער ליטעראַרישער אַנפירונג פונעם רעדאַקטאָר פון „גראַדנער מאַמענט“ — דודל בערעזאָוסקי. די הויפט-כוחות, וואָס האָבן זיך גרופירט אַרום דעם דאָזיקן טעאַטערל, זענען געווען: אַנאַ לוביטש, יענקעלע ליפּינסקי, דער קונסט-מאַלער יוסף פּאַסמאַניק, וועלכער האָט אויך מיטגעשפּילט, און יהודה יאַצעוואַלץ.

דודל בערעזאָוסקי איז געווען אַ גרויסער, איבערגעגעבענער פריינט פונעם יידישן טעאַטער. אין גראַדנער געטאָ איז דער דאָזיקער איידעלער מענטש משוגע געוואָרן פון צרות.

גראַדנע קען זיך באַרימען, וואָס זי האָט צוגעשטעלט דעם יידישן טע-אַטער אַ גרויסע צאָל אַקטיאָרן און טעאַטער-מענטשן.

קורט קאַטש (קאַץ), דער באַווסטער דייטשישער אַקטיאָר, וואָס איז שפּעטער אַריבער צום יידישן טעאַטער און דערנאָך געוואָרן אַ פּילם-סטאַר אין האַליווד, שטאַמט פון גראַדנע; שמעון פינקעל, דער באַקאַנטער אַקטיאָר פון דער „הבימה“ אין ישראל שטאַמט פון גראַדנע; דער אַמעריקאַנער יידי-שער אַפּערעטן-סטאַר און טעאַטער-דירעקטאָר הערמאַן יאַבלאַקאָוו איז אַ גראַדנער. אויך דער פּאַרשטאַרבענער אַקטיאָר פון דער „ווילנער טרופּע“ שלום טאַנין איז געווען אַ גראַדנער.

און איצט — די אַקטיאָרן יוסף כאַש, ק. קאַדיש, אברהם גראַדנער, אידינאַ, מיכאַל טרילינג, שעפטל און מאַטיע זאַק, יוסף פּאַסמאַניק, קויפ-

מאן, סאניא סטאראדוב-אלטבוים, גאלא סטאראדוב, דאשעווסקי, שמואלקע גארבער, עמא דיאמאנט, מאלאוויסט, מינדל ראבינאוויטש, די טאכטער פון נעם גראדנער הויפט־רב; מענדל און ברוך ראבין; דער קאמפאזיטאר און פיאניסט שמואלקע בערעזאווסקי; דער טעאטער־דיריגענט לייזער דראונין; די סופליארן משה וועלער און מאיר יאסעלעוויטש, ווי אויך דער לאנגיאריג־קער רעקוויזיטאר אלתר גיעפראווסקי.

און ווען מיר וועלן צוגעבן, אז אויך דער גלענצנדיקער אקטיאר דניאל שאפירא, וואס איז בעת דער לעצטער מלחמה דערהרגעט געווארן אין ווארשע פון א דייטשישן שראפנעל, שטאמט פון סקידל, גראדנער גובערניע, און דער אקטיאר וו. פעקער — פון סאקאלקע, און אחרון אחרון חביב — די גרעסטע יידישע שוישפילעריין, „די מאמע פונעם יידישן טעאטער“ אסתר רחל קאמינסקי שטאמט פון פאראזעווע, גראדנער גובערניע, מוז מען קומען צום אויספיר, אז פאר אזא שטאט און גובערניע, ווי גראדנע איז געווען, איז עס א גאר גרויסער צושטייער, וואס איז געגעבן געווארן דעם יידישן טעאטער.

איינעם פון די דאזיקע גראדנער טעאטער־מענטשן, מענדל ראבין, איז געווינדמעט דאס דאזיקע קאפיטל.

ער איז געבוירן געווארן אין א באלעבאטישער יידישער היים אין גראדנע, זיין זיידע ר' מענדעלע, נאך וועלכן ער טראגט טאקע דעם נאמען, איז געווען א רב. מענדל איז דערצויגן געווארן אין זיין היימשטאט און דערנאך געלערנט אין ווילנע. זיין עלטערער ברודער איז געווען א באקאנטער יידישער שרייבער אין רוסלאנד. זיין ינגערער ברודער — ברוך ראבין — איז אויך געווען אן אקטיאר און געשפילט ביי ליפאווסקין אין ווילנע, דערנאך — אין גראדנע און לסוף — פארלאזט דאס טעאטער. ער איז אומגעקומען אין גראדנער געטא.

מענדל ראבין האט אויך אנגעהויבן זיין פראפעסיאנעלע ארטיסטישע קאריערע אין ווילנע, ביי ליפאווסקין, בעתן ערשטן וועלט־קריג. א צייט לאנג האט ער געשפילט אין אסתר רחל קאמינסקיס טרופע, און ביזן 1924 — אין קאוונער יידישן טעאטער. דערנאך איז ער צוריקגעקומען אין זיין היימשטאט גראדנע און געשפילט מיט פארשיידענע טרופעס. פון 1932 ביזן אויסברוך פונעם לעצטן וועלט־קריג האט ער געשפילט מיט קאדיש-

פארלאשענע שטערן

כאש. ראבין איז געווען אַ גוטער כאַראַקטער־אַקטיאָר און אויך אַן אַניס־פּיציענט.

בעת דער מלחמה האָט ער, אונטער דער סאָויעטישער אַקופּאַציע, געשפּילט אין ביאַליסטאָקער ייִדישן מלוכה־טעאַטער. ווען ס'איז אויסגע־בראַכן דער דייַטש־רוסישער קריג, האָט ער זיך געפונען, צוזאַמען מיטן אַנסאַמבל פון ביאַליסטאָקער מלוכה־טעאַטער אין מאָהילעוו, וווּ די טרופּע איז פּונאַנדערגעלאָזט געוואָרן.

מענדל ראַבין איז, צוזאַמען מיט אַנדערע ייִדישע אַקטיאָרן, מגולגל געוואָרן קיין פּרונזע (הויפּטשטאָט פון קירגיזיע).

מענדל ראַבין האָט געהאַט אַ פּרוי און טאָכטער. די פּרוי איז געווען די טאָכטער פונעם באַקאַנטן ייִדיש־העברעאישן לערער אין גראַדנע גוט־מאַן. מענדלס פּרוי, בערטאַ גוטמאַן, האָט אַ צייט לאַנג געשפּילט מיט אים צוזאַמען אין פאַרשיידענע טרופּעס. זייער לעבן איז נישט געווען האַרמאָניש. זיי האָבן זיך געגט. די פּרוי און טאָכטער זענען אַ פאַר יאָר פאַר דער לעצטער מלחמה אַוועק קיין ישראל.

מענדל ראַבין האָט ליידער ליב געהאַט דעם ביטערן טראַפּן. די דאָזיקע ליידנשאַפט האָט אים געשטערט אין זיין אַרטיסטישער קאַריערע און מען האָט אים נישט גערן אַנגאַזשירט אין טרופּעס. ער איז געוואָרן פאַרביטערט, געהאַט ווייניק חברים און געלעבט אינגאַנצן אַפּגעזונדערט פון מענטשן.

ווען ער איז געקומען קיין פּרונזע, איז די לאַגע דאָרט געווען זייער אַ שווערע. צוליב דער מלחמה איז דאָרט פשוט נישט געווען וואָס צו עסן. אַמערגסטן האָט עס זיך אַפּגערופּן אויף די ייִדישע אַקטיאָרן, וועלכע האָבן פשוט נישט געוואָסט צו וואָס זיך צו נעמען.

אין פּרונזע האָט זיך צו יענער צייט געפונען אַ גרעסערע צאָל ייִדיש־שע שוישפּילערס פון פּוילן, ווי, למשל, אידאַ קאַמינסקי, מאיר מעלמאַן, שעפּטל און מאַטקע זאַק, יצחק גרודבערג־טורקאָוו, דיידאַ עפשטיין, אסתר פּערעלמאַן, יעקב קורלענדער, יעקב ריינגלאַס, אַניאַ ליטאַן, זיסל גאַרליצקי, שמחה נאַטאַן, הירש האַרט, יצחק קרעלמאַן, יצחק אינווענטאַזש, דבורה פּשעפּיורקאַ, גרישאַ אַריעל און יוסף ווידעצקי.

יאנאס טורקאוו

דאס איז געווען אין דער צייט, ווען די דייטשישע אַרמיי איז גע-
שטאַנען הינטער מאַסקווע. ברויט איז דעמאָלט געווען ראַציאָנירט. כדי צו
באַקומען אַ ברויט-קאַרטע, האָט מען געמוזט זיין באַשעפטיקט. און ווי
האַבן ייִדישע אַקטיאָרן געקענט געפינען באַשעפטיקונג, אַז צו יענער
צייט איז נישט געווען פאַר וועמען צו שפּילן ייִדיש טעאַטער. ערשט
שפעטער האָבן די היימלאַזע יידן אָנגעהויבן צו שטראַמען קיין פּרונזע
און מען האָט אָנגעהויבן צו שפּילן ייִדיש טעאַטער.

מענדל ראָבין האָט געהערט צו די „גליקלעכע“, וואָס האָבן יאָ באַקו-
מען אַרבעט. ער איז געוואָרן אַ וועכטער אין אַ גאַרטן. זיין שכירות איז
געווען 120 רובל אַ חודש. אַ פונט ברויט האָט צו יענער צייט געקאָסט
אין פּרונזע 100 רובל אויפן שוואַרצן מאַרק... פלעגט מענדל ראָבין מאַכן
אַ לעבן דערפון וואָס ער פלעגט צונויפזאַמלען די אַראַפגעפאַלענע צווייגן
פון די ביימער און פאַרקויפן עס פאַר באַהיצונג. אזוי אַרום האָט ער זיך
נאָך מער דערווייטערט פון די איבעריקע אַקטיאָרן, וואָס האָבן זיך די גאַנ-
צע צייט געהאַלטן צוזאַמען. מען האָט דעריבער אַ לאַנגע צייט פון ראָבינען
גאַרנישט געהערט.

אין אַ געוויסן טאַג איז דער אַקטיאָר שעפטל זאָק געקומען צו ראָבי-
נען נאָך אַ ביסל צווייגן און ער האָט זיך דערווייט פונעם הויפּט-וועכטער,
אַז ראָבין געפינט זיך אין שפיטאַל. ער איז קראַנק געוואָרן פון די שווערע
לעבנסבאַדינגונגען און פון אויסשעפונג.

ווען זאָק האָט ביי די באַגעגנטע קראַנקע געפרעגט אויף דעם ייִדישן
אַקטיאָר ראָבין, האָבן זיי אים אָנגעהויבן צו מוסרן, הלמאי מען דערלאָזט
עס דעם קראַנקן ראָבינען ליגן עטלעכע טעג אָן אַ ביסן ברויט און וואַסער.
אַגב האָבן זיך די איבעריקע ייִדישע אַקטיאָרן אויך נישט געפונען אין אַ
סך אַ בעסערער לאַגע: זיי האָבן אַליין גוט אונטערגעהונגערט...

מען האָט צווייטן געגעבן ראָבינען, אַז עמעצער פּרעגט זיך אויף אים.

אין אַ וויילע אַרום האָט זיך באַוויזן אַ שאַטן פון אַ מענטש: דאָס איז
געווען מענדל ראָבין. ער האָט זיך קוים געהאַלטן אויף די פּיס און מער
ווי דאָס וואָרט „עסן“ האָט ער נישט געקענט אַרויסשעפטמען. ווען זאָק האָט

פארלאשענע שטערן

אים געפרעגט, צי ער באקומט נישט קיין ברויט אין שפיטאל, האָט ער נאָך באַוווּזן קוים אַרויסצורעדן, אַז ער האָט פאַרקויפט זיין ברויט-קאַרטע, כדי זיך צו קויפן אונטערזעש.

זאָק איז באלד אַוועקגעלאָפן צו אידאַ קאַמינסקי, ביי וועלכער עס איז געווען די היים פאַר אַלע ייִדישע אַקטיאָרן, וואָס האָבן זיך אין יענער צייט געפונען אין פּרונזע, און אַלאַרמירט וועגן ראַבינס טראַגישן מצב. די אַקטיאָרן האָבן זיך אָבער אַליין געפונען אין זייער אַ שלעכטער לאַגע און ווייניק וואָס געקענט העלפן ראַבינען.

אסתר פּערעלאַמאַן איז גלייך אַרויסגעלאָפן צו די אַרומיקע שכנים און ממש אויסגעבעטלט אַ שטיקל קאַרטאַפּל, אַ שטיקל ציבעלע, אַ שטיקל מייערל און דאָס אַלץ צוגעקאַכט מיט אַ ביסל הייס וואַסער און אויף גיך געמאַכט אַ זופ פאַר דעם שווער-קראַנקן ראַבינען. צוזאַמען מיט שעפטל זאָק איז אסתר פּערעלאַמאַן אַוועקגעלאָפן אין שפיטאַל אַריין. קומענדיק אַהין מיטן טעפל זופ (דער וועג האָט געדויערט צוויי שעה צייט), האָבן זיי זיך דערוווסט, אַז ראַבין לעבט שוין נישט מער און געפינט זיך אין טויטן-שטיבל. ער האָט זיך, נאָך לאַנגע טעג פון הונגער, נישט דערוואַרט אַוועק-צוגיין אַ זאַטער פון דער וועלט...

אין פּרונזע האָט זיך דעמאָלט געפונען אַ ביאָליסטאַקער יונגעראַמן, מיטן נאָמען בערל איצקאָוויטש. ער איז אין פּרונזע געווען אַ שאַפּער און נישט איינמאַל געהאַלפן די ייִדישע אַקטיאָרן. ווען ער האָט זיך דערוווסט וועגן דעם טרויעריקן פאַל מיט ראַבינען, האָט ער צוגעשטעלט זיין לאַסט-וואָגן און חברים-אַקטיאָרן האָבן אַליין אַרויסגעטראַגן דעם מת פון שפיטאַל און אים אַוועקגעפירט אויפן פּרונזער בית עולם. אין פּרונזע איז נאָך דעמאָלט קיין ייִדישער בית עולם נישט געווען.

אַלע ייִדישע אַקטיאָרן האָבן זיך פאַרזאַמלט ביי זיין קבר, וועלכן זיי האָבן מיט די אייגענע הענט אויסגעגראָבן, און דער פאַרשטייער פון די פאַרזאַמלטע אַקטיאָרן יצחק גרודבערג-טורקאָוו האָט מספיד געווען דעם נפטר. ראַבינס לאַנדסמאַן שעפטל זאָק האָט אָפּגעזאָגט נאָך אים קדיש און

יאנאס טורקאוו

אויף אַ געפונענעם שטיין, וועלכן ער האָט אַוועקגעשטעלט אויפן קבר,
האָט ער אויסגעקריצט פּאַלגנדיקע ווערטער:

פ. נ. מענדל ראָבין
ייִדישער אַרטיסט פֿון גראַדנע.
ת. נ. צ. ב. ה.

אַזוי האָט פּאַרענדיקט זיין שווערן לעבן אַ ייִדישער אַקטיאָר אין דער
ווייטער קירגיזיע.

לאורא גליקסמאן

לאורא גליקסמאן האָט געהערט צו דער גרופֿ פּע „ווינער שוישפּילערס“. הגם קיין איינער פון זיי איז נישט געבוירן געוואָרן אין ווין, האָבן זיי דאָך, אַ דאַנק זייער יאַרנלאַנגער אַרבעט דאָרט, געקריגן דעם צונאַמען „ווינער“.

די אַלע אַזוי גערופּענע ווינער שוישפּילערס זענען געווען עמיגראַנטן, וואָס האָבן זיך באַזעצט און געשפּילט אין ווין ייִדיש טעאַטער. ווען אייני-קע פון זיי זענען שפּעטער אַרויסגעפאַרן אויף



גאַסטשפּילן אין אַנדערע לענדער, איז זיי שוין נאָכגעגאַנגען די „מאַרקע“: „וויין“.

לרוב האָבן די ווינער שוישפּילערס געשטאַמט פון גאַליציע, דערנאָך זענען געקומען די שוישפּילערס פון רומעניע און קאַנגרעס־פוילן. צו די ערשטע שוואַלבן און פּיאַנערן פונעם ייִדישן טעאַטער אין ווין האָבן געהערט: ש. פּאַדזאַמטשע, א. בעל, וועטשטיין, ש. צוקער, מ. שטרענג, יונה רייזמאַן, שפּעטער זענען צוגעקומען: יצחק דייטש, זיגלער, יונג-ווירט, גראַף, פּראַנצאַס, פּאַמיליע וויינבערג, ווייסמאַן, יעקב און איטשע מעסטעל, א. מייזעלס, שאַר, נתן קלינגער, דאָראַ דרייבלאַט, דאָליע נאַכ-באַר א"א.

דעם ערשטן אָרט האָט פּאַרנומען איינער פון די באַדייטנדיקסטע ייִדישע אַקטיאָרן, יונה רייזמאַן, וועלכער איז געקומען פון גאַליציע. ער האָט נאָך געהערט צו דער גרופּע „בראַדער זינגערס“, וווּ ער האָט אַנגעהויבן זיין אַרטיסטישע קאַריערע.

יאַנאַס טורקאַוו

אין יאָר 1926 האָב איך זיך באַגענגט מיט דעם אינטערעסאַנטן מענטש און שוישפילער, וואָס האָט געשאַפן אַן אייגענעם נוסח אינעם אַלטן ייִדישן טעאַטער. אַ סך פון זיינע נאַכפּאָלגערס — שפּעטער באַ- קאַנט-געוואָרענע ייִדישע שוישפילערס — זענען געגאַנגען אויף זיינע דרכים און איבערגענומען זיין אַרט שפּילן. רייזמאַן איז געווען ממש אַ סקולפּטאָר, וואָס האָט אויסגעקנאַטן פאַרשידענע בינע-געשטאַלטן און אין זיי אַריינגעהויכט לעבן.

דער גרויסער שוישפילער יונה רייזמאַן האָט אָבער נישט געהאַט די נייטיקע אַרבעטס-מעגלעכקייטן און געפּטרט זיין טאַלאַנט אויף שפּילן אין „טינגל-טאַנגל“ און ביי די טישלעך אויף דער טאַבאַר-שטראַסע. ערשט שפּעטער, מיטן אויפקומען פון דעם ערשטן ערנסטן דראַמקרייז אין ווין, וואָס איז געגרינדעט געוואָרן ביי דער דאָרטיקער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אויף דער גלאַקן-גאַסע, און איז אָנגעפירט געוואָרן פון ד״ר פּריש, האָט ער, רייזמאַן, געהאַט די מעגלעכקייט אויף די עלטערע יאָרן זיך קינסטלעריש אויסצולעבן. אינעם דאָזיקן קרייז האָבן זיך גרו- פּירט יונגעלייט (אַלץ עמיגראַנטן, פאַרשטייט זיך), וואָס האָבן געשטרעבט צו שפּילן בעסער טעאַטער. אייניקע פון די דאָזיקע יונגעלייט זענען שפּע- טער אַוועק אין די טעאַטער-שולן און דערנאָך — צום דייטשן טעאַטער, וואָס איז אין יענער תקופה נאָך געווען אָפן פאַר יידן.

דער דאָזיקער דראַמקרייז האָט צו יעדער אויפפירונג אָנגאַזשירט אַן אַנדערן רעזשיסאָר. צווישן אַנדערע האָבן דאָרט אויך רעזשיסירט יוליוס האַלער פון „ווינער שטאַט-טעאַטער“ און יעקב מעסטעל. יונה רייזמאַן האָט מיט דעם קרייז אויפגעפירט אַסיפ דימאָוס „שמע ישראל“. די דאָ- זיקע גרופע האָט אויך אַרויסגעגעבן אַ ריי ייִדישע שוישפילערס, וואָס האָבן שפּעטער געאַרבעט אין דער ניי-געגרינדעטער ווינער „פּרייער ייִדישער פּאָלקסבינע“, וואָס איז געשטאַנען אונטער דער אָנפירונג פון עגאָן ברעכער און יצחק דייטש.

די „פּרייע פּאָלקסבינע“ איז געווען דאָס ערשטע ייִדישע ערנסטע טעאַטער אין ווין, וווּ עס האָט שפּעטער מיטגעאַרבעט ד״ר פּאַול באַראַ- טאַוו אונטערן פּסעוודאָנים בן-צבי. דאָס איז געווען דער ערשטער אויפ-

פארלאשענע שטערן

טריט אינעם יידישן טעאטער פון דעם פארשטארבענעם גרויסן יידישן שוישפילער.

די „פרייע פאלקסבינע“ האָט, אַ דאַנק איר ערנסטן רעפערטואַר און צילבאווסטער, אחריותדיקער אַרבעט פון אַלע אירע מיטאַרבעטער, פאַר-
נומען דעם אויבן-אַן אינעם ווינער יידישן קולטור-לעבן. אין דער „פרייע“
ער פאלקסבינע“ האָבן צו. אַנד. מיטגעשפילט לאה ווינטרויב-גראַף, מינע
דייטש, רחל וויסבערג-סיגאַל, יצחק דייטש, משה טאַרלאָוסקי, מלך הערש-
קאָוויטש, יעקב מעסטעל און לאוראַ גליקסמאַן.

ביי דעם פאַריין „פרייע יידישע פאלקסבינע“ איז אויך געגרינדעט
געוואָרן אַ טעאָטער-שול אונטער דער אָנפירונג פון יעקב מעסטעל. פון
דער שול זענען אַרויס די שפּעטערדיקע אַקטיאָרן יהודה בלייך (י. מענ-
דעלסאָן), מיכאַל פרייס און בן-ציון סיגאַל. זיי זענען גלייך אַריינגע-
נומען געוואָרן אין אַנסאַמבל פון דער „פרייער יידישער פאלקסבינע“.
אַ מיטגליד פון דער ווינער „פרייער יידישער פאלקסבינע“ איז גע-
ווען די ביז-גאַר באַגאַבטע שוישפילערין לאוראַ גליקסמאַן. זי איז געבוירן
געוואָרן אין לעמבערג. איר פאַטער, וואָס איז געווען אַ גרויסער ליבהאַ-
בער פונעם יידישן טעאָטער, האָט זיין באַליבטע לאַרקע — אַזוי האָט מען
זי גערופן אויך אין די שפּעטערדיקע יאָרן — אָפּט מיטגענומען מיט זיך
אין גימפעלס יידישן טעאָטער. זי איז ווי פאַרכשופּט געוואָרן פון דער
נייער פאַר איר וועלט און האָט אַליין אָנגעהויבן צו חלומען צו ווערן אַ
יידישע אַקטריסע. זי האָט געהאַט אַ שיינע שטים צו זינגען.

איר פאַטער, אַלס מיליטערישער צושטעלער פאַר דער עסטרייכישער
אַרמיי, האָט אָפּט פאַרבעטן צו זיך אַהיים פאַרשיידענע מיליטערישע און
ציווילע געסט. די קליינע, באַחנטע לאַרקע פלעגט פאַר זיי זינגען די לי-
דער, וואָס זי האָט געהערט אין יידישן טעאָטער. אַלע זענען מיטגעריסן
געוואָרן נישט נאָר בלויז פון איר זינגען, נאָר נאָך מער — פון דעם אופן
ווי אַזוי זי האָט אָפּגעזונגען און אויסגעשפילט דאָס ליד.

פון אַלע זייטן האָט מען אָנגעהויבן צוצורעדן לאַרקעס פאַטער, ער
זאָל זי לאָזן אויסבילדן פאַר אַן אַקטריסע, און זי וועט נאָך זינגען אין
דער ווינער קייער- און קיניגלעכער-אַפּער, און אַז זי וועט זיין אַזוינט
און אַזעלכעס...

לאַרקעס פּאָטער, וואָס האָט אַליין ליב געהאַט ייִדיש טעאַטער און אַ ייִדיש ליד, האָט אָבער דערפון נישט געוואָלט הערן. זיין לאַרקע — האָט ער געזאָגט — מוז אויסוואַקסן אויף אַ מענטש...

ווען דער דירעקטאָר פונעם ייִדישן טעאַטער אין לעמבערג, גימפעל, האָט זיך דערוויסט וועגן איר שייַן זינגען, האָט ער געשיקט נאָך איר און איר צוגעזאָגט „גאַלדענע גליקן“, אָבי זי זאָל אַריין צו אים אין טעאַטער. מען האָט צווישן זיך אָפּגעמאַכט, אַז לאַרקעס פּאָטער זאָל דערפון נישט וויסן, ווייל ס'וועט זיך טון חושך...

לאַרקע האָט אָנגעהויבן צו זינגען ביי גימפעלן אין כאָר און איר פּאָטער האָט פון אָנהויב גאַרנישט געוויסט. עס איז אַלץ געגאַנגען כּשורה. ווען דער „אַנטדעקער“ פון נייע טאַלאַנטן, אַליין אַ גלענצנדיקער שוישפּילער און טעאַטער־דירעקטאָר אין גאַליציע, קארל עבעל, האָט געזען און געהערט לאַרקען, האָט ער באַלד פּעסטגעשטעלט, אַז דאָס יונגע מיידל וועט מיט דער צייט ווערן אַ נישט־דורכשניטלעכער בינע־כּוח. ער האָט זי אַרייַנגענומען אין זיין טרופּע, אין אַ קורצער צייט אַרום האָט לאַרקע גליקסמאַן שוין פּאַרנומען אַן ערשטע פּאַזיציע אין דער טרופּע און געשפּילט אַלע הויפּטראָלן.

פון עבעלן איז לאוראַ גליקסמאַן אָנגאַזשירט געוואָרן צו אַקסעלראָדן קיין טשערנאָוויץ. זי איז שנעל געוואָרן זייער פּאָפּולער און באַליבט ביים עולם. דער טעאַטער־דירעקטאָר בערנאַרד האָרט האָט מיט איר געמאַכט אַ שותפות־דירעקציע, אַזוי אַז זי איז שוין געוואָרן אַ טעאַטער־דירעקטאָר־רין און צוזאַמען מיט האָרטן געפירט אייניקע יאָר אַן אייגענע טרופּע.

אין יאָר 1914 אָנגאַזשירט זי שלום פּאַדזאַמטשע קיין ווין, וווּ זי ווערט באַלד דער ליבלינג פונעם פּובליקום. מיטן גרינדן פון דער „פּרייִ-ער ייִדישער פּאַלקסבינע“ ווערט לאוראַ גליקסמאַן אָנגאַזשירט אינעם דאָזיקן טעאַטער און פּאַרנעמט דאָרט אַ בכּוּדיקן אַרט.

הגם לאוראַ גליקסמאַן האָט פּרייער געשפּילט אין אָפּערעטן־רעפּערט־טואַר די סוברעטינס — אגב, איז זי געווען איינע פון די בעסטע ייִדישע סוברעטינס אין אייראָפּע — האָט זי אויך אין ערנסטן רעפּערטואַר באַ־וווּן, אַז זי איז אַ גאָט־געבענטשטער טאַלאַנט. ווי נאָר זי האָט זיך באַוווּן אויף דער בינע, איז אַלץ פול געוואָרן מיט לעבן. די פּרוי האָט געהאַט

פארלאשענע שטערן

א ברויזנדיקן טעמפעראמענט, וואָס האָט ממש אָנגעצונדן אַלץ אַרום איר. לאַרקע גליקסמאַן איז געווען געבענטשט מיט אויסערלעכע מעלות. זי האָט געהאַט אַ שיין פנים; אַ שוואַרצן קאַפּ האָר; אַ פאַר גרויסע גראַ-בלאַע אויגן, וואָס האָבן געלאַקט און צוגעצויגן צו זיך. פאַרמאַגט גאָר אַ סך חן. הגם זי איז געווען אַ פשוטע פרוי, דורך און דורך פאַלקסטילמעלעך און האָט נישט באַזעסן קיין שום בילדונג, אָבער ווען מען האָט זי געזען אין אַן ערנסטער אויפפירונג, אונטער אַ געהעריקער רעזשי, האָט מען ממש געשטוינט ווי עס קומט צו דער דאָזיקער פרוי אזוי פיל בינע-קולטור. אין די לעצטע יאָרן פאַרן קריג האָט זי שוין געשפילט כאַראַקטער-ראָלן. זי האָט אַרויסגעבראַכט, וווּ מען האָט געדאַרפט, טיף-מענטשלעכע טראַגישע טענער, וואָס האָבן מיט דער נאַטירלעכקייט און אוממיטלבאַר-קייט דערשיטערט און מיטגעריסן נישט נאָר דעם עולם אין זאַל, נאָר אויך אירע קאָלעגן מיטשפילערס אויף דער בינע. אין ערנסט טאַלערס „הינקעמאַן“ (דאָס רויטע געלעכטער) האָט לאוראַ גליקסמאַן געשפילט די מוטער און זי האָט אין דער קליינער ראָל געשאַפן אַן אמתע קרעאַציע. ווען פאול באַראַטאָוו איז געפאַרן אויף גאַסטשפילן קיין קאָוונע צו בוקאַנאַן, איז לאוראַ גליקסמאַן דאָרט אויך געווען אין טעאַטער. לאוראַ גליקסמאַן האָט אויך געשפילט אין רומעניע, אין פוילן, ביי בלומענטאַלן אין פאַריו, אין בעלגיע און טשעכאָסלאָוואַקיי. אַ לענגערע צייט איז זי צוזאַמען מיט שמחה פאַסטעלן אויפגעטראָטן אין לאַנדאָן. זי האָט אומעטום געהאַט דעם גרעסטן דערפאַלג. זי האָט אויך מיטגעשפילט אין אייניקע פילמען. ווען די לעצטע מלחמה איז אויסגעבראַכן און די נאַציס האָבן איי-בערגענומען די מאַכט אין ווין, איז זי פון דאָרט אַנטלאָפן קיין בעלגיע. דאָס מזל האָט איר אָבער אויך דאָרט נישט צוגעשפילט. די נאַציס זענען איר נאָכגעגאַנגען... בעלגיע איז פאַרנומען געוואָרן פון די רוצחים און לאוראַ גליקסמאַן האָט געטיילט דעם גורל פון דער מערהייט יידן אין בעלגיע, וואָס זענען דורך די נאַציס דעפאַרטירט געוואָרן און זי איז אומגעקומען אין איינעם פון די דייטשישע טויט-לאַגערס.

וואלף ניהויז

וואלף ניהויז האָט געהערט צו די פאַרדינסטפולע ייִדישע טעאַטער־מענטשן אין פּוילן.

ער האָט געהערט צו די פּשוטע טעאַטער־סאַלדאַטן, וואָס האָבן מיט זייער מי און שווייס אויסגעקעמפט איין פּאַזיציע נאָך דער אַנדערער, און פאַר וועלכע די טעאַטער־גענעראַלן האָבן געקריגן אַנערקענונג און אויס־צייכענונגען.

וואלף ניהויז, דער שטילער און ביז־גאָר איידעלער מענטש, האָט ביי זיין גרויסער ליבשאַפט צום טעאַטער, זיך מקריב געווען פאַר אים. ער איז געווען אַ סופּליאַר ביים ייִדישן טע־



אַטער, — אַ פּאַזיציע, נישט קיין דאַנקבאַרע, אַ ביז־גאָר שווערע, וואָס האָט קיין לאַרבער־קראַנצן און אַפּלאַדיסמענטן נישט איינקאַסירט; קיין וועלט־נאַמען זיך נישט געשאַפּן; אין דער געשיכטע פונעם ייִדישן טע־אַטער נישט אַרײַן.

און דאָך האָט דער כּמעט נישט־אַנזעעוודיקער סופּליאַר פונעם ייִדישן טעאַטער, דער באַשיידענער טעאַטער־נסתר וואלף ניהויז פאַרדינט, אַז זיין נאַמען זאָל פאַראייביקט ווערן. דאָס איז געווען אַ מענטש, וואָס האָט זיך אויסגעצייכנט נישט נאָר צווישן די סופּליאַרן, נאָר אויך צווישן אַ סך,

פארלאשענע שטערן

א סך אקטיארן און טעאטער-מענטשן, א דאנק זיין געזעלשאפטלעכן חוש און צילבאוויסן צוגאנג צום יידישן טעאטער. ער איז געווען איינער פון די פארקעמפער פארן בעסערן יידישן טעאטער.

וואָלף ניהויז האָט געהערט צו די געציילטע פון דער אַלטער טעאטער-גוואַרדיע, וואָס האָבן געהאַלטן, אַז אַ דאַנק בעסער טעאטער קען מען הויבן די חשיבות פונעם אַקטיאָר און גלייכצייטיק פאַרבעסערן און פאַרשטאַרקן דעם עקאָנאָמישן מצב פון די יידישע טעאטער-מענטשן. ער איז זיך ווייט פאַנאַנדערגעגאַנגען מיט זיינע פאַך-קאַלעגן, וואָס האָבן געהאַלטן, אַז מען דאַרף דעם עולם געבן דאָס, וואָס ער וויל און וואָס ער פאַרלאַנגט.

וואָלף ניהויז האָט, ווי געזאַגט, געהאַט גאַר אַן אַנדערע איינשטעלונג צו דער פּראָגע און ביי יעדער געלעגנהייט האָט ער זי מאַניפעסטירט. ער איז געווען דער פאַרשטייער פונעם יידישן אַרטיסטן-פאַריין אויף לאַדזש, און פריער נאָך — סעקרעטאַר פונעם לאַדזשער יידישן אַרטיסטן-פאַריין. ער האָט געאַרבעט אין לאַדזשער „פילהאַרמאָניע-טעאטער“ ווי אַ סופליאַר ביי דער דאָרטיקער יידישער טרופע, וועמענס רעפערטואַר איז נישט געווען שטאַרק איבערקלויבעריש. אָבער ווי נאָר ניהויז האָט באַקומען אַ ידיעה פונעם אַרטיסטן-פאַריין, אַז אַ טרופע מיט אַן ערנסטן רעפערטואַר קלויבט זיך קיין לאַדזש (קיין אַנדער טעאטער-זאַל פאַר יידיש טעאטער איז דעמאָלט נישט געווען אין לאַדזש). פלעגט ער, נישט געקוקט אויף דעם וואָס דאָס האָט אָנגערירט זיינע פּערזענלעכע אינטערעסן, דורכגעפירט, אַז די שטענדיקע טרופע פון לאַדזש זאַל אויף דער צייט, וואָס די אַנדערע טרופע האָט דאָרט געדאַרפט שפּילן, אַרויספאַרן אויף דער פּראָווינץ, כדי אַפּצוטרעטן דאָס אַרט פאַרן בעסערן יידישן טעאטער.

וואָלף ניהויז איז געווען אַ זעלטן ערלעכער מענטש, וואָס האָט נישט געוויסט פון קיין הינטער-קוליסן-פּאַליטיק און קיינמאַל נישט אַראַפּ פונעם דרך הישר. דערפאַר איז ער ביי אַלע טעאטער-מענטשן געווען באַליבט און געשעצט. ניהויז איז אויך געווען אַ מיטאַרבעטער פון פאַרשיידענע זשורנאַלן און צייטשריפטן און ער האָט אויך פון צייט צו צייט געשריבן וועגן אַקטועלע טעאטער-פּראָבלעמען אין דער צייטונג „לאַדזשער פּאַלקס-בלאַט“.

יאנאס טורקאוו

נייהויז האָט אויך צוגעהאַלפן אייניקע פונעם אַלטן דור אַקטיאָרן, וואָס האָבן געוואָלט ווערן מיטגלידער פון דעם אַרטיסטן-פאַריין און האָבן מורא געהאַט, אַז זיי וועלן דורכפאַלן ביי די עקזאַמענס, וואָס זיי האָבן נעבעך געמוזט באַלייגן אויף די עלטערע יאָרן. נייהויז האָט זיי טעאָרעטיש צוגעגרייט צו די עקזאַמענס און דערמיט זיי דערמעגלעכט צו ווערן מיט-גלידער פון דער אַרגאַניזאַציע. ער איז צווישן דער אַלטער גוואַרדיע געווען דער אַזוי גערופענער „אויטשאַני יעוורעי“ (דער געבילדעטער ייד). אויף אַלע צוזאַמענפאַרן פונעם אַרטיסטן-פאַריין אין פּוילן איז ער געווען דער דעלעגאַט פון לאַדזש.

וואָלף נייהויז איז געבוירן געוואָרן אין איזשביץ, נישט ווייט פון לאַדזש, וווּ ער האָט געלערנט אין חדר און אין דער ישיבה, און ווי ער האָט אַליין דערציילט, האָט ער שוין, זיצנדיק ביי דער גמרא, ליב געקריגן יידיש טעאָטער און נישט אויפגעהערט וועגן דעם צו חלומען. ווען ער איז אַלט געוואָרן צען יאָר, האָבן זיך זיינע עלטערן, צוזאַמען מיטן גאַנצן הויזגעזינט, וואָס איז באַשאַטענען פון דריי טעכטער און צוויי זין, אַריבער-געצויגן קיין לאַדזש. וואָלף האָט צוגעהאַלפן זיינע עלטערן אינעם פוטער-געשעפט, וואָס זיי האָבן דאָרט געעפנט. אין די אַזונטן האָט ער זיך אַליין געלערנט און זייער אַ סך געלייענט. ער איז געווען גוט באַקאַנט מיט דער יידישער און וועלטלעכער ליטעראַטור. ער איז אויך געוואָרן אַן אַפּטער באַזוכער אין יידישן טעאָטער. ער האָט זיך מיט דער צייט באַקענט מיט די אַקטיאָרן און אַליין אַנגעהויבן צו שפּילן אין פאַרשיידענע האַלב-פּראַפעסיאָנעלע טרופּעס. אַזוי ווי ער איז געווען באַהאַונט אין די „קליינע אותיותלעך“, האָט מען אים אַריינגעצויגן אין פּראַפעסיאָנעלן טעאָטער אַלס סופּליאַר. ביי דעם דאָזיקן שווערן, אומדאַנקבאַרן פאַך איז ער שוין פאַר-בליבן ביזן סוף פון זיין לעבן.

זיין פּראַפעסיאָנעלע טעאָטער-קאַריערע האָט ער אַנגעהויבן אונטער דער דירעקציע פון טיטעלמאַן, דערנאָך געשפּילט אין די טרופּעס פון אברהם יצחק קאַמינסקי, וווּ ער איז שוין געווען סופּליאַר, און ווייטער — ביי יוליוס אַדלער און הערמאַן שעראַדזקי, ביי קאַמפּאַניעיעצן, ביי זאַנד-בערגן, ביי משה דוד וואַקסמאַן, מישאַ פּישוואַן, אין דער „ווילנער טרופּע“,

פאַרלאַשענע שטערן

מיט קלאַראַ יאַנג, מאַלי פּיקאַן און יעקב קאַליך, אין „אַזאַעל“, „סמבטיון“, מיט ל. סאַקאַלאָוון, קאַדיש-כאַש-נחמה און פּיל אַנדערע טרופּעס.

ווי ווייט נייַהויז איז געווען פּאַפּולער און אַנגעזען אַלס טעאַטער-מענטש און געזעלשאַפּטלעכער טוער, קען דינען דער פּאַקט, אַז ווען מען האָט אין יאָר 1930 געפּייערט זיין 20-יאָריקן יובּל פון טעאַטער-טעטיקייט, זענען צום קאַמיטעט צוגעשטאַנען די פּאַפּולערסטע ייִדישע פּערזענלעכ-קייטן פון דער לאַדזשער געזעלשאַפּטלעכער- און קולטור-וועלט.

מען האָט וואָלף נייַהויז פאַר זיין אויסדויער און עקשנות אין דער אומדערטרעגלעכער אַטמאָספּער, אין וועלכער עס איז אים אין משך פון 20 יאָר אויסגעקומען צו אַרבעטן, צוגעטראָגן פּיל פּרייד און כבוד.

ווען די מלחמה איז אויסגעבראַכן און די דייטשן האָבן פאַרנומען לאַדזש, איז וואָלף נייַהויז, צוזאַמען מיט זיין פּרוי און זיינע שיינע צוויי טעכטער דינה און צילע, אַנטלאָפּן קיין וואַרשע, ווען מ'האַט איינגעפּירט דעם וואַרשעווער געטאָ, איז „חבר וואָלף“ — אַזוי האָט מען אים גערופן אין די טעאַטער-קרייזן, אַנגאַזשירט געוואָרן צו חיים סאַנדלערן אין טעאַטער.

די עלטסטע טאַכטער זיינע, דינה, האָט געאַרבעט אין אַ געזעלשאַפּט-לעכער קיך; די צווייטע טאַכטער — צילע, וועלכע האָט נאָך אין לאַדזש און אויף דער פּראָווינץ געשפּילט קינדער-ראָלן אין די טרופּעס פון אַנאַ יאַקובאַוויטש, דאָראַ ווייסמאַן, מישאַ און לואיס גערמאַן, איז אויך אויפגע-טראָטן אין וואַרשעווער געטאָ, אויף פאַרשיידענע פאַראַגשטאַלונגען אין די הויז-קאַמיטעטן און קאַפעס.

קורץ פאַר דער ערשטער „אויסזידלונג“ אין וואַרשעווער געטאָ איז וואָלף נייַהויז פּרוי אַוועק אויף געפּעלשטע פּאַפּירן קיין קאַמאַראָוו, — אַ קליין שטעטל נעבן לובלין. באַלד נאָך איר איז אַהינגעפּאַרן די יינגערע טאַכטער צילע. נאָך זיי האָט געזאַלט אַהינגעפּאַרן וואָלף מיט דער עלטסטער טאַכטער דינה.

דערווייל האָבן זיך אַנגעהויבן די „אַקציעס“ אין וואַרשעווער געטאָ און וואָלף נייַהויז מיט דער טאַכטער האָבן שוין פון דאָרט נישט געקענט אַרויס. די עלטסטע טאַכטער נייַהויז, די 18-יאָריקע דינה, איז געווען אַן אויסערגעוויינלעכע שיינהייט. זי האָט געאַרבעט ביי טעבענסן אין

יאנאס טורקאוו

„שאָפּ“. בעת דעם וואַרשעווער געטאָ-אויפשטאַנד איז זי, צוזאַמען מיט טויזנטער אַנדערע יידן, פון טעבענסנס „שאָפּ“ אוועקגעשיקט געוואָרן אין קאַנצענטראַציע-לאַגער פּאַניאַטאָוו, וווּ זי איז אומגעבראַכט געוואָרן אָנ-הויב נאָוועמבער 1943.

צילע נייהויז האָט, קומענדיק קיין קאַמאַראָוו, אָנגעהויבן צו אַרבעטן אין אַ דאָרף אין דער פעלד-ווירטשאַפּט. ווען עס האָבן זיך אָנגעהויבן די „יידן-אויסזידלונגען“ פון קאַמאַראָוו, איז איר געלונגען אַרויסצוגעבענען פון דאָרט איר מוטער און זי ברענגען צו זיך אין דאָרף אַריין. ווען מען האָט אָנגעהויבן צו זוכן יידן איבער די דערפער, האָט דער פויער, וווּ צילע האָט געאַרבעט, זי אַרויסגעטריבן. צוזאַמען מיט דער מוטער האָט זי זיך אויסבאַהאַלטן אין וואַלד. ווען עס האָבן זיך אָנגעהויבן די שלעכטע ווע-טערס, האָט זי זיך מיט דער מוטער אַריינגעגנבעט אין אַ דאָרפישער סטאָ-דאַלע מיט היי. דאָרט אין היי געמאַכט אַ לאַך, וווּ די צוויי פרויען האָבן זיך אויסבאַהאַלטן. אַכט חדשים צייט זענען זיי דאָרט געלעגן. בינאַכט פלעגט צילע אַרויס פון באַהעלטעניש און צוגעבענען דאָס עסן, וואָס די פויערים פלעגן אָנגרייטן אין שטאַל פאַר די חזירים. צילע האָט געהאַט אַ נס, וואָס דער הונט פון פויער האָט זי דערקענט נאָך פון דער צייט ווען זי האָט דאָרט געאַרבעט און נישט אָנגעהויבן צו בילן אויף איר. אין אַ צייט אַרום האָבן זיך אָבער די פויערים געכאַפּט, אַז עס איז עפעס אין דער סטאָדאַלע נישט אין אַרדענונג. זיי האָבן אָנגעהויבן צו זוכן מיט ווידלעס אין היי, אָבער — נישט אָנגעשטויסן זיך אויף די יידישע פרויען.

זעענדיק, אַז דער באַדן אונטער זייערע פיס הויבט אָן צו ברענען, איז צילע מיט דער מוטער אַנטלאָפן ווייטער. זיי האָבן זיך אַזוי אַרומגעוואָל-גערט איבער די דערפער צוויי און אַ האַלב יאָר. צילע האָט זיך אויסגעגעבן אַלס קריסטין און געאַרבעט ביי די פויערים אויף די פעלדער. איר מוטער, וואָס האָט שלעכט גערעדט פויליש, האָט געשפילט די ראַל פון אַ שטומע. אַזוי אַרום האָבן די ביידע פרויען איבערגעלעבט די מלחמה, די העלדישע צילע נייהויז, וואָס האָט אויף אַזאַ זעלטענעם אופן געראַטעוועט זיך און איר מוטער, איז געווען פון די ערשטע יידן אין דעם באַפרייטן לובלין. זי איז שפעטער מיט איר מוטער אוועק קיין דייטשלאַנד, וווּ זי האָט גע-

פארלאשענע שטערן

שפילט יידיש טעאטער. פון דארט זענען זיי אפגעפארן אין די פארייניקטע שטאטן.

דער „חבר וואלף“, דער זעלטן-גוטער מאן און פאטער, דער געטרייער יידישער טעאטער-סאלדאט, דער ליבער, באשיידענער מענטש, האט נישט געהאט דאס מזל איבערצולעבן די מלחמה. ווען עס האבן זיך אנגעהויבן די ערשטע „אויסזידלונגען“, איז ער ארומגעלאפן פון איין ארט צום צווייטן און געזוכט שוין.

ביי איינער פון די דאזיקע „וואנדערונגען“ איז ער אריינגעפאלן אין די רוצחישע הענט און מען האט אים אוועקגעפירט אויפן „אומשלאג-פלאץ“. פון דארט איז שוין אלץ געגאנגען לויטן דייטשישן סדר: וואגאנען. טרעבלינקע. גאז-קאמערן.

אדאם דאגב און סאניא אלטבוים

גאסטינין — דאָס קליינע רואיקע שטעטל מיט די גרויסע סאַסנע-וועלדער, וואָס איז געלעגן נישט ווייט פון גאַמבין, צווישן וואַרשע און לאַדזש — האָט געשמט מיט איר ראַמאַנטישקייט און צוציאונגס-קראַפט. נישט אומזיסט פלעגט דאָרט זומער זיין פול מיט געסט, וואָס פלעגן קומען נישט נאָר פון די אַרומיקע שטעטלעך, נאָר אויך פון די גרויסשטעט וואַרשע און לאַדזש.

שלום אַש האָט אַמאָל געשריבן, אַז „די גאַסטינינער יונגען און די גאַמבינער מוידן פלעגן זיך טרעפן אויף העלפט וועג...“ שלום אַש פלעגט אָפט קומען קיין גאַסטינין אויף פאַרלעזונגען און בינו לבינו זיך אַנזאַפן מיטן גאַסטינינער שטייגער-לעבן. זיין ראַמאַן דער „תהילים-ייד“ איז טאַקע געבויט אויפן לעבן פון גאַסטינינער רבין ר' יחיאל מאיר.

דאָס שטעטל גאַסטינין, וואָס איז, פון איין זייט, געשטאַנען אונטער דער גייסטיקער השפעה פונעם רבין ר' יחיאל מאיר און געפירט אַ שטרענג אַרטאָדאָקסיש לעבן, האָט, פון דער אַנדערער זייט, געלעכצט נאָך וועלטלעכקייט. גאַסטינין האָט געהאַט פאַריינס-קלובן און אַ גרויסע ביב-ליאָטעק, וועלכע פלעגן אָפט אַראַפברענגען אַהין געסט-שרייבער און קול-טור-טוער און בכלל — פירן אַ ברייט-פאַרצווייגטע קולטור-אַרבעט, אין וועלכער ס'איז אַריינגעצויגן געוואָרן די גאַנצע דאָרטיקע יוגנט.

דער באַגאַבטער יידישער קאַמפּאָזיטאָר ישראל גלאַטשטיין האָט אויך געשטאַמט פון גאַסטינין. דאָרט האָט ער אַנגעהויבן אַלס יינגל אין כאָר ביים גאַסטינינער חזן. בעת דער לעצטער מלחמה איז ער געווען זייער טעטיק אין וואַרשעווער געטאָ, וווּ ער האָט אַרגאַניזירט דעם ערשטן

פארלאשענע שטערן

יידישן רעוועלערסן-כאָר. גלאַטשטיין איז אומגעקומען אין איינעם פון די דייטשישע קאָנצענטראַציע-לאַגערס. ווי מאַדנע דאָס זאָל נישט קלינגען, אָבער צו דער גרויסער ייִדישער אויפקלערונגס-און קולטור-אַרבעט אין גאַסטינין האָט אין אַ גרויסער מאָס בייגעטראָגן אַ פּויליש-רעדנדיקער ייִדישער יונגעראַן, וואָס איז געקומען



אַדאַם דאַמב

סאַניאַ אַלטבוים

פון פּלאַצק און כמעט קיין ייִדיש נישט געקענט. דער דאָזיקער יונגער-מאַן — אַדאַם דאַמב האָט ער געהייסן — איז געבוירן געוואָרן אין פּלאַצק ביי אַן אַסימילירטער משפּחה. אַדאַם דאַמבס עלטסטער ברודער, יוליוס, וועלכער האָט אין פּלאַצק געפירט אַ פּאַטאַגראַפישע סטודיע, האָט באַ-שלאָסן צו עפענען אַן אַפּטיילונג אויך אין גאַסטינין. ער האָט איבערגעגעבן די אַנפירונג פון דער סטודיע זיין יונגערן ברודער, אַדאַם.

אדאם דאָמב, זייענדיק יונג און ראַמאַנטיש, האָט ליב געקריגן דאָס שטעטל גאַסטינין און האָט זיך דאָרט באַזעצט. פילנדיק אַ געוואַלטיקן דראַנג צום טעאַטער (ער האָט שוין פריער געשפילט אין פוילישן טעאַטער אין פּלאַצק), האָט ער באַשלאָסן צו גרינדן דאָרט אַ דראַמאַטישן קרייז. די גאַסטינינער יוגנט האָט שוין געהאַט טעאַטער-טראַדיציע. יעקב ווייסליך, איינער פון די פיאַנערן פון די פּראַווינצער דראַמ'קרייזן, האָט שוין פריער אָנגעפירט דאָרט אַ לענגערע צייט מיט דער דאָזיקער אַרבעט. די גאַסטינינער יוגנט האָט זיך גענויטיקט אין אַ שטענדיקן דראַמ'קרייז. דאָמב האָט אָנגעהויבן געשמאַק צו לערנען די יידישע שפּראַך.

אין יאָר 1915 איז ביי דער גאַסטינינער ביבליאָטעק אַרגאַניזירט גע-
וואָרן דער דראַמ'קרייז און אדאָם דאָמב איז געוואָרן דער רעזשיסאָר
און הויפטשפילער פון דער גרופע טעאַטער-ליבהאַבער. די ערשטע פּיע-
סע, וואָס ער האָט מיט זיי אויפגעפירט, איז געווען יעקב גאַרדינס „גאַט,
מענטש און טייוול“, וואָס ער האָט שוין געהאַט געשפילט אין פּלאַצק אויף
פויליש. דאָמב האָט געשפילט „אוריאל מזיק“. ער האָט אויך אויפגעפירט
סטרינדבערגס „פאַטער“, לעאָן קאַברינס „דאַרפס-יונג“, א. דיומאַס „קין“,
טשיריקאָוס „יידן“, גאַרדינס „אומבאַקאַנטער“ א.א.

דאָמב האָט מיט דער גרופע געוואַלט אויך אויפפירן גאַרדינס „שחיטה“
און ער האָט געזאָלט שפילן „ר' צלאַל ראַפּאַפּאַרט“. ער האָט זיך אָבער בשום
אופן נישט געקענט קיין עצה געבן מיט דער עברי. ער האָט פאַרדרייט
די העברעאישע ווערטער און סוף כל סוף געמוזט דערפון רעזיגנירן.
ער איז אָבער געווען אַ גרויסער עקשן און אַ מענטש מיט גרויסע אַמבי-
ציעס. האָט ער אַ סך געאַרבעט איבער זיך, איבער זיין יידיש און אָנגע-
הויבן צו שטודירן די יידישע ליטעראַטור, אין וועלכער ער איז געוואָרן
שטאַרק באַהאַונט. נישט געווען קיין יידיש בוך, וואָס ער זאָל נישט האָבן
געלייענט. דער דאָזיקער עקס-אַסימילאַנט איז געוואָרן אַ הייסער אָנהענג-
ער פון דער יידישער קולטור און פון דער יידישער שפּראַך. אַלס אינטע-
ליגענטער מענטש האָט ער זיך פונקט אַזוי באַצויגן צו זיין טעאַטער-
אַרבעט. דער באַגריף „שונד“ איז אים געווען פרעמד. ער האָט אויפגעפירט
בלויז ליטעראַרישע און ווערטפולע פּיעסעס.

אדאם דאָמב האָט אַ סך בייגעטראָגן צו דער געשטאַלטיקונג פונעם גאַנצן געזעלשאַפטלעכן און קולטורעלן לעבן אין גאַסטינין, וווּ ער איז געווען טעטיק אויף אַלע געביטן. צום טעאָטער האָט ער געהאַט אַן אידע-אליסטישן צוגאַנג. די גאַנצע הכנסה פון די פאַרשטעלונגען זענען געווען



אדאם דאָמב (X) מיטן דראַמאַטישן קרייז אין גאַסטינין

באַשטימט פאַר ווילטעטיקע צוועקן. אינטערעסאַנט איז דאָס, וואָס צו די פאַרשטעלונגען פונעם גאַסטינינער דראַמאַ-קרייז זענען אויך געקומען אַר-טאָדאַקסישע יידן אין קאַפּאָטעס, מיט לאַנגע בערד, — וואָס דאָס אַליין איז שוין געווען אַ דורכברוך אין די גאַסטינינער מנהגים.

אדאם דאָמב האָט מיטן גאַסטינינער דראַמאַ-קרייז אויך אויפגעפירט דוד פינסקיס „גאַברי מיט די פרויען“. גראַד צו יענער צייט האָט אין גאַסטינין פאַרבראַכט אויף זומער-וווינונג די שוישפילערין ראַזאַ שושנה. איר מוטער האָט געשטאַמט פון גאַמבין, וואָס איז געלעגן דריי מייל פון גאַסטינין. היות שושנה האָט געהאַט אַ שטאַרקן סענטימענט פאַר די מקור-מות, פלעגט זי זומער אַהינקומען זיך דאַרט אַפרוען. דאָמב האָט אויסגע-נוצט די געלעגנהייט און זי פאַרבעטן צו שפילן אין פינסקיס פיעסע די הויפטראַל.

יאנאס טורקאו

דער דראַמ־קרייז פון גאַסטינין פלעגט אויך אַפט אַרויספאַרן מיט די פאַרשטעלונגען קיין גאַמבין, קוטנע, פלאַצק און אומעטום איז די גרופע טעאַטער-ליבהאַבער אויפגענומען געוואָרן מיט דער גרעסטער וואַרעמקייט.

אייער פון די בויער און אַקטיווסטע מיטאַרבעטער פונעם גאַסטיני-נער דראַמ־קרייז שמואל קעלער האָט מיר איבערגעגעבן, אַז ווען די גרופע האָט זיך אַמאַל געגרייט אויפצופירן שלום אַשס „מיטן שטראַם“, איז מען געבליבן שטיין פאַר אַ שווערן פּראַבלעם: וווּ נעמט מען אַ שטריימל פאַרן רב, און ווער וועט עס אין דעם קליינעם שטעטל אויסבאַרגן אַ שטריימל. וועגן דעם האָט זיך דערוואַסט די גאַסטינינער שרהלע פייניזיל-בער, — אַ ראַמאַנטיש מיידל, וואָס האָט געוואַלט ליב געהאַט יידיש טעאַטער. שרהלע פייניזילבער, די טאַכטער פון איינעם פון די אַנגעזע-ענסטע חסידישע משפחות אין גאַסטינין, וואָס פלעגט ממש מיטלעבן מיט יעדער פאַרשטעלונג, האָט באַשלאָסן צו ראַטעווען די סיטואַציע. אירס אַ שוואַגער, אַ מאַנאָפאַטור-סוחר אין גאַסטינין, וואָס האָט געהאַט היתר אויף רבנות, האָט אויך געהאַט אַ שיינן שטריימל. האָט שרהלע פייניזילבער נישט לאַנג געטראַכט און ביינאַכט, ווען די משפחה איז שוין געשמאַק גע-שלאָפן, האָט זי אַרויסגעגנבעט דאָס שטריימל און אויף אַ שטריקל עס אַראַפגעלאָזט דורכן פענצטער. אונטן האָט שוין געוואַרט אַ מיטגליד פונעם דראַמ־קרייז און עס אויפגעבונדן. דאָס שטריימל האָט „געשפילט“ טעאַ-טער. דער עפיואַד איז שפעטער געוואָרן דאָס געשפרעך פונעם טאַג.

די דאָזיקע טאַט איז כאַראַקטעריסטיש פאַר די אַלע ווונדערבאַרע שרהלעך פון די קליינע שטעטלעך, וואָס זענען אַזוי געווען צוגעבונדן און ליב געהאַט טעאַטער, און אויף זייער שטייגער מיטגעהאַלפן ביי דער געשטאַלטיקונג און פאַרשטאַרקונג פון טעאַטער און פון אַלע צווייגן פון דער יידישער קולטור אויף דער פּראַווינק.

נאָך אַ פאַר יאָר שיינער און נוצלעכער אַרבעט איז אַדאַם דאַמב גע-קומען פון גאַסטינין קיין וואַרשע און אין אַ צייט אַרום — אַנגאַזשירט געוואָרן אין אסתר רחל קאַמינסקיס דראַמאַטישן טעאַטער. פון דעמאָלט אַן דאַטירט זיך דאַמבס פּראַפעסיאָנעלע אַקטיאָרישע טעטיקייט. אַפילו זיי-ענדיק שוין אַ פּראַפעסיאָנעלער אַקטיאָר, פלעגט ער פון צייט צו צייט

פארלאשענע שטערן

קומען קיין גאסטינין און ארויסהעלפן דעם דראַמא־קרייז, וועלכן ער האָט געגרינדעט און צו וועלכן ער איז געווען אזוי צוגעבונדן.

מיר איז אויסגעקומען צו אַרבעטן מיט אַדאַם דאַמבן אייניקע יאָר און איך האָב געהאַט די מעגלעכקייט נאַכצופאַלגן זיין אַנטוויקלונג ביים טעאַטער, ביזן סוף פון דער לעצטער מלחמה (יאָר 1939). דאַמב איז שוויש־פילעריש געוואַקסן פון יאָר צו יאָר און לסוף — פאַרנומען גאָר אַן אַנגעזעענעם אַרט אינעם ייִדישן טעאַטער.

אַדאַם דאַמב האָט געהאַט אַ גלענצנדיקע רעפרעזענטאַטיווע פיגור, כאַטש — פון מיטלוווקס, אַן אויסדריקלעך פנים, אַ ווונדערבאַרע דיקציע, אַ פּרעכטיק־קלינגענדיקע שטים, אַבער זינגען האָט ער נישט געקענט. ער האָט נישט געהאַט קיין אויער פאַר מוזיק, ווען עס איז אים אויסגע־קומען צו זינגען, האָט ער קיינמאַל נישט געקענט טרעפן אין טאָן... עס איז אים אויך שווער אַנגעקומען צו לערנען אַ ראַל, אַבער צום שבת מוז מען צוגעבן, אַז ער האָט טאָג און נאַכט געלערנט אַ ראַל און זי סוף כל סוף באַהערשט.

דאַמב האָט געשאפן אַ ריי גלענצנדיקע, אומפאַרגעסלעכע בינע־לייסטונגען, ווי, למשל, אין אַנדרעיעווס „7 געהאַנגענע“, מענדעלע מוכר ספּרימס „פּריזיוו“ (ר' יוחנצע), שלמה עטינגערס „סערקעלע“ (ר' משה דאַנציגער), דוד פּינסקיס „אוצר“ (יודקע), וויקטאָר הוגאַס „גלאַקן־ציער פון נאַט־דאַם“ (אַלטער ציגיינער), ראַמען ראַלאַנס „וועלף“ (קענע), יהושע פּערלעס „בייע מענטשן“, יעזשי טעפּאַס „פּריילין דאַק־טער“, מאַקס באַומאַנס „גליקל האַמעלן“, משה בראַדערזאָנס באַאַרבעטונג פון לאַטיינערס „שרה שיינדל פון יעהופּעץ“ און אַ סך אַנדערע, אין וועל־כע ער איז דערגאַנגען צו אַ הויכער מדרגה.

אַדאַם דאַמב איז געווען אַ גרויסער פּעדאַגאָג. אַלעמאַל עלעגאַנט, ציכ־טיק אַנגעטון, לויט דער נייעסטער מאַדע, באַזעסן גוטע מאַנירן און זיך געהאַלטן ווי אַן אמתער אַריסטאָקראַט. תמיד געווען אַ צעשמייכלטער; גע־האַט אַ גרויסן חוש פאַר הומאָר. ער האָט געהאַט אַ סך פּריינט, וועלכע האָבן אים אַפילו מוחל געווען דאַס, וואָס ער פלעגט אַפט מגזם זיין ביים דערציילן פאַרשיידענע מעשיות...

יאַרנלאַנג האָט ער געאַרבעט מיטן „וויקט“ און דורכגעמאַכט דעם טורנע איבער פּוילן און רומעניע. ער האָט אויך געשפּילט אין ווין, קאָוונע און אין די לעצטע יאָרן — אין דער טרופּע פון אידאָ קאַמינסקי.

סאַניאַ אַלטבוים, זיין פּרוי, האָט געשטאַמט פון גראָדנע און איז גע- ווען אַ ביז-גאָר טאַלאַנטירטע שווישפּילערין. אַ געבילדעטער מענטש און אַ גרויסע חכמת. דערצו איז זי געווען זייער שיין, באַחנט, צאַרט און פּשוט. טעאַטער האָט זי ליב געהאַט מיט אַלע פיבערן פון איר פּינפּילנדי- קער נשמה. סאַניאַ אַלטבוים — איר ריכטיקער נאַמען איז געווען סטאַ- ראָדוב — איז געווען אַ לערערין אין גראָדנע. פאַרן איבערגיין אין יידישן טעאַטער האָט זי אַנטיילגענומען אין די רוסיש-אַמאַטאַרישע פאַרשטעלונג- גען און תּמיד געשטרעבט צו ווערן אַ שווישפּילערין. איר ציל איז דער- גרייכט געוואָרן ווען אסתר רחל קאַמינסקי האָט אין יאָר 1923 אָרגאַניז- זירט דעם דראַמאַטישן אַנסאַמבל אין ווילנע, וואָס איז געווען דער שפּע- טערדיקער פּונדאַמענט פון אידאָ קאַמינסקיס און זיגמונט טורקאָוו „וויקט“ (וואַרשעווער יידישער קונסט-טעאַטער). סאַניאַ שוועסטער — גאַלאַ סטאַראָדוב, איז אויך געווען אַ יידישע שווישפּילערין.

סאַניאַ אַלטבוים איז געווען זייער רעפּרעזענטאַטיוו, געהאַט אַ פּינעם נאַטירלעכן טאַן און געווירקט אוממיטלבאַר מיט איר אַרט שפּילן און ערנסטער באַציאונג צו איר טעאַטער-שליחות. שוין אין אירע ערשטע ראָלן, וואָס זי האָט באַקומען אין אַסטראָווסקיס „אומשולדיק שולדיק“, און דערנאָך — אין אַנדרעיעווס „7 געהאַנגענע“, האָט זי זיך שטאַרק אויסגעצייכנט. זי האָט געשאַפּן אַ גאַנצע גאַלעריע ווונדערבאַרע געשטאַלטן, ווי אין עטינגערס „סערקעלע“ (פּריידע אַלטע), גאַלדפּאַדנס „ביידע קוני לעמל“ (דעם שדכנס טאַכטער ליבעלע), שלום עליכמס „טוביה דער מיל- כיקער“ (ציטל), נאָך אסתר רחל קאַמינסקיס טויט האָט זי איבערגענומען אין „טוביה דער מילכיקער“ די ראָל פון דער „מאַמע גאַלדע“, אין וועל- כער זי האָט זיך אויסגעצייכנט. און נאָך און נאָך ראָלן.

סאַניאַ אַלטבוים, וועלכע האָט פאַרנומען אַ בכבודיקן אַרט אינעם יידישן טעאַטער, האָט צוזאַמען מיט איר מאַן אַדאַם דאַמב, דורכגעמאַכט דעם גרויסן טורנע פון „וויקט“ איבער פּוילן און רומעניע. זי האָט אויך

געשפילט אין ליטע, לעטלאַנד און אין די לעצטע יאָרן — אין אַנסאַמבל פון אידאָ קאַמינסקי.

ווען די מלחמה איז אויסגעבראָכן האָט זיך סאַניאַ אַלטבוים, צוזאַמען מיט איר מאָן אַדאַם דאַמב און זייער ווונדערשיינער, ביז-גאָר געראַטע-נער טאַכטער ליזאַ, געפונען אין לעמבערג און געאַרבעט דאָרט אינעם



סאַניאַ אַלטבוים אין אַנדריעווס „7 געהאַנגענע“ און ד״ר שלמה עטינגערס „סערקלע“ — צוויי אויפפירונגען פון זיגמונט טורקאָוו אין וואַרשעווער „צענטראַל-טעאַטער“.

ידישן מלוכה-טעאַטער. זייער 12-יאָריק טעכטערל ליזאַ האָט אַרויסגע-וויון נישט-דורכשניטלעכע דראַמאַטישע ביגע-פעאיקייטן. נישט געקוקט אויף איר יונגן עלטער האָט מען זי אַריינגענומען אין דער לעמבערגער טעאַטער-שול און מ'האַט געלייגט אויף איר גאָר גרויסע האַפענונגען.

ווען די דייטשן האָבן פאַרנומען לעמבערג, איז אַדאַם דאַמב געווען מיט דער צווייטער העלפט טרופע פונעם מלוכה-טעאַטער אין ראָווע. ער האָט שוין נישט באַוויזן צוריקצוקומען צו זיין פרוי און טאַכטער. סאַניאַ אַלטבוים האָט מיט איר פּרעכטיק טעכטערל ליזאַ דורכגעמאַכט אַלע שבעה מדורי גיהנום בעת דער נאַצישער אַקופאַציע. זיי זענען געווען

יאנאס טורקאוו

אין געטאָ און בעת די „אַקציעס“, ווען מ'האַט גענומען יידן צו די „באָ-רימטע“ לעמבערגער „פּיאַסקעס“, זענען זיי אומגעבראַכט געוואָרן. ביידע — סיי סאַניאַ, סיי ליזאַ — האָבן נישט געהאַט קיין ייִדישן אויסזען: געווען עכט-סלאַווישע טיפּן, מיט פאַרריסענע רוסישע נעזלעך. זיי האָבן געהאַט אַלע שאַנסן זיך צו ראַטעווען אַלס מכלומרשטע קריסטינס, ווען זיי וואָלטן אַוועק אין אַן אַנדערער שטאַט, וווּ קיינער האָט זיי נישט געקענט. האָבן זיי אָבער געהערט צו דער מערהייט אומגעבראַכטע יידן, וואָס האָבן נישט געגלויבט אין דער מעגלעכקייט פון אַ פיזישער אויס-ראַטונג פון אַ גאַנץ פּאָלק.

אַדאַם דאַמב, וועלכער איז פון ראַוונע אַוועק, מיט דער טרופּע פונעם געוועזענעם לעמבערגער ייִדישן מלוכה-טעאַטער, קיין רוסלאַנד, איז לסוף מגולגל געוואָרן, אין יאָר 1943, קיין אַסטראַכאַן, וווּ ער האָט געשפּילט רוסיש טעאַטער.

די צעשיידונג מיט זיין הייסגעליבטער פרוי און טעכטערל האָט אים ממש אויפגעגעסן לעבעדיקערהייט. אַ זעלטענע ליבשאַפט און האַרמאָניע האָט געהערשט אין דער דאָזיקער משפּחה. דער פעסט-געבויטער, פיזיש-געזונטער אַדאַם דאַמב האָט באַקומען אַ האַרץ-קראַנקייט און ווען ס'איז צו אים דערגאַנגען די ידיעה וועגן אומקום פון זיינע גאַענטסטע און טייערסטע, האָט ער פאַרענדיקט זיין לעבן מיט אַ האַרץ-אַטאַק. מיט דעם האָט זיך פאַרענדיקט דאָס שיינע, אָבער צו קורצע קאַפיטל פון דער משפּחה אַדאַם, סאַניאַ און דער פּיל-צוזאַגנדיקער ליזאַ דאַמב.

באריס טורגעל

אין דער גאלעריע „מענטשן ארום טעאטער“ האָט באַריס טורגעל פאַרנומען איינע פון די ערשטע פּלעצער. דער דאָזיקער טעאטער-פּאַנאַטי-קער איז שטאַרק באַעוולהט געוואָרן פונעם גורל. פון זיינע פריסטע יוגנט-יאָרן אָן האָט באַריס טורגעל געשטרעבט צו ווערן אַן אַקטיאָר און צו קענען זיך אויסלעבן אויף אַן אופן, וואָס איז אים געווען נאָענט צום האַרצן און וועגן וועלכן ער האָט געחלומט.

איז אים באַשערט געווען צו זיין גאָר אַן אַפטייקער. די בענקשאַפט נאָך דער שיינער קונסט איז אים אָבער נאָכגעגאַנגען זיין גאַנץ לעבן. אַפילו אין דער אַפטייק, ווו ער האָט אַרויסגעגעבן די רפואות, האָט ער געהאַלטן „מאַנאַלאָגן“ צו זיינע קליענטן און ליב געהאַט, אַז אַלע אַנוועזנ-דיקע אין דער אַפטייק זאָלן זיך אַרום אים פאַרזאַמלען און אויסהערן זיינע טיראַדן. דעמאָלט האָט ער מסתמא געהאַט דאָס געפיל, אַז ער, באַריס טורגעל, שטייט אויף דער בינע און האַלט אין שפּאַנונג דעם גאַנצן צו-שויער-זאַל...

באַריס טורגעל איז געבוירן געוואָרן אין דעם קליינעם שטעטעלע נאַוואַ-סויענציאָן, וואָס האָט אַרויסגעגעבן אַ גרויסע אינטעליגענץ. ווען ער האָט אָנגעהויבן צו לערנען אין ווילנער גימנאַזיע, האָט דער שטענדיק-פאַרמאַכטער אין זיך, פיינפילנדיקער באַריס, דערזען פאַר זיך אַ גייע וועלט, וואָס האָט אַנטשפּראַכן זיינע געפילן; אַ וועלט, נאָך וועלכער ער האָט געבענקט און געחלומט: טעאטער! ער איז געוואָרן אַן אַפּטער באַ-זוכער פונעם ווילנער שטאַט-טעאטער, ווו עס האָבן צו יענער צייט, ביים סוף פון 19טן יאָרהונדערט, געשפּילט די גרעסטע רוסישע בינע-קינסט-

יאנאס טורקאוו

לער, ווי וויער אַ קאַמיסאַזשעווסקאַיאַ סאַווינאַ, קאַטשאַלאַוו, בראַוויטש, אַר-
לעניעוו, דאַבראַוואַלסקי, בלומענטאַל-טאַמאַרין א"א. דאָס איז געווען דער
בלי-פּעריאָד פונעם רוסישן טעאַטער. די רוסישע רעגירונג האָט סובסי-
דירט דאָס רוסישע טעאַטער און געגעבן אים אַלע מעגלעכקייטן פון בריי-
טער אַנטוויקלונג. איז דען אַ חידוש, אַז די יידישע יוגנט און אינטעליגענץ
האַבן געשטראַמט אין רוסישן שטאַט-טעאַטער, וואָס האָט געקענט אימפּאַ-
גירן מיט זיין הויכער טעאַטער-קולטור. וועגן יעדער אויפפירונג, וועגן
יעדן אַקטיאָר, האָט מען וואַכן-לאַנג דיסקוטירט. דאָס איז געווען אַ רע-
פּערטואַר-טעאַטער, וווּ מען האָט געשפּילט דעם גאַנצן קלאַסישן רעפּער-
טואַר פון די באַגאַבסטע רוסישע און אויסלענדישע דראַמאַטורגן. די
ווילנער יידישע טעאַטער-ליבהאַבער פלעגן נישט דורכלאָזן קיין איין
פּרעמיערע פונעם דאָזיקן טעאַטער. מען פלעגט שפּאַרן אַ גראַשן צו אַ
גראַשן, כדי צו האָבן אויף אַ טעאַטער-בילעט.

באַריס טורגעל, דעמאַלט נאָך אַ שילער פון דער ווילנער גימנאַזיע,
איז אויך געווען איינער פון די "קנאים" פון רוסישן טעאַטער. אַהיימקומענ-
דיק פון דאַרט, האָט ער נאַכקאַפּירט זיינע באַליבטע אַקטיאָרן און ביסלעכ-
ווייז האָט ער זיך אַזוי אַריינגעצויגן אין טעאַטער-שפּיל, אַז ער האָט באַ-
שלאָסן צוצוטרעטן צו אַ ליבהאַבער-קרייז, וווּ ער האָט געהאַט אַ מעגלעכ-
קייט זיך שווישפּילעריש אויסצולעבן. נאָכן פאַרענדיקן די ווילנער גימנאַ-
זיע, איז ער אַוועקגעפאַרן קיין פעטערבורג און אַנגעקומען אינעם דאַר-
טיקן אוניווערסיטעט, וווּ ער האָט שטודירט פאַרמאַציע. צו דער זעלביקער
צייט איז ער אַריינגעטראָטן אין דער פעטערבורגער טעאַטער-שול, וועלכע
ער האָט געענדיקט צוזאַמען מיט אברהם מאַרעווסקי, זיין ווילנער פריינט
און חבר.

ווי באַריס טורגעל האָט מיר אַמאַל איבערגעגעבן, האָט ער צוליב
דער אַנטיסעמיטישער שטימונג, וואָס עס האָט געהערשט אין רוסלאַנד, באַ-
שלאָסן נישט צו גיין צום רוסישן טעאַטער, נאָר ווידמען זיך זיין נייעם
באַרוף: פאַרמאַציע. אַזוי ווי ער האָט געענדיקט דעם אוניווערסיטעט אַלס
פּראַוויזאָר-פאַרמאַציע, האָט ער, צוריקקומענדיק קיין ווילנע, אָפּגעקויפט
די דאַרטיקע פּאַפּולערע אַפטייק פון שירווינט, אויף דער דייטשישער גאַס,
נעבן גיטקע טויבעס זאַולעק. אין ווילנע זענען נישט געווען מער ווי דריי

פארלאשענע שטערן

יידישע אפטייקן, אלע איבעריקע — האבן געהערט צו פאליאקן און ליטווינער.

„שירווינטס אפטייק“ איז אבער געווען די גרעסטע און זיך געשטיצט כמעט אויסשליסלעך אויף יידישע קליענטור. טורגעל, וועלכער איז געווען א הייסער, נאציאנאלער ייד, האָט געהאַלטן ביי זיך נאָר יידישע אַנגע-שטעלטע, צווישן וועלכע עס האָבן זיך געפונען: דער פאַרזיצער פון וויל-נער פאַרמאַצעווטן-פאַרין, מיראַן צוקערזיס, — אַן אַנגעזעענער בונדי-שער טוער, ווי אויך קולביס — פון אַן אַנגעזעענער ווילנער משפּחה. ביי טורגעלן אין אפטייק האָט מען גערעדט אַ זאַפטיקן יידיש. טורגעל איז, אַ דאַנק זיין פריינטלעכקייט און פשטות, געוואָרן זייער פאַפולער אין שטאַט. ער איז נישט געווען קיין באַרייסער, ווי די אַנדערע אפטייקער. ער האָט זיך מיט יעדן קראַנקן פאַראינטערעסירט און אפּטמאַל אפילו געעצהט נישט צו פטרן קיין געלט אויף רפואות, אויב ער האָט איינגע-זען, אַז מען קען זיך אָן דעם באַגיין.

פירנדיק זיין אפטייק, האָט טורגעל אַבער נישט פאַרגעסן זיינע „יוגנט-זינד“: זיין הייסע ליבשאפט צום טעאַטער און בפרט צום יידישן טעאַטער. נישט האָבנדיק אַליין די מעגלעכקייט צו זיין ביים טעאַטער, האָט ער געשטרעבט מיט אַלע כוחות צו דערהויבן דאָס יידישע טעאַטער צו דער זעלביקער הויכער מדרגה ווי דאָס רוסישע טעאַטער. ער האָט אַנטיילגענומען אין אַלע אימפרעזעס, וואָס זענען געווען פאַרבונדן מיט טעאַטער און קונסט.

ווען עס האָט זיך געשאפן אין ווילנע די טעאַטער-געזעלשאַפט, איז טורגעל געווען איינער פון אירע אַקטיווסטע טוער און קעמפער פאַר אַ בע-סערן יידישן טעאַטער. ווילנע איז טאַקע, אַ דאַנק די דאָזיקע אידעאָליס-טישע טעאַטער-פריינט, געוואָרן דער צענטער ווו עס האָבן זיך גרופירט די בעסטע יידישע שוישפילערס און ווו עס זענען געמאַכט געוואָרן אַ גאַנ-צע ריי ערנסטע טעאַטער-פרוון.

באַריס טורגעל איז געווען דער פאַרבינדונגס-מענטש צווישן דער טע-אַטער-געזעלשאַפט און די אַקטיאָרן. ער האָט זיך אויך אינטערעסירט מיט זייער לעבן און זיי געהאַלפן מיט ראַט און טאַט. ער איז געווען אַן אויסגע-

שפראַכענער און איבערגעגעבענער פריינט פונעם יידישן אַקטיאָר און יידישן קינסטלער.

טורגעל איז אויך געווען אַ מיטגליד פון דער ווילנער יידישער קונסט־געזעלשאַפט, וועמעס פּאַרזיצער איז געווען דער באַקאַנטער ד״ר דוד יעדוואַבניק, ווי אויך — אַ מיטגליד פונעם יידישן מוזיקאַלישן אינ־סטיטוט.

די לעצטע יאָרן פאַרן צווייטן וועלט־קריג האָבן די געשעפטן ביי אים אין אַפטייק אָנגעהויבן צו גיין מיט דער פוטער אַראָפּ. טיילווייז האָט דערצו גורם געווען דער שרעקלעכער עקאָנאָמישער קריזיס, וואָס האָט צו יענער צייט געהערשט אין ווילנע. אָבער פון מיינע פּערזענלעכע אַבסערוואַציעס בין איך אָבער געקומען צו דער איבערצייגונג, אַז זיינע געשעפטן זענען אַוועק שלעכט, ווייל מען האָט אים פון אַלע זייטן צו פיל אויסגענוצט. ווען עמעצער האָט זיך באַקלאַגט, אַז ער האָט נישט צו באַצאלן פאַר אַ באַשטעלטער רפואה, האָט ער עס געקענט אַוועקגעבן אונטערן קאַסטן־פרייז. אָדער — אינגאַנצן אומזיסט. דאָס איז געווען אַ קרישטאַל־ריינער מענטש מיט אַ זעלטן גוטן כאַראַקטער. ער האָט מיט יעדן איינעם מיט־געפילט און ווי ווייט מעגלעך אַרויסגעהאַלפן. נישט געווען קיין שבת אָדער יום־טוב, ער זאָל נישט פאַרבעטן צו זיך אַהיים געסט־קינסטלער און זיי נישט אויפנעמען מיטן שענסטן און בעסטן.

טורגעל האָט, ביי זיין שטענדיקער ערנסטקייט, געהאַט אַ גרויסן חוש פאַר הומאַר און ער האָט באַזעסן הומאַריסטישן טאַלאַנט. מיט אַ סך קאָמישן אויסדרוק פלעגט ער ליב האָבן צו דערמאָנען די פּרעדיקע יאָרן פון די „ליוביטעלעך“, ווי די יידן פון אַ גאַנץ יאָר פלעגן רופן און אַפּחזקן פון די ליבהאַבער־קרייזלעך, וואָס האָבן געשפילט יידיש טעאַטער.

ווען אַ יידישער אַקטיאָר פלעגט פאַרבייגיין די דייטשישע גאַס אין ווילנע, פלעגט ער אַלעמאַל אַפטרעטן ביי טורגעלן אין אַפטייק. וויפל מענטשן עס זאָלן דאָרט נישט האָבן געווען, פלעגט ער אַלץ איבערלאָזן און זיך מיט אים פאַרמאַכן אין זיין חדר־מיוחד און דערציילן וועגן זיינע טעאַטער־פלענער, וועגן רעפּערטואַר און וועגן דער דראַמאַטישער שול. איך בין זיכער, אַז ער פלעגט פאַרברענגען שלאַפּלאַזע נעכט און אַלץ בויען

פארלאשענע שטערן

פלענער ווי אזוי צו פארבעסערן, צו שטארקן די עקזיסטענץ פונעם יידישן טעאטער.

טורגעל איז געווען זייער א באשיידענער, רואיקער און הארציקער מענטש. ער פלעגט תמיד רעדן געלאסן, שטיל און ערנסט, ווי ער וואלט אייך געהאט איבערצוגעבן עפעס א גרויסן סוד. זייענדיק א מיטגליד, און אן אנפירנדיקער מיטגליד, פון דער טעאטער-געזעלשאפט, פלעגט ער קיינמאל נישט אויסנוצן זיין פריווילעגיע און גיין אין טעאטער אן א בילעט. ווען איך האב אים אמאל געזאגט: — באריס, דו גיסט אוועק דיין צייט און ארבעט פארן טעאטער, מעג דאס טעאטער דיר געבן אן אומ-זיסטן בילעט... — טורגעל האט זיך פון אזא באמערקונג געפילט געטראפן. ער האט, ווי זיין שטייגער איז געווען, ערנסט געענטפערט:

— אויב מיר, טעאטער-פריינט, וועלן גיין אן בילעטן אין טעאטער, פון וואנען וועט איר, אקטיארן, קענען מאכן א לעבן?!

ווען איך שרייב די דאזיקע שורות, שטייט פאר מיר ווי א לעבעדיקע די געשטאלט פון דעם איינציקארטיקן טעאטער-פריינט, וואס האט געהאט אזא ערלעכן און נישט פערזענלעכן צוגאנג, וועלכן מען טרעפט איצט אזוי ווייניק.

מיין טייערער פריינט באריס טורגעל האט די לעצטע יארן פון זיין לעבן געשטרעבט צו זען א יידיש קונסט-טעאטער אין ווילנע, אין אן אייגענעם בנין. דאס איז געווען זיין אידעע, ארום וועלכער ער האט אומ-דערמידלעך געארבעט צוזאמען מיט די אלע איבעריקע ווילנער טעאטער-פריינט, — די אבראמאווטשעס, די מאצס, אראנאוויטשעס, ראפעס, טע-פערס, רייזענס און די פיל, פיל אנדערע, ער האט עס נישט דערלעבט. פאר זיין פריציטיקן טויט איז אים באשערט געווען צו זיין דער עדות ווי די דייטשישע רוצחים האבן חרוב געמאכט זיין הייס-געליבטע יידישע ווילנע, די שטאט פון זיינע יוגנט-הלומות, פון זיין אויפבלי-פעריאד און פון זיינע שיינע אידעאלן.

צעשע סאָרנא

אינע פון די באַגאַבטסטע שוישפילערינס פון דעם יונגן דור איז, בלי ספק, גע- ווען צעשע סאָרנא (הירש- פעלד). זי איז דערשינען ווי אַ מעטעאָר אויפן ייִדישן טעאַטער-הימל, איז אָבער שנעל פון דאָרט פאַרשווונדן געוואָרן.

איך האָב זיך מיט איר באַקענט אין יאָר 1921, בעת דער גרינדונג פונעם „ייִדישן באַוועגלעכן דראַמאַטישן טע- אַטער“. מען האָט מיר פאָר-



צעשע סאָרנא מיט איר מאַן

געשטעלט אַ שיינע, יונגע, רעפרעזענטאַטיווע פרוי פון מיטלווקס, מיט גרויסע פאַרחלומטע אויגן, וואָס האָבן אַרויסגעשיינט פון אַ קלאַסיש- אויסגעטאַקט פנים, און — אַ קאָפּ מיט קאַשטאַן-רויטע האָר. זי האָט געזאָלט זיין מיין פאַרטנערין אינעם דאָזיקן טעאַטער. צעשע עליאַן האָט זי געהייסן אין פּריוואַט-לעבן, לויטן נאָמען פון איר מאַן.

אין דער טרופע זענען דעמאָלט געווען: צעשע סאָרנא, הדסה העלפ- גאַט, מרים וויידע, האַנקאַ פלאָום, שלום ציקאָרניק-דאָוידאָוו, מ. מילנער, דינער, לעווענטאַל, אַלעק בערמאַן, שעפטעל און חימל פּרענקעל — דער געשעפטס-פירער. מיר האָבן געשפּילט אַ געקליבענעם רעפּערטואַר פּיעסעס

פארלאשענע שטערן

פון שלום עליכם, שלום אַש, ה. ד. נאַמבערג, פּרץ הירשביין, אַסיפ דימאָוו, לעאַן קאַברין, פישל בימקאָ, א. ווייטער, ס. פשיבישעווסקי, ש. אַנ-סקי, טשיריקאָוו א"א.

אונדזער טורנע האָט זיך אָנגעהויבן אין דאַנציג. סאַרנאַ האָט געשפּילט אַלע הויפט־פּרויען־ראָלן און איך בין געווען איר פּאַרטנער. זי איז גע־ווען אַ שוישפּילערין מיט אַלע מעלות: פּרעכטיק שיין פון דער בינע, הויך־טאַלאַנטירט און אַ זעלטן־געזעענער טעמפּעראַמענט. צו דעם אַלעם האָט זי געהאַט זייער אַן ערנסטן צוגאַנג צו דער בינע און צו יעדער ראָל, וואָס זי האָט באַקומען.

איר „נאַטאַשאַ“ אין קאַבריןס „דאַרפּס־יונג“, צי „מייטע“ אין „די פּוסטע קרעטשמע“, צי „רייזל“ אין דער „נבלה“ (ביידע פּיעסעס פון פּרץ הירשביין), זענען געווען גלאַנץ־לייסטונגען, וואָס אַזעלכע געדענק איך נישט זינט די צייטן פון דער ערשטער „ווילנער טרופּע“ מיט דער וויג־דערבאַרער סאַניע עלמית אין די זעלביקע ראָלן. סאַרנאַ איז טאַקע געווען אונטערן איינפלוס פון סאַניע עלמית' אַרט שפּילן. דאַס האָט איר אָבער נישט געשטערט אַרויסצוברענגען אייגענע טענער, וואָס זענען אַ דאַנק איר שטים געווען קרעפטיקער און ממיא געטרייער צו די געשאַ־פענע בינע־געשטאַלטן פון די פּאַלקס־מיידלעך. זי האָט פּאַרמאַגט אַ מע־טאַלענע שטים, מיט וועלכער זי האָט געקענט גוט אָפּערירן און אַזוי אַרום אַרויסברענגען פון די טיף־טראַגישסטע — ביז די ווייך־צאַרסטטע טענער. אונדזערע אויפטריטן אין דאַנציג האָבן נישט געהאַט דעם דער־וואַרטן מאַטעריעלן דערפאַלג. די דאַרטיקע דייטשישע יידן, וואָס האָבן מיט יאָרן שפּעטער, אונטער דער נאַצישער ממשלה, אַליין אַראָפּגעבראַכט און אויסגעהאַלטן אַ יידיש טעאַטער אויף יידיש, האָבן נאָך דעמאָלט נישט אַרויסגעוויזן דעם נויטיקן אינטערעס פאַר יידישע טעאַטער־פּאַרשטעלונג־גען. קיין גרויסע מזרח־איראָפּעאישע יידישע עמיגראַציע איז נאָך צו יענער צייט נישט געווען אין דאַנציג, אַזוי, אַז ס'איז פשוט נישט געווען אויף וועמען זיך אַנצושפּאַרן. מיר האָבן דעמאָלט געשפּילט אינעם גרויסן „קייזער ווילהעלם“ טעאַטער־זאַל פאַר די ליידיקע בענק... און אַרויספּאַרן פון דאַרט האָבן מיר נישט געקענט, ווייל ס'איז פשוט נישט געווען אויף הוצאות. סאַרנאַ האָט געקריגן צוגעשיקט געלט פון איר מאַן. ס'האַט אָבער

נישט געקלעקט פאר דער גאנצער טרופע. איך מוז דאָ, למען האמת, דער-מאָנען, אז דער יידישער שרייבער ד"ר ל. זשיטניצקי, וואָס האָט דעמאָלט געוווינט אין דאָנציג און געאַרבעט אין דאָרטיקן מאָגיסטראַט, האָט אונדז זייער מקרב געווען און נישט איינמאָל אונדז אַרויסגעהאַלפן אין אַן עת צרה. פון דאָנציג — אויפן וועג קיין מזרח-גאַליציע — האָבן מיר געשפּילט אין וואַלאַצלאָוועק, ריפּין, דאָבושיץ, קאַלאָ, קאַנסק, קוטנע, שעדלעץ, לוקאַוו, מעזריטש, ביאַלאָ-פּאָדלאַסקאַ, וווּ אונדזער דערפאַלג איז געווען אויסער-געוויינלעך גרויס. סאַרנאַן האָט מען ממש געטראָגן אויף די הענט. איר נאָמען איז געוואַקסן פון שטאַט צו שטאַט. אין אַזעלכע קליינע שטעטלעך, ווי קאַלאָ, ריפּין, מעזריטש, ביאַלאָ א"א, האָט מען כסדר געמוזט פּראָ-לאַנגירן אונדזערע אויפּטריטן. סאַרנאַן האָט זיך, ווי מען זאָגט אין טעאַ-טער-לשוין, „געקויפט אַ ריזן-נאָמען“.

יאַרנלאַנג נאָך דעם טורנע, ווען מיר איז אויסגעקומען צו פאַרן איבער די אַלע שטעט און שטעטלעך, אין וועלכע איך בין פּריער געווען מיט צעשע סאַרנאַ, האָט מען זיך אומעטום נאָכגעפרעגט אויף איר.

דעם וואַנדער-פּיבער האָט צעשע סאַרנאַ, ווייזט אויס, געירשנט פון איר פּאָטער, וועלכער האָט אויך, הגם אויף אַן אַנדערן אופן, אַרומגעוואָנ-דערט פון איין אַרט צום צווייטן. איר פּאָטער — דער נאָמען פון דער משפּחה איז הירשפעלד — האָט זייער אָפט, צוליב דאָות-פּרנסה, געמוזט וואַנדערן פון שטעטל צו שטעטל, אַנהויבנדיק פון זאַבלודאַווע, איבער וואַ-שילקאַווע, ביאַליסטאַק, סטוטשין — ביז סטאַוויסקי, נעבן לאַמזשע.

דעם בינע-טאַלאַנט האָט זי און איר יינגערער ברודער זלמן הירש-פעלד, לויט אַלע וואַרשיינלעכקייטן, געירשנט פון דער מוטער, וועלכע האָט געהאַט אַ סך פּאַלקס-הומאַר און געקענט שיין דערציילן... דער פּאָטער איז אויך געווען אַ גרויסער חסיד פונעם יידישן טעאַטער.

די הירשפעלדס האָבן געהאַט 4 טעכטער און צוויי זין. צעשע איז געבוירן געוואָרן אין זאַבלודאַווע, ביי ביאַליסטאַק; אין יאָר 1912, נאָכן פּאָטערס טויט (ער איז געשטאַרבן אין קעניגסבערג, פּרייסן, ווהיין ער איז זיך געפאַרן קורירן), האָט זיך די משפּחה פונעם קליינעם שטעטלעלע סטאַוויסקי, וווּ עס איז געבוירן געוואָרן צעשעס יינגערער ברודער זלמן הירשפעלד, אַריבערגעצויגן קיין לאַדזש.

סיי צעשע, סיי זלמן הירשפעלד האָבן נאָך אַלס קינדער אַרויסגעוויזן באַגאַבונג צו דער בינע. ביידע זענען זיי טאַקע געוואָרן שווישפילערס. צעשע האָט, נאָכן פאַרענדיקן די עלעמענטאַר-שול, געלערנט פרי-וואָט ביי אַ לערער. גלייכצייטיק מיט איר אַרבעט אין אַ געשעפט אַלס הוטן-מאַדיסטקע, האָט זי געלערנט טעאַטער-שפיל ביים דייטש-יידישן רעזשיסאָר איזידאָר לעווי. אירע ערשטע טעאַטער-טריט האָט צעשע סאַרנאַ געשטעלט בעת דער ערשטער וועלט-מלחמה אין דעם לאַדזשער פאַריין „דראַמע און מוזיק“. דאָרט האָבן, צווישן אַנדערע, מיטגעשפילט הערץ גראַסבאַרד, זלמן זילבערצווייג, יאַסעלעוויטש, גורעוויטש און די שוועס-טער פונעם אַקטיאָר שמחה נאַטאַן.

דערנאָך איז זי אַריבער אין קאַמפּאַניעיעצס טרופע, וווּ זי האָט גע-שפילט בלוז און די דראַמאַטישע אויפפירונגען. פון לאַדזש איז סאַרנאַ אַנגאַזשירט געוואָרן קיין גאַליציע, וווּ זי האָט געשפילט אין די טרופעס פון קאַרל עבעל, גלימער, איצקאוויטש, האָרט א"א, ביז זי איז אַנגאַזשירט געוואָרן אינעם ניי-געשאַפּענעם יידישן דראַמאַטישן „באַוועגלעכן טעאַטער“.

אונטערן דרוק פון איר מאַן האָט זי, נאָך אַ לאַנגן אינערלעכן קאַמף, פאַרלאָזט די בינע, הגם פון צייט צו צייט האָט זי נאָך געשפילט פראַפע-סיאַנעל טעאַטער; אַ קורצע צייט ביי מיר, אין קראַקעווער יידישן געזעל-שאַפטלעכן טעאַטער; שפעטער, צוזאַמען מיט איר מאַן, וועלכער האָט אויך געהאַט סצענישע פעאַיקייטן, אין ווילנע. אין יאָר 1930 האָט זי נאָך געשפילט אין מיין טרופע אין לובלין און פון דאָרט — מיטגעמאַכט דעם טורנע איבער וואַלין, וווּ מיר האָבן געשפילט ד"ר ציפורס „אויפ-שטאַנד“. זי האָט זיך שטאַרק אויסגעצייכנט אין דער ראַל פון „מאַגדאַ“. די טרופע איז דעמאָלט באַשטאַנען פון סאַרנאַ, רות קאַליש, לידיאַ ליס (ביידע אומגעקומען בעת דער נאַצישער אַקופאַציע), דוד שערמאַן, לייב לערנער, לעווענשטיין, יוסף פאַסמאַניק, יצחק זיגער, עליאַן און דעם שרייב-בער פון די דאָזיקע שורות.

מיט דעם טורנע האָט די ביז-גאָר באַגאַבטע שווישפילערין צעשע סאַרנאַ פאַקטיש פאַרענדיקט איר קאַריערע אַלס פראַפעסיאָנעלע שוויש-פילערין. זי האָט זיך אויף שטענדיק באַזעצט אין איר מאַנס היימשטאַט ריישע און דאָרט אויפגעטראָטן אינעם דראַמ'קרייז „די בינע“, וואָס

יאנאס טורקאוו

האָט אַראָפּגעבראַכט אַהין פּראָפּעסיאָנעלע אַקטיאָרן אויפצופירן מיט זיי פאַרשיידענע פּיעסעס.

די לעצטע יאָרן פאַרן קריג איז סאַרנאַ געוואָרן רעזשיסאָרין פונעם ריישער דראַמאַטישן קרייז און אויפגעפירט אינעם גרויסן זאַל פונעם "ידישן שפּיטאַל דעם" אויפשטאַנד" פון ד"ר ציפור און אַנדערע פּיעסן. זי האָט אויך איינגעשטעלט אייניקע רעווייעס.

ווי עס האָט מיר איבערגעגעבן אַ לעבנגעבליבענער מיטגליד פון דער ריישער "בינע", שלמה ווידער, האָט סאַרנאַ אַרויסגעוויזן פּינע רעזשי-פּעאיקיטן און יעדע אויפפירונג אירע איז געווען אַ דערפרישונג אין שטאַט. אירע אויפפירונגען האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט קולטור און גע-שמאַק. זי האָט אויך מיטגעשפּילט מיטן דראַמאַטישן קרייז. דאָס האָט גע-דויערט אזוי לאַנג, ביז עס איז אויסגעבראַכן די לעצטע מלחמה-זאָויערוכע און די שיינע אַרבעט, מיט וועלכער זי האָט אָנגעפירט. איז איבערגעריסן געוואָרן. איר מאַן, עליאַן, איז אַנטלאָפן קיין רוסלאַנד, פון וואָנען ער האָט זיך געראַטעוועט קיין ישראל. צעשע איז פאַרבליבן ביי די דייטשן און דורכגעמאַכט דעם גאַנצן גרויל פון דער נאַצישער אַקופאַציע.

אין יאָר 1942 האָט איר ברודער זלמן הירשפעלד דערהאַלטן אין בוענאַס-איירעס אַ קאַרטל פון איר, פון ריישער געטאַ. זי האָט געבעטן אַ שפּייז-פּעקל. דאָס איז געווען די לעצטע ידיעה פון איר.

פון דער גאַנצער הירשפעלד-משפּחה האָבן זיך געראַטעוועט אירע צוויי ברידער, איינער זאב געפינט זיך אין ישראל און דער שווישפּילער זלמן הירשפעלד, וועלכער איז נאָך פאַר דער מלחמה אַוועק צוזאַמען מיט זיין פרוי, דער שווישפּילערין אסתר ראָפּעל (פון דער באַקאַנטער טעאַ-טער-משפּחה), קיין בוענאַס-איירעס, און — די יינגערע שוועסטער פעליאַ, וואָס איז פון לאַדזשער געטאַ אַוועקגעשיקט געוואָרן קיין אַשוויענשטיים און על פי נס זיך געראַטעוועט (איצט איז זי אין ישראל).

צעשע סאַרנאַ, מיין ערשטער בינע-פאַרטנערין און מיין טייערער האַרציקער קאַלעגין, איז ליידער נישט באַשערט געווען צו דערלעבן די באַפרייאונג. זי האָט געטיילט דעם גורל פון כמעט אַלע יידן פון ריישער געטאַ. זי איז אומגעבראַכט געוואָרן פון די דייטשישע תּלנינים.

זישע קאץ

זישע קאץ האָט געהערט צו די אַזוי גערופענע מלחמה-אַקטיאָרן. דאָס זענען געווען די אַקטיאָרן, וואָס האָבן אָנגעהויבן צו שפּילן פּראָפּע-סיאָנעל טעאָטער בעת דער ער-שטער וועלט-מלחמה.

אַ דאַרער יונגערמאַן מיט אַן איבערגעשראַקן פנים און לאַנגן האַלדז, פון וועלכן עס האָט אַרויס-געשטאַרט אַ ביינדל ווי אַ קנאַפּ, מיט אַ כאַראַקטעריסטיש גענגל, האָט געשפּילט אַ געוויסע ראָל אין ייִדישן טעאָטער אין פּוילן. באַזיצנדיק אַ שיינע שטים צו זינגען, האָט ער גאַר גיך געמאַכט אַ קאַריערע אין דער ייִדישער אָפּערעטע. נישט האַבנדיק קיין אויסערלעכע מיטלען פאַר אַ געזאַנג-ליבהאַבער, איז ער גיך געוואָרן אַ פּאַט-קאָמיקער. ער האָט אויך אַ צייט לאַנג געשפּילט אין דער דראַמע. אין יאָר 1915 —



זישע קאץ אלס „געשמייסטענער“ אין לייזויקס „הירש לעקערט“

אין קאָמינסקיס טעאָטער, אין שילערס „רויבער“ און אין אַנדערע ערנסטע פּיעסעס. צוליב זיין אויסערלעכקייט האָט ער זיך זייער צוגעפּאַסט צו

אזעלכע ראָלן, ווי „שמואל יאָסל“ אין גאַרדינס „שחיטה“. אינדערצייט ווען דער פּאָטענטירטער „שמואל יאָסל“ — שלמה קאַן — איז געווען אין רוסלאַנד, האָט זישע קאַץ געשפּילט די ראָל מיט אסתר רחל קאַמינסקי און געהאַט אין איר דערפאַלג. ער איז אויך געווען אין דער וואַנדער-טרופּע פון אברהם יצחק קאַמינסקי און אַרומגעפאַרן מיט אים איבער דער פּיילישער פּראָווינץ.

א גרויסן דערפאַלג האָט קאַץ געהאַט אין וואַרשעווער „ווענוס“-טעאַ-נער אויף דער דזשעלנע גאַס, וווּ עס האָט „געקיניגט“ דער שוונד-מכשף ל. שטראַספּאַגעל — הויפט-רעזשיסאָר פונעם דאָזיקן טעאַטער. דאָס איז געווען אַ מאַדנע באַשעפּעניש, דאָס „ווענוס“-טעאַטער, וואָס האָט ביי זיינע גרויסע חסרונות געשפרודלט מיט לעבן, אַדער בעסער געזאַגט — מיט טעאַטראַלישקייט. דער אַנפירער פונעם דאָזיקן טעאַטער, דער אַלטער אַקטיאָר ל. שטראַספּאַגעל, וואָס האָט אַגב נישט געקענט שפּילן, נישט רעזשיסירן, נישט רעדן מענטשלעך, איז אָבער געווען דורך און דורך טעאַטראַליש. זיין גיין, זיין שטיין, זיין אַנטון זיך, זיין אַרט רעדן — אויף דער בינע, פונקט ווי אין לעבן, — אַלץ איז געווען טעאַטראַליש, נישט מיט זיין קינסטלערישקייט, נאָר מיט זיין געקיניגטקייט. זיינע „ספּיטשעס“, וואָס ער האָט געהאַלטן פון דער בינע צום „געשעצטן פּובליקום“ — און אַן דעם פּלעגט עס דאָך אין אַלטן יידישן טעאַטער נישט גיין! — זענען געווען מוסטערן פון ביליקייט, פּלאַכקייט און נישטלאַגישן צוזאַמענהאַנג פון איין זאַץ מיטן צווייטן. איין וואָרט האָט זיך נישט געקלעפּט צום צווייטן. אָבער ווען ער האָט זיך געכאַפּט, אַז ער האָט זיך פאַרגאַלאַפּירט און ער ווייסט נישט וואָס ער רעדט, האָט ער געדרייט מיט די ווערטער היז און צוריק און פאַרבונדן די אַפּגעהאַקטע געדאַנקען — אויב אזעלכע זענען בכלל געווען — דורך ווערטלעך, עפעס אַ זשאַרגאָן, וואָס קיינער, אויסער אים, האָט נישט פאַרשטאַנען. דערביי האָט ער צוגעהוסט מיט זיין כאַראַקטעריסטישן אַסטמאַטישן הוסטל, וואָס האָט אַפּגעקלונגען, ווי ער וואַלט געקומען פון אַ הוילער פּאַס.

אַפילו דער צוזאַמענשטעל פון דער גאַנצער אַקטיאָרן-קאַמפּאַניע פון „ווענוס“-טעאַטער איז געווען צוגעפאַסט צו דער שטראַספּאַגעל-טעאַטער-טראַדיציע, הגם נישט איין אַקטיאָר פון זיין טעאַטער האָט שפּעטער זיך

פארלאשענע שטערן

אויסגעצייכנט און פארנומען אן אנגעזעען אַרט אין ייִדישן טעאָטער. אויסער דעם „סטאַר“ פונעם טעאָטער ל. שטראַספּאַגעל און זיין פּרוי, זענען דאָרט אויפגעטראָטן י. גאָטפריד מיט דער פּרוי, מאָריס באַרפלוס, דראַנאָוו (וועלכער האָט נאָכקאָפּירט און נאָכגעמאַכט דעם גרויסן ייִדישן אַקטיאָר נתן דראַנאָוו און אַפילו צוגענומען זיך זיין נאָמען פאַר אַ פּסעוודאָנים), פּאַליאַ קייזער, משהל פּאַליאַקעוויטש, סאַראַ רוזאַ, גוסטאַוו שוואַרצבאַרד, רפאל גוטעהערץ, שלמה לינדענפעלד, פּישמאַן און זישע קאַץ. אינעם דאָ- זיקן טעאָטער האָט אויך גאַסטראַלירט דער העלדן-טענאַר בעני אַבעלמאַן מיט זיין פּרוי פּעני. קאַץ איז געווען אַ ליבלינג פונעם „ווענוס“-עולם.

אין יאָר 1916 איז ער אַנגאַזשירט געוואָרן דורך עפעלבערגן אין „עליזעאָם“-טעאָטער, וווּ ער האָט געשפּילט אין ש. לאַנדאָוס אויפּפירונג פון קראַשעווסקיס „ציגיינערין אַזאַ“ און דערנאָך — מיט דער וואַרשעווער אַפּערע-זינגערין יוזעפינאַ וואַרשאַווסקאַ און יעקב קעלטער אין גאַלד-פּאַדנס „שולמית“. קאַץ האָט זיך אויסגעצייכנט אין דער ראַל פון „צינ-גינטאַנג“.

נאָך דער מלחמה האָט שוין קאַץ פּאַרנומען אן אנגעזעען אַרט אין דער ייִדישער אַפּערעטע און קליינקונסט-טעאָטער.

ער איז אַרומגעפּאַרן מיט פּאַרשיידענע טרופּעס איבער דער לענג און ברייט פון פּוילן און ליטע, וווּ דער ייִדישער עולם האָט אַרויסגעוויזן דעם גרעסטן אינטערעס און צוגעשטעלט דעם בעסטן צושויער פאַרן ייִדישן טעאָטער.

נישט רעדנדיק וועגן די גרויסע שטעט, ווי וואַרשע, לאַדזש, ווילנע, לעמבערג, קראַקע און אַנדערע, וועלכע האָבן געהאַט אייגענע ייִדישע טעאָ-טערס — געווען אַ צייט ווען די דאָזיקע שטעט האָבן געהאַט אַפילו צו צוויי ייִדישע טעאָטערס. נישט רעכענענדיק וואַרשע מיט אירע 5 טעאָ-טערס — האָט פּוילן פּאַרמאַגט אַ ריזיקע פּראָווינץ, וווּ מען האָט געשפּילט אין 360 שטעט און שטעטלעך ייִדיש טעאָטער פאַר אַ ווונדערבאַרן עולם. וועלכער האָט פּאַרשטאַנען טעאָטער און זיך גענויטיקט אין אים.

אין קעגנזאַץ צו די פּאַרייניקטע שטאַטן פון אַמעריקע איז די גאַנצע ייִדישע יוגנט אין פּוילן אַריינגעצויגן געוואָרן אין דער ברייטער נעץ

פון טעאטער־באזוכער. נישט אומזיסט זענען אונדז אונדזערע אַמעריקאַ־נער קאַלעגן מקנא געווען. — איר האָט דאָך אַ יוגנט — האָבן זיי גע־שרייען — וועלכע מען זעט אינגאַנצן נישט אין אונדזער טעאטער; ביי אייך פילט זיך דער ברען, ענטווייאָם און וואַרעמקייט, וועלכע זענען אַזוי נויטיק דעם קינסטלער צו זיין שאַפונגס־פראָצעס. ביי אונדז אין אַמע־ריקע — האָבן זיי געזאָגט — איז דאָס אינגאַנצן נישט בנמצא. אונדזער עולם איז קעלטער, טרוקענער.

זישע קאַץ, דער אַמאָליקער פאַט־קאַמיקער, האָט אויך געהאַט אַ גוט־אַנטוויקלטן געזעלשאַפטלעכן חוש. פאַרנדיק איבער דער פּוילישער פּראָ־ווינץ, האָט ער זיך צוגעהערט צו די הערשנדיקע שטימונגען און ער האָט פאַרשטאַנען, אַז אויך ער מוז גיין מיטן פּראָגרעס און מיט די פּאָדערונגען פון דער צייט.

ער האָט אין די אָנהויב דרייסיקער יאָרן אַראַגאַניזירט, צוזאַמען מיטן פאַרשטאַרבענעם יצחק נאַזשיק, דוד לעדערמאַן, חנה גראַסבערג, לאַלאַ פּאַלמאַן, אייזיק ראַטמאַן, ראָזאַ גאַזעל, בער שוואַרצשטיין, דעם קליינקונסט־טעאטער „ידישע באַנדע“, אונטער דער קינסטלערישער אָנפירונג פון יצחק נאַזשיק און אַדמיניסטראַטיווער לייטונג — יאַנעק וויינבערג. זייער ערשטער אויפטריט איז פאַרגעקומען אין קאַליש. פון דאָרט זענען זיי אַריבער קיין לאַדזש, וווּ עס האָט זיך ערשט אָנגעהויבן זייער ריכטיקער גרויסער דערפאַלג. שפעטער האָבן זיי געשפּילט אין קראַקע און אין ווילנע. אין יאָר 1932, ווען יצחק נאַזשיק איז אַוועק פון דער „ידישער באַנדע“, האָט זישע קאַץ, צוזאַמען מיט דוד לעדערמאַנען, איבערגענומען די אָנפיר־רונג און אָנגאַזשירט אין דער טרופּע מאַלווינאַ ראַפעל, לאַלאַ פּאַלמאַן, מאַטל הילסבערג, בער שוואַרצשטיין, און אַרויסגעפאַרן אויף דער פּראָווינץ, פון וואָנען זיי זענען שפעטער אַראַפּגעבראַכט געוואָרן קיין וואַרשע, אין גרויסן „נאַוואַשטי“ טעאטער, אונטער דער דירעקציע פון קראַשטשאַר. צו דער „ידישער באַנדע“ זענען דעמאָלט צוגעשטאַנען דזשיגאַן און שו־מאַכער און רחל האַלצער. נאָך דעם סעזאָן, ווען דזשיגאַן און שומאַכער האָבן אויפּסניי אַראַגאַניזירט דעם קליינקונסט־טעאטער „אַראַראַט“, זענען צו דער „באַנדע“ צוגעקומען מנשה אַפענהיים, לילי ליליאַנאַ און לעאַן ליבגאַלד.

פארלאשענע שטערן

אין יאָר 1938 איז זישע קאָץ, צוזאַמען מיט דער „ידישער באַנדע“, געפאָרן קיין פאַריז און פון דאָרט — קיין צפון־אַמעריקע. קורץ פאַרן אויסברוך פון דער וועלט־מלחמה איז קאָץ, צוזאַמען מיט לעדערמאַנען, ראַטמאַנען און שטאַקפּעדערן, צוריקגעקומען קיין פּוילן. די איבעריקע מיטגלידער פון דער „באַנדע“, ווי חנה גראַסבערג, מאַלווינאַ ראַפּעל, מנשה אַפּענהיים, לילי ליליאַנאַ און לעאַן ליבגאַלד, זענען פאַרבליבן אין די פאַ־רייניקטע שטאַטן און אַזוי אַרום זיך געראַטעוועט פון אַ זיכערן טויט. ווען די דייטשן האָבן, נאָכן אָנהויב פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, פאַרנומען וואַרשע, איז זישע קאָץ אַנטלאָפן קיין ביאַליסטאָק. דאָרט האָט זיך אַרגאַניזירט דער „מיניאַטור־טעאַטער“ מיט דזשיגאַן און שומאַכער, און זישע קאָץ איז אויך אַנגאַזשירט געוואָרן אין דער טרופּע. ער האָט זיך אָבער נישט געקענט אַקלימאַטיזירן אינעם טעאַטער און אין מערץ 1940 איז ער פון אים אַרויסגעטראָגן. ער האָט שטאַרק געבענקט נאָך זיין פרוי, זילבערמינץ (אַ שוועסטער פונעם באַקאַנטן וואַרשעווער טעאַטער־רעקוויזיטאָר), וועלכע איז געבליבן אין וואַרשע ביי די דייטשן. אין ביאַליסטאָק איז קאָץ געווען צוזאַמען מיט זיינע צוויי זין. נאָך אַ פאַר נישט געלונגענע פרווון ביים אַריבערגיין די גרענעץ, איז ער צוריקגעקומען קיין ביאַליסטאָק. ער איז אַריינגעפאַלן אין אַ שטאַרקע דעפרעסיע.

בעת דער גרויסער „נאַכט־אַקציע“, דעם 29טן יוני 1940, ווען די סאָויעטן האָבן אַלע פרעמדע בירגער, וואָס האָבן נישט אַפּטירט פאַר רוסלאַנד, דעפּאָרטירט קיין סיביר, האָט זיך קאָץ אויסבאַהאַלטן. נאָך צוויי טעג, ווען די „אַקציע“ איז אָפּגעשוואַכט געוואָרן, האָט ער זיך באַמיט צוריק אַריינצוטרעטן אין ביאַליסטאָקער „מיניאַטור־טעאַטער“. עס איז אים אָבער נישט געלונגען. דאָס האָט אים נאָך מער צוגעשלאָגן. איין זון זיינער איז דעפּאָרטירט געוואָרן קיין סיביר. דעם 3טן יולי 1940 האָט זישע קאָץ געזאָגט צו זיין חבר בערל שוואַרצשטיין, מיט וועלכן ער האָט זיך צוזאַמען אויסבאַהאַלטן, אַז ער גייט אַהיים איינפאַקן די זאַכן און ער וועט זיך פּריייוויליק איבערגעבן דער פּאָליציי, ווייל ער האָט שוין מער קיין כוח נישט צו זיין אומלעגאַל.

אַ שעה נאַכדעם ווי זישע קאָץ איז אַוועק, איז געקומען זיין זון צו שוואַרצשטיינען און זיך געפרעגט אויפן פּאַטער. דערהערנדיק, אַז ער איז

יאנאס טורקאוו

אָוועק אַהיים, איז ער גלייך אַהינגעלאָפּן און געפונען דאָרט די טואַלעט פאַרמאַכט. ער האָט געהאַט אַ פאַרגעפּיל, אַז ס'איז געשען אַן אומגליק מיט זיין פּאַטער און ער האָט געמאַכט אַ געוואַלט. ס'איז אַנגעלאָפּן דער אַקטיאָר ז. קאַלעשניקאָוו, וועלכער האָט געוויינט אין שכנות, און מיט אַ האַק אויפֿ-געריסן די טיר. זישע קאַץ איז שוין געווען טויט. ער האָט זיך אויפגע-האַנגען.

מען האָט אים איינגעאַרדנט אַ שטילע לוויה, וועלכע עס האָבן באַגלייט רי געציילטע אַקטיאָרן און שרייבער, וואָס זענען צו יענער צייט געווען אין ביאַליסטאָק.

דער זעלבסטמערדער האָט איבערגעלאָזט צוויי בריוו. איינער איז געווען אַדרעסירט צו זיין פּרוי, אין וועלכן ער האָט געבעטן זי זאָל אים מוחל זיין דעם שריט, וואָס ער איז באַגאַנגען און זי זאָל אָפהיטן די קינדער. דער צווייטער בריוו איז געווען אַ באַשולדיקונג קעגן אַ געוויסן אַקטיאָר און קעגן דעם הויפט-בוכהאַלטער פון טעאַטער, ווייל זיי האָבן — ווי ער האָט געשריבן — נישט דערלאָזט מען זאָל אים צוריק אויפנעמען אין טעאַטער, צוליב דעם וואָס ער האָט געוויסט וועגן זייערע נישט-ערלעכע מעשים. זיי זענען די, וואָס האָבן דערפירט צו זיין טויט.

דער דאָזיקער בריוו איז געווען געשריבן כאַאָטיש, ווייל, משמעות, איז ער שוין נישט געווען אין נאָרמאַלן צושטאַנד.

גרישאַ ראַטשיין און בער שוואַרצשטיין האָבן צוזאַמענגענומען געלט צווישן די אַקטיאָרן און טעאַטער-פּריינט און געשטעלט קאַצן אַ מצבה אויף זיין קבר. זיין יינגערער זון, וואָס איז געווען ביי דער לוויה, האָט זיך דורכגעשלאָגן די גרענעץ און צוריקגעקומען קיין וואַרשע. ער האָט גע-בראַכט דעם פּאַטערס לעצטן בריוו צו דער מוטער און גריסן פאַר בער שוואַרצשטיינס פּרוי יוכבד און זייער זון בן ציון, וואָס האָבן זיך אויך געפונען אין וואַרשעווער געטא. אַלע זענען זיי שפּעטער אומגעקומען בעת די „אויסזידלונגען“ אין וואַרשעווער געטא.

משפחה קאדיש'ש' כאש

די משפחה קאדיש'כאש האט פארנומען גאר אן אָנגעזעענעם אַרט אין דער ייִדישער אָפּערעטע. יוסף כאש און ק. קאדיש — צוויי בריי-דער — שטאַמען פון גראַדנע. זייער זיידע איז געווען חזן און שמש אין גראַדנער שול (זייער ריכטיקער נאָמען איז געווען כאש). זייער פאָטער, פון פאך אַ שניידער, איז אויך געווען אַ גרויסער בעל-מנגן און אַ ייד אַ למדן. געהייסן האָט ער ר' שלום כאש. אַלע קינדער האָבן געירשנט זייער מוזיקאַלישקייט פונעם זיידן און פון טאַטן. אַלס קינדער זענען זיי אָנגעקומען ווי משוררים צום גראַדנער חזן. עס האָט זיי אָבער אַלע געצויגן צום טעאַטער. פון דער כאש-משפחה האָבן פינף קינדער גע-שפילט טעאַטער: דער עלטסטער יוסף קאדיש, לאה כאש און אברהם גראַדנער (קאדיש און גראַדנער זענען געווען פסעוודאַנימען). זיי זענען אויפגעטראָטן אין פאַרשיידענע ליבהאַבער-פאַרשטעלונגען, אָדער אַליין אַרגאַניזירט „ספעקטאַקלען“ אויף בוידעמער אָדער אין שייערס.

קאדיש — אַ באַס, און כאש — אַ טענאָר, האָבן ביידע געזונגען אין שטאַט-שול ביים חזן ברוך קאַמיעניעצקי, וועמענס זון זונדל קאַמיעניעצ-קי, אַגב אַ זייער שיינער בחור, איז דורך די כאשס אויך אַריינגעצויגן גע-וואָרן אין ייִדישן טעאַטער.

קאדיש און כאש זענען אויך געווען כאַריסטן אין גראַדנער שטאַט-טעאַטער, וווּ עס האָט געשפילט אַ רוסישע אָפּערעטן-טרופע. שפעטער האָבן זיי אָנגעהויבן אַלס כאַריסטן אין ייִדישע וואַנדער-טרופעס, ביז זיי האָבן זיך דערשלאָגן צו עפּיזאָדן-ראָלן. זיי זענען אַרומגעפאַרן איבער גאַנץ רוסלאַנד.

יאַנאַס טורקאַוו

אין יאָר 1918 זענען זיי אַנגאַזשירט געוואָרן אין נחום ליפּאַווסקיס „פּאַלקס־טעאַטער“ אין ווילנע, וווּ עס איז אויך אויפגעטראָטן די אַקטריי־סע נחמה ליפּשיץ — די צוקונפטיקע פרוי פון ק. קאַדיש. זיי האָבן געשפילט צוזאַמען אין פאַרשיידענע טרופּעס איבער ליטע, לעטלאַנד, דייטשלאַנד, ביז זיי זענען צוריקגעקומען קיין פּוילן און ווידער אויפגע־טראָטן אין ווילנער „פּאַלקס־טעאַטער“. פון דאָרט ווערן זיי אַנגאַזשירט קיין לאַדזש אין „סקאַלאַ“־טעאַטער, וואָס שטייט אונטער דער דירעקציע פון ר. שושנה און לאַזאַר קאַהאַן. זיי טרעטן דאָרט אויף מיט גרויס דערפאַלג. נחמה, קאַדיש פרוי, האָט געשטאַמט פון באַברויסק און האָט אַנ־געוויבן איר טעאַטער־קאַריערע אַלס כאַריסטיין אין גענפּערס טרופּע, מיט וועלכער זי האָט דורכגעמאַכט דעם גאַנצן טורנע איבער רוסלאַנד און ליטע. אין ווילנע, נאָכן באַקענען זיך מיט ק. קאַדיש, מיט וועלכן זי האָט חתונה גייט זי אַריבער צו ליפּאַווסקין אין טעאַטער און פון דעמאָלט אָן האָט זי שוין געשפילט צוזאַמען, אָן איבעררייס, מיט איר מאַן און שוואַ־גער כאַש.

איר ערשטער גרויסער בינע־סוקצעס איז געווען אין קאַלאַמאַנס „באַיאַדעראַ“, אין וועלכער זי האָט געשפילט די טיטל־ראַל. זי האָט גע־צויגן די אויפּמערקזאַמקייט מיט איר ווונדערבאַרער שטים. זי איז געווען איינע פון די בעסטע טעאַטער־זינגערניס פון יענער צייט. ווען זי וואַלט נאָך געהאַט געשולט איר שטים, וואַלט זי זיכער אויסגעוואַקסן אויף אַ זינגערין פון וועלט־מאַסשטאַב. מען דערציילט וועגן איר אַן אינטערע־סאַנטן פּאַל. זי איז אמאָל קראַנק געוואָרן אויפן האַלדז און זיך געלאָזט אונטערזוכן פון אַ באַרימטן וואַרשעווער לאַרינגאַלאַג, ד״ר קעניגשטיין. ער האָט איר בפּירוש פאַרווערט צו זינגען, ווייל אַנדערש וועט זי אין משך פון דריי חדשים אינגאַנצן פאַרלירן איר שטים. נישט געקוקט אָבער אויף דעם פאַרווער, האָט נחמה נישט איבערגעריסן איר אַרבעט און געזונגען לאַנגע יאָרן, ביז צו איר סוף, מיט דער זעלביקער גרויסער שטים. דאָס איז געווען אַ פענאַמען פון דער נאַטור. ווי אַ שוישפּילעריין איז זי געווען אַ שוואַכע, אָבער זי האָט אַלץ פאַרדעקט מיט איר זינגען. פון דער בינע האָט זי זיך זייער שייך פּרעזענטירט, אַ דאַנק איר אימפּאַזאַנטער פיגור מיט אַן אמת ביבליש פנים, מיט אַ פאַר פּרעכטיקע שולמית־אויגן. אַלס

פארלאשענע שטערן

מענטש איז זי געווען זייער באליבט ביי די חברים־אקטיאָרן און ביי אַלע, וואָס זענען געקומען מיט איר אין באַרירונג. אין די אַלע אָפּערעטעס, אין וועלכע זי איז אויפגעטראָטן אין דער משפּחה־טרופּע פון איר מאן, האָט זי אומעטום געהאַט אַן אויסערגעוויינ־לעכן דערפאַלג.

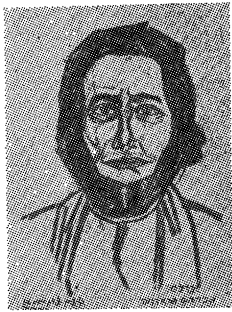
ק. קאדיש און יוסף כאש זענען געווען צוויי באַליבטע אקטיאָרן. דער ערשטער — אַ רעזאָניאַר־רעאַליסט מיט אַ ריזיקן באַס־באַריטאַן, האָט אימפּאַנירט פון דער בינע מיט זיין האלטן זיך און אויסזען. יוסף כאש — אַ מאַגערער, אַ רירעוודיקער — ממש קוועקזילבער. האָט ער טאַקע געשפּילט אַלע פאַט־ראַלן אין די אָפּערעטעס פון דער משפּחה־טרופּע.

ביידע האָבן זיי ליב געהאַט טעאַטער און זיך באַצויגן צו אים מיטן גרעסטן יראַת־הכבוד. האָבנדיק זיך שוין אויסגעאַרבעט אַ פּאַפּולערן נאָ־מען ביים עולם, און ציענדיק „קאַסעס“, האָבן זיי נישט נאָכגעפּאַלגט דעם ביישפּיל פון אַנדערע אויפגעקומענע „סטאַרס“, נאָר תמיד זיך באַמיט צו האָבן אין זייער טרופּע די בעסטע אָפּערעטע־אַקטיאָרן. האָט טאַקע געאַר־בעט ביי זיי לאַנגע יאָרן דער גרויסער ייִדישער זינגער דוד זיידערמאַן מיט זיין פרוי — די סוברעטין חנה לערנער. יאָרנלאַנג איז דער רעזשי־סאָר פון זייער טרופּע געווען דער גלענצנדיקער אַקטיאָר און רעזשיסיאָר שלמה קוטנער, וואָס איז געווען באַקאַנט מיט זיין ערנסטן צוגאַנג צום טעאַטער. אין קאדיש־כאַש האָט ער געפונען די געהעריקע פּאַרטנערן. ביי דער קאדיש־כאַש־משפּחה האָט אויך לאַנגע יאָרן געשפּילט די סוב־רעטין און פיינע שווישפּילערין פּראַניאַ ווינטער. אויך אַניעטאַ רייזער — די באַגאַבטע טענצערין און שווישפּילערין האָט אַ לענגערע צייט געאַר־בעט אין דער טרופּע קאדיש־כאַש, וואָס האָט זיך גערופן „ווילנער ייִדישע אָפּערעטן־טרופּע“.

די „ווילנער ייִדישע אָפּערעטן־טרופּע“ האָט, אויסער גאַנץ פּוילן, באַזוכט אויך אַ רייע אייראָפּעאישע לענדער, ווי רומעניע, פּראַנקרייך, בעל־גיע, ליטע, לעטלאַנד, דייטשלאַנד. קאדיש־כאַש האָבן אַריינגענומען אין זייער רעפּערטואַר אַלע אייראָפּעאישע אָפּערעטעס. זיי האָבן אויך מיט גרויס דערפאַלג געשפּילט ייִדישע אָפּערעטעס און פון צייט צו צייט אַראָפּגע־

יאנאס טורקאוו

בראכט מאַרק ארנשטיין, וועלכער האָט אויפגעפירט מיט זיי ה. לייזויקס „גולם“. די אויפפירונג, וואָס איז געמאכט געוואָרן מיט גרויס פאַרנעם, האָט געהאַט אַ פאַרדינטן דערפאַלג. די טרופע קאַדיש-כאַש האָט זיך גע- גערעכנט צו די בעסטע יידישע אָפערעטן-טרופעס אין אייראָפּע. דער יינגסטער פון דער משפּחה כאַש — אברהם גראַדנער (פּסעוור- דאַנים) — איז געווען זייער אַ פעיקער שוישפּילער און מען האָט אויף



קאַדיש אַלס מהר"ל כאַש אַלס תנחום גראַדנער אַלס „גולם“ אין ה. לייזויקס „גולם“, אויפגעפירט דורך מאַרק ארנשטיין אין קראַקע (צייכענונגען פון ברציוו צוקערמאַן)

אים געלייגט גרויסע האַפענונגען. ער האָט געאַרבעט אין שערעשעווסקיס פאַפּיראַסן-פאַבריק אין גראַדנע און אַלס אַמאַטאָר אָנגעהויבן אין דער גרופּע פון ש. פינקעל און הערמאַן יאַבלאַקאָוו. אויך ער האָט אַ צייט לאנג געאַרבעט ביי זיינע ברידער אין דער טרופּע. אין די צוואַנציקער יאָרן, ווען זיי זענען געקומען אין דער היימשטאָט מיט „באַיאַדעראַ“ אונטער ש. קופּערמאַנס דירעקציע, איז ער צוליב נישט פאַרזיכטיקייט ביים אַרויס- בייגן זיך פון אַ פענצטער אויפן דריטן שטאַק, אראַפּגעפאַלן און על פי נס זיך פאַרהאַלטן אויף די טעלעגראַפּן-דראַטן. אַ דאנק דעם איז ער גע- בליבן לעבן. מען האָט אים גענומען אין שפיטאַל אַריין. צוליב דעם דאָ- זיקן פאַרפאַל איז צו דער פאַרשטעלונג געקומען אַ קליינער עולם, ווייל אַלע זענען געווען זיכער, אַז מען וועט אַרופּן די פאַרשטעלונג. שלמה

פארלאשענע שטערן

קוטנער האָט פון דער בינע געהאלטן אַ „ספיטש“ צום עולם און צווישן
אַנדערע געזאָגט:

— זעט וואָס עס איז אַקטיאַרן-לעבן. דער ברודער ליגט אויפן טויטן-
בעט אין שפיטאַל און די ברידער זיינע שפילן טעאַטער...
נאָך אַ פּאַר יאָר שפילן ביי זיינע ברידער, איז גראַדנער אַריבער אין
דער דראַמע (אַ צייט לאַנג געשפילט ביי דער „ווילנער טרופע“), וווּ ער
איז שוין פאַרבליבן.

אין יאָר 1927 האָבן קאַדיש-כאַש געמאַכט צום ערשטן מאַל אַ שות-
פות-טרופע מיט באַריס בוקאַנצן פון קאַוונע. אין דער טרופע זענען גע-
ווען: קאַדיש-כאַש-נחמה, אברהם גראַדנער, זלאַטקע יאַראַסלאַווסקאַיאַ,
שמעון אַרליוק — אַ ברודער פון אַזראַ, פון דער „ווילנער טרופע“, שעפּטל
זאַק, נתן רייכענבערג, ליובאַ ראָזענבערג, אידינאַ — יוסף כאַשס פרוי,
(וואָס האָט אויך געשטאַמט פון גראַדנע און געהייסן שעוואַכאוויטש). אויך
קאַדיש טאַכטער האָט די לעצטע יאָרן אָנגעהויבן צו שפילן אין דער
משפּחה-טרופע.

ווי עס איז צו זען, איז די טרופע קאַדיש-כאַש באַשטאַנען פון אַ היפּ-
שער צאַל משפּחה-מיטגלידער, צווישן וועלכע עס האָט געהערשט אַן אי-
דעאַלע האַרמאָניע. די טרופע איז אָנגעגאַנגען פאַר אַ סאַלידע און ערנסטע
און איז געווען זייער באַליבט אין די אַלע מקומות, וווּ זי איז אויפ-
געטראָטן. אויף זייער חשבון דאַרף מען אויך צושרייבן, וואָס זיי האָבן
געפּלעגט די בעסערע יידישע און אייראָפּעאישע אָפּערעטע.

ווען ס'איז אויסגעבראַכן די לעצטע וועלט-מלחמה האָט די קאַדיש-
כאַש-טרופע געשפילט אין פינסק. די מענער זענען אנטלאָפן קיין וויל-
נע און באַלד אין די ערשטע טעג, ווען די דייטשן זענען אַהין אַריין, זע-
נען זיי אומגעקומען. מען האָט ארויסגעלאָזט אַ קלאַנג, אַז אין אַ געוויסן
הויז, וווּ עס האָבן געווינט די ברידער ק. קאַדיש און יוסף כאַש, איז
דערשאַסן געוואָרן אַ דייטש. מען האָט פון דאָרט אַרויסגעפירט אַלע מע-
נער, צווישן וועלכע עס האָבן זיך אויך געפונען קאַדיש און כאַש, און זיי
דערשאַסן. אויך נחמה, אידינאַ און די קינדער זענען אומגעקומען. פון דער
גאַנצער משפּחה איז געבליבן לעבן איין אברהם גראַדנער, וועלכן ס'איז
געלונגען צו אַנטלויפן. ער געפינט זיך אין רוסלאַנד.

פריץ קליינמאן

פריץ קליינמאן, דער באַוויסטער לעמבערגער קונסט-מאַלער און טע-
אַטער-דעקאָראַטאָר, איז געווען — קען מען זאָגן — אַן אינסטיטוציע
פאַר זיך.

אַלס מאַלער האָט ער געהאַט זיין אייגנאַרטיקן סטיל און אַריגינעלן
צוגאַנג צו מאַלעריי. אלס קאַריקאַטוריסט און צייכענער האָט ער אויף אַ
גלענצענדיקן אופן דאַקומענטירט זיין סביבה. ער איז געווען פאַרליבט ממש
אינעם לעמבערגער פּיזאַזש און — ווי עס האָט זיך אויסגעדריקט דער
באַרימטער ייִדישער מאַלער, זיגמונט מענקעס — ס'איז צוזאַמען מיט קליינ-
מאַנען אויך פאַרשווינדן די לעמבערגער לאַנדשאַפט, וואָרום ער איז גע-
ווען מיט איר געקניפט און געבונדן. ער האָט זיך אַזוי פאַרהאַפּטן מיט
זיין געבוירן-שטאָט לעמבערג, אַז וויפל מאַל מען האָט אים צוגערעדט צו
ווייזן זיך אין דער גרויסער וועלט, האָט ער זיך נישט געקאַנט אַנטשיידן
אויף אַזאַ שריט. אָן דער לעמבערגער לופט איז אים אוממעגלעך געווען
צו עטעמען. לעמבערג האָט אים אינספּירירט צו זיין שעפּערישער ארבעט.
מאַלעריי האָט פּריץ קליינמאַן שטודירט אין דער קראַקעווער קונסט-
אַקאַדעמיע. געשטאַמט האָט ער פון אַ רייכער לעמבערגער אַסימיליר-
טער משפּחה. זיין מוטער איז געווען אַ באַרימטע שיינקייט, און ווען זי
האָט אַלס מיידל געלערנט אין ווין, האָט זיך אין איר פאַרליבט אַן עסט-
רייכישער הערצאָג און זי ממש פאַרפּאַלגט מיט זיין ליבע. ווין האָט דע-
מאַלט געקאַכט מיט דער ראַמאַנטישער געשיכטע פון דעם עסטרייכישן
אַדעליקן צום ייִדישן לעמבערגער מיידל.

פריץ איז געווען דער עלטסטער זון ביי די קליינמאַנס. ער האָט גע-
האַט צוויי ברודער (וולאדעק און ארטעק) און צוויי שוועסטערס (דאָניאַ
בעקער און זאַשיע קליינמאַן).

פארלאשענע שטערן

פריץ איז פון זיינע יוגנט־יארן אָן געשטאַנען אונטער דער קינסט־לערישער השפעה פון זיינעם אַ בן־עיר — דעם שפעטער באַרימט־גע־וואַרענעם קונסט־מאַלער זיגמונט מענקעס, מיט וועלכן ער איז צוזאַמען געגאַנגען אין שול אַריין און שפעטער צוזאַמען געאַרבעט (טאַקע אין מענקעסעס אַטעליע). נאָך מענקעסעס אָפּפאַרן פון פּוילן האָט פּריץ קליינ־מאַן איבערגענומען די „פירערשאפט“ און געהאַט אַ גרויסן אינטעלעק־טועלן איינפלוס אויף דעם לעמבערגער יונגן דור קינסטלער. ער האָט געצויגן דעם המשך פון דער אַרבעט, וואָס עס האָט פּריער אָנגעהויבן זיגמונט מענקעס און הענעק זעלצער — אויך אַ באַקאַנטער לעמבער־גער מאַלער.

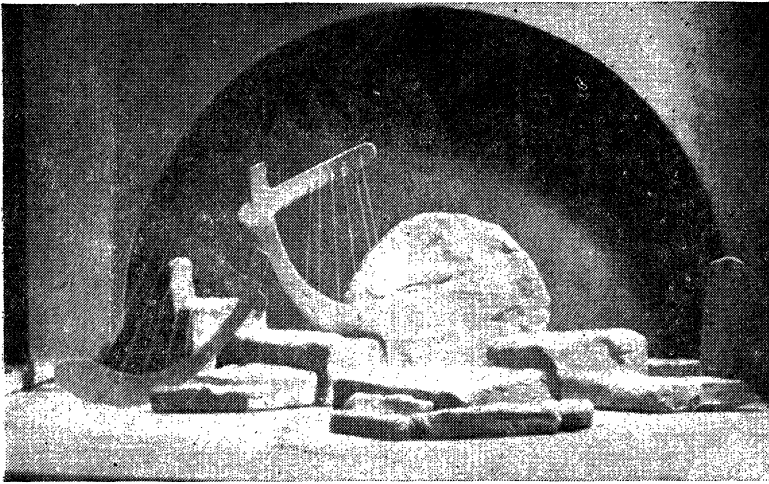
בעת דעם ערשטן וועלט־קריג האָט פּריץ קליינמאַן געדינט אין דער עסטרייכישער אַרמיי. ווען ער איז צוריקגעקומען פון מיליטער, האָט ער, צוזאַמען מיט זיגמונט מענקעסן געגרינדעט אין לעמבערג די ערשטע ייִדישע געזעלשאַפט צו פאַרשפּרייטן קונסט, אַרום וועלכער עס האָט זיך גרופּירט די גאַנצע לעמבערגער ייִדישע אינטעליגענץ. קליינמאַן איז גע־ווען זייער פּאַפּולער און באַליבט אין לעמבערג, נישט נאָר ווי אַ קינסט־לער, נאָר אויך — אין פריוואַט־לעבן. ער איז געווען זייער פּריינטלעך; תּמיד עלעגאַנט; געווירקט עסטעטיש; קלוג און וויציק און — אַ פּיינער דערציילער. ער איז באַקאַנט געווען ווי אַ גרויסער דאַמען־פּריינט. ער איז געווען זייער מוזיקאַליש. צו זיינע גאָר נאַענטסטע חברים האָבן געהערט די באַקאַנטע לעמבערגער מוזיקער — די ברידער גימפּעל.

אויף איינער פון די לעמבערגער בילדער־אויסשטעלונגען האָט פּריץ קליינמאַן באַקומען אַ פרעמיע פאַר זיין פרעכטיק בילד „דער ייִדי־שער דאָן קיכאַט“.

אין באַפּרייטן פּוילן האָט זיך פּריץ קליינמאַן אָנגעהויבן שטאַרק צו אינטערעסירן מיטן ייִדישן קולטורעלן לעבן פון זיין שטאַט. ער איז גע־וואָרן אַ מיטגליד פונעם ייִדישן ליטעראַרישן קרייז, וווּ ער איז געווען זייער אַקטיוו. ווען עס האָט זיך געגרינדעט די לעמבערגער טעאַטער־סמו־דיע די „מאַסקע“, האָט ער זיך שטאַרק אָנגעהויבן צו אינטערעסירן מיטן ייִדישן טעאַטער. ער איז געוואָרן דעקאָראַטאָר, ווי אויך אַ מיטגליד פון נעם קינסטלערישן ראַט ביי דער „מאַסקע“. ווען די „ווילנער טרופּע“ איז

יאנאס טורקאוו

צום ערשטן מאל געקומען קיין לעמבערג, האט מען אים איינגעלאדן צו מאלן פאר זיי דעקאראציעס. דאס זעליקע — בעת איך האב אויפגעפירט אין לעמבערג ערנסט טאלערס „הינקעמאן“. ער האט אויך געמאכט די געלונגענע דעקאראציעס צו זיגמונט טורקאווס אויפפירונגען פון „שול-מית“, „בר כוכבא“, „אנקל מאזעס“, „גלאקנציער פון נאטראם“ און



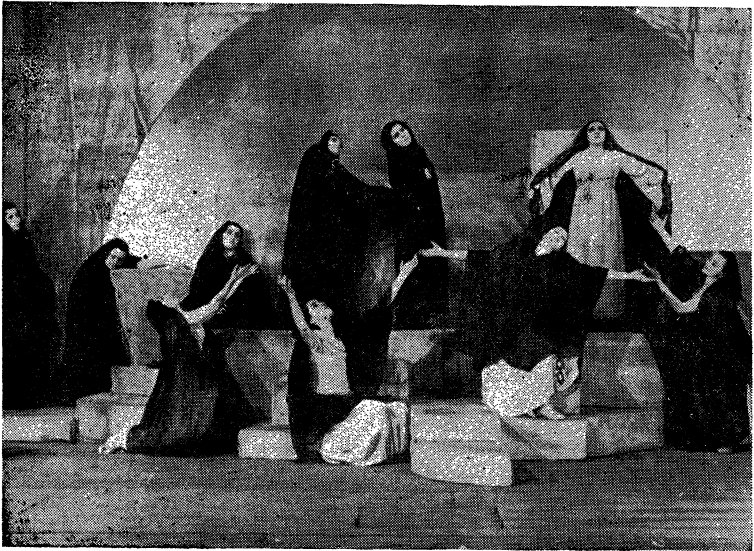
פריץ קליינמאנס דעקאראציע צו זיגמונט טורקאווס אויפפירונג פון „שולמית“ אין לעמבערג (ערשטער אקט, בילד 2)

„בראדער זיגערס“; צו משה ליפמאנס אויפפירונג פון „גאט, מענטש און טייוול“ און צו אידא קאמינסקיס „גליקל האמעלן“ און „מיין זון“. בעת די סאוועטן זענען געווען אין לעמבערג, האט קליינמאן געמאכט קאסטיו-מען און דעקאראציעס צו אַ רייע אויפפירונגען אין יידישן מלוכה-טעאָ-טער, באַזונדערס האָט ער זיך אויסגעצייכנט מיט די דעקאראציעס פון „לא תחמוד“.

ווען די דייטשן האָבן פאַרנומען לעמבערג, האָט קליינמאן אויפגעהערט צו מאלן. ער האָט געארבעט אַלס פשוטער אַרבעטער. בעת דער ערשטער

פארלאשענע שטערן

גרויסער „אקציע“ אויף יידן. אין חודש אויגוסט 1942. (נאך פארן איינפירן ס'געטא). וואָס האָט געדויערט דריי וואָכן, האָבן די דייטשן „צוגענומען“ פריץ קליינמאַנס מוטער און זיין שוועסטער דאַניע בעקער מיט איין קינד. דאָס צווייטע קינד (דאָס עלטערע) איז געווען דעמאַלט ביי קליינמאַנס אַ ינגערער שוועסטער, זאַשיע, וועלכע איז נישט געווען פאַרהייראַט. זיי האָט



„אביגיל באַוויינט אירע קינדער“, דעקאַראַציע און קאַסטיומען פון פריץ קליינמאַן צו זיגמנט טורקאַווס אויפפירונג פון „שולמית“ (ערשטער בילד פון צווייטן אַקט)

- מען נישט גענומען. פריץ איז בעת דערדאזיקער „אקציע“ געווען ביי דער אַרבעט. ווען ער איז אַהיימגעקומען, האָט ער שוין נישט געטראָפֿן זיין משפּחה. בעת דערדאזיקער „אקציע“ האָט מען אַרויסגעפירט אין טויטן־לאַגער בעלזשעץ 50.000 יידן (זיין פּאַטער איז געשטאַרבן ערב דער צוויי־טער וועלט־מלחמה, אין יאָר 1939).

יאָנאַס טורקאָוו

פריץ קליינמאַנס שוואַגער (דאָניעס מאַן), וואָס איז ביים אויסברוך פונעם קריג אַנטלאָפֿן קיין רומעניע, האָט פֿון דאָרט געשיקט קיין לעמבערג אַ שליח אַרויסצוראַטעווען זיין פֿרוי און קינדער און זיי צו ברענגען קיין רומעניע. דער שליח האָט נאָר געקענט מיטנעמען זיין 6-יאָריקן זון, ווייל די פֿרוי מיטן צווייטן קינד האָבן שוין נישט געלעבט.

צוויי וואָכן נאָך דער ערשטער גרויסער „אויסזידלונג“ איז איינגעפֿירט געוואָרן דאָס לעמבערגער געטאָ (7טער סעפטעמבער 1942). אין געטאָ האָט פֿריץ קליינמאַן געאַרבעט אַלס ציגל־טראַגער, פֿון וועלכן ער האָט נישט פֿאַרדינט אויף לעבן. ער איז שטענדיק אַרומגעגאַנגען אַ הונגעריקער.

נאָך פֿאַר דער ערשטער גרויסער „אַקציע“, ווען די דייטשן האָבן אַרויסגעפֿירט גרופּעס יידן אויף די אַזוי גערופּענע „פֿיאַסקעס“ (זאַמדן), כדי זיי דאָרט צו דערשיסן, האָט פֿריץ קליינמאַן באַזוכט זיין משפּחה עבער, — אַ באַקאַנטער לעמבערגער אינזשיניער, (זיין מוטער איז געווען אַ שוועסטער פֿון פֿריץ קליינמאַנס פֿאַטער). ער איז אַריינגעקומען צו עבערן אַ דערשיטערטער פֿון דעם וואָס ער האָט געזען. ער האָט געזאָגט, אַז ער וועט די „סצענע“ קליינמאַל אין לעבן נישט פֿאַרגעסן. אַ סצענע, וואָס שטייט אים לעבעדיק פֿאַר די אויגן; פֿון דעם, פֿול־אַנגעפֿילטן מיט יידן, לאַסט־אויטאָ, וואָס איז געווען איבערגעדעקט מיט אַ „פֿלאַנדעקע“, האָט אַרויסגעשטאַרט אַ האַנט פֿון אַ פֿרוי, וואָס האָט געמאַכט דעם איינדרוק, ווי די האַנט האָט זיך געווענדט צום הימל נאָך נקמה... די דאָזיקע סצענע — האָט קליינמאַן געזאָגט — מוז ער פֿאַראַייביקן אויפֿן לייזונג... ליידער איז דאָס אים שוין נישט געלונגען.

אין געטאָ האָט ער ווייטער זיך גענומען צייכענען קאַריקאַטורן, אָבער דאָסמאָל — טרויעריקע קאַריקאַטורן, — פֿון ייִדישע פֿאַליציאַנטן; קאַרי־קאַטורן, וואָס האָבן זיך אונטערשיידט פֿון זיינע פֿאַרמלחמהדיקע אַרבעטן מיט דעם, וואָס זיי האָבן דאָסמאָל נישט אַרויסגערופֿן די קאַמישע זייט פֿון דער סיטואַציע, ווי דאָס איז געווען דאָס כאַראַקטעריסטישע ביי אים. זיינע געטאָ־קאַריקאַטורן האָבן אָפּגעשפּיגלט די גאַנצע שוידערלעכע ייִדישע טראַגעדיע און די אוממענטשלעכע באַדינגונגען, צו וועלכע אַ טייל פֿון זיי־נע ברידער זענען געטריבן געוואָרן.

פארלאשענע שטערן

נאך דעם ווי קליינמאן האט פארלוירן זיין מוטער און שוועסטער, האט ער זיך אויפגעהאלטן אין דער וווינונג פונעם אקטיאר סעווערין צווערלינג, זיין נאענטן חבר. דארט האט אויך געווינט צווערלינגס שוועסטער מיט איר 5-יאָריק ווונדער־קינד — פיאניסט — יוסף גערסטענהאבער. — א שילער פונעם פראפעסאר הענעק גינסבערג (אומגעקומען מיט די ערשטע 500 יידן, וואס די אוקראינער האבן דערמארדעט, ווי נאָר די דייטשן זענען אריין קיין לעמבערג).

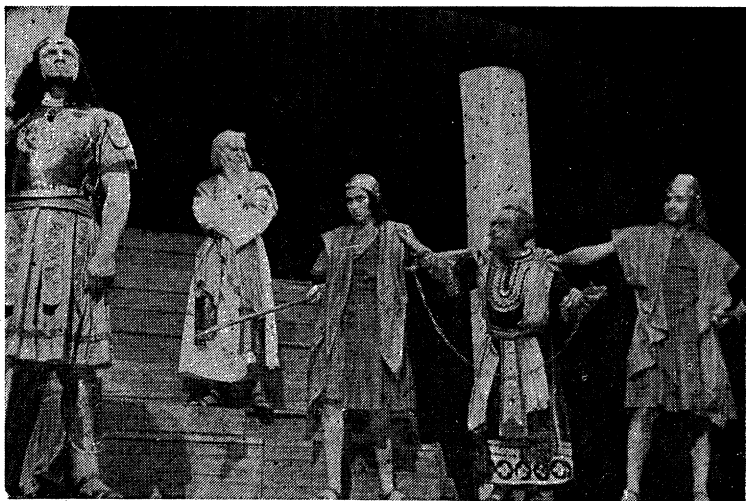
היות ס'האט די דייטשן פארפעלט א קאנטיגענט יידן צו דער שחיטה, האבן זיך חברה ס' ס'־לייט מיט זייערע אוקראינישע שותפים א לאז געטון איבער די יידישע הייזער צו זוכן זייערע קרבנות. צווישן אנדערע זענען זיי אריינגעפאלן אין הויז פון די צווערלינגס און וועמען זיי האבן דארט געטראפן האבן זיי צוגענומען מיט זיך (צווערלינג איז גראָד געווען ביי דער אַרבעט אין לאַגער אַבראַשין).

פריץ קליינמאן האט דער חברה רוצחים געוויזן זיין לעגיטימאציע, און ער אַרבעט און איז אַ „נוצלעכער יודע“. ס'האט אים גאַרנישט געהאַלפן. מען האט אים, צוגלייך מיט די איבעריקע געכאַפטע יידן, אָפּגעפירט אין יאַנאָווער לאַגער. פון דארט האט מען די יידן, נאָך אַ „סעלעקציע“, אַוועק־געשיקט אין טויטן־לאַגער בעלזשעץ. בעת דער „סעלעקציע“ האט מען יעדן איינעם געפרעגט וואָס זיין פאך איז.

ווען די ריי איז געקומען אויף קליינמאַנען, האט אַ פרוי פון אַ גע־שטאַפּ־מאַן, וואָס האט זיך צוגעקוקט צו דער „סעלעקציע“ פון מענטשן, וועלכע מען האט צוגענומען דאָס רעכט צום לעבן, געוואָרפן אַן אויג אויף פריץ קליינמאַנען. זי איז צו אים צוגעגאַנגען און אים געפרעגט מיט וואָס ער באַשעפטיקט זיך. ווען קליינמאַן האט געענטפערט, אַז ער איז אַ מאַלער, האט זי אים געפרעגט, צי ער מאַלט אויך פאַרטרעטן. ווען ער האט גע־זאָגט, אַז יאָ, האט די דייטשקע אים געהייסן אַרויסנעמען פון דער ריי און אים מיטגענומען צו זיך אַהיים. דריי טעג האט ער געמאַלן פאַרטרעטן פון איר. אַלס באַלוינונג האט זי אים אַרויסגעלאָזט פריי. קליינמאַן איז צוריק־געקומען אין געטאָ אַריין.

אין אַ צייט אַרום איז ער קראַנק געוואָרן אויף טיפּוס און מען האט אים גענומען אין שפיטאַל אַריין. ווען זיין חבר צווערלינג האט אים באַ־

דעקאראציעס און קאסטיומען פון פריץ קליינמאן

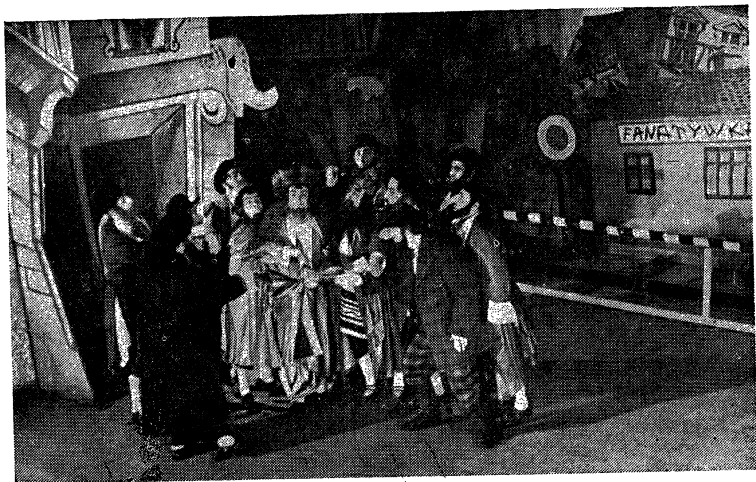


צוויי סצענעס פון „בר־כוכבא“ אין דער „וויקט“־אויפפירונג

דעקאראציעס און קאסטיומען פון פריץ קליינמאן צו זיגמונט טורקאווס
אויפפירונג פון „בראדער זינגער“



דאָס אַנקומען פון די „בראָדער“ אין שטעטל



דאָס אַנקומען פונעם רבין אין שטעטל

יאנאס טורקאוו

זוכט אין שפיטאל, האָט ער אים פאַרגעלייגט, אַז ווען ער וועט אַרויס פון שפיטאל, זאָלן זיי זיך אויסבאַהאַלטן, און שפעטער וועט זיי אַזוי אַרום געלינגען איבערצולעבן די מלחמה. קליינמאַן האָט זיך פון דעם פלאַן אָפּ געזאָגט. ער איז שוין צו שוואַך — האָט ער געזאָגט — און ער וועט עס שוין נישט קענען דורכהאַלטן.

נאָך דעם ווי קליינמאַן איז געזונט געוואָרן, איז ער צוריקגעקומען אין געטאָ אַריין, וווּ מען האָט אים ווידער געכאַפט און אַוועקגעפירט אין יאָר-נאַווער לאַגער, צום צווייטן מאָל. דאָס מאָל האָט ער שוין נישט געהאַט קיין מזל צו פרויען...

גענוי וועגן פריץ קליינמאַנס טויט איז מיר שווער געווען פעסטצו-שטעלן. לויט אַלע וואַרשיינלעכקייטן איז ער אומגעקומען בעת איינער פון די לעצטע „אַקציעס“, אין יאָר 1943.

מיט פריץ קליינמאַנען איז אַוועק פון דער וועלט נישט נאָר דער פאַרקערפערער פון דער לעמבערגער לאַנדשאַפט, נאָר אויך איינער פון די אינטערעסאַנטסטע מאַלערס און טעאַטער-דעקאָראַטאָרס פונעם ייִדישן פּוילן.

יוסף קאלעו



אין יאר 1920, ווען מיר זע-
נען צום ערשטן מאל געקומען
קיין ווילנע מיט דער טרופע פון
אסתר רחל קאמינסקי, האבן מיר
באזוכט דאס רוסישע אפערעטן-
טעאטער. מען האט דעמאלט גע-
שפילט „גיישא“. פון גאנצן, אגב
— זייער גוטן, אנסאמבל, —
האט זיך אויפן ערשטן ארט
ארויסגערוקט אן אקטיאר מיטן
נאמען קאמען. ער האט געשפילט
מיט אזוי פיל טאלאנט און טעמ-
פעראמענט, אז ער האט אונדז,
אקטיארן, אלע מיטגעריסן. ווי
דערשטיינט בין איך געווארן,
ווען מען האט מיר שפעטער

פארגעשטעלט דעם אקטיאר קאמען און איך האב דערזען פאר זיך נאך
גאר א יונגמאן, וואס האט צו דעם אלעם גערעדט א זאפטיקן, מחיה-
דיקן יידיש.

בעת מיין זיין אין ווילנע האב איך זיך באפריינדעט מיט דעם הארציקן
אסיא — אזוי האבן מיר אים גערופן — און אונדזער פריינטשאפט האט
געדייערט לאנגע יארן. איך בין נישט איבערראשט געווארן, ווען איך האב

אין די ווייטערדיקע יארן געזען דעם גרויסן אויפשטייג פון יוסף קאמען — אויף דער יידישער בינע. ער האָט געשפּילט ביי דער „ווילנער טרופע“ און איז געוואָקסן פון ראָל צו ראָל. קאמען איז געווען גלענצנדיק סיי אין דער דראַמע, סיי אין דער קאָמעדיע. אין יידישן טעאַטער האָט ער קיין אַפערטע נישט געשפּילט.

זיי גלאַנץ-פּעריאָד אין יידישן טעאַטער האָט זיך אָנגעהויבן ביי דער „ווילנער טרופע“, מיט וועלכער ער האָט אויך דורכגעמאַכט דעם טורנע איבער פּוילן און רומעניע און מיט דער צייט האָט ער שוין אין דער טרופע פאַרנומען איינע פון די הויפּט-פּאַזן-ציעס, — אויב נישט דאָס ערשטע אָרט. דאָרט האָט ער אויך געפרוּווט זיינע כוחות ווי אַ רעזשיסאָר און אויפגעפירט מיט די „ווילנער“ אייניקע פּיעסן, בעת זייערע גאַסטשפּילן אין לעמבערג.

אַ געוויסע צייט האָט ער, צוזאַמען מיט דוד הערמאַן, שמחה נאַטאַן און יעקב ווייסליץ, געפירט אַן אייגענע טרופע, מיט וועלכער זיי זענען אַרומ-געפאַרן איבער דער פּראָווינק, שפּילנ-דיק „הערשעלע אַסטראָפּאָליער“ פון משה ליפשיץ, וווּ קאמען איז געווען פּרעכטיק אין דער ראָל פון „הער-שעלען“, אַנ-סאַקיס „טאַג און נאַכט“, „די ראָסע“ א.א.



יוסף קאמען אַלט „הערשעלע אַסטראָפּאָליער“

(צייכענונג פון פּריץ קליינמאַן)

יוסף קאמען — דער יינגערער ברור דער פונעם רוסיש-יידישן אַקטיאָר אַליאַשאַ שטיין — דאָס איז זייער ביידנס ריכטיקער נאָמען — איז געווען איינער פון די בעסטע, קערנדיקסטע און זאַפטיקסטע יידישע אַקטיאָרן, וואָס מיר האָבן פאַרמאַגט.

אַסיא (יוסף) קאמען, דער שיינער, פעסטגעבויטער, עלעגאַנטער און זאַרגלאַזער מאַן, האָט אין זיין פּריוואַט-לעבן קיין מזל נישט געהאַט. זיין

פארלאשענע שטערן

ערשטע פרוי — א ווילנער מיידל, נישט קיין שוישפילערין — מיט וועל-
כער ער האט יונג חתונה געהאט, האט ער גיך אפגעגט; זיין צווייטע פרוי —
א שוישפילערין — דינה קעניג, האט פריער געשפילט אין דער אפע-
רעטע, אבער נאך דער חתונה מיט קאמענען איז זי אריבער אין דער
דראמע. אויך מיט דער צווייטער פרוי איז דאס
צוזאמענלעבן נישט געווען פון די גליקלעכע.
נאך דעם ווי אסיא איז ערנסט קראנק געווארן
און מען האט אים געמוזט אמפוטירן א פוס,
האט זי אים פארלאזט.



יוסף קאמען אלס „גולט“
(בייכענונג
פון י. ראטבוים)

יוסף קאמען איז געווען א ליידנשאפטלעכער
רויכערער און פון דעם האט ער באקומען
א ניקאטין-פארגיפטיקונג, וואס האט זיך קאן-
צענטרירט אויף א פינגער פון זיין פוס. קיין
שום הילף האט נישט געהאלפן. מען האט דעם
פוס געמוזט אמפוטירן. ער האט זיך צו יענער
צייט געפונען אין סטאניסלאוואו, ווו ער האט
געארבעט אלס רעזשיסאר פון דארטיקן
„גאלדפאדן-פאריין“. דער דאזיקער פאריין האט

אויך פינאנסירט זיין ריזע און אפעראציע אין ווין.

ווען ער איז, אין יאר 1935, צוריקגעקומען פון ווין מיט אן אראפ-
גענומענעם פוס, האט ער אלץ נישט פארלוירן זיין גוטן הומאר און זיך
געוויצלט אויפן חשבון פון זיין „אידיאטישער אפעראציע“ — ווי ער האט
זיך אויסגעדריקט. ער האט שוין קיין טעאטער נישט געקענט שפילן, הגם
אין א צייט ארום האט מען ספעציעל פאר אים געשריבן א פיעסע, וועלכע
ער האט געשפילט גאנץ קורץ. דער „גאלדפאדן-פאריין“ אין סטאניסלא-
וואו, וואס האט זיך אויך ווייטער נישט אויפגעהערט צו אינטערעסירן
מיט אים, האט אים פארזארגט מיט א קינסטלעכן פוס (פראטעזע). קומענ-
דיק צו זיך, אויב מען קען זיך אין דעם פאל אזוי אויסדריקן, האט ער
אנגעהויבן צו געבן ווארט-קאנצערטן, מיט וועלכע ער האט געהאט אן
אויסערגעוויינלעך גרויסן דערפאלג.

ווען ער האט צום ערשטן מאל נאך דער אפעראציע באגעגנט איינעם

יאנאס טורקאוו

פון זיינע אלטע חברים, זענען זיינע ערשטע ווערטער, מיט א שמייכל אויף די ליפן, געווען:

— אמת, אז ווען איך זיך, זע איך אויס ווי א גאנצער דזשענטלמען?... דאס כאראקטעריסטישע ביי אסיא קאמען איז געווען זיין לצנות. ער האט געלצעוועט פון אלע און פון אלץ, און — פון זיך אליין אויך. ביי יעדער געלעגנהייט. דאס איז ביי אים נישט געווען געקינצלט. אזוי איז ער געווען פאר דער אפעראציע און אזוי — נאך דער אפעראציע. די גרוי-סע טראגעדיע, וואס ער האט מיטגעמאכט, האט ער, ביי זיין אייזערנעם ווילן, באוויזן צו פארוואנדלען אין א קאמעדיע, — א טראגיקאמעדיע, וועל-כע ער האט זיך באמיט אפצושפילן לייכט. ער איז געווען א קאמעדיאנט אין בעסטן זין פון ווארט. אפשר האט ער עס געטון דערפאר, וויל ער האט נישט געוואלט מען זאל אים ארויסווייזן רחמנות.

נאך דער אפעראציע האבן זיך צוגעטשעפעט צו אים אלע חולאתן; צוקער — אין זייער א הויכן פראצענט, נירן-קראנקייט און — דאס הארץ. זיין גאנצן בריוונדיקן, אומגעצוימטן טעמפעראמענט האט ער, נאך זיין אפעראציע, אריינגעלייגט אין די רעציטאציעס, וועלכע ער האט נישט נאר פּרעכטיק איבערגעגעבן, נאר ממש זיי מייסטערהאפט אויסגעשפילט. דאס איז, פארשטייט זיך, געווען פאר אים א גרויסע אַנשטרענגונג, וואס האט פארצערט זיינע כוחות און וואס ווייטער אלץ מער אפגעשוואכט זיין הארץ. עס איז געווען א ווייטיק צו קוקן אויף דעם יונגן, שיינעם און לעבנסלוס-טיקן יוסף קאמען, פון וועלכן עס האט נאך ווייטער געשלאגן לעבנס-פרייד, און זען אים אין אזא מצב.

דער אזוי באגאבטער אַקטיאָר יוסף קאמען, וואס האט פארמאגט, אַ חוץ טאלאנט, אַ שלל מיט חן און וואַרעמקייט אין זיין שפילן, איז געווען אויך אַ גוטער, האַרציקער חבר און זייער באַליבט. ער איז געווען אַ גרוי-סע אַרטיסטישע אינדיווידואַליטעט, וועלכן מען האט נישט געקענט פאַרגלייכן מיט קיינעם, וואָרום קאמען איז געווען אייגנאַרטיק און ממילא איינציקאַרטיק.

ווען די לעצטע מלחמה איז אויסגעבראָכן, איז יוסף קאמען, צוזאַמען מיט זיין לעצטער פרוי — די זינגערין נאַדיאַ קאַרעני — אַנטלאָפן קיין ביאַליסטאָק, דאָרט איז ער אין יאָר 1940 קראַנק געוואָרן אויף טיפּוס.

פארלאשענע שטערן

ער האָט אָבער אַלץ געקעמפט מיט דער נאַטור און זיך באַוווּיזן אויך דאָס מאָל אַרויסצודרייען. נאָכן געזונט־ווערן האָט ער, צוזאַמען מיטן גרויסן זינגער און חזן משה קוסעוויצקי, ווי אויך מיט זיין פרוי, נאָדיאַ קאַרעני, אַרגאַניזירט אַ „קאַנצערט־ברייגאַדע“ און אַרומגעפאַרן איבער די שטעט און שטעטלעך. משה קוסעוויצקי האָט געזונגען אָפּערע־אַריעס און ייִדישע פּאָלקס־לידער און יוסף קאַמען האָט רעציטירט. אַ שטורמישן דערפּאָלג האָט ער געהאַט אין משה טאַפּסט רעציטאַציע „פּאַרט שאַנכיי“.

די רייוועס, נישט תמיד ביי גוטע באַדינגונגען, ווי אויך די אַלערליי קראַנקייטן, האָבן ענדלעך איינגעבראַכן זיין גענוג שטאַרקן אַרגאַניזם. ער איז געשטאַרבן אין אוראַלסק, אין יאָר 1943. איך בין זיכער, אַז ער האָט מיטן מלאַך־המות אויך געלצעוועט און חוזק געמאַכט פון אים; און אַז אַפילו אין די לעצטע מינוטן פון זיין לעבן האָט ער אַריינגעזאָגט אַ פאַר געפּע־פּערטע וויצן... די לעבנס־פּרייד האָט אים נישט פּאַרלאָזט ביז דעם לעצטן אַטעמצוג.

יוסף (אַסיאַ) קאַמענס נאָמען וועט מיט ליכטיקע אותיות פאַרנעמען דעם אויבנאָן ביי דער מזרח־וואַנט אין פּאַנטעאָן פון אונדזערע אומגעקומענע טעאַטער־מענטשן.

ד"ר לייב לאנדוי

נישט געווען קיין ייד אין פוילן, וואָס זאָל נישט האָבן געוויסט ווער עס איז געווען ד"ר לייב לאַנדוי.

לייב לאַנדוי, אַן אַדוואָקאַט פֿון באַרוף, וואָס איז געווען באַקאַנט אַלס איינער פֿון די גרעסטע פֿאַרטיידיקער אין פוילן און ממש ווי אַ געניאַלער רעדנער, האָט זיך קונה שם געווען מיטן באַרימטן „שטייגער“־פֿראַצעס. אַ יונגער ייִדישער סטודענט אין לעמבערג — סטאַניסלאָוו שטייגער — איז באַשולדיקט געוואָרן אין אַ מכלומרשטן אַטענטאַט אויפֿן פוילישן מלך־כה־פרעזידענט סט. וואַיטשעכאַווסקיין. דאָס איז פֿאַרגעקומען אין יאָר 1925. שטייגערן האָט געדראָט טויט־שטראַף. הגם די ייִדן און די ליבעראַלע פוילישע געזעלשאַפטלעכע קרייזן זענען געווען איבערצייגט אין שטייגערס אומשולד, האָט מען דאָך מורא געהאַט, אַז דער פֿראַצעס וועט זיך ענדיקן מיטן פֿאַרמשפטן שטייגערן, ווייל אין דעם זענען געווען פֿאַראינטערעסירט די רעאַקציאָנערע און אַנטיסעמיטישע כוחות, וואָס האָבן פֿאַרנומען דעם אויבן־אָן אין פוילן. עס האָט זיך אויסגעדוכט, אַז די שפּיל איז פֿאַרן טייוול און דער אומשולדיקער שטייגער וועט פֿאַלן אַ קרבן פֿון אַ פֿאַלי־טישן מאַרד.

איז געקומען דער ייִדישער אַדוואָקאַט פֿון פּשעמישל, ד"ר לייב לאַנדוי און מיט אַן אייזערנער לאַגיק צעקלאַפּט די גאַנצע פֿאַלשע באַשולדיקונג. שטייגער איז באַפֿרייט געוואָרן. דער „שטייגער“־פֿראַצעס, אין וועלכן עס זענען אויפגעטראָטן אַלס פֿאַרטיידיקער די באַרימטסטע אַדוואָקאַטן, וואָס פוילן האָט פֿאַרמאַגט, האָט אַרויסגערוקט אויפֿן אויבן־אָן דעם ביז־דעמאָלט נאָך ווייניק־באַקאַנטן אַדוואָקאַט פֿון פּשעמישל, לייב לאַנדוי. פֿון דעמאָלט אַן האָט אָנגעהויבן אויפגיין זיין שטערן. נאָך דעם צווייטן גרויסן פֿראַצעס,

פארלאשענע שטערן

וואָס האָט צו אונדז יידן געהאַט נאָך אַ גרעסערן שייכות — דער פשיטיק-פראַצעס, — איז לאַנדוי אַנערקענט געוואָרן פאַרן גרעסטן קענער פון געזעץ אין פּוילן און פאַר אַ רעדנער פון אַ וועלט-מאַסשטאַב.

צו פאַרטיידיקן די פשיטיקער יונגעלייט האָבן זיך געשטעלט די גרעס-טע יידיש-פּוילישע אַדוואַקאַטן מיטן ד"ר לייב לאַנדוי בראש. זיין שטאַרקע פאַרטיידיקונגס-רעדע האָט דעמאָלט געמאַכט אַ רושם איבער דער גאַנצער וועלט און פאַרשאַפט אים נאָך מער כבוד און אַנזען. דער פשעמישלער אַדוואַקאַט לייב לאַנדוי, דער ביזגאַר באשיידענער און אוממיטלבאַרער מענטש, האָט נאָך זיינע גרויסע זיגן אין די צוויי גרעסטע יידישע פראַג-צעסן, נישט פאַרריסן מיט דער נאָז, אַפילו נישט געענדערט זיין יידישן נאַמען — לייב און ווייטער פאַרבליבן דערזעלביקער פשוטער, צוגעלאָזענער, פאַלקסטימלעכער ייד ווי פריער, — אַ זאך, וואָס מען קען נישט זאָגן וועגן אַ סך פון זיינע פאַך-קאַלעגן און אַנדערע יידישע פראַפעסיאָנעלע אינ-טעליגענטן.

ווען דער וואַרשעווער יידישער ליטעראַטן-פאַריין האָט נאָכן שטייגער-פראַצעס איינגעאַרדנט פאַר לייב לאַנדוי אַ פאַרלעזונג אין דער געביידע פונעם וואַרשעווער צירק, איז נישט נאָר דער זאָל געווען איבערגעפולט, נאָר אויך די גאַסן זענען שוואַרץ געווען פון יידן, וואָס האָבן זיך שוין נישט געקענט דורכשלאָגן צו דער געביידע פונעם צירק. אזוי באַליבט און פאַרערט איז לאַנדוי געווען צווישן אַלע שיכטן פון דער יידישער באַפעל-קערונג.

ווי לאַנדוי האָט מיר אַמאָל איבערגעגעבן, האָט ער אין זיינע יונגע יאָרן געשטרעבט צו ווערן אַ יידישער אַקטיאָר. דאָס לעבן האָט אים אָבער אוועקגעטראָגן אויף אַנדערע וועגן. ווען ער האָט געזען, אַז אין זיין נייעם באַרוף, וואָס ער האָט זיך אויסגעקליבן, קען ער ברענגען דער מענטשהייט, און בפרט זיין אייגן פאַלק, מער נוצן, האָט ער זיך מיט אַלע זיינע חושים און גאַנצן טעמפּעראַמענט אַריינגעוואַרפן אין דער דאָזיקער אַרבעט.

וועגן טעאַטער — און בפרט יידיש טעאַטער — האָט ער קיינמאָל נישט פאַרגעסן און נישט נאָר מיט אינטערעס נאָכגעפאַלגט אַלע זיינע אַנטוויקלונגס-טעאַפן, נאָר אַליין אויך צוגעלייגט צו אים אַ האַנט און אַ פליצע. ער איז געווען אַ פאַנאַטישער ליבהאַבער פונעם יידישן טעאַטער,

— פונעם בעסערן יידישן טעאטער, פארשטייט זיך. נאך אין די ערשטע יארן פון זיין אדוואקאטישער קאריערע האָט ער אין זיין געבוירן־שטאָט פּשעמישל (מזרח־גאַליציע) געגרינדעט אַן אַמאַטאָרן־גרופּע „רובאַל“, וווּ ער איז געווען דער רעזשיסאָר און הויפט־ראַליסט. די דאָזיקע טעאָטער־סטודיע האָט זיך קונה שם געווען מיט איר ערנסטער באַצװאנג צו דער טעאָטער־עבודה, און מיט איר טאַלאַנטירטער יונגער גרופּע טעאָטער־ענטוויאַסטן. דער רעפּערטואַר, וואָס זיי האָבן אויפגעפירט אונטער דער רעזשי פון לייב לאַנדוי, איז תמיד געווען אויפן העכסטן ניוואָ. לאַנדוי איז געווען דער ערשטער (אַפילו פאַר דער „ווילנער טרופּע“), וואָס האָט אויפגעפירט אַן־סקיס „דיבוק“. לאַנדוי האָט געשפילט דעם „מיראַפּאַלער צדיק“. ער איז געווען זייער באַגאַבט סיי אַלס אַקטיאָר, סיי אַלס רעזשיסאָר. ווי עס האָבן מיר איבערגעגעבן מענטשן, וואָס האָבן אים געזען אין „דיבוק“, צווישן זיי אויך — אַקטיאָרן, האָבן זיי קיין בעסערן „מיראַפּאַלער צדיק“ ווי עס איז געווען לאַנדוי, נישט געזען. ווען די דאָזיקע מיינונגען זאָלן אַפילו זיין איבערגעטריבן, באַווייזט עס דאָך וואָס פאַראַ דרד־אַרץ לאַנדוי האָט צו זיך אַרויסגערופּן.

פונקט ווי ער האָט ליב געהאַט יידיש טעאָטער, האָט ער אויך ליב געהאַט די יידישע ליטעראַטור. ער האָט נישט דורכגעלאָזט קיין איין יידיש בוך. ער אליין האָט אויך געהאַט אַ פיינע — ווי מען זאָגט — פען צום שרייבן. ער האָט אויך געשריבן וועגן טעאָטער־פּראָבלעמען און געפירט אַ גרויסע פּראָפּאַגאַנדע פאַר בעסער יידיש טעאָטער.

בעת איך האָב אַנגעפירט מיטן קראַקעווער יידישן טעאָטער, האָב איך אים געהאַט אַלס גאַסט כמעט אויף יעדער פרעמיערע. דאָסזעלביקע איז אויך געווען מיט אַנדערע יידישע טרופּעס, וואָס האָבן געהאַט אַ נאָמען פון אַ בעסער טעאָטער.

ד״ר לייב לאַנדוי איז געווען אַ סאַציאַליסט און האָט לאַנגע יארן גע־הערט צום „בונד“. ער איז פול געווען מיט די יידישע ליידן און איז טאַקע געווען אַן אומדערמידלעכער קעמפּער פאַר יושר און גערעכטיקייט און פאַר יידישע רעכט. די פּשעמישלער יידישע קהילה, וואָס איז באַשטאַנען כמעט אויסשליסלעך פון ציוניסטישע עלעמענטן, האָט אים, דעם נישט־ציוניסט, אַנפאַרטרויט די אַנפירונג מיט דער קהילה. צו לאַנדויס ערלעכ־

פארלאשענע שטערן

קייט און נאציאנאלער אחריות האָט מען געהאַט הונדערטפראַצענטטיקן צוטרוי.

צוליב פאַמיליע־סיבות (זיין איינציקער זון האָט געהאַט טובערקולאָז פון די ביינער) האָט ער זיך געמוזט אַריבערטראַגן קיין לעמבערג. נאָכן טויט פון זיין זון, וואָס איז געשטאַרבן אין בליענדיקן עלטער, איז לאַנדוי געוואָרן פאַרמאַכט אין זיך און נידערגעשלאָגן. די דאָזיקע שווערע אַבדה האָט אין זיין גרויס, וואַרעם האַרץ געלאָזט אַ שטאַרקן חותם.

אין לעמבערג האָט זיך לייב לאַנדוי נאָכמער פאַרבונדן מיטן יידישן טעאַטער. ער איז געוואָרן איינער פון די וואַרעמסטע אונטערשטיצער פון דער לעמבערגער טעאַטער־סטודיע „מאַסקע“ און אַ טעטיקער מיטגליד פון דער ניי־געשאַפענער יידישער טעאַטער־געזעלשאַפט.

ערב דער צווייטער מלחמה בין איך געווען אין לעמבערג. איך האָב אונטערגעשריבן מיט דער דירעקציע פונעם ניי־אויפגעבויטן יידישן טע־אַטער, אויף יאָגעלאָנער 11 (אויפן פּלאַץ פונעם געוועזענעם גימפּעל־טעאַטער), אַן אָפּמאַך איבערצונעמען די קינסטלערישע אָנפירונג פונעם דאָזיקן טעאַטער. אין ציינגוטס יידישן רעסטאָראַן האָבן מיר „באַטרונקען“ דעם קאָנטראַקט. מיר זענען געזעסן צוזאַמען מיט דער דירעקציע: מאַל־ווינא יאַלעס־גימפּעל, ד״ר אַדאָלף גימפּעל, דער קונסט־מאַלער פּריץ קליינמאַן, דער טעאַטער־פּריינט אברהם זיינפעלד, דער אַקטיאָר מאיר מעסטעל און ד״ר לייב לאַנדוי.

איך וועל נישט פאַרגעסן די לעצטע ווערטער פון לאַנדוי:

— קינדערלעך — האָט ער געזאָגט מיט אַ סאַרקאַסטישן שמיכל — טרינקען קאָן קיינמאַל נישט שאַדן. מען דאַרף נאָר ווי געהעריק אָנשטויסן און טרעפּן. אַלואַ, איך טרינק פאַר דעם, אַז דער קריג זאָל זיך ווי אַמ־שנעלסטן ענדיקן...

די דאָזיקע ווערטער האָבן אויף אונדז דעמאַלט געמאַכט אַ דערשיי־טערנדיקן איינדרוק. די מלחמה האָט זיך נאָך נישט אָנגעהויבן (איך, פּונקט ווי אַ סך אַנדערע, האָבן בכלל נישט געגלויבט, אַז די מלחמה וועט אויסברעכן) און דער גרויסער קעמפּער פאַר רעכט און יושר טרינקט גאַר פאַר אַ שנעלן סוף פונעם קריג....

לאַנדוי האָט דעם קריג און דעם שרעקלעכן סוף פון זיין פּאַלק פּאַרויסגעזען. צי האָט ער אָבער פּאַרויסגעזען וואָס אים אַליין דערוואַרט? — ווען די דייטשן זענען אַריין קיין לעמבערג האָט זיך לאַנדוי אַריינגע-וואַרפן אין געזעלשאַפטלעכער אַרבעט. ער איז געוואָרן דער אַנפירער פונעם לעמבערגער ייִדישן הילף-קאָמיטעט און מיט זיין גאַנצער נישט-דורכשניטלעכן אַרגאַניזאַציע-כוח באַמיט זיך, ווי ווייט מעגלעך, צו לינדערן די נויט פון זיינע ברידער און שוועסטער. צו זיינע נאַענטסטע האָט ער געזאָגט: מיר זענען פּאַרלירן!...

בעת דער נאַצישער אַקופאַציע איז מיר אויסגעקומען צו רעדן צום לעצטן מאָל אין מיין לעבן מיט לייב לאַנדוין. דעם דאָזיקן שמועס האָבן מיר געפירט דורכן טעלעפּאָן אויף אַ ווייטער דיסטאַנץ. איך בין דעמאָלט געווען ביי מיין אַרבעט אין דער ייִדישער סאַציאַלער אַליינהילף אין וואַרשע, ווי עס האָט זיך דערהערט אַ טעלעפּאָן-קלונג. דאָס האָט אָפּגע-רופן לייב לאַנדוי פון לעמבערג. ווען ער האָט זיך דערוויסט אַז איך רעד, האָט ער זיך זייער דערפרייט, וואָרום אין לעמבערג זענען אַרומגעגאַנגען קלאַנגען, אַז איך געפין זיך שוין נישט צווישן די לעבעדיקע. ער האָט אויף אַ פּאַרשטעלטן אופן מיך געפרעגט ווי עס זעט אויס די לאַגע ביי אונדז. דאָס איז געווען אין יולי 1942, אין דער צייט ווען עס האָבן זיך ביי אונדז אין געטאָ שוין אָנגעהויבן די „אַקציעס“. לאַנדוי האָט מיך אויסגעפרעגט, צי איך ווייס עפעס וועגן זיין שוואַגער, וואָס האָט זיך גע-פונען אין וואַרשע, ווי אויך — וועגן דער באַגאַבטער פּויליש-ייִדישער דיכטערין הענריקאַ לאַזאַווערט. ביידע האָבן דאָן שוין נישט געלעבט.

נאָך דעם חורבן אין לעמבערג זענען דערגאַנגען צו אונדז ידיעות, אַז לייב לאַנדוי האָט זיך אויסבאַהאַלטן ביי אַן אוקראַינער, וועלכער האָט אים אַליין איבערגעגעבן אין די דייטשע הענט. דאָס כאַראַקטעריסטישע איז דאָס, אַז ווען אין פּוילן האָבן זיך פּאַרשאַרפט די פּויליש-אוקראַינישע באַציאונגען און עס האָבן זיך אָנגעהויבן די גרויסע פּאַליטישע פּראַצעסן קעגן די אוקראַינער, האָט לייב לאַנדוי געהערט צו זייערע פּלאַמענדיק-סטע פּאַרטיידיקער. און ווען ער אַליין האָט זיך געפונען אין אַן עת-צרה, האָט זיך נישט געפונען קיינער, וואָס זאָל אים ראַטעווען פונעם טויט.

פארלאשענע שטערן

וועגן טויט פון לייב לאַנדוי גייען אַרום פאַרשיידענע ווערסיעס. צווישן אַנדערן ווערט דערציילט פאַלגנדיקס: אין אָנהויב 1943 האָט די „געסטאַפּאַ“ אין לעמבערג געפאַדערט ביים „יודענראַט“ אַרויסצוגעבן זיי צוויי אָנגעזעענע לעמבערגער יידן: ד"ר לייב לאַנדוי און פרוי ד"ר צעציליאַ קלאַפּטען, — איינע פון די אַקטיווסטע און איבערגעגעבנסטע געזעלשאַפטלעכע טוערינס. צוליב זיי איז צום ערשטן מאל אויסגעבראַכן אַ קאַנפּליקט צווישן דער יידישער פּאָליציי ביים „יודענראַט“ און דער „געסטאַפּאַ“, ווייל די פּאָליציי האָט זיי נישט געוואָלט אַרויסגעבן. לאַנדוי איז שוין דעמאלט געווען אויסבאַהאַלטן ביי דעם אוקראַינער, וואָס האָט אים אויסגעגעבן, און צעציליאַ קלאַפּטען האָט די פּאָליציי אַליין אויסבאַהאַלטן אין דער געביידע פונעם „יודענראַט“.

צעציליאַ קלאַפּטען איז געווען אַ וועלט־באַרימטע וויסנשאַפטלערין אויפן געביט פון נאַטור־געשיכטע און מאַטעמאַטיק. אין לעמבערג האָט מען זי גערופן „די פרוי אין שוואַרצן“. זי איז געווען אַן אַלמנה נאָך אַ באַוווּסטן לעמבערגער אינזשיניער, וואָס איז אומגעקומען אין אַ קאַטאַ־סטראַפּע בעת אַ געוויסן עקספּערימענט, וואָס ער האָט דורכגעפירט. נאָכן טויט פון איר הייס־געליבטן מאַן האָט זי שוין מער נישט חתונה געהאַט. זי האָט איר לעבן געווידמעט דער דערציאונג און אויסבילדונג פון יידישע יתומות (קיין אייגענע קינדער האָט זי נישט געהאַט). גלייכצייטיק האָט זי ווייטער געפירט איר וויסנשאַפטלעכע אַרבעט און אַרויסגעגעבן אַ רייע ווערק.

נאָך איר מאַן איז איר פאַרבליבן אַ גרויס פאַרמעגן; אַ פּרעכטיקער בלאַק הייזער מיט גערטנער. דאָרט האָט זי פאַר דער מלחמה איינגעאַרדנט אַ יתומים־הויז פאַר 500 מיידלעך־יתומות. זי האָט אַרגאַניזירט די ערשטע אין פּוילן פאַך־מיטלשול, וווּ אויסער אַלגעמיינער בילדונג האָט זי אויך געלערנט יעדער איינער אַ פאַך — לויט די אינדיווידועלע פעאיקייטן. אַ דאַנק דעם הויכן ניוואַ פון לערנען און פאַך־אויסבילדונג אין איר אַנש־טאַלט האָבן אויך פאַרמעגלעכע יידישע עלטערן אַהינגעשיקט זייערע טעכ־טער צו לערנען דאָרט אַ פאַך און זיי אויסבילדן. צעציליאַ קלאַפּטען איז אויך געווען פּראַפּעסאָרין אין דער לעמבערגער יידישער גימנאַזיע אויף זיגמונטאַוסקע גאַס, וווּ זי האָט געלערנט נאַטור־וויסנשאַפט און מאַטעמאַ־

יאנאס טורקאוו

טיק, ווי גרויס איר אַנזען איז געווען אין לעמבערג קען דינען דער פּאַקט. אַז אַפילו די לעמבערגער מלוכהשע גימנאַזיעס פלעגן זי תמיד פאַרבעטן ווי אַ מיטגליד פון דער עקזאַמעניר-קאַמיסיע. מיט איר מיינונג האָט זיך די פּעדאַגאָגישע וועלט זייער שטאַרק גערעכנט.

צעציליאַ קלאַפּטען פלעגט אָפּט פאַרן קיין אויסלאַנד מיט די האַנט-אַרבעטן פון אירע שילערניס און זיי דאָרט פאַרקויפן. זי איז אויך געווען אין די פאַרייניקטע שטאַטן, וווּ די פרוי פונעם דעמאָלסטיקן פּרעזידענט רווועלט האָט זי אויפגענומען און אַרויסגעוויזן גרויס פאַראינטערעסירונג מיט די אַרבעטן פון די ייִדישע יתומות.

בעת דער דייטשישער אַקופאַציע איז צעציליאַ קלאַפּטען געווען זייער טעטיק אויפן געביט פון געזעלשאַפּטלעכער אַרבעט און אינדיווידועלער הילף, הגם איר גאַנץ פאַרמעגן איז קאַנפּיסקירט געוואָרן דורך די דייטשן. נישט געווען קיין אָפּשניט פון אַרבעט, וווּ צעציליאַ קלאַפּטען זאָל נישט זיין אַקטיוו. מיט די לעצטע געלטער פלעגט זי זיך טיילן מיט די נויטליידינדיקע. זי האָט, פונקט ווי לייב לאַנדוי, אויפגעהאַלטן די מאַראַל אין געטאַ; גערופן צו אויסדויער און פאַסיוון ווידערשטאַנד קעגן די דייטשן. דאָס איז, פאַרשטייט זיך, באַצייכנט געוואָרן דורך די דייטשישע מאַכט-האַבער אַלס סאַבאַטאַזש. און ווען די „געשטאַפּאַ“ האָט געפּאָדערט זי אַרויסצוגעבן, צוזאַמען מיט לייב לאַנדוי, האָט די ייִדישע פּאַליציי זיך גע-שטעלט פאַר אַ ציל צו שיצן די דאָזיקע פאַרדינסטפולע און העלדישע פרוי. די „געשטאַפּאַ“ האָט זיך אָבער דערוווסט, אַז צעציליאַ קלאַפּטען באַ-האַלט זיך אויס אין דער געביידע פונעם „יודענראַט“, וואָס האָט זיך דעמאָלט געפונען אויף דער לאַקעטקאַ גאַס. זיי זענען אַהין אַוועק און זי דאָרט געפונען. אויך וועגן איר טויט זענען דאָ פאַרשיידענע ווערסיעס. ווי עס האָט מיר איבערגעגעבן אַ געראַטעוועטער פונעם לעמבערגער געטאַ, סעווערין צווערלינג, האָבן די דייטשישע רוצחים אַרויסגעשלעפט די שוין עלטערע פרוי צעציליאַ קלאַפּטען אויף די טרעפּ און זי פון דאָרט אַראַפּ-געשטויסן. זי האָט נאָך באַוויזן אויסצופאַטשן אַ געשטאַפּאַ-מאַן. מען האָט זי אויפן אַרט דערשאַסן.

לייב לאַנדוין האָבן די דייטשן נישט געפונען, דערפאַר אָבער האָט אַ פאַרשטייער פונעם אוקראַינישן פּאַלק, וועמעס ברידער לאַנדוי פלעגט

פארלאשענע שטערן

נישט איינמאל ראטעווען פון דער תליה, אים איבערגעגעבן אין די דיי-
טשישע הענט.

ווען די דייטשן האָבן אים אַריינבאַקומען צו זיך, האָבן זיי אים אַוועק-
געפירט אויפן מאַרק אין געטאַ, אָנגעטון אים אַ רויט העמד, אויפגענייט
פון אַ פּאַן און געצווונגען אים, אונטער שווערע קלעפּ, צו טאַנצן. דער
אַרקעסטער פון דער יידישער מיליץ האָט דערביי צוגעשפּילט...
דאָס איז איינע פון די ווערסיעס, וואָס מען האָט מיר איבערגעגעבן
וועגן טויט פונעם גרויסן קעמפער פאַר יושר און גערעכטיקייט, וועגן
איינעם פון די ווערטפולסטע יידן, וואָס דאָס יידישע פּוילן האָט אַרויסגע-
געבן — לייב לאַנדוי.

ג. שני אור



פאר דער ערשטער וועלט-מלחמה האָט זיך אין וואַרשע באַוווּזן אַ מוֹ-זיק-לערער און דיריגענט, וועגן וועלכן קיינער האָט נישט געוווּסט פון וואָנען ער שטאַמט, ווער ער איז און ווי אַלט ער איז. פון אים אַליין האָט מען עס אויך נישט געקענט דערגיין.

וואָס עס איז יאָ פעסטגעשטעלט געוואָרן איז דאָס, אַז ער איז געבוירן געוואָרן ערגעץ וווּ אין רוסלאַנד; אַז ער האָט געענדיקט די פעטערבור-גער קאָנסערוואַטאָריע און אַז ער איז אַמאָל ערגעץ וווּ געווען קאָפעלמיס-טער פונעם מיליטערישן אַרקעסטער. אין וואַרשע, וווּ ער האָט געלעבט

איינזאַם און אַפּגעזונדערט פון אַלעמען, האָט ער פון אָנהויב געגעבן מוֹ-זיק און געזאַנג-לעקציעס. זיין שטרעבן איז געווען צו שאַפן אין וואַרשע אַ גרויסן פּאָלקס-כאָר, וואָס ער האָט צוביסלעך אָנגעהויבן צו אַרגאַניזירן. נאָכן אַפּפּאַרן קיין אַמעריקע פונעם באַוווּסטן וואַרשעווער כאָר-דיריגענט לעאָ ליאַוו, איז שניאָר אַרויסגעשוומען אויף דער אויבערפלאַך און ער האָט באַוווּזן צו גרינדן פונעם געוועזענעם לעאָ ליאַווס כאָר און פון זיין אייגענעם כאָר — אַ גרויסן רעפרעזענטאַטיוון פּאָלקס-כאָר, וואָס איז גע-

פארלאשענע שטערן

זוארן א געשעעניש נישט נאָר אין דער ייִדישער וועלט, נייערט — אין דער גאַנצער מוזיקאַלישער וועלט פון וואַרשע. מען האָט שניאורס כאָר פאַרגליכן צו די בעסטע אין פּוילן.

דער גרויסער ייִדישער קאָמפּאָזיטאָר יואל ענגעל האָט בעת זיין באַ-זוך אין וואַרשע (אין יאָר 1924) שטאַרק געלויבט שניאורן פאַר זיין מוזיקאַלישקייט און גלענצנדיקן דיריגירן. גראַד האָט דעמאָלט דוד הערמאַן אויפגעפירט אין וואַרשע משה בראַדערזאָנס ערשטע ייִדישע אָפּערע „דוד און בת שבע“ מיט הענעך קאַנס מוזיק. שניאור האָט דיריגירט מיט דער אָפּערע.

זיין כאָר האָט שניאור דערפירט צו דער גרעסטער פּערפּעקציע. ווען דער כאָר איז נאָך געווען ביים „הומיר“, איידער ער איז געוואָרן אַ זעלבסט-שטענדיקער „שניאור-כאָר“, האָט ער מיט אים איינגעשטודירט בעטהאַ-ווענס „9טע סימפּאָניע“. עס איז אַרויסגעקומען אַ מייסטערהאַפּטיקע לייסטונג. ער האָט דיריגירט מיטן כאָר און אַרקעסטער. ווען דער באַרימטער דיריגענט פון דער וואַרשעווער „פּילהאַרמאָניע“, דזשיסלאָוו בירנבוים, וואָס איז געווען פאַררעכנט פאַר איינעם פון די גרעסטע דיריגענטן אין אייראָפּע, האָט הערנדיק דעם שניאור-כאָר, אויסגעדריקט זיך מיט די גרעסטע סופּערלאַטיוון וועגן שניאורן אַלס פּעדאַגאָג-דיריגענט.

שניאור איז געווען מוזיקאַליש אין אַלע זיינע אברים און ס'האָט אים געגריילצט אין די אויערן דער מינדסטער פאַלשער טאָן אָדער דיסהאַר-מאָניע. זיין כאָר האָט ער געהאַלטן אין אַן אייזערנער דיסציפּלין. ער איז געווען שטרענג און קאָמפּראַמיסלאָז ביי דער אַרבעט. בעת די פּראָבן, אין די שטעלן ווען דער אַרקעסטער האָט געדאַרפט שפּילן, האָט ער תמיד צוגעזונגען אויפן גאַנצן קול. אַגב האָט ער אַמאָל געהאַט אַ גוט-געשולטע שטים. ווען ער האָט זיך אויפגערעגט בעת די פּראָבן — ער איז געווען זייער נערוועאיש — האָט ער זיך צעשריגן אויף די מיטגלידער פונעם כאָר:

— זינגט שטילער, איר קענט דאָך סיי ווי סיי נישט זינגען...

אַבער די מיטגלידער פונעם כאָר, פון וועלכע עס זענען שפּעטער אויסגעוואַקסן אַ ריי ערשטראַנגיקע זינגער, צווישן זיי זמרה זעליגפּעלד, דיאַנאַ בלומענפּעלד, סטערן א"א, האָבן עס אים נישט גענומען פאַר אומ-

יאַנאַס טורקאָוו

גוט. זיי האָבן אים הויך געשעצט און בלינד געפּאָלגט, וויסנדיק, אַז זייער מייסטער ווייס וואָס ער וויל; אַז אים גייט נאָר אין דער גוטסקייט פון דער זאַך, וואָס איז פאַר אים הייליק.

שניאָרס ערשטן נאָמען האָט קיינער נישט געוויסט און ווען מ'האַט אים אַמאָל געפרעגט ווי ער הייסט, האָט ער, אַן אויפגערעגטער, געענט-פערט: און שניאָר איז אייך ווייניק!...

ער איז געווען אַ גרויסער אַריגינאַל און געהאַט זיינע שוואַכקייטן, וואָס זענען לרוב כאַראַקטעריסטיש פאַר אַלטע בחורים, קיין ווייב האָט ער קיינמאָל נישט געהאַט, אָבער אַן אומגליקלעכע גרויסע ליבע האָט ער אייבערגעלעבט, הגם ער האָט וועגן דעם קיינמאָל נישט גערעדט, אַפילו מיט זיינע נאָענטסטע פריינט. דאָס האָט זיך געפילט פון זיין איינשטעלונג און ציינישן צוגאַנג צום לעבן, אַ פאַרמאַכטער אין זיך, אַ פאַרכמורעטער, איז ער אַרומגעגאַנגען איבער די וואַרשעווער גאַסן מיט זיין כאַראַקטע-ריסטישן קאַפּ לאַנגע, פעך-שוואַרצע האָר און טונקל-ברוינעם פנים, און שטענדיק — מיט אַ פאַפיראַס אין מויל, מיט וועלכן ער האָט זיך קיינמאָל נישט געשיידט. ער האָט געהאַט אַ פאַר פּרעכטיקע פאַרחלומטע ברוינע אויגן, פון טאַבאַק-קאָליר. ער האָט געמאַכט דעם איינדרוק פון אַן איטאַ-ליענישן מוזיקער, אָדער אפשר ריכטיקער — פון אַ ציגיינער, סיי מיט זיין אויסזען, סיי מיט זיין גאַנצער לעבנס-מענטאַליטעט.

שניאָרס שטענדיקער אַדרעס איז געווען: „טלאַמאַצקע 13“ — דער זיץ-אָרט פון יידישע ליטעראַטן און זשורנאַליסטן. דאָרט פלעגט ער זיצן, דאָרט פלעגט ער עסן און טרינקען זיין באַליבט מאַכל: וואַסער מיט מילך (באַוואַרקע). דאָרט פלעגט ער קאַמפּאַנירן און צעשרייבן נאָטן ביי דער פּיאַנאָ און דאָרט פלעגט ער אויך שלאָפן. ער פלעגט, אַזוי צו זאָגן, כאַפן אַ דרעמל, זיצנדיק ביי אַ טישל מיטן פאַפיראַס אין מויל, אַ פאַר אַזעלכע דרעמלעך האָבן אים רעקאַמפּענסירט די שלאַפּלאַזע נעכט.

פונקט ווי מען האָט נישט געוויסט ווי אַלט שניאָר איז און פון וואָנען ער שטאַמט, האָט מען אויך נישט געוויסט וווּ ער וווינט. ביי זיין ריזיקן דערפּאָלג און גרויסן נאָמען, איז ער אָפט געווען אַן אַ דירה... ער האָט פשוט נישט געהאַט מיט וואָס צו באַצאָלן פאַר איר. דאָס האָט אים געשטערט אַנצונעמען לעקציעס, וואָס וואַלט אים, פיל ווייניק, אַרויסגעהאַלפן פון

פארלאשענע שטערן

דער שווערער מאטעריעלער לאגע, אין וועלכער ער האט זיך אזוי אָפּט געפונען. אַלע באַגעגענישן, אַלע ראַנדעוווס פּלעגט ער מאַכן אויף טלאַ-מאַצקע 13. דאָרט פּלעגט ער אָפּזיצן ביז שפּעט ביינאַכט, ד"ה ביז מען פּלעגט פאַרמאַכן דעם לאַקאַל, ערשט דאַן פּלעגט ער אָנהויבן זיינע וואַנ-דערונגען איבער די וואַרשעווער גאַסן און זיך פאַרזייניקן מיט די איבערי-קע „נאַכט-וואַנדלער“ מ. מ. הורוויטש (אַ ייִדישער שרייבער-קאַרעקטאַר), זשאַק לעווי, דעם בונדישן טוער בערנאַרד גאַלדשטיין א"א. מען פּלעגט זיי טרעפן, אין פאַרשיידענע צייטן, אין גערטנערס באַר, אין „פּיקאַדילי“ — און שטענדיק מיטן פאַפּיראַס אין מויל, ווי ער וואַלט געווען צוגעוואַקסן צו אים. ער האָט נישט געהאַלטן פון דער מאַדע. ער פּלעגט שטענדיק טראָגן דעם זעלביקן טונקעלן אַנצוג, מיט די אויסגעבלאַקירטע הויזן, און אים זייער זעלטן בייטן, סיידן — צו אַן אויפטריט פון זיין כאַר. דעמאַלט פּלעגט ער אָנטון זיין ווייס אויסגעפרעסט העמד מיט די האַרטע אַנגעקראַכ-מאַלעטע מאַנקעטן, וואָס פּלעגן אים אויפּרעגן ביים דיריגירן, און דעם אַלטמאָדישן פּראַק, ער פּלעגט שטיין ביים דיריגענטן-פּולט, מיטן שטע-קעלע אין האַנט, און זיך פּילן מעשה קיניג, וואָס שטייט אויפן טראָן מיטן סצעפּטער אין האַנט.

וועגן שניאורן, וואָס איז געווען אַ גרויסער ראַמאַנטיקער און האָט געפירט אַ סך ליבעס, וועגן וועלכע און מיט וועמען קיינער האָט קיינמאַל נישט געוויסט, האָט מען, צווישן אַנדערע, דערציילט אַ פּיקאַנטע מעשה: די דאָזיקע מעשה וועגן שניאורן, וואָס אויסער מוזיק האָט אים גאַרנישט אינטערעסירט און וועלכער האָט קיין אַנדערע טעמעס, בעת זיינע זעלטע-נע געשפרעכן, נישט געהאַט, האָט אַרויסגערופן ממש אַ סענסאַציע, וואָס איז אויף טלאַמאַצקע 13 ממש אויפגעכאַפּט און פּונאַנדערגעטראָגן געוואָרן ווי די בעסטע, טייערסטע שפּייז.

אַ טאַכטער פון אַן אַנגעזעענער וואַרשעווער חסידישער משפּחה איז אַראָפּ פון דרך הישר, דאָס מיידל איז געווען שייך, אינטערעסאַנט און אינטעליגענט. זייענדיק אונטערן איינדרוק פון דער גאַנצער געשיכטע, האָט שניאור באַשלאָסן צו ראַטעווען דאָס מיידל פון זינקען; צו ראַטעווען איר נשמה און זי צוריק אַרויפפירן אויפן גלייכן וועג. ער האָט אָפּגעראַ-זירט זיינע כאַראַקטעריסטישע שוואַרצע וואַנסעלעך און אונטערגעשוירן

יאנאס טורקאוו

א ביסל זיינע לאנגע האָר, כדי נושאַחן צו זיין אין אירע שיינע אויגן. מען האָט אים שוין געזען ציכטיק אָנגעטון, מיט אַ ריינעם קראַגן, — וואָס דאָס אַליין איז שוין געווען אַ גרויסע ענדערונג אין זיין לעבן. ער איז אַוועק צו אירע עלטערן און זיי געזאָגט, אַז ער וויל חתונה האָבן מיט זייער טאָכטער. די משפּחה פונעם מיידל האָט אים געהאַלטן פאַר אַ משוגענעם... שניאור האָט עס אָבער געמיינט ערנסט, — ער האָט זי אומעטום פאַרגע- שטעלט פאַר זיין כלה.

דער כלה איז אָבער שנעל צוגעגעסן געוואָרן דאָס „אַרנטלעכע“ לעבן און זי האָט פאַרלאָזט איר ראַמאַנטישן חתן און צוריק אַוועק אויף דער גאַס... פון דעמאָלט אָן איז שניאור געוואָרן נאָך מער פאַרמאַכט אין זיך, נאָך מער שווייגנדיק און נאָך מער אָנגעווייטיקט און פאַרביסן. די אויס- רופן, בעת די פראַבן פונעם כאָר: „זינגט שטילער, איר קענט סיי ווי נישט זינגען“ — האָבן זיך געהערט אַלץ אָפטער פון זיין מויל. מען האָט דייטלעך באַמערקט, אַז די לעצטע ליבע-אַנטווישונג האָט אים שטאַרק דערשלאָגן, הגם ער האָט זיך פאַר קיינעם נישט באַקלאַגט און מיט קיינעם וועגן דעם נישט גערעדט.

ווען די לעצטע וועלט-מלחמה איז אויסגעבראַכן איז מ. שניאור אַנט- לאָפן קיין ביאַליסטאָק, ער האָט דאָרט אַרגאַניזירט אַ גרויסן כאָר און איז געווען שטאַרק אָנגעזען. מיטן עוואַקואירן ביאַליסטאָק, פאַר דער דייטשי- שער אינוואַזיע, איז מ. שניאורס שטערן געפאַלן. ער האָט זיך אַרומגע- וואַלגערט איבער רוסלאַנד, אָן אָפגעלאָזענער, אַ הונגעריקער מיט אַ מאַ- כאַרקע-פאַפּיראַס אין מויל.

ווי עס האָט מיר איבערגעגעבן דער שרייבער ש. י. גאַלדשטיין, איז דער ביז-גאָר באַגאַבטער דיריגענט און קאַמפּאָזיטאָר מ. שניאור פאַרוואַגלט געוואָרן קיין סאַראַטאָוו. אין אַ דאָרטיקער „טשייניע“ איז ער אַנטשלאָפן געוואָרן ביי אַ טישל, מיטן פאַפּיראַס אין מויל. פונעם דאָזיקן דרעמל האָט זיך דער אויסגעוהונגערטער, אויסגעליטענער שניאור מער נישט אויפגעכאַפט. ער האָט זיך פאַרשפאַרט ווייטערדיקע ליידין.

בן ציון סיגאל



אין אַ דאָרף אין מזרח-גאַליציע — אַלעיוב האָט עס געהייסן — האָבן, צווישן אַנדערע, געווינט צוויי חסידישע משפחות. דער ראש פון איין משפחה — סיגאל — אַ ייד אָן אַרעמאָן, האָט געהאַנדלט מיט זינער. ער האָט, נעבען, נישט געקענט צונויפבינדן איין עק מיטן צווייטן.

די צווייטע משפחה — פרייס — איז געווען אַ גאַנץ פאַרמעגלעכע. דער ראש פון דער משפחה איז געווען אַ גוט-באַזיצער און איז אָנגעגאַנגען פאַרן באַנקיר פונעם דאָרף. דער דאָזיקער משפחה האָט שוין קיין פרנסה, ברוך השם, נישט געפעלט.

סיי דער אַלטער פרייס, סיי דער אַלטער סיגאל זענען געווען הוסיאָ' טינער חסידים — און ביידע זענען זיי געפאַרן צו זייער רבין. דער ער-שטער — מיט געלט-מתנות און איז דאָרט אויפגענומען געוואָרן מיט כבוד; דער צווייטער — מיט אַ שווער, אָנגעווייטיקט האַרץ און ליידיקע הענט און איז דאָרט אויפגענומען געוואָרן מיט שריים...

סיגאל האָט געהאַט אַ זון — בן ציון האָט ער געהייסן, — זייער אָן איידעלער בחור, וועלכער האָט פון די פריסטע יאָרן אָן דערפילט דעם שווערן טעם פון דלות, וואָס האָט געהערשט ביי זיין טאַטן אין שטוב. נאָך אַלס יונגער בחור האָט ער געמוזט ווערן אַ דרדקי-מלמד, כדי אַרויס-צוהעלפן זיין טאַטן אין פרנסה, ווייל אין שטוב איז ממש נישט געווען וואָס צו עסן.

יאנאס טורקאו

בן ציון איז געווען אַ שטיל, פּינפּילנדיקער בחור. ער האָט געשטרעבט צו אַן אַנדער לעבן — צו אַ לעבן אין אַ וועלט, וואָס זאָל נישט זיין ענלעך צו דער, אין וועלכער ער איז געבוירן און דערצויגן געוואָרן.

זיין חבר מיכאל פרייס, דער שיינער זון פונעם דאָרף-באַנקיר, וואָס איז דערצויגן געוואָרן אין רחבות און אין פרייד, האָט אויך געבענקט נאָך אַן אַנדער לעבן און נאָך אַ וועלט, וואָס זאָל זעטיקן זיינע פאַרבאַרגענע פאַרלאַנגען.

ביידע חברים: בן ציון און מיכאל, פלעגן אין די פאַרנאַכט-שעהן דורכמאַכן לאַנגע שפּאַצירן און אונטער די טרעלן פון פייגל-געזאַנג האָבן זיי געוועבט זייערע צוקונפט-פלענער, מיט וועלכע זיי זאָלן קענען פאַר-ווירקלעכן זייער בענקשאַפט. די צוויי ראַמאַנטישע יונגע בחורים האָבן געשלאָסן אַ פריינטשאַפט, וועלכע האָט אַפּגעווישט די גרענעצן פון די סאָ-ציאַלע דיפערענצן, וואָס האָט אַפּגעטיילט די ביידע משפחות פון זיך.

די שיינע, ראַמאַנטישע יוגנט-חלומות זענען אָבער שנעל איבערגע-ריסן געוואָרן. ס'איז אויסגעבראַכן די ערשטע וועלט-מלחמה. ברוסילאָוס רוסישע אַרמיי איז אַריבער די עסטרייכישע גרענעץ און די יידן האָבן אַנ-געהויבן צו אַנטלויפן פאַר די רוסישע קאַזאַקן, וואָס האָבן זיך דערנענטערט צו זייערע היימען.

אויך דאָס דאָרף אַלעיוב האָט זיך עוואָקואירט. ביידע משפחות: סיגאַל און פרייס זענען, צוזאַמען מיט טויונטער אַנדערע יידישע משפחות פון די גאַליציאַנער שטעט און שטעטלעך, אַנטלאָפן קיין ווין, פּילנדיק זיך זיכער נעבן זייער באַליבטן מאַנאַרך קייזער פראַנץ יאָזעף.

בן ציון סיגאַלס פאָטער האָט מען גענומען צום מיליטער אין דער קייזער- און קיניגלעכער עסטרייך-אונגאַרישער אַרמיי. קיין געלט אויס-צוקויפן זיך פון דער אַרמיי האָט ער, פאַרשטייט זיך, נישט געהאַט. האָט ער געהערט צו די, וואָס האָבן געדאַרפט באַווייזן „פאַניען“ וואָס די „קירעס“ קענען... בן ציון איז געבליבן אַזוי אַרום דער איינציקער פאַרזאָרגער פון דער משפחה. ער האָט אַנגעהויבן צו קלויבן שמאַטעס, געאַרבעט אין פאַר-שיידענע פאַבריקן און געטון אַליץ, כדי נישט צו לאָזן אויסגיין זיין משפחה פון הונגער. נישט געקוקט אויף זיין שווערער אַרבעט, האָט ער נאָך געפונען צייט זיך צו לערנען וועלטלעכע לימודים, צו ליענען ביכער און

פארלאשענע שטערן

אריינצוכאפן זיך אין א יידיש טעאטער. דאָ האָט אים עפעס געגעבן אַ צופֿ
ביי דער נשמה. וועגן דעם האָט ער דאָך, נישט אָפגעבנדיק זיך פּרזער קיין
דין-וחשבון, געבענקט. דאָס איז דאָך געווען די נייע וועלט, וועלכע ער
האָט פֿאַר זיך אויסגעטרוימט.

מיכאל פֿרייס איז אַריינגעטראָטן אין אַ ווינער גימנאַזיע; געהאַט
אַ מעגלעכקייט נאַרמאַל זיך צו אַנטוויקלען און צו לערנען. אויך ער האָט,
באַזוכנדיק דאָס ייִדישע טעאטער אין ווין, באַשלאָסן, אַז ער מוז ווערן
אַ ייִדישער אַקטיאָר.

די ביידע חברים פון אַלעיוב, וואָס האָבן אַמאַל צוזאַמען געשטרעבט
צו איין ציל, האָבן זיך אין ווין צונויפגעטראָפן און ביידע זענען זיי טאַקע
געוואָרן ייִדישע אַקטיאָרן.

בן ציון סיגאַל האָט אָנגעהויבן אויפצוטרעטן אין די ליטעראַרישע
פֿאַרשטעלונגען, וועלכע יונה רייזמאַן האָט אַראָנושירט. גלייכצייטיק האָט
ער באַזוכט די דראַמאַטישע קורסן, מיט וועלכע עס האָט אָנגעפירט דער
רעזשיסאָר פֿונעם ווינער „שטאַט-טעאטער“ יוליוס האַלע. ער האָט אויך
געלערנט אין דער טעאטער-שול, וואָס איז געגרינדעט געוואָרן ביי דער
געזעלשאַפט „פֿרייע ייִדישע פֿאַלקסבינע“. דערנאָך האָט ער אָנגעהויבן
צו שפּילן פֿראַפעסיאָנעל אין דער זעלביקער „פֿרייער ייִדישער פֿאַלקסבינע“
און מיטן דאָזיקן טעאטער געפֿאַרן אויך אויפן טורנע איבער רומעניע. ווען
די „פֿרייע ייִדישע פֿאַלקסבינע“ איז זיך צעפֿאַלן, האָט סיגאַל געשפּילט
אין ייִדישן טעאטער אויף דער טאַבאָר-שטראַסע, דערנאָך — מיט שטראַ-
מערס טרופּע געמאַכט אַ טורנע איבער טשעכאָסלאַוואַקיי, אונגאַרן און —
צוריק קיין ווין.

בן ציון סיגאַל האָט געהערט צו דער קאַטעגאָריע נוצלעכע שויש-
פּילער אויף דער ייִדישער בינע. ער האָט געוואַלטיק ליב געהאַט ייִדיש
טעאטער און זיך ערנסט באַצויגן צו זיין באַרוף. ער איז געווען אַן אינ-
טעליגענטער מענטש, זייער באַלעזן און איז אויך געווען גוט באַהאוונט
אין פֿאַליטישע ענינים. דערפֿאַר האָט מען אים טאַקע גערופּן: דער פֿאַ-
ליטיקער. סיגאַל האָט אָבער געהאַט אַ לייַדנשאַפט, וואָס האָט אים אַ סך
געשטערט אין זיין טעאטער-אַנטוויקלונג: אויסער שאַך, וואָס ער האָט
גערן געשפּילט, האָט ער אָבער נאָך מער ליב געהאַט קאַרטן. זיין גאַנצע

יאנאס טורקאו

פרייע צייט האָט ער געפטרט אויף קאַרטן־שפּיל, פון וועלכער עס איז אים ממש שווער געווען זיך אָפצורייסן.

אַלס אַקטיאָר האָט ער זיך אויסגעצייכנט אין אַ גאַנצער ריי ראָלן. קיין ספעציעלן אַמפּלואַ האָט ער נישט געהאַט. ער האָט אַלץ געשפּילט. ווען עמעצער פון דער טרופּע איז קראַנק געוואָרן, איז ער גלייך „אַריין“ אין דער ראָל און מ'האַט טיילמאַל נישט געקענט דערקענען, צי ער שפּילט עס, צי דער אַנדערער אַקטיאָר, וואָס איז קראַנק געוואָרן. סיגאַל איז גע- ווען אַ ספעציאַליסט נאַכצומאַכן און קאַפּירן טיפּן. ער האָט זיך ספעציעל אויסגעצייכנט ביים קאַפּירן דעם גרויסן ייִדישן אַקטיאָר יונה רייזמאַן. ער האָט אים קאַפּירט מיט אַלע פיטשעווקעס — ביז צו די קלענסטע ניואַנסן.

אויב איך רעד שוין וועגן קאַפּירן טיפּן און אַקטיאָרן, מוז איך אויך דערמאַנען אַ צווייטן ווינער אַקטיאָר מלך הערשקאוויטש, וואָס איז לאַנגע יאָרן געווען דאָרט אַ בינע־אינספּיציענט אין ייִדישן טעאַטער און אויך געשפּילט כאַראַקטער־ראָלן.

מלך הערשקאוויטש האָט געשטאַמט פון לאַדזש און נאָך אַלס קינד אַנגעהויבן צו „שפּילן טעאַטער“ ביי זיך אינדערהיים, ווען דער פּאָטער איז נישט געווען. לרוב פון די פּאַרשטעלונגען האָבן זיך געענדיקט מיט פעטש, ווייל דער פּאָטער, אַ פּאַרמעגלעכער, באַלעבאַטישער ייד, האָט געוואַלט „אַרויסשלאַגן“ פון זיין זונס קאַפּ דעם „טריאַטער“. עס האָט אים אָבער ווייניק וואָס געהאַלפּן. ער איז, בסוד פון זיין פּאָטער, אַרויס־ געפּאַרן מיט אַמאַטאָרן און געשפּילט איבער דער לאַדזשער פּראַווינץ.

ווען די ערשטע מלחמה איז אויסגעבראַכן, איז הערשקאוויטש מאַבֿי־ ליזירט געוואָרן אין דער רוסישער אַרמיי און אַוועקגעשיקט געוואָרן אויפן פּראַנט. ער איז אַריינגעפּאַלן אין דער אונגאַרישער געפּאַנגענשאַפט, וווּ ער האָט אויך אַראַנזשירט ייִדישע פּאַרשטעלונגען. אין דער געפּאַנגענ־ שאַפט האָט ער זיך אויסגעלערנט די אונגאַרישע שפּראַך און אַנגעהויבן צו שפּילן אין אונגאַרישן טעאַטער. דערנאָך איז ער געקומען קיין ווין, וווּ ער איז געוואָרן אַ שטענדיקער תושב און געשפּילט דאָרט ייִדיש טעאַ־ טער. ער איז אויך געווען אין דער „פּרייער ייִדישער פּאַלסקבינע“ און געשפּילט אין רומעניע, טשעכאָסלאַוואַקיי און — ווידער אין ווין — אין

פארלאשענע שטערן

„רעקלאם-טעאטער“ אויף דער פראטער-שטראסע. ער האט אויך פארפאסט א רייע פיעסן, וועלכע מען האט אויפגעפירט אין ווין.

להיפוך צו בן ציון סיגאל, איז מלך הערשקאוויטש געווען הויך און פעסט-געבויט און זייער קארפולענט. פונקט ווי זיין קאלעגע סיגאל, האט הערשקאוויטש שטארק ליב געהאט טעאטער. ער איז געווען זייער ארבעט-זאם. אויך ער איז געווען א גוטער קאפירער פון טיפן. ער האט צווישן אנדערע גלענצנדיק קאפירט באראטאון און מאריס שווארצן. מען האט געהאט דעם איינדרוק, אז מען זעט פאר זיך די מענטשן, וועלכע ער קאפירט.

ער איז געווען זייער פאפולער אין ווין צוליב די אפטע בענעפיסן, וועלכע ער פלעגט פאר זיך אראנזשירן און גיין פון הויז צו הויז מיט בילעטן צום פארקויפן, ווי אויך — פון זיינע „ספיטשעס“, חצי דייטש — חצי יידיש, וועלכע ער פלעגט האלטן פארן עולם און פארגיסן דערביי בי-טערע טרערן, אז די קאנקורענץ מסרט אים כסדר און לאזט אים נישט לעבן... די אריגינעלע „ספיטשעס“ פלעגט ער אנהויבן בזה הלשון: „זייער געערטע דאמען און הערן און אינסבעזאנדערע מיין קונסט-פריינט...“ דא האט ער אנגערופן א נאמען פון א דיפלאמירטן אינטעליגענט, וועלכן ער האט געזען אין טעאטער-זאל. צו דאקטוירים, אדוואקאטן און אנדערע פארשטייער פון פרייע פראפעסיעס, האט ער געהאט א ספעציעלע שוואכ-קייט. ער האט שטאלצירט פון דער באקאנטשאפט מיט זיי.

הערשקאוויטש איז געווען א פאלקסמענטש און האט פארמאגט א סך חן. ער אליין האט שטארק געהאלטן פון זיין „גרויסן, נישט אנערקענטן טאלאנט“, וועלכע די „קאנקורענץ“ וויל — ווי ער האט זיך אויסגע-דריקט — באגראבן... ער פלעגט פון צייט צו צייט אליין ארגאניזירן טרו-פעס און ארויספארן מיט זיי, אלס גאסטראליאָר, קיין טשעכאסלאוואקיי, שפילנדיק דארט באראטאָוס רעפערטואַר, שפעטער — שווארצס רעפער-טואַר.

ווען די נאציס האבן פארקאפט ווין און אנגעהויבן דארט איינצופירן זייער „נייע וועלט-ארדענונג“, איז מלך הערשקאוויטש פארשיקט געוואָרן דורך זיי קיין אַשוויענטשים.

יאַנאַס טורקאָוו

די געראַטעוועטע פונעם דאָזיקן שרעקלעכן טויטן־לאַגער גיבן איבער וועגן הערשקאָוויטשן, אַז ער האָט זיך דאָרט זייער מוטיק געהאַלטן. ער האָט געזונגען און פאַרגעשטעלט פאַר די צום־טויט־פאַרמשפטע יידן און זיי געשטאַרקט אין די לעצטע שעהן. ער איז אין אַשוויענטשים געווען זייער באַליבט. דאָרט האָבן אָבער זיינע „ספיטשעס“ שוין נישט געווירקט. מלך הערשקאָוויטש איז קורץ פאַרן פאַרענדיקן דעם קריג פאַרברענט געוואָרן.

בן ציון סיגאַל האָט צוזאַמען געשפּילט יאַרנלאַנג מיט זיין קאַלעגע הערשקאָוויטש אין עסטרייך און אין אַנדערע לענדער. סיגאַלס פרוי, רחל ווייסבערג, איז אויך געווען אַ ייִדישע שוישפּילערין. נאָך זייער חתונה האָבן זיי געשפּילט צוזאַמען מיט שלום פאַדזאַמשע (וועמען עס איז, נאָך דער באַזעצונג פון ווין דורך די נאַציס, געלונגען צו אַנטלויפן קיין אַמע־ריקע, וווּ ער האָט געהאַט אַ טאַכטער. דאָרט איז ער אין אַ צייט אַרום געשטאַרבן). דאָראַ דרייבלאַט (וועלכע איז געשטאַרבן פון אַ קאַנסער), ווייסמאַן — אומגעקומען אין אַ קאַנצענטראַציע־לאַגער, מוניאַ שטרענג (געשטאַרבן), משפּחה וויינבערג, משפּחה זיגלער, דאָליע נאַכבאַר (אומגע־קומען). י. וואַלדמאַן (געשטאַרבן אין רוסלאַנד) א״אַ.

ווען די נאַציס האָבן איבערגענומען די הערשאַפט אין ווין, איז בן ציון סיגאַל, צוזאַמען מיט זיין פרוי רחל ווייסבערג און זייערע צוויי קינדער, אַנטלאָפן קיין טשעכאָסלאָוואַקיי. פון דאָרט זענען זיי דעפאַרטירט געוואָרן קיין פּוילן (לעמבערג), פון וואַנען זיי האָבן געמאַכט זייער לעצטן טורנע — אין די גאַז־קאַמערן פון בעלזשעץ.

ווען די צוויי חברים פון אַלעיוב: בן ציון סיגאַל און מיכאַל פּרייס, וואָס האָט זיך, צום גליק, געראַטעוועט, האָבן בעת זייערע לאַנגע שפּאַצירן אונטערן שיינעם הימל פון אַלעיוב, געחלומט וועגן אַ נייער, בעסערער וועלט, האָבן זיי זיכער זיך נישט פאַרגעשטעלט, אַז זיי וועלן זיין עדות און דורכמאַכן אַ וועלט, פול מיט רשעות און אויסראַטונג.

גשה און פעלא גארבאזש

ער — א הויכער און א מאַגערער. שוואַרצע אויגן, באַדעקט מיט ברילן אין אַ שוואַרצער ראָם. אַ קאָפּ מיט לאַנגע שוואַרצע האָר, אויף וועלכן ער האָט געטראָגן אַ שוואַרצן ברייטן הוט. אַן אַנצוג — אויך געטראָגן תמיד אַ שוואַרצן, סיי זומער, סיי ווינטער, מיט אַ ברייטער ליטעראַרישער שוואַרצער בינדע.

זי — אַ נידעריקע בלאַנדע פרוי מיט שיינע בלאַע אויגן. אַ צאַרט איידל פנים, וואָס האָט געמאַכט דעם איינדרוק פון אַ גוטער, שטילער פרוי. ווי נאָר אַבער זי האָט געעפנט דאָס מויל צו רעדן, איז גלייך צערונען גע-וואָרן דער איינדרוק, וועלכן זי האָט געמאַכט פון ערשטן אויגנבליק. זי האָט געהאַט אַ הייזעריקע כאַראַקטעריסטישע שטים און דערביי איז זי געווען אַ פאַרביסענע.

ער — אַ ראַמאַנטישע נאַטור. שטענדיק געווען טרוימעריש פאַרליבט. יעדעס מאָל, ביים דערשיינען פון אַ ניי פנים פון אַ נייער שוישפילערין אין טרופע, האָט עס ביי אים אַרויסגערוּפן פלאַמענדיקע געפילן, וועלכע האָבן קיינמאָל נישט געפונען קיין קעגנזייטיקייט.

זי — אַגב, זייער אַ קלוגע פרוי — איז שטענדיק געווען אייפערזיכ-טיק צוליב זיינע „ליבעס“, הגם זי איז קיינמאָל נישט געווען זיכער צי זיין ליבע האָט געפונען קעגנזייטיקייט ביים געגעבענעם אַביעקט.

ער און זי — דאָס פאַרל משה און פעלאַ גאַרבאָזש — זענען שטענדיק אַרומגעגאַנגען געאַרעמט און האָבן געמאַכט דעם איינדרוק פון אַ פאַרליבט פאַרל, כאַטש זיי האָבן זיך שטענדיק געקריגט. אַזוי האָבן זיי צווישן זיך גערעדט יידיש, נאָר ביים קריגן זיך — רומעניש. פאַרוואָס עפעס רומע-

ניש? — זיי האָבן אַ פּאַר יאָר געלעבט אין רומעניע, וווּ זיי האָבן, ווי זיי האָבן איבערגעגעבן, געשפּילט ייִדיש טעאַטער. געשטאַמט האָבן ביידע פון וואַרשע. ער — פון אַן אַנגעזעענער רבישער משפּחה (דער טאַטע זיינער איז געווען אַ ווינקל־רב). אויך משה גאַרבאַזש האָט געזאָלט ווערן אַ רב, אָבער אים האָט געצויגן צום טעאַטער און לסוף — אַנטלאָפּן פון דערהיים. אין זיינע וואַנדערונגען איז ער פאַרוואַרפּן געוואָרן קיין רומעניע.

איין גרויסע ליבע האָט זיי ביידן פאַרייניקט: דאָס איז געווען די ליבע צו זייער איינציק קינד — אַ ייִנגעלע. דאָס קינד איז געבוירן געוואָרן זייער אַ שיינס און די עלטערן זענען געווען איבערגליקלעך. ליידער האָבן זיי זיך אין אַ צייט אַרום געכאַפּט, אַז דאָס קינד וואַקסט אַ קריפּל, און וואָס ווייִטער — איז געוואָרן אַלץ ערגער: ס'האָט נישט געקענט רעדן און נישט געקענט גיין. וויפּל זיי האָבן זיך נישט באַמיט דאָס קינד צו ראַטעווען, האָט קיין שום דאָקטער נישט געקענט העלפּן. צו צוועלף יאָר איז דאָס קינד געשטאָרבן אַלס קריפּל. יעדן טאָג פּלעגט פּעלאַ גאַרבאַזש גיין אויפּן בית־עולם צום קבר פון איר פאַרשטאָרבן קינד און אויסוויינען דאָרט איר ביטער האַרץ.

משה גאַרבאַזש האָט געהאַט גרויסע טעאַטער־אַמביציעס, סיי אַלס טעאַטער־דירעקטאָר, סיי אַלס רעזשיסאָר, וואָס עס איז אים געלונגען דורכצופירן נאָר אין די קלענסטע שטעטלעך אויף דער פּראָווינץ, מיט די וואַנדער־טרופּעס, וועלכע ער האָט אָרגאַניזירט. זיין רעפּערטואַר איז באַ־שטאַנען פון פּיעסן, וואָס זענען געשפּילט געוואָרן אין וואַרשע און זענען דאָרט געווען גרויסע „שלאַגערס“, ווי, למשל, „מאַטקע גנב“, „דיבוק“, „גיבור אין קייטן“, „גנבים“ א״אַ. פאַרשטייט זיך, אַז אין די אַלע פּיעסן, וועלכע ער האָט רעזשיסירט, האָט ער און זיין פּרוי געשפּילט אַלע הויפּט־ראַלן — אַלץ איינס צי זיי זענען געווען צוגעפאַסט פאַר די ראַלן צי נישט. פּעלאַ גאַרבאַזש, וואָס איז געווען אַ גלענצנדיקע כאַראַקטער־שוישפּיל־לערין און האָט געקענט זיין מער ווי גוט אין יעדער איינער ראַל פון „מאַטקע גנב“, אויסער די הויפּט־העלדין (מערי, די דראַטן־גייערין), צו וועלכער זי איז נישט געווען צוגעפאַסט סיי אויסערלעך, סיי אינערלעך. האָט זי אָבער דווקא אויסגעקליבן די דאָזיקע ראַל צו שפּילן. משה גאַרבאַזש, ווידער, וואָס האָט געשפּילט „מאַטקע גנב“, האָט גע־

פארלאשענע שטערן

קענט זיין גאנץ גוט אין „פריץ“, אדער אין „קאטארניאזש“, האט דווקא געוואלט שפילן „מאטקען“, ווייל ס'איז געווען די הויפט־ראל...

כאראקטעריסטיש ביי אים איז געווען דאס וואס ער האט געשטאמלט ביים רעדן. דאס טראגיקאמישע ביי דעם אלעם איז געווען זיין סלאגאן: „דדדי הויפפט זאך בבבביי אן אקקקטיאר איז דדדי דדדיקקקקציע“... דאס פובליקום פון די קליינע שטעט און שטעטלעך, וואס איז געווען דאנקבאר די גארבאזש פאר אראפברענגען צו זיי די ווארשעווער שלאג־

גער־פיעסעס, האט נישט געלייגט קיין אכט אויף די הויפט־אקטיארן, ווייל אן אנסאמבל האט גארבאזש תמיד צוזאמענגעשטעלט פון פעאיקע, יונגע, אינטעליגענטע כוחות. זיין קאפיטל: יידיש טעאטער אויף דער פוילישער פראווינץ האט אלזא געהאט געוויסע פאזיטיווע זייטן.

ביידע גארבאזש האבן געליטן פון א מינ־דערווערטיקייט־קאמפלעקס, ווייל אלע יארן האבן זיי געשטרעבט צו שפילן אין דער הויפטשטאט ווארשע און קיינער האט זיי נישט געוואלט אנגאזשירן. מיט דעם דערקלערט זיך אויך דער פאקט, וואס זיי האבן אין זייערע אייגענע פראווינץ־טרופעס געשפילט אלע הויפט־ראלן.



משה גארבאזש אלס פאר־זיצער פון טריבונאל אין „דאנטאנס טויט“

(צייכענונג
פון פ. פרידמאן)

ערשט ביים סוף פון די צוואנציקער יארן, ווען משה ליפמאן האט ארגאניזירט א טרופע אין ווארשעווער „צענטראל־טעאטער און אנגאזשירט צו זיך פעלא גאר־באזש און איר געגעבן פאסיקע ראלן, האבן אלע (סיי די פרעסע, סיי דער עולם) זיך איבערגעצייגט, וואס פארא גלענצענדיקע כאראקטער־שוישפילע־רין זי איז. פון דעמאלט אן איז שוין פעלא גארבאזש נישט געווען בלויז א פראווינצער שוישפילערין, נאר אויך — פון דער הויפטשטאט ווארשע. אין די דרייסיקער יארן איז אויך משה גארבאזש אנגאזשירט געווארן פון צייט צו צייט אין די ווארשעווער טעאטערס, ווו ער האט, פארשטייט זיך, קיין הויפט־ראלן נישט געשפילט.

דאָס דאָזיקע טעאַטער־פּאַרל איז געווען שטאַרק פּאַרביסן און אָנגע־ווייטיקט, הויפטזעכלעך — נאָכן טויט פון זייער איינציק, הייסגעליבט קינד. צו מענטשן, מיט וועלכע זיי זענען געווען באַפריינדעט, האָבן זיי אַרויס־געוויזן אַ סך האַרץ. זיי זענען געווען גאַסטפריינטלעך און באמת גליקלעך, ווען מען האָט זיי באַזוכט.

משה גאַרבאַזש האָט אָנגעשריבן אַ ריי טעאַטער־שטיק, געבויט אויפן יידישן שטייגער־לעבן. ווי ער האָט דערציילט, האָט מען אייניקע פון זיינע

פיעסן אויפגעפירט אין רומעניע. אין פוילן האָט ער זיי געשפילט נאָר אונטער זיין דירעקציע אויף דער פּראָווינץ. ער האָט אַ צייט לאַנג מיטגעאַרבעט מיט פאַרשידענע דראַמאַטישע קרייזן. די לעצטע יאָרן פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט משה גאַרבאַזש אָנגעפירט מיטן וואַרשעווער דראַמקרייז „קאַמעטאַ“, וווּ ער איז געווען זייער שפּעריש.

ווען די מלחמה איז אויסגעבראָכן האָבן די גאַרבאַזש נישט געשפילט קיין טעאַטער. ער האָט געאַרבעט ביי זיין ברודער אין וואַרשאַטאַ.

דאָס איינפירן און דאָס פאַרמאַכן ס'גע־טאָ און צונויפשמעלצן אַ האַלבן מיליאָן מיקע שטעט און שטעטלעך, אויף אַן

ענגן שטח, האָט דערפירט צו אַ גרעסערער נויט און הונגער און עס האָבן זיך אָנגעהויבן מערן קראַנקייטן און עפידעמיעס פון טיפּוס, דעזינ־טעריע און ממילא — אויך טויט־פּאַלן.

די וואָס האָבן דאָס אַלץ דורכגעלעבט, קענען באמת פאַרעכנט ווערן פאַר מענטשן מיט שטאַלענע נערוון, וואַרום מען האָט געדאַרפט זיין פון שטאַל און אייזן דורכצוגיין דעם גאַנצן גיהנום.

פעלאַ גאַרבאַזש האָט, משמעות, נישט געהאַט קיין שטאַלענע נערוון



פעלאַ גאַרבאַזש אַלס מיידל פון מאַרק אין גאַלדפּאַדנס „כּשׁוֹפ־מאַכערין“

(צייכענונג פון פ. פרידמאַן)

פארלאשענע שטערן

און איז נישט געווען פון אייזן, זי זאל קענען אריבערטראגן דעם גיהנום, וואָס האָט זיך גערופן: וואַרשעווער געטאָ. זי האָט זיך גערוועאיש איינגע-בראַכן און משה גאַרבאַזש האָט זי אויף אַ מינוט נישט געקענט איבערלאָזן אליין.

ווען עס האָבן זיך אָנגעהויבן די „אַקציעס“ אין געטאָ, זענען די צוויי מענטשן אַרומגעלאָפן ווי די מיז פון איין לאַך צום צווייטן, זוכנדיק שוץ. עס איז פשוט געווען צו שטוינען ווי אַזוי דאָס פאַרל האָט זיך באַוויזן אַרויסצודרייען פון אַלע געפאַרן. זיי פלעגן זייער אָפט צו אונדז קומען אויף דער מילנע גאַס און מיר האָבן זיי פאַרזאָרגט מיט ברויט און מאַר-מעלאַד — דאָס, וואָס מיר אליין האָבן געגעסן. זייער „היים“ האָט זיך געפונען אונטער די חורבות פון די איינגעפאַלענע הייזער — אַגב, דאָס איינציקע זיכערע אַרט אין יענע צייטן. אין דער לעצטער „אַקציע“, קורץ פאַרן אויפשטאַנד, זענען די גאַרבאַזשס, פאַרשוונדן געוואָרן. אויף אייביק, די דאָזיקע צוויי שוישפילערס, מיט גרויסע אַמביציעס און נישט-געזעטיקטע פאַרלאַנגען, האָבן געפירט אַ שווער, געמאַטערט לעבן. ווייניק פרייד איז זיי באַשערט געווען אין זייער אַרטיסטישער קאַריערע, און נאָך ווייניקער — אין זייער פּריוואַט-לעבן, וואָס איז אַזוי טראַגיש פאַרשניטן געוואָרן.

נחום שטערנהיים

דער דיכטער בעריש וויינשטיין, וואָס שטאַמט פון ריישע (מזרח-גאַליציע) באַזינגט אין זיין בוך „לידער און פּאָעמען“ זיין היימשטאַט, וואָס האָט געשטמט מיט אירע גאונים און מיט די יידן פון אַ גאַנץ יאָר; מיט דער אינטעליגענץ און די קרעמער; מיט די פּאַרטייען, פּאַריינען און ביבליאָטעקן און מיט די אַלע יידישע אינסטיטוציעס, וואָס זי האָט פּאַרמאַגט. פון די ריישער יידן, וואָס האָבן געבויט און געשאַפן אַ פּוּלסירנדיק יידיש לעבן, איז כמעט קיין זכר נישטאַ. דאָס לעבן פון די ריישער יידן, פונקט ווי די יידן פון אַלע אַנדערע שטעט און שטעטלעך, וואָס זענען באַטראַטן געוואָרן פון די דייטשישע שטיוול, איז פאַר דער צייט פאַר-שניטן געוואָרן.

צווישן די קדושים פון ריישע האָט פּאַרנומען אַ באַזונדער, אייגנאַרטיק און אַנגעזעען אַרט אַ פשוטער פּאַלקס-מענטש מיטן נאָמען נחום שטערנהיים. דער דאָזיקער שטערנהיים — דער טרובאַדור פון ריישע — איז געווען דער באַזינגער פון די ליידנדיקע נשמות, — פון די שרהלעך און שלמהלעך, וואָס האָבן אין זייער לעבן נישט געפונען קיין תקוּן; וואָס זענען אויסגעאַנגען אין בענקשאַפּט נאָך זייערע באַשערטע, פון וועלכע דער גורל האָט זיי פּונאַנדערגעטיילט.

נחום שטערנהיים, דער צאַרטער, איידעלער און פיינפילנדיקער מענטש, האָט אַליין אויך געהערט צו די בענקנדיקע און ליידנדיקע נשמות און דעריבער האָט ער אַמבעסטן געקענט איבערגעבן די נשמה-געראַנגלען פון די שלמהלעך און נחומלעך.

נחום שטערנהיים האָט געשטאַמט פון אַ רעליגיעזער ריישער משפּחה. דער פּאַטער זייער איז געווען אַן אַנגעזעענער אייער-סוחר, וועלכער האָט

פארלאשענע שטערן

געשטרעבט צו מאַכן פון זיין נחומל אויב נישט קיין רב, איז לכל הפחות — אַ וויל-לערנער. ער האָט אים אַוועקגעגעבן אין דער ישיבה. אין זיינע יינגלישע יאָרן האָט זיך נחום שטערנהיים אָנגעזאַפט מיט ציוניזם און שטילערהייט זיך אָנגעשלאָסן אין די ערשטע ציוניסטישע יוגנט-גרופעס אין ריישע.

ווען דער פּאַטער האָט זיך דערפון דערוואַסט, האָט ער פּאַרשטאַנען, אַז זיין נחומל וועט שוין קיין רב נישט זיין... — זאָל ער כאַטש זיין אַ מענטש — האָט ער געטענהט, ווען ער האָט נחומען אַוועקגעגעבן ווי אַ משרת אין אַ דאָרטיקן שניט-געשעפט. אָבער נחומס געדאַנקען זענען גע-ווען געווענדט אין גאַר אַן אַנדערער ריכטונג, און ווייניק, וואָס ער האָט גאַנצע טעג אונטערגעזונגען עפעס משונהדיקע לידער, האָט ער אויך די איבעריקע משרתים פאַרדרייט די קעפּ מיט זיינע שטותערייען. האָט אים דער באַלעבאַס פון שניט-קראַם משלח געווען, מיט די ווערטער: דו דאַרפסט ווערן אַ פּורים-שפּילער, נישט קיין מענטש...

נחום שטערנהיים האָט זיך דערפילט ווי אַ פּרייער פּויגל, וועלכן מען האָט אַרויסגעלאָזט פון שטייג. דער טאַטע זיינער פלעגט אים אָפט מיט-נעמען צום רבין אין הויף אַריין, אפשר וועט דאָס אים משפיע זיין — האָט ער זיך געטראַכט. און נחום איז גערן געגאַנגען צום רבין און שפּע-טער אין די „הויפּן“ פון אַנדערע רביים, וווּ ער האָט זיך אָנגעזאַפט מיטן שטייגער-לעבן און אויפגעכאַפט די ניגונים, וועלכע מען האָט דאָרט געזונגען.

דער גוטמוטיקער, תּמיד-צעשמייכלטער נחום שטערנהיים האָט געהאַט אַ גרויסן חוש פאַר הומאָר. ער פלעגט שנעל אויפכאַפּן און גוט איבערגעבן אַ וויץ, — און ווער שמועסט נאָך, אַז זיינע צוהערער האָבן אויף דעם ווי געהעריק רעאַגירט, איז זיין גליק געווען אין לשער. ער האָט געהאַט אַ רייכע פּאַנטאָזיע און פלעגט שוין דערציילן אַ מעשה. ווען אַפילו די אַלע מעשות זענען באַצירט מיט זיין רייכער פּאַנטאָזיע, איז אויך כּדאי איבערצוגעבן איינע פון זיינע פילע מעשות, וואָס ער פלעגט דערציילן. ווען שלום עליכם איז צום ערשטן מאַל געקומען קיין גאַליציע, האָט נחום שטערנהיים — אַ טעטיקער מיטגליד פונעם קלוב פון דער ציוניס-טישער יוגנט — באַשלאָסן אויך אַראָפּצוברענגען דעם גרויסן שרייבער

יאנאס טורקאוו

קיין ריישע. זיי האָבן — האָט נחום שטערנהיים דערציילט — גוט אַרגאָ-
ניזירט דעם אַוונט, וועלכער האָט געזאָלט פאַרקומען אין אַ זונטיקדיקן
טאָג. שלום עליכם איז אָבער געקומען קיין ריישע מיט אַ טאָג פריער,
ד"ה, שבת פאַרטאָג. ווען נחום האָט דערזען פאַר זיך דעם גרויסן גאַסט,
איז אים פינצטער געוואָרן פאַר די אויגן...

— וואָס האָט איר געטון, פּאַניע שלום עליכם — האָט שטערנהיים
אויסגערופן אַ פאַרצווייפלטער — איר זענט געקומען צו פאַרן אין אַזאַ
פרומע שטאָט, ווי ריישע, אום שבת?! מען וועט דאָך מיך מיט אייך צוזאַ-
מען פאַרשטיינען...

ווי שטערנהיים האָט ווייטער דערציילט, האָט ער געמוזט אויסבאַהאַלטן
שלום עליכמען דעם גאַנצן שבת, כדי זיין פרומער טאַטע זאָל אים נישט
באַמערקן. אַז נחום איז דעם טאָג נישט געוואָרן אינגאַנצן גראָ, איז עס,
מסתמא, נאָר אין זיין טאַטנס זכות...

ווי נאָר עס איז פינצטער געוואָרן, האָט נחום שטערנהיים אַוועקגע-
פירט שלום עליכמען אין דאָרף סטראַזשווו, ווו ער האָט איבערגענעכטיקט.
ווען שלום עליכם איז צומאָרגנס אָנגעקומען מיט דער באַן קיין ריישע,
האָט ער דאָרט געקריגן אַ קיניגלעכע אויפנאַמע. נחום שטערנהיים האָט —
ווי ער אַליין האָט איבערגעגעבן — אויפגעשטעלט פאַר שלום עליכמען
אַ טריאומף־טויער מיט אַ ריזיקן טראַנספאַרענט, אויף וועלכן עס איז געווען
אויסגעמאַלן „שלום עליכם!". ביי דער באַן האָט זיך פאַרזאַמלט די גאַנצע
שטאָט. אויסער דער ריישער יוגנט, זענען אויך געקומען פרומע יידן, מיט
לאַנגע בערד. ווען זיי האָבן דערזען דעם „דייטש" שלום עליכם אַ געגאַלטן,
מיט אַ קליין בערדל און לאַנגע האָר, מיט אַ ברייטן, שוואַרצן הוט אויפן
קאָפּ און מיט נאָך אַ ברייטערע פעלערנינע אויף די אַקסלען, זענען די
פרומע יידן געבליבן שטיין אַנטוישט און פאַרשעמט, וואָס זיי האָבן זיך
געלאָזט אַרייננאַרן פון דעם „ליץ" נחום שטערנהיים און זיי זענען געקומען
צו דער באַן...

אין אַוונט, צו שלום עליכמס פאַרלעזונג, זענען זיי שוין נישט געקו-
מען. אין זאָל איז געווען בלויז די יוגנט. נחום שטערנהיים איז געווען
פאַרזיצער פונעם שלום עליכם־אַוונט און ער האָט ממש געשיינט פאַר גליק.

פאַרלאַשענע שטערן

נחומס משפחה האָט געמיינט, אַז נאָך דער חתונה (ער האָט גענומען אַ פיין מיידל פון אַ לייטישער, אַנגעזעענער ריישער משפחה — הענטיג), ער וועט האָבן קינדער, וועט ער זיך אַרויסשלאָגן די אַלע שטותים פון קאַפּ. — ער האָט טאַקע זייער ליב געהאַט זיין פרוי און זיינע צוויי קינדער, אָבער אַז זיין נשמה פלעגט שוועבן אין די הויכע עולמות, האָט דאָך זיין ווייב דאָס געמוזט פאַרשטיין און אים נישט שטופן צו מעשים, צו וועלכע ער איז נישט באַרופן געוואָרן...

זיין פרוי האָט עס פאַרשטאַנען און זי האָט שווער און ביטער געהאַר רעוועט, כדי צו דערנערן איר הויזגעזינט. נחום שטערנהיים פלעגט גאַנצע טעג אַרומגיין איבער די ריישער גאַסן, תמיד מיט אַ לידל אויף די ליפּן. עס פלעגט אים נישט אינטערעסירן וואָס מענטשן קוקן אויף אים ווי אויף אַ שטאַט־משוגענעם, אַ לץ. ער האָט געזונגען שטילערהייט די לידער, צופנדיק דערביי די האָר פונעם פנים. ווען מען האָט אים אַנגעקוקט און געזען זיין צופרידענעם, גוטמוטיקן שמייכל אויפן פנים, האָט מען געקענט מיינען ווי גליקלעך דער דאָזיקער מענטש איז... דערביי האָט אָבער דער דלות געפּיפט ביי אים אין שטוב, נישט געקוקט אויף זיין פרויס גרויסע אַנשטרענגונגען. אין שטוב ביי זיי איז קיינמאַל נישט געווען קיין שטיקל ברויט צו דער זאַט. ער האָט זיך אָבער קיינמאַל נישט פאַרקלאַגט.

און זיינע לידער? — ווען מען איז געקומען קויפן ביי אים אַ ליד און געפרעגט דעם פרייז דערפאַר, פלעגט ער ענטפערן, אַז דער בעסטער פרייז פאַרן ליד וועט זיין ווען מען וועט אים אויסהערן אַן אַנדער ליד... און טאַקע באַלד אויפן אַרט האָט ער אַפגעזונגען זיין נייעסטע שאַפונג.

נחום שטערנהיים פלעגט נישט נאָר שאַפן די לידער, נאָר — אַליין זיי אויספירן. דאָס האָט אים פאַרשאַפט דאָס גרעסטע פאַרגעניגן, וואָס מען קען זיך גאָר פאַרשטעלן. ער פלעגט אַרומפאַרן איבער שטעט און שטעט־לעך און אַרגאַניזירן זיינע לידער־אָוונטן. ער פלעגט אָבער נישט האָבן קיין געפיל פאַר געלט. וויפל מען פלעגט אים געבן, פלעגט ער נעמען, — אויב מען פלעגט אים בכלל געבן. און וויפל ער פלעגט נעמען, פלעגט אַלץ זיין צו ווייניק. איידער ער איז צוריקגעקומען אַהיים, איז שוין געווען אויס געלט.

יאנאס טורקאוו

נחום שטערנהיים איז, ווי געזאגט, געווען אן אפטער אריינגייער אין די חסידישע הייף; צום ראַזוואַדאָווער רבין, צום רבין ר' מנשהלע, אין בלאַזשאָווער קלויז, און בכלל — אן אַנגעלעגטער און אַנגעזענער גאַסט אין אַלע רביישע שטובן. מען האָט אים דאָרט זייער ליב געהאַט, וואָרום ער האָט תמיד מיט זיי מיטגעזונגען און געשאַפן פאַר זיי ניגונים. אן אַפטער גאַסט איז ער אויך געווען אין בעלזער הויף, ווהיין ער פלעגט פאַרן און שטיין דאָרט אַ לענגערע צייט.

שטערנהיים פאַפּולער ליד „שרהלע“ איז געבויט אויפן לעבן פונעם ראַזוואַדאָווער רבינס זון שלמהלע, זיין ליד „מלכהלע“ האָט ער געשאַפן אין צייט ווען ס'איז אויסגעבראַכן די רעוואָלוציע אין רוסלאַנד און מאַסן עמיגראַנטן האָבן אַנגעהויבן אַריינצושטראַמען קיין גאַליציע. צווישן די אַנגעקומענע עמיגראַנטן קיין ריישע איז געווען אַ בילד־שיין מיידל מיטן נאָמען מלכהלע, וואָס, אויסער שיינקייט, האָט זי באַזעסן אַ שלל מיט חן. די דאָזיקע מלכהלע האָט געמאַכט אויף אים אן אויסערגעוויינלעכן איינ־דרוק. ער איז מיטגעריסן געוואָרן פון איר פּערזענלעכקייט און אַנגעשריבן דאָס ליד, וואָס טראַגט איר נאָמען.

אַבער נישט נאָר ראַמאַנטישע און ליבע־לידער האָט נחום שטערנהיים געשריבן. ער האָט אויך געשאַפן אַ גאַנץ ריי מלחמה־לידער, צייט־לידער און סאַטירישע לידער. ווען ס'איז אַרויס די מאַדע אויף באַקס־ספּאָרט און די גאַנצע יוגנט האָט זיך אַריינגעצויגן אינעם דאָזיקן ספּאָרט, האָט שטערנ־היים געשאַפן אַ בייסיקע סאַטירע, אַפּגעחוזקט פון דער יוגנט, וואָס האָט אויסגעביטן די קולטור פון גייסט אויף פיזישער — קולטור פון דער פּויסט. די דאָזיקע טעמע האָט אים געדינט פאַר זיין ליד „אַ באַקס־מעטש“ וואָס איז געווען זייער פאַפּולער אין גאַליציע.

זיינע לידער, וואָס אַ סך פון זיי זענען אַריין טיף אין פּאָלק און אַזוי אַרום געוואָרן פּאָלקס־לידער, ווערן נאָך ביזן היינטיקן טאָג געזונגען איבער דער גאַרער וועלט. אויסער דעם פּרעכטיקן ליד „שרהלע“, וואָס דיאַנאַ בלומענפעלד האָט פּאָפּולאַריזירט איבער דער וועלט, איז אויך זייער באַ־קאַנט זיין „שבת נאָכן קוגל“, וואָס דער אומגעקומענער פּאָלקס־זינגער יאַסעלע קאָלאַדני האָט אַזוי פאַפּולער געמאַכט. צו די פאַפּולערע לידער פון שטערנהיים זען געהערן אויך „האַב איך מיר אַ ניגונדל“, וואָס איז באַ־

פארלאשענע שטערן

אַרבעט געוואָרן פון שלמה פּריזאָמענט, „דאָס בוימעלע“, צו וועלכן עס האָט געשריבן מוזיק דער חזן ברי. אויך צו שטערנהיימס פּאַפּולער־גע-וואָרן מלחמה-ליד „פּרייטיק אויף דער נאַכט“ האָט דער חזן ברי, וואָס שטאַמט פון ריישע, געשריבן די מוזיק.

צו שטערנהיימס שאַפּונגען געהערן אויך אַ סך קינדער-לידער, צווישן זיי: „אין ציון אונטער די גרינע ביימעלעך“, וואָס זענען געזונגען געוואָרן אין די שולן. אייניקע פון זיינע לידער האָט ער אָפּגעדרוקט און זיי פאַר-קויפט אויף זיינע קאַנצערטן. פאַר דער מלחמה איז אַ בוך לידער פון נחום שטערנהיים אַרויס פון דרוק אין די פאַרייניקטע שטאַטן פון אַמעריקע.

שטערנהיים איז געווען גליקלעך ווען מען האָט געזונגען זיינע לידער, אָבער — נאָך גליקלעכער, ווען ער האָט זיי אַליין געקענט זינגען. ווען ער איז, בעת זיינע קאַנצערט־אָונטן, אַרויס אויף דער בינע, האָט מען אים שוין פון דאָרט נישט געקענט אַראָפּנעמען, סיידן מען האָט אים מיט כוח אַראָפּגעצויגן פון דער בינע. אין זיין היימסטאָט ריישע, וווּ ער איז אויפגעטראָטן אויף אַ גרויסן קאַנצערט מיט זיינע לידער, האָט ער נישט אויפגעהערט צו זינגען און באַין אופן נישט געוואָלט פאַרלאָזן די בינע. האָט מען נישט געהאַט קיין אַנדער ברירה, נאָר אַראָפּלאָזן דעם פאַרהאַנג אין מיטן זינגען. שטערנהיים האָט זיך אָבער דערמיט נישט אַי-בערגענומען. ער איז אַרויס פאַרן פאַרהאַנג און ווייטער געזונגען...

אַ ווונדערבאַרער, גוטער, האַרציקער און איידעלער מענטש איז געווען נחום שטערנהיים. ער האָט נישט געקענט קיין הויך וואָרט אַרויסרעדן. ער איז געווען נאַזו ווי אַ קינד. זיין גוטסקייט האָט מען טאַקע שרעקלעך עקספּלואַטירט. מען האָט געזונגען זיינע לידער אויף קאַנצערטן; מען פלעגט זיי אַריינשטעלן און זינגען אין פאַרשיידענע אָפּערעטעס, און ער האָט דערפון גאַרנישט געהאַט. באַריס טאַמאַשעווסקי, ווי אויך אַנדערע אַקטיאָרן פלעגן נעמען ביי אים זיינע לידער און — — — זאָל נישט געבן זיינע שאַפּונגען אומזיסט, האָט ער מיט זיין גוטמוטיקן שמייכל געענטפּערט:

— ס'עט שוין זיין, ס'עט שוין זיין.....

ער האָט יעדן איינעם געגלויבט און זיך נישט געקענט פאַרשטעלן, אַז מען נאַרט אים אָפּ. ער איז געווען נאַוו ווי אַ קליין קינד. דאָס לעבן האָט ער גענומען לייכט; געווען פול מיט בטחון און קיינמאָל נישט פאַר-זאָרגט, הגם ער איז אָפט אַרומגעגאַנגען אַ הונגעריקער. ער האָט זיך גע-האַלטן בכבודיק און ביי קיינעם קיינמאָל גאַרנישט געבעטן. באמת — אַ זעלטענער טיפּ פון אַ מענטש.

פאַר דער ערשטער וועלט-מלחמה איז ער געווען אין די פאַרייניקטע שטאַטן. ער איז צוריקגעקומען פון דאָרט אַן אַנטוישטער. אָבער אין זיינע שמועסן וועגן אַמעריקע, וועלכע ער פלעגט פירן מיט זיינע פריינט, האָט ער אַלץ געזאָגט:

— מסתמא איז עס מיין שולד; מסתמא בין איך נישט פאַר אַמעריקע... יעדן זומער פלעגט נחום שטערנהיים פאַרברענגען אַ לענגערע צייט אין בעלז, אין הויז פון דער משפחה פונעם בעלזער רבין, וועלכע האָט אים זייער ליב געהאַט און אים געהאַלטן פאַר אַן אייגענעם. בעת זיינע וואַנדערונגען איבער גאַליציע, פלעג איך אים אָפט טרעפן אין בעלז און ער האָט מיר דאָרט פאַרגעזונגען זיינע נייע לידער, וועלכע ער האָט געשאַפן. בעת דער לעצטער מלחמה האָט שטערנהיים פאַרבראַכט אין זיין היימשטאַט ריישע. ער איז שוין נישט געווען שרייבעריש-פראָדוקטיוו. ער האָט זיך מיטן גאַנצן ברען אַריינגעוואָרפן אין געזעלשאַפטלעכער אַרבעט און געשטאַנען בראש פון פאַרשיידענע הילפס-אינסטיטוציעס. ער איז גע-ווען איינער פון די גרינדער פון די קינדער-היימען, ווו ער פלעגט פאַר-ברענגען די מערסטע שעהן אין טאָג און מיט די קינדערלעך איינזינגען זיינע לידער. דאָס זענען געווען זיינע פריידיקסטע שעהן.

אויך אין געטאָ איז ער געווען אַ גרויסער אָפטימיסט און ער האָט אַלע געטרייסט, אַז „ס'עט שוין זיין... היטלער מוז האָבן אַ מיאוסן סוף"... נחום שטערנהיים, דער פאַלקס-טרוּבאַדור פון ריישע, האָט טאַקע גע-טראָפן: היטלער האָט געהאַט אַ מיאוסן סוף, אָבער ער, נחום, מיט זיין משפחה און מיט אַלע זיינע שרהלעך און שלמהלעך האָבן עס, ליידער, נישט דערלעבט. ער איז אומגעבראַכט געוואָרן פון די דייטשישע רוצחים אין עלטער פון עטלעכע און פופציק יאָר.

ה'ירש (ג'דישא) מאן

הירש מאן האט געשטאמט פון א יחוסדיקער ווילנער יידישער משפחה. פון פני יהושע. זיין עלטער-זיידע איז געווען א רב. זיין זיידע, ר' אליעזר ליפמאן מ"ץ — א מחוקק, האט געהאט אין ווילנע א שריפט-גיסעריי און איז געווען דער דערפונדער פון די נייע יידישע אותיות, אויף וועלכע עס ווערן איצט געדרוקט אלע יידישע ביכער און צייטונגען.

הירש פאטער, ר' יהודה לייב מ"ץ, איז געווען א בארימטער ווילנער דרוקער און פארלעגער. זיינע קינדער האבן זיך, אזוי צו זאגן, אויפגעהאט דעוועט, צווישן דער „בלייערנער ארמיי" פון זייער פאטערס דרוקעריי. ר' יהודה לייב האט איינגעפלאנצט ביי זיינע קינדער גרויסע ליבשאפט צום יידישן בוך און געטריישאפט צום יידישן גייסט.

ר' יהודה לייב האט געהאט דריי זין און צוויי טעכטער. דער עלצטער — אלעקסאנדער מאן, האט שוין אין זיינע יונגע יארן אָנגעהויבן צו זינדיקן מיט דער פען. ער האט געשריבן לידער. שפעטער איז ער געוואָרן א מיט-אַרבעטער פון דער „הצפירה" און „המליץ", ווי אויך איבערגעזעצט אייניקע לערנביכער אין העברעאיש און יידיש. ער איז א באַקאַנטער געזעלשאַפֿט-לעכער טוער און דיכטער אין אמעריקע. זיינע „בעטלער-לידער" האָבן אַרויסגערוּפֿן גרויס אויפזען.

דער צווייטער זון — בנימין מאן — איז געשטאַרבן אין די יונגע יאַרן. זײַן טאַכטער — אַנושאַ ווערכאַווסקי, האָט געלעבט אין קאַוונע, ווי זי האָט געפירט אַ קינדער-גאַרטן. איר גאַסטפריינטלעכע היים איז געווען באַקאַנט ווי אַ גייסטיקע אַכסניה, וווּ די יידישע אינטעליגענץ פלעגט זיך צונויפקומען. זי איז אומגעקומען בעת דער נאַצישער אַקופאַציע.

די צווייטע טאכטער — מאשא ראסקעס, א באקאנטע יידישע קולטור-טוערין, וועלכע האט געווינט אין טשערנאוויץ (בוקאווינע), האט אויך געשט מיט איר גאסטפריינטלעכקייט. די לעצטע יארן ווינט זי מיט דער משפחה אין קאנאדע. איר זון, בנימין, א יונגער טעקסטיל-אינזשיניער, איז א יידישער, העברעאישער און ענגלישער שרייבער, ווי אויך א קאמפאזיטאר. ער איז רעדאקטאר פונעם ציוניסטישן סטודענטישן חודש-זשורנאל אין מאנטרעאל.

הירש מאץ, אדער ווי מען האט אים גערופן אין ווילנע — גרישא, האט נאכן פארענדיקן גימנאזיע, שטודירט מעדיצין אין כארקאווער אוני-ווערסיטעט. בעתן אויסברוך פונעם ערשטן וועלט-קריג — צוריקגעקומען קיין ווילנע, ווו ער איז שוין פארבליבן ביזן סוף פון זיין לעבן.

גרישא מאץ האט געהאט צוויי הויפט-פאראינטערעסירונגען: קינדער-פארזארגונג און טעאטער. ער איז געווען א תלמיד און א ווירדיקער גייס-טיקער און געזעלשאפטלעכער יורש פון ד"ר צמח שאבאד. נאך אלס יונגערמאן האט ער באוויזן זיך צו שטעלן בראש פון דער „טאז-ארבעט, פון וועלכער ער איז געווען איינער פון די ערשטע גרינדער אין ווילנע. א דאנק זיין ענערגיע און איבערגעגעבנקייט האבן זיך אנטוויקלט אַזעלכע ווונדער-בארע אינסטיטוציעס אין ווילנע, ווי די „טאז-קאלאניע, אויפן נאָמען פון ד"ר צמח שאבאד; די ערשטע יידישע מעדיציניש-היגענישע פאלקס-ענציק-לאַפעדיע — דער זשורנאל „פאלקס-געזונט“. דאס איז געווען ד"ר צמח שאבאדס לעבנסווערק און איז געשאפן געוואָרן מיט דער מיטהילף פון דעם באקאנטן ווילנער געזעלשאפטלעכן טוער ד"ר יצחק ראפעס (אומגעקומען אין ליאכאוויטש, בעת דער נאצישער אָקופאַציע). „פאלקס-געזונט“ איז געווען שטארק פאפולער ביים יידישן מאסן-לייענער. מאץ איז געווען זיין באנייער, רעדאקטאר און אַרויסגעבער.

הירש מאץ איז געווען די נשמה און דער באוועגנדיקער גייסט פון אלע אַנשטאַלטן און אויפטוען, וואָס זענען דורך ד"ר שאבאדן רעאַליזירט געוואָרן. ער האט זיך אויך פאַרנומען מיט פובליציסטישער טעטיקייט. די לעצטע יארן האט מאץ צוגעגרייט מאטעריאלן פון א שאבאד-מאַנאַגראַפיע — אַן אינפאָרמאַטיוון און אילוסטרירטן מאטעריאל מיט דער געשיכטע פון צמח שאבאדס אויפטוען. דאס איז געווען דער צווייטער אייביקער דענקמאַל.

פארלאשענע שטערן

וועלכן הירש מאץ האָט געשטעלט דעם גרויסן יידישן דאָקטער, דעם „זיידן“ פון דער יידישער מעדיצינישער און היגינישער ליטעראַטור — ד״ר צמח שאַבאַד, וואָס איז געשטאַרבן אין ווילנע, אין יאָר 1936.

הירש מאץ האָט צוואַנד רעדאָקטירט דאָס בוך „קורערטער און טוֹ-ריסטיק אין פּוילן“, וואָס דער „טאַז“-פאַרלאַג האָט אַרויסגעגעבן אין וואַר-שע, אין יאָר 1936. דאָס דאָזיקע בוך האָט מאַץ געווידמעט — ווי ער שרייבט אין דער הקדמה — „דעם ליכטיקן אַנדענק פון ד״ר צמח שאַבאַד, דעם פּיאָנער פון דער יידישער געזונטשוין-באַוועגונג אין פּוילן, מיט וועלכן עס בינדן מיך 16 יאָר צוזאַמענאַרבעט אין דער געזעלשאַפט „אַזע“-„טאַז“.

מאַץ איז געווען איינער פון די אַקטיווסטע מיטאַרבעטער פון אַ ריי אַנדערע אַנשטאַלטן און געזעלשאַפטלעכע אָרגאַניזאַציעס, ווי די סאַנאַטאַ-ריע „בריאַות“ אין אַטוואַצק, ווילנער יידישער סטודענטן-פאַריין, ווילנער יידישער מיטל-מעדיצינישער פּראָפעסיאָנעלער פאַריין, יידישע קינד, יידי-שע טעאַטער-געזעלשאַפט, אַזװו. עס איז שווער אויסצורעכענען אַלע קאַנקרעטע אויפטוען פון דעם דאָזיקן דינאַמישן געזעלשאַפטלעכן טוער. עס וועט נישט זיין קיין גומאַ צו זאָגן, אַז קיין שום געזעלשאַפטלעכע אַקציע אין ווילנע איז נישט דורכגעפירט געוואָרן אָן דער מיטהילף פון הירש מאַצן און טאַקע אַ דאַנק אים זענען זיי רעאַליזירט געוואָרן.

מאַצס צווייטע הויפט-פאַראַינטערעסירונג איז געווען טעאַטער. ער האָט געהערט צו דער גרופע טעאַטער-פּאַנאַטיקער, וואָס האָבן זיך מיט לייב און לעבן אַריינגעוואָרפן אין דער אַרבעט צו דערהויבן די חשיבות פונעם יידישן טעאַטער און דעם יידישן אַקטיאָר. יעדער פרוּוו פון שאַפן און צו שטיצן אַ בעסער טעאַטער, צי עס איז געווען אַן ערנסט דראַמע- און קאָמעדיע-טעאַטער, צי אַ ליטעראַרישע קליינקונסט-בינע, זענען געווען פאַרבונדן און קאָנצענטרירט אַרום אים. אין די צוואַנציקער יאָרן איז מאַץ געווען דער „אַמבאַסאַדאָר“ פונעם יידישן אַרטיסטן-פאַריין אין פּוילן, אַבער נאָר — ווען ס'האָט זיך געהאַנדלט וועגן בעסער טעאַטער. ער האָט געשאַפן אַטמאָס-פערע און אַגיטירט אין ווילנע פאַר אַ בעסערן, ערנסטערן יידישן טעאַטער. מאַץ איז געווען דער אַרביטער בעת די קאָנפליקטן צווישן די אַקטיאָרן פונעם בעסערן טעאַטער און די טעאַטער-אונטערנעמער.

פארלאשענע שטערן

עס איז כדאי צו דערמאָנען אייניקע כאַראַקטעריסטישע עפּיזאָדן: פון צייט צו צייט פלעגן פאַרקומען סיכסוכים וועגן אַן אויפפירונג פון אַ גרעסערער פּיעסע. די אונטערנעמער האָבן געהאַלטן, אַז די טרופּע דאַרף נעמען אויף זיך די הוצאות פון דער אויסשטאַטונג (דעקאַראַציעס, קאַסטיומען אאַ"וו). די פאַרשטייער פון דער טרופּע האָבן, דאַקעגן, גע-



אַן אויפנאַמע אין דער וווינונג פון הירש מאַץ פאַר די יונגע פון דער „ווילנער טרופּע“ (יאָר 1929)

פאַדערט, אַז די אונטערנעמער זאָלן דעקן די הוצאות, לויט דעם אַפּמאַך וואָס זיי האָבן געהאַט מיט דער דירעקציע. די זאַך האָט זיך נישט גע- רירט פון אַרט. יעדער צד איז געווען איינגעעקשנט און פאַרטיידיקט זיין שטאַנדפּונקט. מען האָט באין אויפן נישט געקענט קומען צו אַ פאַרשטענ- דיקונג. דערווייל האָט מאַץ אַוועקגעשיקט אַ מעלדונג צום אַרטיסטן-פאַריין.

פאַרלאַשענע שטערן

אַז דער סיכסוך איז דערליידיקט אויפן בעסטן אופן. וואָס האָט זיך אַרויס-געוווּן? דער אַרביטער (גרישאַ מאַץ) האָט פון זיין אייגענער קעשענע באַצאָלט דעם אונטערשייד...

דאָס כאַראַקטעריסטישע דערביי איז דאָס, וואָס מאַץ איז נישט געווען פאַראַינטערעסירט אַליין צו שפּילן, רעזשיסירן אָדער שרייבן פּיעסעס, וואָס זאָלן אויפגעפירט ווערן.

ווען אין יאָר 1933 איז געשאַפן געוואָרן אין ווילנע די ייִדישע דראַ-מאַטישע שול ביי דער טעאַטער-געזעלשאַפּט און ס'איז נישט געווען צו באַצאָלן פאַרן סעקרעטאַר און אַנגעשטעלטע, האָט די ערשטע געלטער צו דעם צוועק געגעבן הירש מאַץ.

בעת די טרויעריקע גאַנצעמבער-טעג אין ווילנע (יאָר 1936), ווען פּוילישע סטודענטן-כוליאָגעס האָבן דורכגעפירט דעם פּאַגראַם אויף ייִדן, האָט גראַד געשפּילט אין ווילנע די טרופּע פון אידאָ קאַמינסקי. עס איז דעמאָלט געפּיערט געוואָרן דער 20-יאַריקער טעאַטער-יובל פון אידאָ קאַמינסקי. בעת דער פּיערלעכקייט האָט הירש מאַץ געהאַלטן אין נאַמען פונעם יובל-קאַמיטעט פּאַלגנדיקע רעדע:

„עס איז אַ כאַראַקטעריסטישער צופאַל, וואָס אין דעם באַקאַנטן טרויעריקן זונטיק, גראַד אין דעם זעלביקן אָונט ווען אַ צעיושטע חברה סטודענטן האָט געהאַקט ייִדישע שויבן אין די ווילנער גאַסן, איז פאַר-געקומען אַ זיצונג פון דער טעאַטער-געזעלשאַפּט וועגן אַרגאַניזירן דעם 20-יעריקן סצענישן יובל פון אידאָ קאַמינסקי. און ווי אַן ענטפּער אויף אַט די אַרויסטרעטונגען, וואָס האָבן געהאַט דעם ציל צו דערשטיקן דעם ייִדישן לעבן אין אונדזער שטאָט — איז געקומען דער באַשלוס די פּיערונג צו אַרגאַניזירן, נישט אַריינצופאַלן אין יאוש, אַרויסווייזן אין אַט די שווערע מינוטן וואָס מער עקשנות, אַקטיוויטעט און סימנים, אַז מיר ווילן און וועלן לעבן! דאָס איז געווען אַ סימבאָל, אַז נישט קוקנדיק וואָס מען וויל אונדז אויסהאַבן, לאַזן מיר נישט אַראַפּ די הענט, שאַפן, בויען און פּראַווען נאָך יום-טובים פון אונדזער קולטור. עס פּרייט מיך דעריבער באַזונדערס וואָס אונדזער דעמאָליטיקער באַשלוס איז נישט גע-בליבן אויפן פאַפּיר; אַז דער פּיערלעכער אָונט איז אַ געשעענער פאַקט...“

די דאָזיקע אַרויסטרעטונג פון הירש מאַץ כאַראַקטעריזירט אַמבולט-סטן דעם דינאַמישן און אומדערשראַקענעם קעמפּער, דעם פּאַנאַטישן עקשן אויפן געביט פון ייִדישער קולטור און פונעם ייִדישן טעאַטער בפרט.

פאַרלאָשענע שטערן

מאַצט וואַרעמע היים אין ווילנע, וואָס איז געווען אַן אמתער קונסט־
מוזיי, איז תמיד געווען אַפן און גאַסטפריינטלעך פאַר יידישע קינסטלער,
שרייבער און קולטור־טוער, פאַר וועלכע די געזעלשאַפט פון הירש מאַץ
איז געווען ממש אַ דערפרישונג.

דער דאָזיקער פאַרדינסטפולער יידישער קולטור־טוער הירש מאַץ
איז אויף אַן אַכזריותדיקן אופן אומגעבראַכט געוואָרן דורך די נאַציס.

מאיר מעסטל

מאיר מעסטל, דער ברודער פון יעקב און יצחק מעסטל, איז, פונקט ווי זיי, געבוירן געוואָרן אין זלאָטשעוו (מזרח־גאַליציע), — די שטאָט, וואָס האָט אַרויסגעגעבן דעם גרויסן ייִדישן דיכטער משה לייב האַלפּערן, די ברידער אימבער (נפתלי הערץ — מחבר פון „התקוה“ און שמריהו אימבער).



די מעסטלס זענען, פון דער מוטערס צד, גע-ווען קרובים מיט בערל בראָדער, דעם גרינדער פון די „בראָדער זינגערס“.

דער עלטסטער פון דער משפּחה מעסטל — יעקב — האָט שוין אַלס סטודענט פון אוניווערסיטעט אָנגעהויבן צו שפּילן אין פּאַרשיידענע סטודענטן־קרייזן אויף ייִדיש, העברעאיש און פּויליש. פּראָפּעסיאָנעל טעאַ-טער האָט יעקב מעסטל אָנגעהויבן צו שפּילן אין ווינער „סטעפּאַני-טעאַטער“. דערנאָך געשפּילט אין רומעניע, בוקאַװינע, טשעכאָסלאָװאַקיי, דייטשלאַנד און איבער דער עסטרייכישער פּראָװינץ. אין ווין האָט ער אויך געאַרבעט אין דער „פּרייער ייִדישער פּאָלקסבינע“, ווי אויך אָנגע-פירט מיט דער טעאַטער־שול ביי דער דאָזיקער געזעלשאַפּט. פון 1920 געפינט זיך מעסטל אין אַמעריקע, וווּ ער איז טעטיק אַלס אַקטיאָר, רע-זשיסאָר און שרייבער.

דער צווייטער לויט דער ריי — יצחק מעסטל, איז געווען דער גרינ-דער פון דער ייִדישער אַרבעטער־בינע אין לעמבערג אויפן נאַמען פון יעקב גאַרדין. דערנאָך איז ער אַריבער אין פּראָפּעסיאָנעלן טעאַטער און

יאַנאַס טורקאוו

געשפילט אין פאַרשיידענע וואַנדער־טרופּעס איבער גאַליציע און ביי גימפּעלן אין לעמבערג.

אין יאָר 1921 גרינדעט ער צוזאַמען מיט שלמה פּריזאָמענט און מ. פּראַנצאָו אַ ייִדיש וואַנדער־טעאַטער אין טשעכאָסלאָוואַקאָ, וווּ ער איז אויך רעזשיסאָר. אין יאָר 1923 שפּילט ער אין וויענער ייִדישן טעאַטער אונטער דער דירעקציע פון יצחק דויטש. ער איז אויך אויפגעטראָטן אינעם דאָרטיקן דייטשישן טעאַטער. ער האָט אָנגעשריבן אַ ריי טעאַטער־שטיק, פון וועלכע אייניקע זענען אויפגעפירט געוואָרן אויף דער בינע. פון יאָר 1925 געפינט ער זיך אין אַמעריקע.

דער יונגסטער פון די מעסטלס — מאיר, וועמען עס איז געווידמעט דאָס דאָזיקע קאָפיטל, איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1902. נאָכן אַריבער־ציען זיך קיין לעמבערג, האָט ער ווייטער געלערנט און איז אָנגעקומען אין מלוכהשן לערער־סעמינאַר, ווי אויך — אין קאָנסערוואַטאָריע, וווּ ער האָט געלערנט שפּילן קלאַוויר. גלייכצייטיק מיט דעם איז ער אויפגע־טראָטן אין פאַרשיידענע דראַמאַטישע קרייזן אין לעמבערג. פּילנדיק אַ שטאַרקן דראַנג צום טעאַטער — און ווי האָט עס גאָר אַנדערש געקענט זיין ביי איינעם פון די מעסטלס — האָט ער אָנגעהויבן צו שפּילן פּראָ־פעסיאָנעל טעאַטער אין יאָר 1919 אין ב. באַריצס וואַנדער־טרופּע. דערנאָך האָט ער געשפּילט ביי גליניערן, ביי אַדאַלף מעלצער און ביי גימפּעל אין לעמבערג. ער האָט אויך געשפּילט אין לידיאַ פּאַטאַצקיס טרופּע, בעת איר טורנע איבער דער פּראָווינג.

מיט מאיר מעסטעלן האָבן איך זיך באַקענט אין יאָר 1924, ווען איך בין געווען מיטן „וויקט“ אין לעמבערג. דאָס איז געווען אַן איידעלער און באַשיידענער יונגעראַמן, וואָס האָט פונעם ערשטן אויגנבליק געמאַכט דעם בעסטן רושם. דער פּעדאַגאָגיש ציכטיקער, עלעגאַנטער, פּריינטלעכער און ליבנסווירדיקער מאיר מעסטל האָט פון דעמאָלט אַן געהערט צו דעם נאָענטסטן קרייז פון מיינע לעמבערגער פּריינט. עס איז מיר שפּעטער אויס־געקומען צו אַרבעטן מיט אים צוזאַמען (בעת דיאַנאַ בלומענפּעלדס און מיינע אויפּטריטן אין לעמבערג) און איך האָבן אים אויפּריכטיק ליב געקריגן. ער האָט געהערט צו די זעלענע טיפּן טעאַטער־מענטשן, וואָס האָבן זיך נישט פּאַרנומען מיט קיין רכילות און טעאַטער־פּליאַטקעלעך.

פארלאשענע שטערן

נאָר געטון זייער אַרבעט בשלימות. ער האָט מיט אַלע פיבערן פון זיין נשמה ליב געהאַט טעאַטער און תמיד געשטרעבט צו שפילן בעסער טעאַטער, הגם נישט אַלעמאַל איז עס אים, ביי די הערשנדיקע באַדינגונגען אינעם לעמבערגער טעאַטער, געלונגען.

מאיר מעסטל איז געווען אַ מוסטער פון פינקטלעכקייט און דיסציפלין. תמיד געווען דער ערשטער אין טעאַטער: אַזוי ביי די פראַבן און — ביי די פאַרשטעלונגען. יעדע באַקומענע ראָל האָט ער אָפגעשפילט מיט פאַרשטענדעניש, אינטעליגענץ און — וואָס די הויפטזאַך — באַצויגן זיך צו איר מיט דער גרעסטער אַחריות. דערפאַר טאַקע האָט ער געהערט צו די ייִדישע שוישפילערס, וועלכע מען האָט גערן אַנגאַזשירט אין אַ טעאַטער. אויב איך האָב נישט קיין טעות, איז מאיר מעסטל קיינמאַל נישט אַרומגעגאַנגען ליידיק, הגם ער האָט נישט געהערט צו די „זינגענדיקע און טאַנצענדיקע“ יונגע שוישפילערס, וואָס זענען געווען אַזוי אין דער מאַדע אינעם דורכשניטלעכן ייִדישן טעאַטער.

ווען איך האָב נאָכן פאַרענדיקן מיין סעזאָן אינעם „קראַקעווער ייִדישן געזעלשאַפטלעכן טעאַטער“ גאַסטראַלירט אין לעמבערג און דערנאָך אַרויסגעפאַרן מיט אַ טרופּע אויף דער פראַווינץ, איז מעסטל געווען צווישן די ערשטע, וועלכע כ׳האַב אַנגאַזשירט.

צום לעצטן מאַל האָב איך אים געזען ערב דער צווייטער וועלט־מלחמה ווען איך בין געקומען קיין לעמבערג איבערצונעמען די אַנפֿיר־רונג פונעם נייִאויפגעבויטן ייִדישן טעאַטער, אויפן פּלאַץ פונעם אַמאַליקן גימפּעל־טעאַטער.

איך האָב תמיד ליב געהאַט צו באַזוכן די אַלטע פרוי מעסטל (די מוטער פון מאיר) ווען איך פלעג זיין אין לעמבערג. זי האָט מיר דער־צייטלט וועגן איר קרוב בערל בראַדער און וועגן אירע צוויי זין, וואָס געפינען זיך אין אמעריקע. זי האָט מיך יעדעס מאַל געבעטן נישט צו פאַרגעסן וועגן איר מאיר, וועלכן זי האָט שטאַרק ליב געהאַט. בכלל איז שווער געווען צו געפינען אַזאַ קעגנזייטיקע ליבשאַפט, ווי עס האָט געהערשט צווישן דער אַלטער פרוי מעסטל און איר מאיר. אַזאַ וואַרעמ־קייט האָט זיך איבערגעטראָגן און ס׳איז נישט קיין ווונדער, וואָס מעסטלס אינטימסטע פריינט און חברים, ווי פריץ קליינמאַן און די קינסטלער ברי־

יאנאס טורקאו

דער גימפעל פלעגן אזוי גערן פארברענגען אין דער הארציקער וואַרע-
מער אַטמאָספּער פון איר היים.

באַלד אין די ערשטע טעג נאָכן פאַרנעמען לעמבערג דורך דער
רויטער אַרמיי, איז דאָרט אַרגאַניזירט געוואָרן אַ ייִדיש טעאַטער, אונטער
דער אָנפירונג פון שלמה פּריזאַמענט, גרשון ראָט און הענריק לופט. זיי
האַבן געשפּילט אין „קאַלאַסעאום-טעאַטער“ אויף סלאָנעטשאַ גאַס (זון-
גאַס 33). און מאיר מעסטל האָט געהערט צו דער טרופּע.

ווען ס'האָט זיך שפּעטער אַרגאַניזירט דאָס ייִדישע מלוכה-טעאַטער
אין לעמבערג, האָט מעסטל דאָרט אויך געאַרבעט.

ווען די דייטשן האָבן פאַרנומען לעמבערג, האָט זיך מאיר מעסטל,
צוזאַמען מיט אַ טייל פון דער טרופּע פונעם מלוכה-טעאַטער, געפונען
אין ראָוונע, וווּ זיי זענען אויפגעטראָטן. מעסטלען האָט אָבער געצויגן
אַהיים און, צוזאַמען מיט דער שוישפּילערין ראָזאַ פּוקס, האָט ער זיך
געלאָזט צופּוס צוריק קיין לעמבערג. אויפן וועג האָבן זיי די דייטשן פאַר-
כאַפט. ראָזאַ פּוקס איז געלונגען זיך אַרויסצובאַקומען פון די מערדערישע
הענט און צוריקצוקומען קיין לעמבערג, וווּ זי איז שפּעטער אויף אַ
שוידערלעכן אופן אומגעקומען.

מאיר מעסטל, דער האַרציקער, ליבער מענטש און חבר האָט געפונען
זיין מאַרטירער-טויט אויפן וועג אַהיים. ער איז דורך די דייטשן פאַרפּיי-
ניקט געוואָרן.

לאה ליבראווסקי

לאה ליבראווסקי, איינער פון די 360 יידישע שוישפילערס, וואָס דאָס פאַרמלחמהדיקע פּוילן האָט פאַרמאָגט, איז באַשערט געווען צו שפּילן אַזאַ וויכטיקע ראָל איןעם ייִדישן סאַציאַלן לעבן, בעת דער נאַצישער אַקופּאַציע אין וואַרשע. זי איז געווען די ווירטשאַפּטלעכע אַנפירערין פון דער ייִדישער „אַקטיאָרן־קינד“ איןעם לאַקאַל פונעם געוועזענעם ייִדישן אַר־טיסטן־פאַריין, אויף לעשנאַ 2. די דאָזיקע קינד האָט באַדינט נישט נאָר די גאַנצע ייִדישע טעאַטער־וועלט, נאָר זי איז אויך געווען די „אַכסנייה“ פאַר ייִדישע שרייבערס,



קולטור־און געזעלשאַפּטלעכע טוערס. די קינד, וואָס איז געווען אַנגעשלאַסן אַן דער ייִדישער סאַציאַלער אַליינהילף, האָט נישט געהאַט קיין גרעסערן צוטייל אָדער בעסערע שפּייז־פּראָדוקטן ווי עס האָבן באַקומען אַנדערע קינדן פון דער סאַציאַלער אַליינהילף. און דאָך איז דאָס עסן דאָרט געווען געשמאַקער, היימישער און באַטעמטער ווי אין די אַנדערע פּאַלקס־קינדן. די „אַרטיסטן־קינד“ האָט געהאַט אַ שם פון איר גלענצענדיקער ווירטשאַפּט און וואַרעמער אַטמאָספּער.

יאנאס טורקאוי

דער „מכשף“ פון דער דאזיקער קיך איז געווען די יידישע אַקטריסע לאה ליבראַווסקי, וואָס האָט זיך באַמיט ווי אַמבעסטן צו באַשפּיין און צו דערקוויקן אירע חברים-אַקטיאָרן און געסט, וואָס זענען כּסדר געקומען אין דער דאָזיקער קיך. לאה ליבראַווסקי האָט איר גאַנץ וואַרעם האַרץ אַריינגעלייגט אין דער אַרבעט אַרום דער „אַרטיסטן-קיך“ אין זי האָט עס געצערטלט ווי אַ מוטער — איר איינציק קינד. דער צופאַל האָט געוואַלט, אַז אויך איר פאַרשטאַרבענער מאַן — דער אַקטיאָר אַברהם ליבראַווסקי — האָט בעת דער ערשטער וועלט-מלחמה, אין דער זעלביקער וואַרשע, אויך באַשפּיזט זיינע חברים-אַקטיאָרן. און געטון האָט ער עס אויף אַ גאַנץ אַריגינעלן אופן.

פאַר דער ערשטער וועלט-מלחמה איז אַברהם ליבראַווסקי — זיין ריכטיקער נאָמען איז געווען לעוועבראַווסקי — געווען אין כּאָר פון נאָ-זשיקס שול אין וואַרשע און גלייכצייטיק אַנגעהויבן צו שפּילן מיט ליבהאַ-בער. אין יאָר 1909 איז ער געוואָרן אַ פּראָפּעסיאָנעלער אַקטיאָר ביי לערמאַנען אין טרופּע. דערנאָך געשפּילט אין אַנדערע יידישע טרופּעס איבער גאַנץ רוסלאַנד און פּוילן. ביים אויסברוך פונעם ערשטן קריג האָט ער זיך געפונען אין וואַרשע. אַזוי ווי מען האָט פון אָנהויב מלחמה (ביי די רוסן) נישט געטאַרט שפּילן יידיש טעאַטער אין וואַרשע, האָט ער זיך גענומען צו זיין אַמאָליקן פּאָך: ער איז געוואָרן אַ סאַרווער אויף חתונות. יידישע אַקטיאָרן זענען דעמאָלט ממש אויסגעגאַנגען פון הונד-גער. אַברהם ליבראַווסקי, אַ מענטש מיט אַן איידעלן, גוטן כאַראַקטער, האָט זיך געשטעלט פאַר אַ ציל צו העלפן זיינע חברים-אַקטיאָרן. ער האָט פאַר זיי „געגנבעט“ דאָס, וואָס עס איז איבערגעבליבן פון די חתונה-מאַלצייטן און געבראַכט גאַנצע פּעק מיט עסן פאַר זיינע אויסגעהונגערטע חברים-אַקטיאָרן, וועלכע ער האָט ממש דערהאַלטן ביים לעבן. הגם אויף אַן אַנדערן אופן האָט עס אויך געטון זיין פּרוי לאה ליבראַווסקי בעת דער צווייטער וועלט-מלחמה.

ווי פאַראַדאַקסאַל דאָס זאָל נישט קלינגען, אָבער דאָך מוז פּעסט-געשטעלט ווערן, אַז בעת דער פאַריקער וועלט-מלחמה אין די יאָרן 1914—1918, בעת אויף די פּראָנטן האָבן מיליאָנען מענטשן אוועקגעלייגט זייערע לעבנס אויפן „מזבח פון גערעכטיקייט“, איז דער הינטער-פּראָנט

אָרומגעכאַפּט געוואָרן מיט אַ פּיבער פֿון פֿאַרוויילונגען. וואָס מער בלוט עס איז פֿאַרגאַסן געוואָרן אויפֿן פֿראַנט. אַלץ מער ווייז און בראַנפֿן האָט אויסגעפעלט הינטערן פֿראַנט. מען איז געשטאַנען אונטערן צייכן פֿון „חי-געלעבט“. מען האָט געשכּוּרט און געהוּליעט, געוויילט זיך אויף וואָס די וועלט שטייט. כּמעט אין יעדן הויז איז געוואָרן אַ באַר, צי אַ רעכטאַ-ראַציע, אַ פֿאַרוויילונגס-לאַקאַל, צי אַ טעאַטער. ווער עס האָט נאָר געהאַט אַ מינימאַלע מעגלעכקייט האָט זיך אַריינגעצויגן אין דעם קאַראַהאַד פֿון עולם הזה און געלעבט אַ גוטן טאַג. אויך די ייִדן זענען נישט אָפּגעשטאַ-נען פֿון דעם פּיבער. אין יעדן צווייטן הויז האָבן זיך געעפֿנט ייִדישע וואַריעטעס, טעאַטערלעך און פֿאַרוויילונגס-ערטער. די ייִדישע אַרטיסטי-שע אַרויסטרעטונגען האָבן געהאַט גאָר אַ באַדייטנדיקן דערפֿאַלג.

דאָס האָט זיך גענומען דערפֿון וואָס צו יענער צייט האָבן דייטשן נאָך געמעגט קומען אין באַרירונג מיט נישט-אַריער, און היות ייִדיש איז זיי געווען נאָענטער און צוגענגלעכער ווי פּויליש, זענען טאַקע ייִדישע פֿאַר-וויילונגס-פלעצער און טעאַטערס תּמיד געווען איבערגעפּולט מיט מילי-טער-לייט און דייטשישע ציוויל-באַאַמטע. אין ייִדישן טעאַטער, שוין נישט רעדנדיק וועגן די וואַריעטעס און מיניאַטורן, האָט דעמאָלט געהערשט דער אַלמעכטיקער שונד. האָט איין טעאַטער אויפֿגעפירט עפעס אַ טעאַטער-שטיק, האָבן די איבעריקע טעאַטערס באַלד נאָכגעטאַנצט און אויפֿגעפירט דאָס זעלביקע טעאַטער-שטיק. עס איז אָנגעגאַנגען אַ געשמאַקלאַזע קאָנקו-רענץ. איין טעאַטער האָט זיך באַמיט צו דיסקרעדיטירן די אויפֿפירונג פֿון צווייטן טעאַטער. פֿון דער בינע אַראָפּ זענען געהאַלטן געוואָרן „ספּיר-טשעס“ (דרשות צום פּובליקום), אַז נאָר די און די געגעבענע אויפֿפירונג איז די ריכטיקע. דאַקעגן — אין קאָנקורענץ-טעאַטער איז די אויפֿפירונג אַ געפעלשטע אָדער געגנבעטע. ס'איז דערגאַנגען אַזוי ווייט, אַז ווען איין טעאַטער האָט זיך באַמיט צו „שלאָגן“ דאָס צווייטע טעאַטער מיטן ריינעם דייטש-לשון אויף דער ייִדישער בינע (היות דאָס פּובליקום איז באַשטאַ-נען לרוב פֿון מיליטער-לייט און באַאַמטע, איז מען געגאַנגען אויף אַזעל-כע ביליקע קאַנצעסיעס). האָט דאָס צווייטע טעאַטער אָנאַסירט, אַז עס ברענגט אַראָפּ דירעקט פֿון בערלין אַ באַרימטן דייטשישן אַקטיאָר אָדער אַקטריסע. די ייִדישע בינע איז אַזוי אַרום פֿאַרפּלייצט געוואָרן מיט דיי-

טשישע אַקטיאָרן. האָבן ווידער ייִדישע אַקטיאָרן געוואָלט באַווייזן, אַז זיי קענען אויך דייטש און עס האָט זיך באַקומען דער איינדרוק, אַז דאָס ייִדישע טעאַטער צו יענער צייט דינט גאָר דער דייטשישער קולטור... דער רעפּערטואַר פון די דאָזיקע טעאַטערס איז באַשטאַנען לרוב פון פּאַקטאַמאַנטאַזשן, ווי „מענדל בייִליס“, „קאַפּיטאַן דרייפּוס“, „אוריאַדניק מערזאַוויץ“, ווי אויך פון דעם אַרט רעפּערטואַר ווי „געלט, ליבע און שאַנדע“, „בלינדע יתומה“ אד״גל. די דאָזיקע פּיעסן זענען געשפּילט געוואָרן אין טעאַטער אויפן נאָמען פון קאַמינסקי, „ווענוס“ און סתם אין זאַל, וווּ עס זענען איינגעאַרדנט געוואָרן טעאַטער-פּאַרשטעלונגען.

אין איינעם פון אַזעלכע טעאַטערלעך אויף דושיקע 29 האָט אויך גע- אַרבעט אַברהם ליבראַוסקי. דאָרט איז פּריער געווען אַ חתונה-זאַל, וווּ ער האָט געאַרבעט ווי אַ סאַרווער. בעתן קריג, ווען די דייטשן זענען אַריין קיין וואַרשע, האָט ער צוגערעדט דעם אייגנטימער פון זאַל, ער זאָל דאָרט מאַכן אַ ייִדיש טעאַטער, וואָס קען געבן מער ווי חתונות. מען האָט צונויפגעקלאַפט אַ בינע און אויסגעשטעלט דריי הונדערט שטולן און דאָס נייע ייִדישע טעאַטער איז געווען פּאַרטיק. געשפּילט האָט מען דאָרט אַפּערעטעס. אין טרופּע זענען געווען די אַקטיאָרן: אַברהם ליבראַוסקי מיט דער פּרוי, אייזיק ראָטמאַן, מאַשאַ ראָטמאַן, שמחה פּאַסטעל, חיהלע שירינג, מאַקס פּאַקאַי, שלמה לינדענפעלד א״א.

לאה ליבראַוסקי האָט אויך אַנגעהויבן איר אַרטיסטישע קאַריערע אין ליבהאַבער-קרייזן אין וואַרשע, וווּ זי איז אויפגעטראָטן אונטער איר מיידלישן נאָמען דיכטענבערג.

נאָך איר חתונה מיט אַברהם ליבראַוסקי איז זי געוואָרן אַ פּראַ-פּעסיאָנעלע שווישפּילערין און געאַרבעט צוזאַמען מיט איר מאַן אין פּאַר-שיידענע טרופּעס. נאָך דער באַפּרייאַונג פון פּוילן איז זי ס׳רוב אַרומגע-פּאַרן איבער דער פּראַוויניץ צוזאַמען מיט איר מאַן און זייער זייער פּעאַי-קער טאַכטער רייזל ליבראַוסקי. אַברהם ליבראַוסקי איז געשטאַרבן אין יאָר 1928. ער איז געווען אַ פּיינער כאַראַקטער-אַקטיאָר און רעזאַניאַר. קורץ פּאַרן קריג איז רייזל ליבראַוסקי, צוזאַמען מיט איר מאַן דעם באַגאַבטן כאַראַקטער-אַקטיאָר מאַקס באַזשיק אַפּגעפּאַרן קיין אַר-גענטינע, פון וואָנען זיי זענען געקומען קיין צפּון-אַמעריקע. לאה איז

פאַרלאַשענע שטערן

געבליבן אין וואַרשע, וווּ זי האָט געשפּילט טעאַטער ביזן אויסברוך פּונעם לעצטן קריג.

בעת דער נאַצישער אַקופּאַציע האָט לאה ליבראַווסקי נישט געשפּילט טעאַטער. זי האָט זיך געווידמעט אויסשליסלעך דער „אַרטיסטן־קיך“, אין וועלכער זי האָט אַריינגעלייגט אַזוי פּיל אַרבעט און האַרץ.

אויב ברכות און וווּנטשן וואָלטן מקוים געוואָרן, וואָלט די גוטע און ליבע לאה ליבראַווסקי נישט געדאַרפט פאַרענדיקן איר לעבן אויף אַזאַ גרויזאַמען אופן.

לאזאר קאהאן



א זון פון א רבניש-משכילישער משפחה — זיין פאטער איז געווען הרב שמעון כהן, דער רב פון מיטאוו (לעטלאנד). — איז לאזאר קאהאן דערצויגן געווארן אויף די בעסטע טראדיציעס און אידעאלן. ער האט געלערנט אין חדר און אין ישיבות. און דערנאך — וועלטלעכע לימודים. אַלט זייענדיק זעכצן יאָר, האָט ער אָנגעהויבן זיין זשורנאליסטישע טעטיקייט. ער איז געוואָרן אַ מיטאַרבעטער פונעם פעטערבורגער „פריינט“ און דעם וואַרשעווער „וועג“, און דערנאָך פון „אונדזער לעבן“, „ראַ-מאַן-צייטונג“, פון הלל צייטלינג און

ש. יאצקאנס „יידישן וואַכנבלאַט“. אין יאָר 1907 איז לאַזאַר קאַהאַן אַראָפּגעבראַכט געוואָרן קיין וואַרשע און פון דאָרט איז ער געפאַרן קיין לאַדזש, וווּ ער האָט רעדאַקטירט די „לאַדזשער נאַכריכטן“. י. אוגער, רעדאַקטאָר פונעם „לאַדזשער טאַגעבלאַט“, נעמט אים באַלד אַריבער צו זיך אין דער צייטונג, וווּ ער ווערט הויפט-מיטאַרבעטער.

לאַזאַר קאַהאַן, אַלס מענטש פון גרויסן געזעלשאַפטלעכן טעמפּעראַ-מענט, האָט זיך נישט געקענט באַנוגענען בלויז מיט זשורנאליסטישער

פארלאשענע שטערן

טעטיקייט. ער איז געווען פול מיט געזעלשאפטלעכער אַקטיוויטעט. נישט געווען קיין אַפּשניט אין ייִדישן קולטור־געזעלשאַפטלעכן לעבן, וווּ לאַזאַר קאַהאַן זאָל זיך נישט אַרייַנוואַרפן אין אַרבעט. די מאַדערנע ייִדישע קול־טור און בפרט די ייִדישע שול און דאָס ייִדישע טעאַטער האָבן געהאַט אין אים אַ נישט־אַפּשאַצבאַרן, געטרייען מיטבויער.

ער איז צווישן אַנדערע געווען דער גרינדער און פאַרזיצער פונעם קרייז „דראַמאַטישע קונסט“ אין לאַדזש, וואָס האָט אַראָפּגעבראַכט אַהין די אַנגעזעענסטע ייִדישע שרייבערס, ווי: י. ל. פּרץ, הלל צייטלין, ה. ד. נאַמבערג, שלום אַש א״א. ביי דער „דראַמאַטישער קונסט“ האָט קאַהאַן אויך געגרינדעט אַ טעאַטער־קרייז, אונטער דער אָנפירונג פון מאַרק ארנשטיין.

זייענדיק דער שטענדיקער טעאַטער־קריטיקער פונעם „לאַדזשער טאָ־געבלאַט“, האָט זיך קאַהאַן דערנענטערט צום ייִדישן טעאַטער, פון וועלכן ער איז געווען אַן איבערגעגעבענער פריינט ביזן סוף פון זיין לעבן. נאָך אַלס יונגער בחור איז לאַזאַר קאַהאַן דעלעגירט געוואָרן צו דער טשערנאָוויצער קאַנפערענץ, וווּ ער איז אויסגעקליבן געוואָרן פאַרן סעקרעטאַר.

לאַזאַר קאַהאַן איז געווען איינער פון די מיטגרינדער (צוזאַמען מיט נח פּרילוצקי, ה. ד. נאַמבערג, ש. י. סטופניצקי, שלמה מענדעלסאָן א״א) פון דער פּאָלקס־פּאַרטיי אין פּוילן און ער איז געוואָרן סעקרעטאַר פונעם צענטראַל־קאָמיטעט.

אין יאָר 1918 האָט לאַזאַר קאַהאַן געגרינדעט אין לאַדזש אַן אייגענעם פּאַרלאַג, וואָס האָט דערמעגלעכט די יונגע שרייבערס אַרויסצוגעבן זייערע ווערק.

אין יאָר 1924 האָט קאַהאַן אַרויסגעגעבן אַ וויכטיק בוך וועגן ייִדישן אַנטייל אין דער טעקסטיל־אינדוסטריע אין פּוילן א״נ „יידן אַלס פּיאָ־נערן אין דער טעקסטיל־אינדוסטריע“. אינעם זעלביקן יאָר האָט ער זיך גענומען צו אַקטיווער טעאַטער־טעטיקייט. ער איז געוואָרן דירעקטאָר פונעם לאַדזשער „סקאַלאַ“ טעאַטער, וווּ ער האָט אַנגאַזשירט די אַקטיאָרן וואָלף זילבערבערג, דאַלסקאַיאַ־זילבערבערג, מישאַ פּישאַן, מאַלווינאַ שעראַדזקי־אוגער, וויעראַ זאַסלאַווסקאַיאַ, שלמה קוטנער, יוסף סטרו־

יאנאס טורקאוו

גאטש, די ברידער אדאלף און הערמאן פעניגשטיין און קאהאנס פרוי — רוזשע שושנה, מיט וועלכער ער האט חתונה געהאט ווען זי האט גע-
שפילט אלס אמאטאריין אינעם קרייז „דראמאטישע קונסט“.

לאזאר קאהאן איז געווען איינער פון די גרינדערס פונעם יידישן
ארטיסטן-פאריין אין פוילן. אין די דרייסיקער יארן איז ער אויך געווען
דער דירעקטאר פונעם ווארשעווער „סקאלא“-טעאטער.

פונעם יאר 1926 איז לאזאר קאהאן געווען איינער פון די גרינדערס
און רעדאקטארן פון דער ווארשעווער טעגלעכער צייטונג „אונדזער עקס-
פרעס“. אין יאר 1935 גיט לאזאר קאהאן ארויס, צוזאמען מיט נח פריי-
לוצקי, א טעגלעכע צייטונג אין פאריז א"נ „דער טאג“.

אין יאר 1937 האט ער צוזאמען מיט זיין פרוי שושנה געמאכט א
רייזע קיין צפון-אמעריקע.

לאזאר קאהאן האט געהערט צו די מענטשן, וועלכע מען האט גע-
מוזט ליב האבן. א באשיידענער, אוממיטלברער און פריינטלעכער
מענטש. א צארט איידל פנים, וואס איז געווען באדעקט מיט א ווייסן קאפ
האר און מיט א תמימותדיקן שמייכל אויף די ליפן. פון זיינע אויגן האט
ארויסגעלויכטן א קינדישע גוטסקייט. ער איז תמיד געווען באהערשט און
געלאָסן.

טעאטער און אַקטיאָרן — דאָס איז געווען זיין באַזונדערע שוואַכ-
קייט. ווען עס האָט זיך אין וואַרשע געגרינדעט (אין יאָר 1929) די ערשטע
ייִדישע טעאטער-געזעלשאַפט, איז לאַזאַר קאהאַן געווען פון די ערשטע
און אַקטיווסטע מיטגלידער.

נאָכן אויסברוך פון דער לעצטער וועלט-מלחמה, ווען די דייטשן
האַבן זיך דערנענטערט צו וואַרשע, איז אַ גרופּע פון ייִדישע און פּוילישע
זשורנאַליסטן עוואַקואירט געוואָרן פון וואַרשע (דעם 7טן סעפטעמבער
1939). קאהאַן האָט זיך אויך געפונען צווישן דער דאָזיקער גרופּע. ער
האַט דורכגעמאַכט דעם שווערן וועג צו דער רומענישער גרענעץ. ער איז
אַבער ווייטער שוין נישט געגאַנגען. צוזאַמען מיט די זשורנאַליסטן ש.
וואַגמאַן, נתן שוואַלבע און וואַלאַקאוויטש האָט ער זיך געלאָזט קיין ווילנע.
אויפן וועג זענען וואַגמאַן, שוואַלבע און וואַלאַקאוויטש אַרעסטירט געוואָרן

פארלאשענע שטערן

דורך די סאוועטן. קומענדיק קיין ווילנע האָט זיך קאהאָן געטראָפֿן מיט זיין פרוי שושנה, וועלכע איז אָנגעקומען פון וואַרשע. אין ווילנע האָט זיך קאהאָן באַלד אַריינגעוואָרפֿן אין געזעלשאַפֿט־לעכער אַרבעט. ער איז געוואָרן זייער אַקטיוו אין ייִדישן קאָמיטעט פֿאַר פּליטיס־הילף. ער איז געווען דער פֿאַרשטייער פון פּליטיס פון די פּרייע פּראָפּעסיס, ווי: שרייבער, אַקטיאָרן, לערער, מאַלער אאִוו. ער האָט דאָרט רעדאַקטירט און שוין געהאַלטן ביים אַרויסגעבן אַן אילוסטרירטן אַלבום, געווידמעט די פּליטיס. עס איז כּדאי צו ברענגען דאָ דעם בריוו, וואָס דער גרויסער ייִדישער היסטאָריקער פּראָפּעסאָר שמעון דובנאָוו האָט צוגעשיקט צו לאַזאַר קאהאָן:

„ליבער פּריינט לאַזאַר קאהאָן, ווילנע. — איך שיק אייך די פֿאַר שורות פֿאַרן אַלבום און ווינטש אייך מיט אייער פרוי בעסערע צייטן. — איך האָב זיי אַקאַרשט באַזוכט אין ווילנע, אונדזערע ברידער־פּליטיס פון וואַרשע און אַנדערע פּוילישע שטעט. כּמעט אַכט חדשים זענען שוין אַריבער זינט יענע קאַטאַסטראָפֿאַלע סעפטעמבער־טעג, ווען זיי זענען געלאָפֿן פון דעם מאַדערנעם „שוואַרצן טויט“ — און איך האָב נאָך געזען אין פּיל אויגן דעם פֿאַרגליווערטן טויטשרעק, דעם טיפֿן אומעט, די בענק־שאַפֿט נאָך אַ פֿאַרלוירענעם היימישן ווינקל, נאָך אַן איבערגעלאָזענער פרוי אָדער קינד, נאָך אַ לעבן פּול מיט אַרבעט. איך האָב אויסגעהערט דערציילונגען און געלייענט באַשרייבונגען, וואָס איך האָב געמוזט איבער־רייסן אינמיטן, ווייל סאיז נישט געווען קיין כּוחות אויסצוהערן און אי־בערלייענען ביזן סוף...“

מיר האָט זיך געדוכט, אַז די טרויעריקע אויגן בעטן דעם היסטאָר־ריקער: „שימה דמעתי בנאדך“ — גיס אַריין אונדזער טרער אין דיין בעכער, אין דעם גרויסן בעכער פון ייִדישע צרות. יא, מיר זאָמלען די טרערן, מיר פֿאַרצייענען אַלע שרעקלעכע דערציילונגען, און מיר וועלן זיי גאָר אינגיכן אונטערטראָגן דער גאַנצער וועלט! — זאָל זי אויפֿגײַ טרייסלט ווערן פון צער און צאַרן, זאָל זי אַ טראַכט טון וועגן דעם גורל פון אַ מאַרטירער־פֿאַלק, וואָס וויל אָבער נישט זיין אַ מאַרטירער, גאָר אַן אייביקער קעמפּער פֿאַר מענטשלעכקייט און גערעכטיקייט קעגן בעסטאַליזם און געוואַלט. שמעון דובנאָוו, מאי 1940.“

לאַזאַר קאהאָן און ר. שושנה האָבן געהאַט צוויי זין און אַ טאָכטער. די טאָכטער לילי קאהאָן, וועלכע איז געווען אַ טענצעריין, איז, צוזאַמען מיט דער טאַנצ־גרופּע פון פּיעטריקעוויטש, אַוועק נאָך פֿאַרן קריג קיין איטאַליע. דאָרט האָט זי זיך געראַטעוועט. אַ צייט איז זי געווען אויס־באַהאַלטן אין וואַטיקאַן.

זייערע צוויי זין: אפרים — 23 יאָר אַלט און סאַמועל — 22 יאָר, ביידע סטודענטן פונעם וואַרשעווער פֿאַליטעכניק, זענען דעם 6טן סעפֿ־

טעמבער אַנטלאָפֿן קיין רוסלאַנד. ווען די עלטערן האָבן זיך דערוווסט וווּ זייערע זין געפינען זיך (ווילנע האָט דעמאָלט געהערט צו ליטע), האָבן זיי אַרויסגעשיקט נאָך זיי אַ שליוה, וואָס האָט זיי אַהינגעבראַכט. אין ווילנע האָבן די ליטווינער אַרעסטירט קאהאַנס צוויי זין און, צום גרויסן טרויער פֿון די עלטערן, זיי צוריקגעוואָרפֿן איבער דער סאָויעטישער גרענעץ, וווּ זיי זענען ביידע אומגעקומען.

פֿון ווילנע איז לאַזאַר קאהאַן צוזאַמען מיט זיין פֿרוי אַוועק, דורך סיביר, קיין יאַפּאַן. זיי זענען אָנגעקומען אין קאַבע. דאָרט ווערט קאהאַן באַלד, ווי זיין שטייגער איז געווען, געזעלשאַפטלעך טעטיק. אין קאַבע, וווּ ער האָט זיך אויפֿגעהאַלטן 9 חדשים צייט, איז ער געווען פֿאַרזיצער פֿון דער גרופּע פֿליטים־שרייבער. דעם דאָזיקן אַמט האָט ער אָנגעהאַלטן אויך אין שאַנכאי, ווהיין די יאַפּאַנער האָבן אים, מיט דער גאַנצער כּמעט גרופּע יידן פֿון קאַבע, פֿאַרשיקט. אין קאַבע, וווּ עס האָבן זיך געפֿונען סך־הכל 25 יידישע משפּחות, האָט לאַזאַר קאהאַן אַרגאַניזירט דעם ערשטן יידישן אַוונט, געווינדמעט דעם קדוש שמעון דובנאָוו. אינעם דאָזיקן אַוונט האָבן זיך באַטייליקט: די טאַכטער פֿון פֿראַפֿ' דובנאָוו — סאַפּיאַ ערליך־דובנאָוו, לאַזאַר קאהאַן, י. וויינגאַרטען, שושנה און מ. פֿערענסאָן.

נישט האָבנדיק קיין מעגלעכקייט ווייטער צו פֿאַרן, האָט קאהאַן אַר־גאַניזירט אין שאַנכאי אינעם דאָרטיקן יידישן קלוב דעם ערשטן פֿאָרום, אויף וועלכן ס'זענען אויפֿגעטראָטן: לאַזאַר קאהאַן, י. ראַפּאַפֿאַרט, בער ראַזען, מ. פֿלאַקסער, יאַסל מלאַטעק, י. ראַטענבערג, יעקב פּישמאַן, יאַסל פּישמאַן, ע. שמחוני און שושנה — אַלע פֿליטים־שרייבער.

צוזאַמען מיט זיי האָט קאהאַן געגרינדעט דעם ערשטן יידישן זאַמל־העפּט אין שאַנכאי — „אין וועג“. קאהאַן איז אויך געוואָרן אַ שטענדי־קער מיטאַרבעטער פֿון דער כאַרבינער „יעוורעיסקאַיאַ זשיון“ (יידיש לעבן), אונטער דער רעדאַקציע פֿון ד"ר א. קאַופּמאַן, וועלכער האָט זייער אַ סך געטון פֿאַר די שרייבערס־פֿליטים אין שאַנכאי.

דעם 25טן יאַנואַר 1946 האָט אונטער דער רעדאַקציע פֿון לאַזאַר קאהאַן, משה עלבוים און יעקב פּישמאַן אָנגעהויבן צו דערשיינען אַ וואַכן־צייטונג „אונדזער וועלט“. נישט האָבנדיק קיין יידישע שריפט, איז די גאַנצע צייטונג געווען געדרוקט אויף אַ שרייב־מאַשין און, צוזאַמען מיט

פארלאשענע שטערן

די אויסשניטן פון אמעריקאנער יידישע צייטונגען, איז דער גאנצער מאַטעריאל געוואָרן פּאָטאָגראַפֿירט. עס זענען דערשינען 20 נומערן פון „אונז דזער וועלט“, פון וועלכע קאהאן האָט גאָר באַוווּן צו רעדאַקטירן 16 בומערן.

נאָך פּריער איז אין שאַנכאי געגרינדעט געוואָרן דער ייִדישער טעאַטער, אין וועלכן לאַזאַר קאהאַן איז געווען ליטעראַרישער לייטער און די נשמה פונעם טעאַטער. אינעם דאָזיקן טעאַטער זענען געגעבן געוואָרן אַ ריי פּאַרשטעלונגען און רעווייעס. בעת אַ פּאַרשטעלונג פון „מירעלע אפרת“, דעם 5טן מאי 1946, זענען קראַנק געוואָרן לאַזאַר קאהאַן און שושנה. צומאָרגנס האָבן זיי ביידע געדאַרפט גיין צום אמעריקאנער קאַנָסול אַפּצונעמען די וויזעס. קאהאַנען האָט מען גענומען אין שפיטאַל אַרײַן.



ביים קבר פון לאַזאַר קאהאַן אין ווייטן שאַנכאי

אויפן בילד: די אלמנה שושנה, פרוי טוקאטשינסקי, פרוי סוויטלאווסקי, יעקב פישמאן, בעלא ראזען, בער י. ראזען, י. מלאטעוו, מ. פלאקסער יוסף פישמאן, ב. מאַנדעלבוים, י. ראַטענבערג, א. סוויטלאווסקי, אַרטיסט פּרידמאַן, פרוי קאַזאַקעוויטש א"א.

יאנאס טורקאוו

אבער פאר שושנהן איז שוין נישט געווען קיין אַרט אין דער פרויען-אָפטיילונג, האָט זי געמוזט ליגן אינדערהיים. ערשט אין אַ פּאַר טעג אַרום, ווען זי האָט פּאַרלירן ס'באוויסטויין, האָט מען זי אָנגענומען אינעם זעל-ביקן שפּיטאַל, וווּ קאהאַן איז געלעגן.

דעם 26טן מאי 1946 האָט לאַזאַר קאהאַן, דער קרבן פון די 7 יאָר מלחמה-וואָגלעניש און טראַגישע איבערלעבונגען, אויסגעהויכט זיין נשמה. זיין איידל האַרץ האָט אויפגעהערט צו קלאַפּן. די לעצטע טעג פאַר זיין טויט האָט ער זיך געפילט גאַנץ גוט, אָבער פּלוצלונג איז פּאַרגעקומען אַן ענדערונג און ער האָט נאָך באַוויזן צו זאָגן צו זיינע קאַלעגן, וואָס האָבן אים כסדר באַזוכט:

— חברים, איך דאַרף האָבן אַ רפואה שלימה. איך האָב שוין נישט קיין כוח אויסצוהאַלטן...

שושנה, וועלכער מען האָט שוין אינגאַנצן אָפּגעזאָגט דאָס לעבן, האָט נישט געוויסט פון איר מאַנס טויט. ערשט צו די שלושים — זי איז נאָך אלץ געווען אין שפּיטאַל — האָט זי זיך דערפון דערוויסט. די יידישע קהילה אין שאַנכאי האָט באַשטימט פאַר דעם באַליבטן און פון אַלעמען געאַכטעטן לאַזאַר קאהאַן אַן ערן-קרקע אויפן שאַנכאיער בית עולם.

מיט לאַזאַר קאהאַן איז אוועק פון דער וועלט איינער פון די פאַר-דינסטפולסטע און איבערגעגעבנסטע קולטור-טוער און פריינט פונעם יידישן טעאַטער.

יאסעלע קאלאדני

פאר דער ערשטער וועלט-מלחמה און נאך אין די צוואנציקער יארן האט אין אייראפע געהאט אן אומבאשרייבלעכן דערפאלג דער רוסישער ראמאנסן-זינגער אלעקסאנדער ווערטינסקי. הויפטזעכלעך האט זיך מיט אים באגייסטערט דער שיינער מין... ס'רוב לידער וואס ער האט געזונגען, האט ער אליין באשאפן: סיי די ווערטער, סיי די מוזיק. נישט וויכטיק געווען דער אינהאלט פון זיינע לידער — אפטמאל האט זיך נישט געקלעפט א זאך צו א זאך; נישט וויכטיק געווען די אידעע — דאס האבן זיינע לידער בכלל נישט פארמאגט. וויכטיק איז געווען דער אופן ווי אזוי ער האט „דערלאנגט“ א ליד און ווי ער האט געטראפן „אין טראפ“. זיינע לידער זענען געווען זיסלעך-סענטימענטאל און פארחלומט און האבן שטארק גע-ווירקט אויף די געפילן פון די פארבענקטע, ראמאנטיש-געשטימטע פרויען. ווערטינסקי איז געווען אן אייגנארטיקער זינגער, וואס האט געשאפן א נייעם סטיל אין דער אינטערפּרעטירונג.

ס'האט זיך געשאפן א ווערטינסקי-קולט, איבערהויפט — אין פאר-מלחמהדיקן, פאר-רעוואלוציאנערן רוסלאנד. די ווערטינסקי-לידער זענען אויך איבערגעזעצט געווארן אין יידיש און דורך אלערליי זינגערס-אויס-טייטשערס אויסגעזונגען געווארן אויף פארשידענע קאנצערט-עסטראדעס. דער פאפולערסטער אויסטייטשער פון די אלע ווערטינסקי-לידער צווישן יידן איז געווען בלי שום ספק יאסעלע קאלאדני.

קאלאדני האט די ווערטינסקי-לידער אליין איבערגעזעצט און אויס-געזונגען „אלא ווערטינסקי“. ער איז געווען א גלענצנדיקער אימיטאטאר. ווען מען האט פארמאכט די אויגן, האט מען געקענט האבן דעם איינדרוק, אז דאס זינגט נישט יאסעלע קאלאדני, נאר אלעקסאנדער ווערטינסקי אליין.

קאלאדני האָט געהאַט נאָך אַן אייגנשאַפּט: ער האָט אַליין געשריבן פאַראַדיעס אויף אַקטועלע טעמעס, ווי אויך שטייגער-לידער און געשאַפן צו זיי מוזיק, כאַטש קיין נאָטן האָט ער נישט געקענט. די מעלאָדיעס האָט אויפגענומען זיין שטענדיקער פּיאַניסט-באַגלייטער ליאָוואַ פינקעל, וועל-כער האָט אַליין אויך נישט געקענט קיין נאָטן, אָבער דערפאַר איז ער געווען פענאַמענאַל מוזיקאַליש. נאָך איין מאָל הערן אַ מעלאָדיע האָט ער זי שוין געקענט פון אויסווייניק און זי אויסגעשפּילט. האָבן זיך טאַקע די דאָזיקע צוויי מענטשן: קאלאָדני און פינקעל געהאַלטן תּמיד צוזאַמען, ווייל זיי האָבן זיך גלענצנדיק דערגענצט און פאַרשאַטאַנען... מיט קיין אַנדערן פּיאַניסט איז קאלאָדני קיינמאַל נישט אויפגעטראָטן.

קאלאָדני האָט געהאַט אַ גרויסן רעפּערטואַר לידער. צווישן די פּאַפּו-לערסטע זענען געווען „די חסידימלעך“, „בערל שמיד“ (אייגענע שאַפּונג) און פונעם ווערטמינסקי-רעפּערטואַר: „בראַזיליאַנער קרייצער“, „טרינג-זשע, מיין מיידעלע“. א"א.

ער האָט, ווי געזאָגט, מיט זיינע לידער געהאַט גאָר אַ גרויסן דער-פּאָלג. ס'רובּ — ביי פּרויען, זיין שטים איז נישט געווען קיין גרויסע, אָבער ער האָט געזונגען מיט געפּיל און מיטן יידישן קנייטש. ער איז געווען זייער מוזיקאַליש. געהאַט גוטע אויסערגעוויינלעכע מיטלען: אַ שיינער, אַ הוי-כער, פעסט-געבויטער מאַן, מיט אַ קאַפּ פעך-שוואַרצע האָר און גרויסע, ברענענדיקע אויגן. ער איז געווען זייער אַ פּריילעכער פון דער נאַטור און באַזעסן אַ גרויסן חוש פאַר הומאָר. מען האָט ליב געהאַט צו פאַרברענגן גען מיט אים אין געזעלשאַפּט. ער איז געווען אויך אַ גוטער טענצער.

געשאַמט האָט ער פון פּינסק, פון זייער אַן אַנגעזעענער, רייכער און בכבודיקער חסידישער משפּחה (קאַרלינער חסידים).

זיין פּאַטער לייב קאלאָדני האָט געהאַט אַ גרויס אייזן-געשעפּט אין פּינסק. זיינע ביידע זין — יאַסל און נחמיה — האָבן געאַרבעט אין גע-שעפּט ביים טאַטן. אויף פּרנסה האָבן זיי זיך נישט געהאַט וואָס צו באַ-קלאַגן. אַלע קאלאָדניס זענען געווען פעסט-געבויט און שטאַרק ווי אייזן. דאָס אייזן-געשעפּט האָט אָבער נישט געצויגן יאַסעלע קאלאָדנין, אים איז געלעגן אײַ קאַפּ עפעס אַנדערש.

פארלאשענע שטערן

נאך אלס יינגל אין שול, האָט ער נישט אַרויסגעוויזן קיין שטאַרקן חשק צום לערנען, ער האָט מער הנאה געהאַט פונעם טאַנצן און שפּילן אין די קינדער־פּאַרשטעלונגען. מיט יאָרן שפּעטער האָט ער אין דערזעלביקער שול געלערנט די קינדער טאַנצן און רעזשיסירט זייערע פּאַרשטעלונגען. ער פלעגט אויך אליין פּראָבירן זיינע אַרטיסטישע כוחות אויף פּאַרשיידענע אַמאַטאָרישע פּאַרשטעלונגען. אָבער קיין ספּעציעלן דערפּאָלג האָט ער דע־מאָלט נישט געהאַט. ווי זאָגט עפּעס דאָס ווערטל: נישטאָ קיין נביא אין זיין אייגן לאַנד...

ווען יאָסעלע האָט זיך פּאַרליבט אין אַ יונגער, שיינער גרושה, אַלאַ ראַבינאָוויטש, איז עס פאַר דער קאַלאַדני־משפּחה געווען אַ שטאַרקער קלאַפּ. ערשטנס, ווי קומט יאָסעלע קאַלאַדני, וואָס שטאַמט פון אזא יחוסדיקער משפּחה, צו ראָזענשטיין דעם שניידערס טאַכטער...

והשנית, ווי מעג ער דאָס חתונה האָבן מיט אַ גרושה, אַז ער איז גאָר אַ כּהן? יאָסעלע איז אָבער געווען שטאַרק פּאַרליבט אין דער קליינער, זייער שיינער, דיקלעכער אַלאַ, מיט וועלכער ער האָט נאָך געבויט פלענער פאַר דער צוקונפּט. בעת זיי האָבן זיך „געשיפּט“ איבער דעם ראַמאַנטישן טייך פינאַ. נישט געקוקט אויפן גרויסן סקאַנדאַל, וואָס איז צוליב דעם אויסגעבראַכן אין דער משפּחה קאַלאַדני, האָבן זיי געשטעלט אַ חופּה. אין אַ צייט אַרום איז זייער משפּחה פּאַרגרעסערט געוואָרן מיט אַ זון, וועלכן מען האָט אַ נאַמען געגעבן ליאַוואַ (לייב). נאָך יאָסעלע קאַלאַדניס פּאַר־שטאַרבענעם פּאַטער... אַלאַ ראַבינאָוויטש, יאָסעלעס ווייב, האָט פונעם ערשטן מאָן אויך געהאַט אַ זון.

נאָך זיין פּאַטערס טויט האָט יאָסעלע קאַלאַדני איבערגענומען דאָס גרויסע אייזן־געשעפּט. פון צייט צו צייט פלעגט ער אַרויספאַרן מיט זיין פּרוי אויף דער פּראָווינץ מיט קאַנצערט־אָוונטן. שפּעטער, ווען ס'האָט אַנ־געהויבן צו וואַקסן יאָסעלע קאַלאַדניס פּאַפּולאַריטעט, האָט אַלאַ ראַבינאָ־וויטש, וואָס איז אליין אויך געווען אַ זינגערין, רעזיגנירט פון דער בינע, און איבערברוּך אין זיין אַרטיסטישער קאַריערע איז געקומען נאָך זיי־נע אויפּטריטן אין וואַרשעווער ליטעראַטור־און זשורנאַליסטן־פּאַרטיי (טלאַ־מאַצקע 13). ער האָט דאָרט געזאָלט אויפּטרעטן איין וואָך. אָבער צוליב דעם שטורמישן דערפּאָלג, וואָס ער האָט דאָרט געהאַט, האָט ער כּסדר

יאנאס טורקאוו

פראלאנגירט די אויפטריטן, וואָס האָבן אָנגעהאַלטן חדשים לאַנג. נאָך די דערפאלגרייכע אויפטריטן אין וואַרשע איז ער צוריקגעקומען אַ טריי־אומפירנדיקער אין זיין היים־שטאָט פּינסק, וואָס האָט אים ביז איצט נישט געוואָלט אָנערקענען.

זומער־צייט, אין די גרויסע היצן, אינעם אַזוי גערופענעם „אוגערקע־סעזאָן“, ווען דער פּינסקער עולם פאַרברענגט ליבערשט אויף די שיפלעך פון דער ראַמאַנטישער פּינאַ, האָט יאָסעלע קאַלאַדני באַוויוזן איינער אַליין אָנצוצייען אַן אויספאַרקויפט טעאַטער אינעם גרויסן בנין פון די ברידער האַלצמאַן. דעמאָלט איז קאַלאַדניס אַמביציע געוואָרן געשטילט. ער האָט דעראַבערט, ווי ער האָט געזאָגט, די שווערסטע פאַר אים פעסטונג — זיין געבוירן־שטאָט פּינסק. פון דעמאָלט אָן האָט פּינסק אָנגעהויבן שטאַלצירן מיט איר בן־עיר. מיטן זוקס פון זיין אַרטיסטישן דערפאלג האָט יאָסעלע קאַלאַדני זיך אויפגעהערט צו אינטערעסירן מיטן אייזן־געשעפט, וואָס ס'האָט ווייטער געפירט זיין יינגערער ברודער.

כבוד און פרנסה האָט שוין יאָסעלען נישט געפעלט. נאָך זיינע אויפ־טריטן אויף טלאַמאַצקע 13 אין וואַרשע זענען שוין אַלע שטעט און לענ־דער געווען פאַר אים אָפן. ער האָט אָבער שוין נישט באַוויוזן צו באַזוכן מער ווי צוויי לענדער אויסער פּוילן, — ליטע און לעטלאַנד. עס איז אויסגעבראַכן די צווייטע וועלט־מלחמה און צעשטערט זיינע גרויסע פּלענער.

דעם 1טן יולי 1941 האָבן די דייטשן פאַרנומען פּינסק וווּ עס האָבן זיך דעמאָלט געפונען 28.000 יידן. דעם 5טן אויגוסט 1941 האָבן די דייטשן דערשאַסן אויפן לאַהישינער טראַקט 9 טויזנט פּינסקער יידן. אָנהייב מאַי 1942 האָבן די דייטשן איינגעפירט דאָס געטאָ, וואָס איז געוואָרן אָפּגעצוימט מיט שטעכעדיקע דראַטן, אין געטאָ איז דער תּמיד לעבנסלוסטיקער, פּריי־לעכער יאָסעלע קאַלאַדני נישט געווען צו דערקענען. ער איז געווען מוט־לאָז, איינגעבראַכן און נישט געגלויבט, אָז ער וועט איבערלעבן די מלחמה. דעם 27טן אָקטאָבער 1942 האָבן די דייטשן אַרומגערינגלט דאָס פּינסקער געטאָ און אַלע יידן אַרויסגעפירט אין אַ פּריצישן הויף, וווּ עס זענען שוין געווען צוגעגרייטע פאַר זיי גריבער. אַלע זענען דערשאַסן געוואָרן. דאָס אַרט, וואָס געפינט זיך הינטער פּינסק, הייסט (אַן איראַניע פון גורל!) אַרט, וואָס געפינט זיך הינטער פּינסק, הייסט (אַן איראַניע פון גורל!)

פארלאשענע שטערן

„דאָבראַ וואָלאַ“ (גוטער ווילן)... אין „דאָבראַ וואָלאַ“ האָט אויך פאַרענ-
דיקט זיין לעבן דער דערפאָלגרייכער ייִדישער זינגער־אויסטייטשער יאָ-
סעלע קאַלאָדני. ער איז אומגעקומען, פונקט ווי זיינע נאָענטסטע און פונקט
ווי זיינע אומצאָליקע פאַרערער און פאַרערערינס, אין עלטער פון קנאַפע
50 יאָר.

יעקב ניסענבוים



איך האָב זיך באַקענט מיט יעקב ניסענ-
בויםען פֿאַרן ערשטן וועלט-קריג. איך בין
נאָך געווען דעמאָלט גאַר אַ יונגער בחור,
— יעדנפֿאַלס אַ סך יונגער פֿון ניסענבויםען
— און כ'פֿלעג אַריינקומען אין דער ליטע-
רִאַרישער קיביצאַרניע אויף דער דזשעלנע-
גאַס און נישט קענען אָפֿרייסן מיינע בליקן
פֿון אונדזערע גרויסע ייִדישע שרייבערס,
וואָס האָבן זיך דאָרט פֿאַרזאַמלט אויף אַ
גלעזעלע טיי אָדער „באַוואַרקע“ (וואָסער
מיט מילך) און געפירט לאַנגע, הייסע ווי-
כוחים צווישן זיך. איך האָב דאָרט אויך באַ-
ווונדערט די אַלע לאַנג-געקליידעטע יונגע-
לייט מיט די ייִדישע היטעלעך אויף די קעפֿ
און מיט די גרויסע, שוואַרצע „ליטעראַרי-“

שע קראַוואַטן, וואָס זיי האָבן געטראָגן. פֿון דעם דאָזיקן קרייז לאַנג-
געקליידעטע אָדער, ווי מען האָט זיי גערופֿן, קאַפֿאַטע-ייִדן, האָט זיך טאַקע
אויסגעשײלט אַ גאַנץ באַדייטנדיקע גרופֿע שרייבערס און שוישפֿילערס.
צווישן זיי איז אויך געווען דער ווייניק אַנזעעוודיקער, קליינער, מאַגערער
און אַביסל אונטערפֿאַנפעדיקער יעקב ניסענבוים, אויף וועלכן קיינער האָט
קיינ איבעריקן אַכט נישט געלייגט. ווען ער האָט אפֿילו אַנגעהויבן אַריינ-
צוקומען צו אונדז אויף די לעקציעס, וועלכע ער האָט גענומען ביי מיין
ברודער זיגמונט, האָט ער מיך אויך ווייניק אינטערעסירט.

פארלאשענע שטערן

איך האָב געוווּסט. אַז ער האָט געשטאַמט פון דעם קליינעם שטעטלעך קאַנסקאַ-וואַלאַ, נישט ווייט פון לובלין; אַז ער האָט געהאַט זייער אַרעמע, חסידישע עלטערן; אַז ער האָט געלערנט אין אַ ישיבה און אַז ער האָט זיך פון דאָרט אַרויסגעריסן אין דער „גרויסער וועלט“ אַריין און איז גע- קומען קיין וואַרשע, וווּ ער איז געוואָרן אַ משרת אין אַ געשעפט. איך האָב אויך געוווּסט, אַז יאַנקעלע ניסענבוים אינטערעסירט זיך שטאַרק מיט ייִדישער ליטעראַטור און ייִדיש טעאַטער. דאָס איז אַלץ וואָס כ'האַב גע- וווסט וועגן מיין ברודערס תלמיד און שטאַם-גאַסט פון דער „ליטעראַ- רישער קאָוואַרניע“.

בעת דער ערשטער וועלט-מלחמה איז ניסענבוים פאַרוואַגלט געוואָרן קיין קוראַוו — אַ קליין שטעטלעך אין לובלינער געגנט. ווי מען האָט מיר שפעטער איבערגעגעבן, האָט ער זיך דאָרט גלייך אַריינגעוואָרפן אין קול- טור-געזעלשאַפטלעכער אַרבעט, געגרינדעט דאָרט אַ קולטור-פאַרייק, אַ פאַלקס-אוינווערזיטעט און אַ דראַמאַטישן קרייז. ער איז אויך געוואָרן דאָרט אַ לעקטאָר און צווישן אַנדערע גערעדט וועגן טעאַטער. פון קוראַוו איז ער אַריבערגעפאַרן קיין לובלין, וווּ ער האָט געאַרבעט אויף אַ פאַסטן און גלייכצייטיק אָנגעהויבן צו שפּילן אַ געוויסע ראָל אין דער דאָרטיקער פּראַפעסיאָנעלער- און אַרבעטער-באַוועגונג.

ווען איך בין סוף 1917 אָנגעקומען צום ערשטן מאַל קיין לובלין, האָב איך, צו מיין שטוינען, דערזען פאַר זיך גאָר אַן אַנדערן ניסענבויםען. פון דעם אַמאַל נישט-דרייסטן, לאַנגגעקליידטן ניסענבויםען איז שוין קיין זכר נישט געווען. ער איז געוואָרן צופיל דרייסט, וואָס האָט טיילמאַל געגרע- נעצט מיט חוצפה. אין משך פון די פאַר יאָר, וואָס איך האָב אים נישט געזען, איז פאַרגעקומען ביי אים אַן עוואָלוציע. פון דעם שטילן, באַשיי- דענעם יונגמאַן איז געוואָרן אַ באַרעדעוודיקער, זעלבסטזיכערער און ציל- באַוווּסטער מענטש מיט אַ ברייטן האַריזאָנט און וועלט-באַנעם.

ווען איך בין אין אַ פאַר יאָר אַרום ווידער געקומען קיין לובלין, איז שוין יאַנקעלע ניסענבוים געווען איינער פון די הויפט-מיטאַרבעטער פונעם „לובלינער טאַגבלאַט“, וואָס איז דערשינען אונטער דער רעדאַקציע פון נעם באַקאַנטן פּובליציסט ש. י. סטופניצקי.

יאנאס טורקאוו

סטופניצקי האָט פון ניסענבויםען גאָר שטאַרק געהאַלטן און ער האָט אים פאַרויסגעזאָגט אַ גרויסע צוקונפט. ניסענבוים האָט זיך אַרויסגעוויזן צו זיין אַן ערנסטער זשורנאַליסט, מיט אַ גוט-אַנטוויקלטן פּאָליטישן חוש. זיינע פּובליציסטישע אַרטיקלען זענען געווען שאַרפּזיניק — ער איז געווען אַ גרויסער חכם — און תמיד אינטערעסאַנט און אַריגינעל. ער איז אויך געוואָרן דער טעאַטער-קריטיקער פונעם „לובלינער טאַגבלאַט“. מיט זיין נע רעצענזיעס און מיטן אופן פון קריטיקירן האָט מען זיך שטאַרק גע-רעכנט. מיט איין וואָרט: יאָנקעלע ניסענבוים איז געוואָרן אַ פּערזענלעכ-קייט, אַ טאָן-געבער.

אַ סך האָט ער, אמת, געלערנט ביי זיין פרוי בעלאַ שפּיראַ — אַ נאַקאַטע לובלינער אַרבעטער-פירערין און געזעלשאַפטלעכער טריבון.

ווען ש. י. סטופניצקי האָט פאַרלאָזט לובלין און זיך באַזעצט אין וואַר-שע, איז יאָנקעלע ניסענבוים באַשטימט געוואָרן פאַרן הויפט-רעדאַקטאָר פונעם „לובלינער טאַגבלאַט“, וועלכן ער האָט אַוועקגעשטעלט אויף אַ שיינער מדרגה. מיט דער דאָזיקער צייטונג, און בפרט מיט י. ניסענבוים אַרטיקלען אויף פאַרשיידענע געזעלשאַפטלעכע און פּאָליטישע טעמעס, האָט מען זיך שטאַרק גערעכנט נישט נאָר אין לובלין, נאָר אויך אין וואַר-שע. אַ סך פון זיינע אַרטיקלען זענען איבערגעדרוקט געוואָרן אין דער טעגלעכער וואַרשעווער פּרעסע און אויך — אין אַנדערע שטעט.

ניסענבוים האָט, צוזאַמען מיט זיין פרוי בעלאַ שפּיראַ, וואָס האָט אויך געשריבן טעאַטער-קריטיק, געפירט אַן אומדערמידלעכן קאַמף צו הייבן די חשיבות פונעם יידישן טעאַטער. ער און זיין פרוי זענען געוואָרן די הייסע פּראָפּאַגאַנדיסטן פאַר אַ בעסער יידיש טעאַטער. גרויסע פריינט פון יידישע שוישפּילערס, איז זייער הויז תמיד געווען אָפּן און גאַסטפּריינט-לעך פאַר די גאַסטראַליינדיקע דאַרט טרופּעס. אין די לעצטע יאָרן פאַר דער צווייטער וועלט-מלחמה האָט שוין לובלין נישט געהאַט קיין שטענדיק יידיש טעאַטער. דאָס איז געווען צו פאַרדאַנקען דער שלעכטער ווירטשאַפט און הפּקרדיקער באַצואונג מצד די לובלינער לאַקאַלע טעאַטער-דירעקטאָרן, וואָס האָבן געטון אַלץ, כדי צו פאַרטרייבן דעם יידישן עולם און יידישן אַקטיאָר פונעם דאָרטיקן טעאַטער.

פארלאשענע שטערן

יעקב ניסענבוים און זיין פרוי בעלא שפירא האבן געפירט א קאמפ-ראמיסלאזן קאמף קעגן דער כראנישער הפקרות, וואס האט געהערשט אויפן לובלינער טעאטער-געביט און זיי האבן געטון אליין, כדי צו דערמעגלעכן, אז א בעסערע יידישע טרופע, מיט אן ערנסטן רעפערטואר, זאל זיך קענען דארט ווי אמלענגסטן האלטן. בעלא שפירא, אלס פארשטייערין פונעם „בונד“ אינעם לובלינער שטאטראט, ווו זי האט זיך אויסגעצייכנט ווי א פלאמיקע קעמפערין (זי איז, אגב, געווען א גלענצנדיקע רעדנערין), האט אויך באוויזן ארויסצובאקומען פון דער שטאט שטייער-פארלייכטערונגען פאר יידישע טעאטער-פארשטעלונגען. די דאזיקע צוויי מענטשן — יעקב ניסענבוים און בעלא שפירא האבן, א דאנק זייערע מעשים, אריינגעשריבן א זיין בלעטל אין דער געשיכטע פונעם מאדערנעם יידישן לובלין.

ווי עט האט מיר געזאגט יעקב ניסענבוים קורץ פארן אויסברוך פונעם געזעצן קריג, האט ער זיך געגרייט צו פארלאזן פוילן, ווייל ס'איז אים דארט — ווי ער האט זיך אויסגעדריקט — שוין געווען צו ענג צו לעבן. ער האט זיך געקליבן קיין אמעריקע, ווו ער האט געהאט קרובים. ליידער האט ער עס שוין נישט באוויזן צו טון. ווען די דייטשן האבן פארנומען לובלין, איז בעלא שפירא פארשיקט געווארן אין א קאנצענטראציע-לאגער פאר פאליטיש-ארעסטירטע, ווו מען האט זי פארפייניקט צום טויט.

יעקב ניסענבוים האט אין אנהייב געארבעט אלס באאמטער אין דער יידישער קהילה. איך האב געהאט פון אים א גרוס, אז ער האפט אויף בעסערע צייטן... ער האט זיך נישט דערווארט קיין בעסערע צייטן. נאך פאר דער שוידערלעכער (ערשטער אין פוילן) „ידן-אקציע“ אין לובלין האבן אים די דייטשן אויפגעזוכט, ארויסגעפירט אויפן הויף און אויפן ארט דערשאסן.

מוסיא קורץ-סמארגאנסקי

נאך דעם ווי די עסטרייך-אונגארישע מאָנאַרכיע איז זיך צעפאלן און גאליציע איז פאָרייניקט געוואָרן מיט דער ניי-אַנטשטאַטאָנער פּוילישער מלוכה, האָבן זיך אַ סך ייִדישע שרייבער פון גאליציע אַריבערגעטראָגן אין דער הויפטשטאָט וואַרשע, וווּ זיי האָבן געהאַפּט צו געפינען גרעסערע מעגלעכקייטן זיך אויסצולעבן און דערביי אויך אָנצובינדן אַ נענטערן קאָנטאַקט מיט די גרויסע ייִדישע מאַסן פון פּוילישן ייִדנטום. צוזאַמען מיט די שרייבער און קינסטלער זענען קיין וואַרשע געקומען יונגע טעאַטער-אַדעפּטן. צווישן פיל אַנדערע אויך די יונגע, שיינע, אינטעליגענטע מוסיאַ לאַנגמאַן. געשטאַמט האָט זי פון אַ ייִדישער גוטבאַזיצער-משפּחה פון אַ דאָרף, נישט ווייט פון סטאַניסלאָוואָו. געלערנט האָט זי אין סטאַניסלאָוואָו און אירע ערשטע טריט ביים טעאַטער האָט זי געשטעלט אינעם דאָר-טיקן „גאָלדפּאַדן-פּאַרייך“. מיט איר משפּחה האָט זי איבערגעריסן, ווייל זי האָט געשטרעבט צו שפּילן פּראָפּעסיאָנעל טעאַטער און די משפּחה האָט פון דעם נישט געוואָלט הערן. האָט זי באַשלאָסן צו פּאַרן קיין וואַרשע. אין וואַרשע האָט זי זיך אַרומגעדרייט אַ לענגערע צייט אין די ליטעראַריש-קינסטלערישע קרייזן און קיין תּכלית האָט מען נישט געזען. די פּאַר גילדן, וואָס זי האָט מיטגעבראַכט פון דערהיים, זענען זיך שנעל פּונאַדערגעאַנגען און זי האָט צוביסלעך אָנגעהויבן אונטערצוהונגערן. הגם אירע פּריינט פון דער גאליציאַנער ליטעראַרישער גרופּע און פון די סטאַניסלאָוואָווער לאַנדסלייט האָבן איר פון צייט צו צייט אַרויסגעהאַלפּן. אַהיים האָט זי זיך געשעמט צו שרייבן און זי איז אויך געווען צו אַמבי-ציעז צו באַרגן ביי אירע פּריינט. מיט איין וואָרט — די אילוזיעס וועגן איינאַרדענען זיך אין וואַרשע און וועגן מאַכן די גרויסע קאַריערע, וואָס

פארלאשענע שטערן

מען האָט איר פאַרויסגעזאָגט, זענען שנעל צערונען געוואָרן. דאָס מוזל האָט איר נישט צוגעשפּילט, הגם זי האָט געהאַט אַלע באַדינגונגען צו קענען ווערן אַ שוישפּילערין.

ווען איך האָב פאַרענדיקט מיין טורנע מיטן „באַוועגלעכן טעאַטער“ איבער גאַליציע און כ'בין צוריקגעקומען קיין וואַרשע, האָב איך צוזאַמען מיט זשאַק לעווין אַרגאַניזירט אַ נייעם טורנע איבער דער פּוילישער פּראָווינץ. איך האָב צוגעגרייט קאַרל שענהאַרס „ווייבס-טייול“ און גע-זוכט אַ פאַרטנערין פאַר דער פּרויען-ראַל. מיר האָבן אַנגאַזשירט מוסיאַ לאַנגמאַן און צוזאַמען מיט איר דורכגעמאַכט אַ לענגערן טורנע. אויף דער בינע האָט זי געהייסן: קורץ. זשאַק לעווי איז אַרויסגעגאַנגען פונעם שטאַנדפּונקט, אַז דער נאָמען לאַנגמאַן איז נישט „סצעניש“, ווייל ער איז צו לאַנג. אַ נאָמען פון אַן אַקטיאָר — האָט ער געזאָגט — דאַרף זיין קורץ. מען זאָל אים באַלד אויפכאַפּן. איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז זי זאָל טאַקע הייסן אויף דער בינע: קורץ. נאָך דעם דאָזיקן טורנע איז מוסיאַ און איך אַנאַגזשירט געוואָרן קיין ווילנע אינעם דאָרטיקן ניי-געגרינדעטן דראַמאַ-טישן טעאַטער, אין טעאַטער-זאַל „עדען“, אויף דער גרויסער גאַס. און טאַקע דאָרט איז פאַרגעקומען דער ווענדפּונקט אין איר פּערזענלעך לעבן. אין ווילנע האָט איר צוגעשפּילט דאָס מוזל.

איך האָב אין ווילנע געהאַט אַ פּריינט, וואָס איז געווען דער גע-שווירענער מעקלער פון דער דאָרטיקער מלוכה-בערזע. ס'סמאַרגאַנסקי האָט ער געהייסן. דאָס איז געווען אַ זייער געבילדעטער, קולטורעלער מענטש. ער האָט געשטאַמט פון אַ באַקאַנטער יידיש-אַסימילירטער משפּחה. ער איז געווען אַ גרויסער קונסט-ליבהאַבער און גרויסער פּריינט פון קינסטלער. אין ווילנע האָט ער געהערט צו די פּני פון דער „גאַלדענער יוגנט“. ער האָט געהאַלטן בלוז פון עולם-הזה. געוויינט האָט ער אין דער געביידע, וווּ עס האָט זיך געפונען דאָס טעאַטער „עדען“. זיין דירה האָט געמאַכט דעם איינדרוק פון אַ מוזיי פון אַלטערטימלעכקייטן. דאָס אויג איז ממש פאַרכאַפט געוואָרן פון דער עשירות, וואָס האָט זיך געפונען אין זיין היים. אין איין ציימער, פון וועלכן די וואַנט האָט זיך געגרענעצט מיטן טעאַטער „עדען“, האָט ער געלאָזט אויסהאַקן פאַר זיך אַ קליינע לאָזשע און אַזוי אַרום געקענט צו יעדער צייט זען די פאַרשטעלונגען.

וואס זענען דאָרט געשפּילט געוואָרן. אַ חוץ דעם האָט סמאַרגאַנסקי געהאַט צוויי שטענדיקע זיץ-פלעצער אין יעדן ווילנער טעאַטער. זיין היים — ער איז געווען אַן עלטערער בחור — איז געווען דער צענטער, וווּ עס האָט זיך פאַרזאַמלט די גאַנצע קינסטלערישע און ליטעראַרישע וועלט. זיינע מאָלצייטן האָבן געהאַט אַ שם אין שטאָט, אָבער נאָך אַ גרעסערן שם האָבן געהאַט זיינע ליבע-אַוואַנטורעס, וועלכע האָבן זיך געענדיקט מיט גרויסע סקאַנדאַלן. ער האָט נישט געטראַכט וועגן חתונה האָבן. קיינער האָט אים דערצו נישט געקענט באַוועגן.

מיט יידישע קינסטלער האָט ער זיך אָנגעהויבן צו אינטערעסירן ערשט בעת דער ערשטער וועלט-מלחמה. זיי האָבן אים „באַקערט“ און פאַר-וואַנדלט אין אַ הייסן, נאַציאָנאַלן יוד. דער צופאַל האָט געוואַלט, אַז ער זאל זיך באַקענען מיט מוסיאָ קורץ, וועלכע ער האָט פּרזער געזען פון זיין לאַזשע אויף דער בינע. סמאַרגאַנסקי האָט זיך מיט איר שטאַרק פאַראַינ-טערעסירט און זי אָפטער אָנגעהויבן פאַרבעטן צו זיך. ער איז באַמת געווען אַ רייצנדיקער, אינטערעסאַנטער און קלוגער מענטש. ער האָט געהאַט אַן אויסערגעוויינלעכן חוש פאַר הומאָר, אַ שיינער דערציילער, און דערביי — אַן אָפענע, גוטע נשמה.

מוסיאָ קורץ, וואָס האָט שוין אין איר יונג לעבן באַוויזן איבערצו-לעבן אַזוי פיל אַנטווישונגען און געפירט אַ שווער לעבן „לשם קונסט“, האָט פאַרשטאַנען, און מיט רעכט, אַז איצט קען זיך פאַר איר עפענען אַ ניי בלעטל אין איר לעבן — אַ רחבותדיק לעבן, — און זי וועט „פאַר דער קונסט“ קענען מער אויפטון, האָבנדיק ביי איר זייט סמאַרגאַנסקין אַלס איר לעבנס-באַגלייטער.

די ידיעה וועגן דער חתונה פון סמאַרגאַנסקין מיט מוסיאָן איז אַראַפֿ-געפאַלן ווי אַ באַמבע און האָט אַרויסגערופן אַ גרויסע סענסאַציע נישט נאָר אין ווילנע, נאָר אין דער גאַנצער יידישער טעאַטער-וועלט פון פּוילן. מען האָט מקנא געווען די גליקלעכע מוסיאָ קורץ, וועלכער עס איז געלונגן גען „אַריינצוקריגן“ — ווי מען האָט זיך אויסגעדריקט — דעם רייכן און ביז-גאָר אינטערעסאַנטן אַלטן בחור אין איר „נעץ“. מוסיאָ קורץ האָט אים געבוירן אַ זון. די פּרייד פון סמאַרגאַנסקין איז געווען אין לשער, וואָרום דאָס איז געווען דער ערשטער זון, וואָס איז געבוירן געוואָרן

פארלאשענע שטערן

אין דער גאנצער סמארגאנסקי-משפחה, וועלכע האָט שטאַרק איבערגע-
לעבט דעם פּאַקט, וואָס זייער שטאַם ענדיקט זיך אָן אַ יורש...
זייער קינד, יאַשאַ, איז אויסגעוואַקסן אַ בילד־שיינער בחור, וואָס
איז געווען אַ באַגאַבטער וויאַלין־שפּילער. מוסיאַ האָט זיך אַריינגע-
וואָרפן מיטן גאַנצן ברען אין קולטור־געזעלשאַפטלעכער אַרבעט און זי איז
געווען זייער אַקטיוו אין ווילנע. זי איז געווען אַ טעטיקער מיטגליד פון
דער יידישער קונסט־געזעלשאַפט, פון דער טעאַטער־געזעלשאַפט און פון
נעם פּאַטראָנאַט פון דער יידישער דראַמאַטישער שול. פון צייט צו צייט
פלעגט זי אויך מיטשפּילן אין יידישן טעאַטער. ס. סמאָרגאַנסקי איז געווען
אַ זעלטענער מאַן און איבערגעגעבענער פּאַטער, וואָס איז פאַר אַלע זיינע
פריינט געווען אַ גרויסע איבערראַשונג.

נישט לאַנג פאַר דער לעצטער וועלט־מלחמה ווען איך האָב, צוזאַמען
מיט מיין פרוי, באַזוכט צום לעצטן מאָל ווילנע, שפּילנדיק דאָרט „פּרוידס
טעאַריע פון חלומות“, האָבן מיר פאַרבראַכט אין דער היים פון די סמאָר-
גאַנסקיס. זיי האָבן אונדז געזאָגט, אַז זיי האָבן באַשלאָסן אוועקצופאַרן קיין
אויסלאַנד, ווייל צוליב דעם שרעקלעכן אַנטיסעמיטיזם וואָס הערשט אין
פוילן, זעען זיי נישט קיין מעגלעכקייט פון אַ סיסטעמאַטישער דערציאונג
און צוקונפט פאַר זייער הייס־געליבטן איינציקן זון. זיי האָבן בדעה געהאַט
צו פאַרן קיין בעלגיע, וווּ סמאָרגאַנסקי האָט געהאַט משפחה, און זיך דאָרט
אויפסניי־אינאַרדענען.

איך ווייס נישט וואָס עס איז געוואָרן מיט דער סמאָרגאַנסקי־משפחה
אין בעלגיע און אין אַנדערע לענדער (איין ברודער פון סמאָרגאַנסקי איז
געווען אַ באַרימטער אַרכיטעקט), אָבער איך ווייס, אַז מיט מיינע טייערע
פריינט סמאָרגאַנסקיס פון ווילנע האָט עס זיך זייער טרויעריק פאַרענ-
דיקט. זיי האָבן שוין נישט באַוויזן צו פאַרלאָזן ווילנע. זיי האָבן דאָרט
דורכגעמאַכט די נאַצישע אַקופאַציע און זענען אומגעבראַכט געוואָרן, צוואַ-
מען מיט זייער באַגאַבטן זון יאַשאַ — דעם יורש פון דער סמאָרגאַנסקי־
דינאַסטיע, אויף גאָר אַ שוידערלעכן אופן.

פעליקס רובינליכט



אין דער יידישער קינסטלער-וועלט אין פוילן האָט דער סקולפֿ-טאַר פעליקס רובינליכט פאַרנומען גאַר אַ בכבודיק אָרט. ער איז גע-ווען נישט נאָר איינער פון די גאַר-טאלאַנטירטסטע יידישע סקולפֿ-טאָרן, נאָר אויך איינער פון די איי-דלסטע, סובטעלסטע און צאַרטסטע מענטשן, וואָס ס'איז מיר ווען עס איז אויסגעקומען צו באַגעגענען. ער האָט נישט געהערט צו די באַהעמיען-קינסטלער, וואָס האָבן מיט זייער עקסטרעאָואַגאַנטן לע-בנס-שטייגער און אויפפירונג גע-צויגן אויף זיך אויפּמערקזאַמקייט. פעליקס רובינליכט איז געווען איי-

נער פון די ווייניקע אויסנאַמען אין דער יידישער קינסטלער-וועלט, וועל-כע האָבן אויסגעמיטן אויסערלעכע טעאַטראַלישקייט, נאָר מיט זייער באַ-שיידנקייט און סאָלידקייט אַרויסגערופן צו זיך דרך ארץ און אַנזען. ער איז געווען נישט נאָר באַשיידן, נאָר ממש איבערגעטריבן-ערלעך און קינ-דיש-נאַאיוו — און אזוי איז ער פאַרבליבן ביזן סוף פון זיין לעבן. ער איז געווען פול מיט גלויבן און צוטרוי צו מענטשן און האָט נישט געהאַט

דעם ציינישן צוגאנג צום לעבן, וואָס איז געווען אזוי כאַראַקטעריסטיש פאַר אַ סך קינסטלער.

פעליקס — אַדער, ווי זיינע נאַענטסטע האָבן אים גערופן: פעלעק — איז געווען נישט קיין הויכער, אָבער פעסט־געבויטער יונגעראַמאָן. מיט לאַנגע, בלאַנדע האַר אויפן קאָפּ און מיט אַ שייַן, איידל פנים, פון וועלכן עס האָבן אַרויסגעלויכטן צוויי הימליש־בלאַע אויגן, וואָס האָבן געקוקט ווי פאַרחידושט אויף דער וועלט. ביז זיין טראַגישן טויט האָט ער געהאַט דעם זעליקן אומשולדיקן אויסדרוק פון אַ קינד. ער האָט געהאַט אַ זעלטן גוטן כאַראַקטער און איז געווען אַ טייערער, האַרציקער און איבערגעגע־בענער חבר, וואָס האָט מיט זיין אוממיטל־באַרקייט געוואונען די ליבשאַפט פון יעדן איינעם, וואָס איז געקומען מיט אים אין באַרירונג.

פעליקס רובינליכט איז געבוירן געוואָרן אין וואַרשע ביי אַ חסידי־שער יחוסדיקער און אינטעליגענטער משפּחה, וואָס האָט געצויגן זייער שטאַם פון ר' אַברהם מל ווינאַווער — דער ערשטער דאָזיגער אין דער וואַר־שעווער קהילה. פעליקס' באַבע — שרהלע ווינאַווער־רובינליכט איז געווען אַ שוועסטער פונעם באַרימטן פעטערבורגער אַדוואַקאַט מאַקסי־מיליאָן ווינאַווער און פונעם וועלט־באַרימטן שאַכיסט שמעון ווינאַווער. וועלכער האָט געשפּילט שאַך מיט נאַפּאַלעאָן דעם 3טן און געוואונען ביי אים די פאַרטיע.

די רובינליכטס זענען אויך געווען פאַרבונדן מיט משפּחה־פעדעם מיט שיעלע קוטנער־טרונק און פראַשקער פון אַזאַרקאָוו. פראַשקערס זון איז געווען אַ באַקאַנטער דאַקטער אין לאַדזש און דער „הויף־דאַקטער“ פונעם גערער רבין.

פעליקס' פאָטער — ר' געצל רובינליכט — איז געווען אַ שיינער חסידישער ייד, מיט אַ לאַנגער פאַטריאַרכאַלישער באַרד און ער איז אַנ־געגאַנגען אין וואַרשע פאַר אַ גרויסן חכם. באַווסטע פּוילישע אַדוואַקאַטן פלעגן זיך מיט אים מישב זיין וועגן קאַמפּליצירטע פראַצעסן. ער האָט גערעדט אַ שיינעם פּויליש און אימפּאַנירט מיט זיין פערזענלעכקייט. אַלס חסידישער ייד האָט ער געזאָרגט דערפאַר, אַז אויך זיינע קינדער זאָלן גיין אין זיינע דרכים. די יינגלעך האָבן, פונקט אזוי ווי ער, געטראַגן

יאנאס טורקאוו

לאנגע קאפאטעס מיט יידישע היטעלעך. פונדעסטוועגן האָט ער זיי נישט געשטרעט צו בילדן זיך אין וועלטלעכע למודים.

געציל רובינליכט איז געווען אַ גרויסער אָפטימיסט. אפילו אין וואַר-שעווער געטאָ האָט ער נישט פאַרלוירן די האָפּענונג אויף בעסערע צייטן, וואָס וועלן נאָך קומען פאַר ייִדן. — „די דייטשן מוזן פאַרשפּילן די מלחמה“ — האָט ער אַלעמען געטרייסט — „און מיר, ייִדן, וועלן בלייבן ייִדן“...

די דייטשן האָבן טאַקע פאַרשפּילט די מלחמה, אָבער פּריער האָבן זיי בעת די „אַקציעס“ אין וואַרשעווער געטאָ, געכאַפּט ר' געציל רובינליכט, געהאַלטן אים 10 טעג אויפן „אומשלאַג-פּלאַץ“ און דאָרט אים דערמאַר-דעט אויף אַן אַכזריותדיקן אופּן. ער איז אַלט געווען 82 יאָר.

פּעליקס' מוטער איז געווען זייער אַן איידעלע, צאַרטע און קלוגע פּרוי און האָט באַזעסן אַ סך אינטעליגענץ; געהאַט אַ געזונטן חוש פאַר שיינקייט און מסתמא האָבן די קינדער געירשנט פון איר דאָס געפיל פאַר שיינקייט. זי איז געשטאַרבן אין אַנהויב מלחמה.

די רובינליכטס האָבן געהאַט, קיין עין-הרע, 12 קינדער: 4 זין און 8 טעכטער — איינס שענער פונעם צווייטן, און אַלע — זייער באַגאַבט, אויף פאַרשידענע געביטן. דער עלטסטער זון משה יאַסל, וואָס איז דער ערשטער אַרויס אין „דער ברייטער וועלט“, האָט נאָכן באַקומען סמיכה אויף רבנות באַלייגט עקזאַמען אין וואַוועלבערגס פּאָליטעכניק. ער איז געווען אַ נאָענטער פּריינט פון ד"ר לודוויק זאַמענהאַף — דער שעפּער פון עספּעראַנטאָ. ער איז אומגעבראַכט געוואָרן, צוזאַמען מיט זיין פּרוי, אַ באַ-קאַנטע וואַרשעווער פּיאַניסטין, לוטאָ רובינשטיין, אין וואַרשעווער געטאָ. נאָך משה יאַסלען איז געגאַנגען — יהודית. זי האָט געענדיקט דעם וואַרשעווער אוניווערסיטעט און גוט באַהערשט אייניקע אייראָפּעאישע שפּראַכן. אַ פאַר יאָר איז זי געווען אין קאיראַ (עגיפּטן) ביי איר קוזין ד"ר סטאַניסלאָוו רובינליכט. דאָרט האָט זי זיך אויסגעלערנט פּערפּעקט אַראַביש. זי האָט אויך געקענט גלענצנדיק העברעאיש. צוריקקומענדיק קיין וואַרשע האָט זי צונויפגעשטעלט אַן אַראַביש-פּוילישן ווערטערבוך. זי האָט אויך געאַרבעט אין דער וואַרשעווער ייִדיש-פּוילישער טאַג-צייטונג „נאַש פּשעגלאַנד“. פאַרן אויסברוך פונעם לעצטן קריג האָט זי געאַרבעט

פארלאשענע שטערן

ווי אן אויבער-בוכהאלטער און קארעספאנדענטין פון ענגליש, פראנצויזיש, דייטש און אראביש אין דער פוילישער מלוכה-באנק. ווען די דייטשן האבן פארנומען ווארשע און זיי זענען געקומען נאך איר, האט זי אין קעגנווארט פון דער משפחה איינגענומען „ציאנקאלי“ און אין א פאר מינוט ארום געשטארבן.

דער דריטער נאך דער ריי איז געווען פעליקס, וועגן וועלכן איך שרייב ווייטער אויספירלעכער.



רות קארלינסקי

(סקולפטור פון פעליקס רובינליכט)

נאך פעליקסן איז געגאנגען רות (רוטא) — די פרוי פונעם שרייבער ב. קארלינסקי (קארליניוס). זי האט געענדיקט טראפס דענטיסטישע שול, אבער קיינמאל נישט פראקטיצירט ווי א צאן-דאקטער, ווייל פונקט ווי איר מאן קארלינסקי, איז זי געווען פארליבט אין דער „שיינער קונסט“ און נישט אין אַזעלכע פראזאאישע זאכן ווי „ציין“... רוטא האט געהאט א פאעטישע נשמה, הגם זי האט נישט געשריבן קיין פאעזיעס. זי איז געווען א מאלעריין, הגם זי האט קיינמאל נישט געמאלן. איר ספעציאליטעט איז געווען „דעקאראַ-טיווע קונסט“. זי האט פראיעקטירט און אליין אויסגענייט די קאסטיומען, וועלכע האבן זיך אויסגעצייכנט מיטן גע-שמאקפולן צוזאמענשטעל פון די קאלירן. זי האט זיך אויך געלערנט טאנצן ביי טאטיאנא וויסאצקי און איז אויפגעטראטן אין איר טאנצ-אנסאמבל. בעת דער נאצישער אָקופאַציע איז זי אומגעקומען צוזאמען מיט איר זון אורי-צבי קארלינסקי.

די פינפטע לויט דער ריי איז געווען צירעלע (צעשיא), א טעטיקע חלוצה, האט געהערט צו דער „קדימה“ און האט אויסגעוואנדערט קיין

ארץ-ישראל מיט 30 יאָר צוריק, צוזאמען מיט איר מאָן ד"ר איגנאָצי שולדבערג.

ווייטער איז געגאנגען — האַלינאָ. אַ דאָקטער פון כעמיע און ביאָלאָ-גיע. זי האָט געהאַט אַן אייגענע לאַבאָראַטאָריע אויף דער קופיעצקע (מאיועלסא) גאַס, האָט אויך געאַרבעט אין „לינת הצדק“ און אין יידישן שפיטאַל אויף טשיסטע. זי האָט זיך ספעציעל אָפגעגעבן מיט דער יידישער אַרעמקייט, געמאַכט אַנאַליזעס אָן געלט און אַרויסבאַקומען פאַר זיי אומ-זיסט מעדיצין. זי איז געווען זייער פּאָפּולער אין די אַרעמע וואַרשעווער געסלעך אַ דאַנק איר ברייטהאַרציקער הילף, וואָס זי האָט געטיילט. אַ חוץ דעם איז זי געווען אַ פאַרברענטע עספּעראַנטיסטקע. זי האָט געקעמפט דערפאַר, אַז אַ טייל דזשיקע גאַס, וווּ עס האָט געווינט דער שעפּער פון עספּעראַנטאָ, ד"ר לודוויק זאַמענהאַף, זאָל קריגן זיין נאָמען. זי איז אומ-געקומען בעת דער דייטשישער אַקופאַציע, צוזאַמען מיט איר מאָן און 5-יאַריקן זון.

נאָך איר איז געגאנגען בעלאַ (באַלטשע), די שפּעטער באַקאַנט-געוואָרן רענע שוישפילערין בעלאַ בעלערינאָ. נאָכן באַזוכן פּוילישע טעאַטער-קורסן, האָט זי אָנגעהויבן צו שפּילן פּויליש. שפּעטער איז זי אַריבער צום יידישן טעאַטער און חתונה געהאַט מיט דעם אָנגעזעענעם שוישפילער פון דער „ווילנער טרופּע“ חיים שניאָור. צוזאַמען מיט אַ טייל „ווילנער“ זענען זיי אוועק קיין אַמעריקע.

נאָך בעלאַ בעלערינאָ גייט חיים שיעה (העניעק). פון פאך איז העניעק רובינליכט געווען אַן עלעקטראַטעכניקער. נאָכן דורכמאַכן דעם וואַרשע-ווער געטאָ און אַלע שבעה מדורי גיהנום, האָט ער זיך באַזעצט אין קאַ-נאַדע. אַלט-זייענדיק 52 יאָר האָט ער אַנטדעקט אין זיך אַ נייעם טאַ-לאַנט — אַ סקולפּטאָרישן. ער האָט אויסגעשניטן פון האַלץ אַ פּרעכטיקן דענקמאַל נאָך די 6 מיליאָן אומגעקומענע יידן.

נאָך חיים שיעה גייט לעאַן רובינליכט (דער ניינטער לויט דער ריי). ער האָט געאַרבעט אין אַ וואַרשעווער באַנק און געהאַט אויך זשורנאַליס-טישע פעאַקייטן. בעתן אויסברוך פונעם קריג איז ער אַנטלאָפּן קיין רוסלאַנד. דאָרט איז ער פאַרשיקט געוואָרן קיין קאַמי. זיין פרוי איז האַנקאַ אַלטוסקאַ — די טאַכטער פונעם באַקאַנטן אַטוואָצקער פּענסיאָנאַט-אייגנ-

פארלאשענע שטערן

טימער. זי איז געווען באקאנט אין די ליטעראריש-קינסטלערישע קרייז ווי „די גאלדענע האַנקע“. זי איז געווען אַ קווינע פון דער אומגעקומענער שוישפילערין מרים אַרלעסקאַ. בעת דער נאַצישער אַקופאַציע איז האַנקאַ אַלטוסקאַ-רובינליכט פאַרשיקט געוואָרן קיין אַשוויענטשים. צום גליק האָט זי זיך געראַטעוועט און געפינט זיך, צוזאַמען מיט איר מאַן לעאַן רובינ-ליכט, אין ישראל.

דאָס צענטע קינד ביי די רובינליכטס איז געווען פייגעלע (פעלאַ). וועלכע האָט די לעצטע יאָרן געלעבט אין פאַריז און שטודירט דאָרט קאָסטיומאַלאָגיע. איר מאַן, ד"ר הערמאַן רובינשטיין, אַן אַמעריקאַנער בירגער, האָט אויך שטודירט אין פאַריז. ווען די לעצטע מלחמה איז אויס-געבראַכן און די דייטשן זענען שוין געשטאַנען הינטער פאַריז, איז פעלאַ, צוזאַמען מיט איר מאַן, אַוועק אין די פאַרייניקטע שטאַטן. אַזוי אַרום האָבן זיי זיך אויף אַ גליקלעכן אופן געראַטעוועט.

ווען ס'איז ביי די רובינליכטס געבוירן געוואָרן דאָס עלפטע קינד — אויך אַ מיידל, — האָט מען שוין נישט געהאַט פאַר איר קיין נאַמען. נישט פונעם טאַטנס צד, נישט פון דער מאַמעס צד. ס'האַט זיך אויסגע-לאָזט דאָס צעטל פון אַלע טויטע אין דער משפּחה... האָט מען איר אַ נאָ-מען געגעבן: פריידעלע. דאָס דאָזיקע קינד האָט אויף אַן אמת אַריינ-געבראַכט אין הויז פון די רובינליכטס אַ סך פרייד. זי האָט אַרויסגעוויזן אַן אויסערגעוויינלעכן טאַלאַנט צו מאַלעריי. אַלט זייענדיק 6 יאָר האָט זי שוין געהאַט איר ערשטע אויסשטעלונג אין דער יידישער קהילה. אַלט זייענדיק 14 יאָר איז שוין פריידעלע געווען אַ שילערין פון דער קונסט-אַקאַדעמיע און זי האָט געווינען דעם ערשטן פרייז פאַר די בעסט-צוגע-פאַסטע סלאָווישע קאַלירן צו די וויטראַזשן אין דער קירך אויף דער קראַ-קעווער פאַרשטאַט. די קאַלירן זענען געווען אַזוי סובטעל, ממש דורכזיכ-טיק, פונקט אַזוי ווי איר ווונדערבאַרע, יונגע נשמה. שפעטער האָט זי אַנ-געהויבן צו מאַלן דעקאָראַציעס און קאַסטיומען פאַר דער וואַרשעווער אַפערע און פאַר די רעווי-טעאַטערס. בעת דער נאַצישער אַקופאַציע האָט זי זיך אויסבאַהאַלטן אויף דער אַרישער זייט. זי האָט אַפילו איבערגעלעבט דעם פוילישן אויפשטאַנד. זי איז אַבער אויסגעגעבן געוואָרן דורך פוילישע אויסוורפן און דערמאַרדעט געוואָרן דורך די דייטשן.

ווען ס'איז געקומען אויף דער וועלט דאס צוועלפטע קינד פון די רובינליכטס (דאס איז געשען בעתן ערשטן וועלט-קריג). האט מען איר א נאמען געגעבן נחמה. זי האט עס געזאלט ברענגען נחמה אין שטוב פון די רובינליכטס, ווו עס האט, צוליב דער מלחמה-זאוייערוכע, פשוט פארפעלט מיט וואס צו באשפיון אזוי פיל, קיין עין-הרע, עסערס... נחמהלע איז דערצויגן געווארן אין די ערגסטע מאטעריעלע באדינגונגען. אבער אויך זי איז אויסגעוואקסן מיט א סך טאלאנט צו מאלן טעאטער-דעקאראציעס. זי האט זיך קודם-כל ספעציאליזירט אין מאלן דעקאראציעס צו די קינדער-פארשטעלונגען אין די שולן. אירע דעקאראציע-פראיעקטן זענען געווען זייער אריגינעלע און איינפאלערישע. ווען איך האב געמאכט אין ווארשע יוסף אפאטאשוס פילם „אין פוילישע וועלדער“, האב איך זי אנגאזשירט צו דער מיטארבעט ביי פראיעקטירן די דעקאראציע-בויאונגען.

בעתן אויסברוך פונעם לעצטן וועלט-קריג איז נחמהלע רובינליכט, צוזאמען מיט איר מאן ראמאן לאנדוי, אנטלאפן קיין ביאליסטאק. דארט האט זי פארנומען א הויכן, אנפירנדיקן אמט אינעם ארטיקן טעאטער-לעבן. ווען די דייטשן זענען אריין אין שטאט, האט זי און איר מאן נישט באוויזן צו אנטלויפן און זיי זענען אומגעבראכט געווארן פון די מערדע-רישע דייטשישע הענט.

איך האב בכיוון אויסגערעכנט די גאנצע באגאבטע רובינליכט-משפחה, כדי בולטער אונטערצושטרייכן די סביבה אויף גענשע 29 אין ווארשע, ווו פעליקס איז געבוירן און דערצויגן געווארן.

גייענדיק נאך אין חדר צו ר' לייב אויף דער שמאלע מילע גאס 24, האט פעלעק מיט א קליין מעסערל אויסגעשניטן פון קרייד דעם רבין זיינעם. אלס דאנק האט אים דער רבי מכבד געווען מיט געשמאקע פעטש. פעלעק האט אויך אויסגעשניטן דעם פאטער זיינעם, ווי ער מאכט קידוש, און בכלל — אלץ, וואס זיין אויג האט געזען. אלס יינגל פון 14 יאר האט ער אנגעהויבן צו ארבעטן איבער א סקולפטור פון זיין מוטער, ווען זי איז אוונטצייט געזעסן און געטון עפעס א האנט-ארבעט. דאס איז גע-ווען א ווונדערבארע שאפונג, וועלכע ער האט א נאמען געגעבן „קאנצענ-טרירונג“.

פארלאשענע שטערן

גראַד אין דער צייט איז געקומען פון פאריז קיין ווארשע פראפעסאָר קסאָווערי דוניקאָוסקי — אַ פריינט און תלמיד פונעם באַרימטן ראָדען. אין וואַרשע איז דעמאָלט פאָרגעקומען דער פראַצעס צוליב זיין דועל מיטן באַקאנטן רוסישן מאָלער פאָוילישאַק, וואָס איז בעתן דועל שווער פאָר-וונדעט געוואָרן און אין אַ פאָר טעג אַרום געשטאַרבן. דעלירט האָבן זיי זיך צוליב אַ בילד-שיין יידיש מיידל, אַ טאַכטער פון אַ באַקאנטער חסידישער משפּחה פון וואַרשע. די געשיכטע האָט דעמאָלט אַרויסגערופן אַ גרויסע סענסאַציע. דוניקאָוסקי איז באַפרייט געוואָרן פון יעדער שטראַף.

ר' געצל רובינליכט, פעליקס' פאָטער, איז געווען אין געריכט בעתן פראַצעס און ער האָט שפעטער אָפגעוואַרט דעם אַרויסגייענדיקן פראַפע-סאָר דוניקאָוסקי. ער איז צו אים צוגעגאַנגען און אים דערציילט זיין „טראַגעדיע“, אַז אויך ער האָט אַ זון אַ סקולפּטאָר און וויסט נישט וואָס צו טון מיט אים. דוניקאָוסקי, אַ ביז-גאָר עקסצענטרישער אַרטיסט, איז אַזוי אַנטציקט געוואָרן מיטן אַלטן רובינליכטס פאָטריאַרכאַלן פנים, אַז ער האָט זיך מיט אים גלייך אַריינגעזעצט אין אַ דראַשקע און געפאָרן צו אים אַהיים אויף גענשע 29. ווען ער האָט דאָרט דערזען פעליקס' סקולפּטור „קאַנצענטרירונג“, איז ער אַריינגעפאלן אין אַזאַ התפעלות, אַז ער האָט אים גלייך מיטגענומען צו זיך אין אַטעליע אויף פּשעסקאַק 4.

דאָ האָט זיך אַנגעהויבן פעליקס רובינליכטס קאַריערע. ער האָט אַראַפגעוואַרפן פון זיך די לאַנגע קאַפּאַטע, וואָס ער האָט געטראָגן און ער איז געוואָרן דוניקאָוסקיס אַ תלמיד אין דער וואַרשעווער קונסט-אַקאַ-דעמיע, וועלכע ער האָט געענדיקט.

ביי דוניקאָוסקין האָט ער זיך אויך באַקענט מיט פראַפעסאָר טראַ-יאַנאָוסקי, הענריק קונאַ, מינאָאָוסקי און שמעון קראַטקאַ. אין אַ קור-צער צייט אַרום האָט פעליקס רובינליכט, צוזאַמען מיט קראַטקאַ, אַסטזשע-גאַן און יוסף זיידענבייטל, געדונגען אַן אייגענע „אַטעליע“ אין באַראָוו-סקיס הויז אויף טוואַרדע גאַס 1 — פּאַנסקע 24.

אויף פעליקס רובינליכטס גורל איז אַפט אויסגעפאלן צו אַרבעטן צוזאַמען מיט דוניקאָוסקין אין פאַרשיידענע קירכעס. צווישן אַנדערע האָט די אָנפירערשאַפט פון דעם אַלטן קאַשטשיאַל, נעבן קיניגלעכען שלאָם,

נישט ווייט פון דער קערבעדזשיא-בריק, באשטעלט ביי דוניקאָוסקין אַ ריזיקע האַלב־רעליעפּע סקולפּטור א"נ „זוויאַסטאַוואַניע“ (דער אַנאַג). דאָס דאָזיקע ווערק האָט געדאַרפּט פאַרנעמען די גאַנצע וואַנט. די ריזיקע וואַנט איז אויסגעפאַרטיקט געוואָרן אין דוניקאָוסקיס אַטעליע. פאַר דער „הייליקער מאַריאַ“ האָט פאַזירט מרים איזראַעלעס. — אַדער ווי מען האָט זי גערופּן: טאַטשיע און איר שוועסטער סוניה, ווי אויך פעליקס רובינער־ליכטס אַ קוזינע, ליפּשיץ — אַלע דריי יידישע קינדער... און געצל רובינער־ליכטס טעכטער: רוטאַ, בעלאַ, פריידעלע און נחמהלע האָבן פאַזירט פאַר די מלאַכימלעך. אַזוי, אַז די גאַנצע הייליקע וואַנט איז געווען געמאַכט פון יידישע קינדער, וואָס האָבן פאַזירט פאַר דעם צוועק.

פונקט ווי זיין חבר אַסטושעגאַ, האָט זיך אויך פעליקס רובינליכט גענומען צו דער מצבה־קונסט. זיינע מצבות האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט אַריגינעליקייט און פיינעם געשמאַק. צווישן די באַקאַנטע קינסטלערישע מצבות אויפן גענשער בית־עולם, וואָס פעליקס רובינליכט האָט געאַמכט, געהערן די האַלב־רעליעפּן אויף די מצבות פון באַקאַנטן וואַרשעווער דאַקטער ענדעלמאַן, די מצבה פון אסתר רחל קאַמינסקי און — פונעם פּראָפּעסאָר קליין, וואָס איז געמאַכט געוואָרן קורץ פאַרן אויסברוך פונעם לעצטן קריג.

עס איז אויסגעבראַכן די לעצטע וועלט־מלחמה און צווישן די ער־שטע קרבנות האָט זיך געפונען פעליקס רובינליכט. ער איז שווער פאַר־וונדעט געוואָרן בעת דער דייטשישער באַמבאַרדירונג פון וואַרשע. דער ביז־גאַר באַגאַבטער סקולפּטאָר פעליקס רובינליכט האָט פון די שווערע ווונדן, וואָס ער האָט באַקומען און פונעם גרויסן בלוט־אַפּפּלוס — אויס־געהויכט זיין שיינע, איידעלע נשמה. ער האָט זיך פאַרשפּאַרט וויטערדי־קע ליידן, וועלכע עס האָבן געהאַט אויסצושטיין זיינע משפּחה־מיטגלידער, איידער זיי זענען אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאַ.

אברהם זינפעלד

צווישן די בעסטע מענטשן, וואָס איך האָב ווען עס איז געטראָפֿן אין מיין לעבן, פֿאַרנעמט דעם אויבנאָן בלי שום ספּק אַברהם זינפעלד. איך האָב זיך מיט זינפעלדן באַקענט צום ערשטן מאַל אין יאָר 1924, אין קראַקע, ווען כ'האָב דאָרט געשפּילט מיטן „וויקט“. איך האָב זיך מיט אים באַקענט, פּונקט ווי אַלע איבעריקע חברים מיינע פּון „וויקט“ האָבן זיך מיט אים באַקענט. אַבער מיר ביידע פּלעגן זיך פּילן עפעס נענטער איינער צום צווייטן. מיר פּלעגן אָפט שפּאַצירן איבער די קראַקעווער „פּלאַנטן“ און פֿאַרברענגען דאָרט שעהן-לאַנג אין זייער אינטערעסאַנטע שמועסן (פֿאַר מיר יעדנפֿאַלס), די פֿאַר וואַכן, וואָס איך בין געווען אין קראַקע, האָב איך יעדע פּרייע מינוט פֿאַרבראַכט צוזאַמען מיט מיין נייעם פּריינט אַברהם זינפעלד.

ווי איבערראַשט בין איך געוואָרן, ווען גייענדיק אַמאָל אויף די גאַסן פֿון טאַרנע, וווּ מיר האָבן געשפּילט נאָכן פֿאַרלאָזן קראַקע, האָב איך גאַנץ אומדערוואַרט דערזען פֿאַר זיך זינפעלדן.

— מיר האָבן נישט באַוויזן צו פֿאַרענדיקן אונדזער שמועס, בין איך, עבן, דאָ... — האָט ער מיט זיין גוטמוטיקן שמייכל געזאָגט און מיר דערלאָנגט אַ פעסטן האַנט-דרוק, אין וועלכן מען האָט געפּילט די גאַנצע וואַרעמקייט פֿון זיין גרויס, הייס האַרץ. עס איז צווישן אונדז געשלאָסן געוואָרן אַ גרויסע פּריינטשאַפט, וואָס האָט אָנגעהאַלטן יאָרנלאַנג; אַ פּריינטשאַפט, וואָס איז נישט געווען געבויט אויף קיין שום אייגננוצן אָדער פּער-זענלעכע אויסרעכענונגען, — אַ פּריינטשאַפט פֿון צוויי הערצער, וואָס האָבן זיך דערפּילט, פֿאַרשטאַנען און דערגענצט.

זיינפעלדן האָט מען גיכער געדאַרפט דערפילן, ווי פאַרשטיין. אים איז זייער שווער אָנגעקומען אַרויסצוברענגען זיינע פאַרבאַרגענע געדאַנ- קען און באַקליידן זיי מיט ווערטער. מסתמא האָט ער אין די קינדער- יאָרן דורכגעמאַכט עפעס אַ נערוון-שאַק אָדער אַ קראַנקייט, וואָס האָט געלאָזט אויף אים אַ הותם. עס איז אים זייער שווער אָנגעקומען אויפ- צובויען אַ לענגערן זאַץ. זיין געדאַנקען-גאַנג איז געלאָפן אויף אַ מהלך ווייט פאַרויס, און די ווערטער זיינע זענען געבליבן הינטערשטעליק. האָט ער איבערגעריסן אינמיטן, כדי נאַכצולויפן זיינע ווייטערדיקע געדאַנקען. איז אים טאַקע שווער געווען צו פאַרשטיין. ווער עס האָט אים בעסער געקענט, האָט שוין זיינע געדאַנקען אַרויסגעלייענט פון זיינע גוטע, ממש קינדישע גרוי-גרינע אויגן, אָדער דערפילט עס אין דרוק פון זיין קרעפ- טיקער האַנט. הגם אַ ייד אַ סוחר — ער האָט געהאַט צייטן, ווען ער איז געווען פאַררעכנט צו די גרעסטע לעדער-סוחרים אין פוילן — האָט איר, קוקנדיק אויף אים, גלייך דערפילט עפעס אַן אַנדערשקייט, וואָס האָט אים אונטערשיידט נישט נאָר פון די סוחרים, נאָר פון אַלע מענטשן פון אייער אומגעבונג.

אַ מיטל-וויקסיקער פעסט-געבויטער, מיט אַ ברייט, כמעט מאַנגאָליש, פנים, וואָס איז געווען באַדעקט מיט קליינע וואַנצעלעך (די לעצטע צייט האָט ער שוין קיין וואַנצעס נישט געטראָגן), האָט איר שטענדיק געזען זיינפעלדן מיט אַ שמייכל אויפן פנים און מיט אַ פאַפיראַס אין מויל. די פאַפיראַסן האָט ער אַליין געמאַכט, ד"ה אַריינגעוויקלט דעם טאַבאַק אין ביבולקע-פאַפיר, פאַרדרייט אים, באַנעצט מיט דער צונג און אַריינ- געשטעלט אין די ליפן. דעם פאַפיראַס האָט ער ערשט דעמאַלט אַרויסגע- נומען, ווען ער האָט אים שוין אָנגעהויבן צו ברענען די ליפן...

אויסערלעך האָט ער געמאַכט דעם איינדרוק פון אַן אָפגעלאָזענעם, נישט-אַרגאַניזירטן מענטש. ער איז אָבער געווען דער היפוך דערפון: פול מיט ענערגיע, קאַנסעקווענט און צילבאַוויסט. ווען ער האָט זיך גענומען אין געדאַנק אַריין אַ געוויסן פלאַץ, איז שוין נישט געווען קיין שום זאַך אין דער וועלט, וואָס זאָל אים אָפּהאַלטן דאָס צו רעאַליזירן. טיילמאַל האָט מען שוין וועגן דעם אינגאַנצן פאַרגעסן און מען האָט געהאַט דעם איינ- דרוק, אַז אויך ער האָט וועגן דעם שוין לאַנג פאַרגעסן. ס'איז אָבער געווען

פונקט פארקערט. ער האָט דערווייל באַוויזן אויסצואַרבעטן אַ קאַנקרעטן פּלאַן, ביז די קלענסטע פרטים, און קומען צו אייך מיט אַ פאַרטיקער זאַך. אויף אים קען מען טאַקע זאָגן, אז ער איז געווען אַ מענטש נישט פון ווערטער, נאָר פון מעשים.

אַברהם זיינפעלד און זיין פרוי, די ווונדערלעכע חנה — אַ שוועסטער פונעם דיכטער שמואל יעקב אימבער — האָבן קיין קינדער נישט געהאַט. האָט ער די פעלנדיקע ליבשאַפט איבערגעוואָרפן אויף דער ייִדישער ליטע-ראַטור, קונסט און טעאַטער. נישט געווען, דוכט זיך, קיין בוך, וואָס איר זאָלט נישט קענען געפינען אין זיין גרויסער, אומשאַצבאַרער ביבליאָטעק. ער האָט זיי געצערטלט ווי אַ ליבנדיקער פּאָטער צערטלט זיינע קינדער. די זעליקע באַציאונג האָט ער אויך געהאַט צו די מחברים פון די ביכער. ווי גליקלעך איז ער געווען ווען ער האָט אַ ייִדישן מחבר געקענט העלפן ביים אַרויסגעבן זיין ווערק. נישט איין ייִדישן שרייבער האָט ער אינספּירירט אַרויסצוגעבן זיין בוך שאַפונגען און דערביי, אַ פאַרשעמטער, ווי ער וואָלט, חלילה, דערמיט געקענט באַליידיקן דעם מחבר, אים פאַרגעלייגט, אַז ער וועט פינאַנסירן די אויסגאַבע. געטון האָט ער עס שטילערהייט, אַן זעלבסט-רעקלאַמע, אַן רעש און טומל. און אויב מען האָט זיך דערפון דערוואַסט, איז עס געשען נאָר אַ דאַנק דעם, וואָס דער געגעבענער שרייבער אַליין האָט עס דערציילט. אין אַן עת צרה האָט אַ ייִדישער שרייבער, אַ ייִדישער קולטור-טוער, אַ ייִדישער קינסטלער געהאַט אַן אַדרעס: אַברהם זיינפעלד. ער איז געוואָרן אַן אינסטיטוציע אין בעסטן זין פון וואָרט.

אויך איך האָב מיין קינסטלערישן באַרג-אַרויף צו פאַרדאַנקען אַברהם זיינפעלדן. ווען איך האָב סוף יאָר 1925 גאַסטראַלירט, צוזאַמען מיט מיין פרוי, אין קראַקעווער ייִדישן טעאַטער, האָט מיר זיינפעלד פאַרגעלייגט צו באַזעצן זיך אין קראַקע און דאַרט אַרגאַניזירן אַ ייִדיש דראַמאַטיש טעאַטער. איך האָב אים געזאָגט, אַז עס איז זייער אַ ריזיקאַלישער עקספּע-רימענט, ווייל אַן געזעלשאַפטלעכער שטיצע קען אין קראַקע — אין דער שטאָט פון אַזעלכע שאַרפע קאַנטראַסטן און קעגנזאַצן, ווי אַסימילאַטאָרישע טענדענצן פון איין זייט און חסידיש-קאַנסערוואַטיווע — פון דער אַנדער-ער זייט, אַ שטענדיק טעאַטער נישט האָבן, לויט מיין מיינונג, קיין עק-זיסטענץ-מעגלעכקייט.

— עבן — האָט זיינפעלד געענטפערט מיט זיין גוטמוטיקן שמייכל — איך מײן טאָקע, עס זאל געשאַפן ווערן אַ געזעלשאַפטלעכער קאָמיטעט, וואָס זאל אויסהאַלטן דאָס טעאַטער. אָבער איך וועל זיך נעמען דערצו, אויב דו, יאַנאַס, וועסט מסכים זיין איבערצונעמען די קינסטלערישע אַנ-פירונג פונעם טעאַטער.

פאַרשטייט זיך, אַז איך האָב געגעבן מײן הסכמה. אָבער דעם אמת געזאָגט, האָב איך נישט געגלויבט אין אַזאַ מעגלעכקייט. ווי איבערראַשט בין איך געוואָרן, ווען איך האָב אין אַ צײַט אַרום, זײענדיק אויף מײן טור-נע, דערהאַלטן אַ טעלעגראַם, אונטערגעשריבן פון ד״ר משה קאַנפער, דעם רעדאַקטאָר פונעם קראַקעווער „נאַווי דזשענניק“, איך זאל תיכף קומען קײן קראַקע, כדי צו פינאַליזירן דעם ענין וועגן קראַקעווער טעאַטער.

זײנפעלדן איז געלונגען צו פאַראינטערעסירן מיט דער אידעע פון אַ שטענדיקן ײִדישן ערנסטן טעאַטער אַלע קרייזן פון דער קראַקעווער ײִדישער געזעלשאַפט און עס איז געוואָרן אַ געשעענער פאַקט.

דער קאָמיטעט פונעם קראַקעווער געזעלשאַפטלעכן ײִדישן טעאַטער איז באַשטאַנען פון ש. פרוינד (פאַרזיצער), ד״ר משה קאַנפער (פאַרזיצער פונעם קינסטלערישן ראַט), ד״ר לעאַן פײנער, י. האַלפערן, מ. וועלנער, ד״ר וו. אַלעקסאַנדראַוויטש, גרינבערג, בער האַראַוויץ, פאַנצער, מ. פי-שער, אינזשיניער ראַזמאַרין און — די נשמה פון דער גאַנצער אונטער-נעמונג — אַברהם זײנפעלד. אויף די ערשטע הוצאות האָבן זיך באַשטייערט די מיטגלידער פונעם קאָמיטעט מיט דער סומע פון 50 ביז 300 גילדן. דאָס טעאַטער איז געעפנט געוואָרן דעם 23טן אָקטאָבער 1926 בײ אַ פײערלעך-כער, געהויבענער שטימונג, מיט אַלטער קאַציזנעס „דוכוס“, דערנאָך זע-נען אויפגעפירט געוואָרן: מענדעלע מוכר ספרימס „פריזוו“, ערנסט טאַלערס „הינקעמאַן“, שלום עליכמס „טוביה דער מילכיכער“, בנימין רעסלערס „ליכט און שאַטן“, מ. בערקאַוויטש „מאַשקעלע חזיר“, וויס-פּיאַנסקיס „ריכטער“ און „דניאל“, געאַרג קײזערס „פון פרימאַרגן ביז חצות“, שלום אַשס „מאַטקע גנב“, דוד פּינסקיס „אוצר“, בען דזשאַנסאָנס „וואַלפאַנע“ און 3 מוזיקאַלישע אויפפירונגען. דורכן סעזאָן זענען געגעבן געוואָרן 124 פאַרשטעלונגען, וועלכע עס האָבן באַזוכט 40.000 מענטשן.

פארלאשענע שטערן

די טרופע איז באשטאנען פון פאלגנדיקע כוחות: דיאנא בלומענפעלד, מאניע ראָזען, רחל האַלצער, דוד שערמאַן, האַנקאַ אינגארד-ראַקאווער, חיים ניסנצווייג, חיים בראַקאווער, מאַניע אייזען-אַרענשטיין, לעאַן הערבסט-סטאַוו, זיגמונט באַדער, יוסף אַרען, י. מעסינגער, מ. זילבער, יוליאַן וויטקאווער-וויט, מ. וואַלמוט, רות וועלנער, ב. רעסלער, — און דער שרייבער פון די דאָזיקע שורות. דעקאָראַציעס האָבן געמאַלן: וואַלדמאַן, טשאַיקאַ און וועבער. מוזיק — דירעקטאָר לעאַן שפּערבער.

דער ערשטער פרוווי צו שאַפן אַ שטענדיק יידיש, בעסער טעאַטער אין קראַקע איז באַצייכנט געוואָרן ווי אַ פולקום געלונגענער. ס'איז גע-שאַפן געוואָרן אַ וואַרעמער קאָנטאַקט צווישן די יידישע אַרטיסטן און טעאַטער-פּובליקום אין קראַקע, וועלכע זענען פריער געשטאַנען ווייט פונעם יידישן וואָרט בכלל און פונעם יידישן טעאַטער בפרט.

אויף דער זיצונג פונעם קראַקעווער שטאַטראַט, דעם 12טן אַפּריל 1927, האָט דער יידישער ראַטמאַן פון „בונד“ — ד"ר שרייבער, אַרייַנגעטראָגן אַ פאַרשלאַג צו סובסידירן דעם קראַקעווער יידישן טעאַטער. דער פאַרשלאַג איז אָנגענומען געוואָרן.

אַ דאַנק זיינפעלדן איז אין קראַקע געשאַפן געוואָרן דאָס ערשטע יידישע געזעלשאַפטלעכע טעאַטער, וואָס איז צום ערשטן מאַל אין דער געשיכטע פון פּוילן סובסידירט געוואָרן דורך דער שטאַט-פאַרוואַלטונג, און אַ דאַנק זיינפעלדן בין איך געוואָרן דער ערשטער קינסטלערישער אָנפירער פון אַ געזעלשאַפטלעכן טעאַטער.

אַברהם זיינפעלד איז אויך געווען איינער פון די טיכטיקסטע „זיוואַ"-שטיצער. בעתן אַלוועלטלעכן „זיוואַ"-צוזאַמענפאַר אין יאָר 1935, וואָס איז פאַרגעקומען אין ווילנע, האָט ער פראַקלאַמירט די גרינדונג פונעם יידישן קונסט-מוזיי ביים „זיוואַ". מאַרק שאַגאַל האָט דעמאָלט געהאַלטן די פייערלעכע דערפּענונגס-רעדע. אַברהם זיינפעלד איז אויסגעקליבן געוואָרן פאַר אַ מיטגליד פון דער קונסט-קאָמיסיע און פאַר דעם אָרגאַניזיר-סעקרעטאַר. זיינפעלד האָט צוגעשטעלט דעם פראַיעקט פאַר דעם אויפבויע פונעם „זיוואַ"-קונסט-מוזיי, וווּ ס'זאַל ווערן קאָנצענטרירט און רעגיסטרירט דענקמעלער פון יידישער קונסט, קינסטלערישן פאַלקלאַר און אַלטערטימע-אַרכיוו פון בילדער און פאַטאָגראַפיעס.

יאנאס טורקאוו

די לעצטע צייטן איז זיינפעלדן שוין נישט געגאנגען אזוי גוט מאַ-
טעריעל. משמעות, אָז ער האָט פאַרווענדט זיין פאַרמעגן פון געשעפט אויף
זיינע אידעאישע אונטערנעמונגען, וועלכע ער האָט געשטיצט נישט נאָר
מיט אַ ברייט האַרץ, נאָר מיט נאָך אַ ברייטערער קעשענע.

ווען איך האָב זיך מיט זיינפעלדן געזען ערב דעם לעצטן וועלט-חורבן
אין לעמבערג, האָט ער מיר געמאָלן פלענער, מיט וועלכע ער טראָגט
זיך אַרום אין שייכות מיטן איבערנעמען דורך מיר דאָס ניי-אויפגעבויעטע
יידישע טעאַטער אין לעמבערג. ליידער זענען אונדזערע אַלעמענס פלענער
אזוי ברוטאַל איבערגעריסן געוואָרן.

דער זעלטענער מענטש אַברהם זיינפעלד — דער ל״וואָוניק פון
אונדזער פרייצייטיק-פאַרשניטענער וועלט, געפינט זיך שוין נישט מער
צווישן די לעבעדיקע. צוזאַמען מיט זיין ליבער און טייערער חנהלען.
און צוזאַמען מיט זיין שוואַגער, דעם דיכטער ש. י. אימבער, איז ער
אומגעבראַכט געוואָרן אויף אַן אַכזריותדיקן אופן בעת דער נאַצישער
אַקופאַציע ביי טאַרנאַפּאַל.

מיט אַברהם זיינפעלדן האָט דאָס פּוילישע ייִדנטום פאַרלוירן איינע
פון די שענסטע און פאַרבנרייכסטע געשטאַלטן.

יואל בערגמאן



דער שוישפילער יואל בערגמאן איז געבוירן געווארן אין ווארשע, אין יאר 1900, ביי אַ חסידישער משפחה. דער זיידע זיינער, ר' דודל לובלינער איז געווען גוט באקאנט אין דער חסידישער וועלט. יואל האָט באַקומען אַ גוטע ידיִע־שע און וועלטלעכע דערציאונג. ער האָט פון זיך גיך אַראָפּגעוואָרפן די קאַפּאַטע און צום צער פון זיין משפחה, איז ער אַוועק אויף אַנדערע וועגן, ווייט פון די וואָס עס האָט אָנגעצייכנט זיין זיידע ר' דודל לובלינער.

נאָך אַלס יונגער בחור האָט ער אָנגעהויבן צו זינגען אין שניאורס כאָר און באַלד דערנאָך — געשטעלט זיינע ערשטע טריט אין דער „ווילנער טרופע“. ווען דער „אַראַראַט“, אונטער משה בראַדערזאָנס אָנפירונג, איז נאָך דער ערשטער שפּאַלטונג פונעם טעאַטער ווידער געקומען קיין וואַרשע און אָנגעהויבן צו שפּילן אין „סקאַלאַ“-טעאַטער, איז יואל בערגמאן צוגעשטאַנען צום דאָזיקן אָנ-סאַמבל.

פונקט ווי דער „אַראַראַט“ האָט דורכגעמאַכט פאַרשיידענע גלגולים, האָט אויך יואל בערגמאן „געוואַנדערט“ פון איין טעאַטער צום צווייטן. אין יאר 1931 איז ער געווען אָנגאַזשירט אין „עליזעאום“-טעאַטער, וווּ ער האָט געשפּילט אין ווייכערטס אויפפירונג פון אַשם „רעווערענד זיל-“

בער". ער האָט אויך געשפילט אין מ. ארנשטיינס אויפפירונג פון „אָזעף“, אין גאַטעספעלדס „פּרנסה“, אין ליכטס אויפפירונג פון שלום עליכמס „פּאַרכשופטער שניידערל“ און אין זיגמונט טורקאווס אויפפירונג פון „ראַספּוטין“, אין וועלכער בערגמאַן האָט געשפילט „צאַר ניקאָלאַי דעם ווּטן“.

אין יאָר 1935 איז יואל בערגמאַן געווען מיטן „אַראַרט“ אויפן טורנע איבער פּראַנקרייך, בעלגיע און ענגלאַנד. ער האָט זיך אין משך פון אַ פּאַר יאָר שווישפילעריש שטאַרק אַנטוויקלט און פאַרנומען אַן אָנגעזעענעם אַרט אין יידישן טעאַטער. ער האָט אויך אַ געוויסע צייט געשפילט אין דער טרופע פון אידאָ קאַמינסקי און אויך אין דער וואַג-דער-טרופע פון אַברהם מאַרעווסקי. אין יאָר 1936 האָט בערגמאַן גע-שפילט, אין דער יידישער רעווייע אין וואַרשעווער „נאַוואַשטי“ טעאַטער, אונטער דער דירעקציע פון קראַשטשאַר און ווינדער, דערנאָך — אינעם זעלביקן טעאַטער מיט די גאַסטראַלירנדיקע דאָרט אַמעריקאַנער שווישפּיל-לערס היימי דזשיקאַבסאָן און מרים קרעסין. אין יאָר 1938 האָט בערג-מאַן געגרינדעט אין ווילנע, צוזאַמען מיט דוד בירנבוים, יעקב ריינגלאַס, שמואליק גאַלדשטיין, היהלע שיפער, מאַטל קאַן, מאַשאַ פעטערמאַן און אסתר גרובער, אַ קליינקונסט-טעאַטער „באַלאַגאַנעידן“, וואָס האָט אָנגע-האַלטן ביזן אָנהויב פונעם צווייטן וועלט-קריג. דאָס דאָזיקע טעאַטער האָט געשפילט אויסער אין ווילנע, אויך אין גראַדנע, ביאַליסטאָק, ראָוונע, לעמבערג און פאַרענדיקט — אין לאַדזש.

יואל בערגמאַן איז געווען אַ באַגאַבטער כאַראַקטער-אַקטיאָר, מיט אַ גרויס געפיל פאַר הומאַר. אין לעבן און אויף דער בינע. אַלס מענטש — זייער אַן אינטעליגענטער, באַלעזענער, האָט באַזעסן אייניקע אייראָפעאישע שפּראַכן און זיך גוט אַריענטירט אין פּאָליטיק, צו וועלכער ער האָט געהאַט אַ גרויסע ליידנשאַפט; געווען זייער אַ גוטער און האַרציקער חבר און שטאַרק באַליבט ביי אַלע. ער האָט געהאַט אַן ערלעכן כאַראַקטער און נישט געשעמט זיך יענעם צו זאָגן אין די אויגן אַריין וואָס ער האָט וועגן אים געטראַכט. ווען עמעצער האָט אים אַריינגעזאָגט אָדער געקייבצט, האָט ער קיינמאַל אויפן אַרט נישט רעאַגירט. ער האָט עס געטון מיט אַ פאַרשפּעטיקונג. ער האָט זיך תמיד פאַרשפּעטיקט. ערשט אין אַ צייט

פארלאשענע שטערן

ארום, ווען יענער האָט שוין וועגן דעם געהאַט פאַרגעסן, איז בערגמאַן צו אים צוגעגאַנגען און געפרעגט: — וואָס האָסטו מיר עפעס נעכטן געזאָגט?... — און אַרויסגערעדט האָט ער עס, ווי תמיד, מיט אַן ערנסטן אויסדרוק אויפן פנים און פאַרענדיקט מיט אַ וויץ. ער האָט בכלל געשיט מיט וויצן.

בערגמאַן האָט פיינט געהאַט ווען די חברים האָבן אים גערופן — „ר' יואל“. היות ער איז געווען דער עלטסטער אין דער טרופע פון „אַראַראַט“, האָט ער געהאַלטן, אַז מיטן צוגעבן צו זיין נאָמען יואל דעם „ר״, ווילן זיינע חברים דערמיט אונטערשטרייכן, אַז ער איז נישט קיין יונגערמאַן.

האָט אים דער אַקטיאָר פון „אַראַראַט“ שמואליק גאַלדשטיין אָפגעטון אַמאַל אַ שפיצל. אַרויסגייענדיק נאָך אַ ביינאַכטיקער פאַרשטעלונג פון „נאַוואַשטיי“ טעאַטער אין וואַרשע, איז ער צוגעגאַנגען צו אַ יידיש יינגל, וואָס פלעגט שטיין אויף דער ביעלאַנסקע גאַס און פאַרקויפן צוקער־לעך. גאַלדשטיין האָט געגעבן דעם יינגל אַ מטבע, ער זאָל נאַכשריייען בערגמאַנען אויפן גאַנצן קול: „ר' יואל“. ווי נאָר בערגמאַן איז אַרויס־געקומען פונעם טעאַטער אויף דער גאַס, האָט זיך דערהערט דאָס געשריי פונעם יינגל: „ר' יואל, ר' יואל, ר' יואל...“ בערגמאַן איז געוואָרן שטאַרק אין כעס און ער האָט צוגעזאָגט, אַז ער וועט נעמען נקמה פון די איני־ציאַטאַרן פונעם דאָזיקן שפּאַס. פון דעמאָלט אָן האָט מען אים געגעבן אַ צונאַמען: „גאַט פון נקמה“...

ווען ער איז אַרומגעפאַרן מיטן „אַראַראַט“ אין אויסלאַנד, האָט ער ליב געהאַט זיך אָפצושטעלן פאַר יעדן דענקמאַל און הויך אויפן קול אויסרעכענען אַלע דאַטעס און די גאַנצע געשיכטע פון די פאַרדינסטפולע מענטשן, אין וועמעס אַנדענק מען האָט געשטעלט די דענקמאַלן. ער איז באמת געווען אַ גייענדיקע ענציקלאָפּעדיע.

יואל בערגמאַן איז געווען אַ הויכער און אַ שלאַנקער. ער האָט אָבער געהאַט אַ געווינהייט צו גיין מיט איין פלייצע אַרויפגעצויגן; דעם קאַפעליוש פאַררוקט פון הינטן און מיט די הענט פאַרלייגט פון הינטן. ער פלעגט אָפט שפּאַצירן איבער די גאַסן און רעדן צו זיך אליין. ווען מען

יאנאס טורקאוו

האַט אים געפרעגט פאַרוואָס ער טוט עס, האָט ער געענטפערט: איך טראַכט הויך...

ער האָט אויך געהאַט אַ געוויינהייט צו פאַרכלינען זיך ביים רעדן מיט אַ „פּכּי“, וואָס איז געגאַנגען פון האַלדז דורך דער נאַז. די זעלביקע טבע האָט געהאַט אויך דער רעזשיסאָר דוד הערמאַן. העלפט גאַט און מען אַנגאַזשירט צום ערשטן מאַל בערגמאַנען צו די „וויילנער“ אין טרופע און דוד הערמאַן רעזשיסירט.

בעת אַ פּראָבע האָט הערמאַן געהייסן בערגמאַנען ער זאָל אים נאַכמאַכן אַ געוויסע סצענע (הערמאַן האָט געהערט צו די רעזשיסאָרן, וועלכע האָבן נישט געגעבן דעם אַקטיאָר די פּרייהייט אַליין צו שאַפן). הערמאַן האָט בערגמאַנען פאַרגעשפּילט אַ סצענע און געהייסן אים נאַכמאַכן. בערגמאַן האָט נאַכפּאַפּירט און נאַכגערעדט הערמאַנען מיטן זעלביקן „פּכּי“, פּונקט אַזוי ווי הערמאַן און ער אַליין האָט עס געטון. הערמאַן איז געוואָרן שרעקלעך אין כּעס און איבערגעריסן די פּראָבע. ער האָט גלייך געהייסן אַרויפּרופן אויף דער בינע דעם דירעקטאָר מאַזאַ און אים געפרעגט אַג-ווייזנדיק אויף בערגמאַנען:

— וואָס פאַר אַ חוצפּהדיקן יונגמאַן האָט איר צוגענומען אין טרופע, וואָס מאַכט חוץ פון מיר?!...

ווען די מלחמה איז אויסגעבראַכן איז בערגמאַן געווען אין וואַרשע. ער איז אַנטלאָפּן, צוזאַמען מיט זיין צוקונפטיקער פּרוי, די אַקטריסע חיהלע שיפּער, קיין ביאַליסטאָק, וווּ זיי האָבן חתונה געהאַט. ווען דזשיגאַן און שומאַכער האָבן געגרינדעט אין ביאַליסטאָק דעם מיניאַטור־טעאַטער, איז אויך בערגמאַן געוואָרן דאָרט אַנגאַזשירט. ער האָט מיט דעם טעאַ-טער דורכגעמאַכט דעם גאַנצן טורנע איבער רוסלאַנד, שפּילנדיק, צווישן אַנדערע, אין מאַסקווע, לענינגראַד און טיפּליס. די דייטש־סאָויעטישע מלחמה האָט זיי פאַרכאַפט אין אַדעס.

פון אַדעס האָט זיך בערגמאַן מיט דער טרופע עוואַקואירט קיין כאַר-קאָו און פון דאָרט — קיין טאַשקענט. פון טאַשקענט זענען זיי געפאָרן קיין אַשכאַבאַד (טורקמעניע). דאָרט איז די טרופע אַנגאַזשירט געוואָרן צו עטלעכע פּויליש־רוסישע פּילמען, ווי אויך געשפּילט אין אַ קינאָ אויף רוסיש. אין אַשכאַבאַד — די לעצטע שטאָט אין זיין וואַנדערונג —

פאַרלאַשענע שטערן

איז בערגמאַן קראַנק געוואָרן אויף בויך-טיפּוס. דעם 17טן פעברואַר איז ער געשטאַרבן, איבערלאָזנדיק אַ יונגע פּרוי — די אַקטריסע שיפּער — און אַ דריי־יאָריקן זון, וועלכער איז אין אַ צייט אַרום אויך געשטאַרבן אין קאַגאַן (אויבעקיסטאַן).

די אַקטיאָרן האָבן זייער באַליבטן חבּר יואל בערגמאַן געשטעלט אַ שיינע מצבּה אויפן קבר אין דעם ווייטן לאַנד און האָבן צוגעזאָגט אַריבער־צופירן זיינע ביינער אין זיין הימשטאַט וואַרשע...

יצחק ברוינער

צווישן די יונגע מאַלערס, וואָס האָבן דורכגעמאַכט כמעט אַלע ריכטונגען, נאָכן אַנטשטיין פון אימפרעסיאָניזם, איז געווען יצחק ברוינער פון לאַדזש. אין דער ערשטער תקופה פון זיין שאַפונגס־פּראָצעס איז יצחק ברוינער געשטאַנען אונטער דער השפעה פון די גרויסע מאַלערס פאַבלאָ פיקאַסאָ און אַנרי מאַטיס. ער האָט זיך באַמיט צו פאַרייניקן די מאַלערישע ווערטן מיט דער טעמאַטיק, צוגעבנדיק צו זיי דורכויס יידישע פאַרמען. זיין מענטאַליטעט איז געווען דורך און דורך אַ יידישע. אין זיינע אַרבעטן האָט ברוינער געשעפט פונעם יידישן פאַלקלאָר. אַ דאַנק זיין גרויסער אינטואַיציע האָט ער באַוווּזן אַרויסצוברענגען פון די פאַר־באַרגנסטע שטריכן — דאָס וועזנטלעכע. ער האָט זיך נישט תמיד גע־רעכנט מיט די טעאָרעטיש־מאַלערישע פּרינציפן און זיין פאַרם איז אַפט געווען אַ געבראַכענע.

ברוינער האָט כסדר געזוכט און עקספּערימענטירט. יעדער עקספּערי־מענט זיינער איז געווען אַריגינעל און אַ טריט פאַרויס אויף זיין קינסט־לערישן וועג. זיינע אַרבעטן זענען געווען אַ פּראָדוקט פון זיין מאַלערישער וויזיע — רייך און אינטערעסאַנט.

יצחק ברוינער איז אויך געווען אַ גלענצנדיקער — און אפשר איינער פון די בעסטע ביי אונדז — צייכענער. זיינע צייכענונגען זענען געווען סטיליזירט און טעכניש פאַרשיידנאַרטיק. ער איז אויך געווען אַ גרויסער קינסטלער אין אויסקלאַפן קונסט־בלעכן פון קופער, מעש און מעטאַל. זיינע קאַמפּאָזיציעס זענען געווען מייסטערהאַפטיק סיי אין זייער אויסדרוק. סיי אין דער פאַרם.

פארלאשענע שטערן

א גאנצע פלעיִאדע פון יונגע ייִדישע קינסטלער פלעגן נאכמאכן און נאכקאפירן ברוינערן; זיי זענען געווען אונטער זיין השפעה ביים אויס-קלאפן קונסט־בלעכן.

יצחק ברוינער האָט פאַרנומען איינע פון די ערשטע ערטער צווישן די בעסטע פויליש־ייִדישע מאָלערס. און פונקט אזוי אַריגינעל און טעמ־פּעראַמענטפול ווי ער איז געווען אַלס מאָלער, איז ער אויך געווען אין זיין פּערזענלעכן לעבן. ער האָט פאַרמאָגט אַן אומבאַגרענעצטע סטיכישע קראַפט, וועלכע מען קען פאַרגלייכן צו אַ ווילקאָן, וואָס וואַרפט אַרויס זיין לאַווע. זיין לעבן איז געווען פול מיט שעפּערישקייט.

יצחק ברוינער האָט דער ערשטער, צוזאַמען מיט משה בראַדערזאָן, י. מ. ניימאַן און הענדל קאָן, געשאַפן, אין יאָר 1922, דאָס ייִדישע מאַריאַ־נעטן־טעאַטער אין פּוילן, אונטערן נאָמען „חד גדיא“, וואָס האָט אויף אַן אינטערעסאַנטן, סאַטירישן אופן אָפּגעשפּיגלט די ייִדישע ליטעראַרישע, קינסטלערישע און געזעלשאַפטלעכע קרייזן. די אַלע „פּופּן־אַקטיאָרן“ האָט ברוינער אַליין אויסגעפּורעמט און אויסגעפאַרטיקט. דאָס דאָזיקע מאַריאַ־נעטן־טעאַטער האָט געהאַט אַ שטורמישן דערפּאָלג אין וואַרשע, לאַדזש און ווילנע. דאָס טעאַטערל האָט צוגעגרייט פּראַגראַמען, וועלכע זענען געשטאַנען אויף זייער אַ הויכן קינסטלערישן ניוואָ.

ברוינער האָט זיך אויך פאַרמאַסטן צו געבן אַ ריי אַריגינעלע דעקאָ־ראַציעס פאַר די קליינקונסט־טעאַטערס אין פּוילן און ער האָט עס געטון מיט דערפּאָלג. ער האָט זיך אויך אַרומגעטראָגן מיט אידעען פאַר ייִדישע פּילמען, וואָס זענען אָבער נישט רעאַליזירט געוואָרן.

פונקט ווי יצחק ברוינער, אָדער ווי מען האָט אים גערופן: וואַצעק, איז געווען אַנערקענט אַלס קינסטלער, האָט מען אים אויך ליב געהאַט אין פּריוואַט־לעבן. עס איז געווען אינטערעסאַנט צו פאַרברענגען אין זיין געזעלשאַפט און אויסהערן זיינע מעשיות, וועלכע ער פלעגט זייער שיין דערציילן. די דאָזיקע מעשיות זענען ס'רוב געווען אַ פּראָדוקט פון זיין רייכער פאַנטאַזיע. ער האָט זיי אָבער אַזוי שיין „דערלאַנגט“, אַז מען האָט זיך מיט פאַרגעניגן צוגעהערט צו זיי. ער איז געווען אַ ווונדערבאַ־רער דערציילער און ער האָט געהאַט אַ פּינעם חוש פאַר הומאָר.

יאנאס טורקאוו

אלס גרויסער פריינט פונעם „שיינעם מין“, פלעגט ער אפט דערציילן וועגן זיינע פאנטאסטישע ליבעס-אוואנטורעס.

ברוינער איז ס'רוב ארומגעגאנגען אן א גראשן געלט. אבער ער איז אלעמאל געווען ביים גוטן הומאר. תמיד מיט א שמיכל אויף די ליפן און מיט א גוט ווארט. ער האט זיך דערווארבן א סך פריינט.

ווען מען וואלט צונויפגעקליבן בלויז די צייכענונגען, וועלכע ער פלעגט מאכן אויף די טישלעך, אדער פאפירענע סערוועטן אויף טלאַ-מאצקע ¹³ אדער אין אן אנדערן לאקאל אין ווארשע, ווו ער האט פארבראכט דעם גרעסטן טייל פון זיין לעבן, וואלטן מיר שוין געהאט א גרויסן, אומשאצבארן אוצר פון זיינע שאפונגען. דאס אלץ איז פארלוירן געגאנגען, נאך איידער ברוינער האט זיך פיזיש געענדיקט. ער האט די צייכע-נונגען קיינמאל נישט געזאמלט. אויב עס זענען ערגעץ ווו פארבליבן איינציקע שאפונגען פון זיינע פרעכטיקע מאלערייען אדער בלעכן, וואלט עס איצט, נאכן גרויסן חורבן, געווען ממש היסטארישע ווערק פונעם יידישן פאלקלאר.

יצחק ברוינערן איז אויסגעקומען דורכצומאכן דאס לאדזשער געטא, ווו ער איז געווען טעטיק אלס „הויף-מאלער פונעם געטא-קיניג“ אין לאדזש, חיים רומקאווסקי. דאס האט אים אבער נישט פארהיט פונעם אומקום.

ג'יין שוועסטער רחלע

אין מיינע שלאָפלאָזע נעכט האָב איך גענוג צייט אַרויסצורופן דער-
אינערונגען פון די אַמאָליקע צייטן און פון דער נישט-לאַנגער פאַרגאַנג-
גענהייט. הונדערטער געשטאַלטן שטייען ווי לעבעדיקע פאַר מיינע אויגן
און איך האָב די מעגלעכקייט זיך מיט זיי דורכצוטענהן.

דעם אויבנאַן פון דער גאַנצער גאַלעריע געשטאַלטן פאַרנעמסטו.
מיין שוועסטער רחלע. דו האָסט שוין דיין באַשטימטע שעה, ווען דו
קומסט זיך מיט מיר דורכשמועסן. איך קען זיך נישט באַפרייען פונעם
געפיל, אַז דו האָסט צו מיר טענות. דו זאָגסט זיי אָבער קיינמאַל נישט
אַרויס. דאָס טוסטו, מסתמא, צוליב דיין אויסערגעוויינלעכער באַשיידנ-
קייט און איידלקייט, וועלכע האָבן דיך נישט פאַרלאָזט ביז צום טאָג, ווען
איך האָב דיך צום לעצטן מאַל געזעהן, פאַר דיין אוועקגיין אין דער אומ-
ענדלעכקייט. די דאָזיקע באַשיידענע מידה האָט דיך, זע איך, אויך ווייטער
נישט פאַרלאָזט.

דו זאָגסט מיר נישט אַרויס און איך קען פון דיר נישט אַרויסבאַ-
קומען, אין וואָס עס באַשטייען דייע טענות צו מיר. אָבער איך פאַרשטיי
דיך: דייע טענות זענען געווענדט נישט דירעקט צו מיר, נאָר צו די
אַלע, וואָס זענען געבליבן ביים לעבן; צו דער וועלט, וואָס האָט זיך גלייכ-
גילטיק צוגעקוקט צו אייער אומקום.

און וויפל מאַל וויל איך דיר ענטפערן אויף די פראַגן, וואָס דו
שטעלסט מיר, — פאַרשווינדסטו פון מיר און לאָזט מיך איבער אַליין.
וויפל מאַל האָב איך שוין געטראַכט זיך צו ווענדן צו דיר דירעקט און
דיר אויפקלערן די טיבות פון מיין בלייבן ביים לעבן, — קען איך עס נישט
דורכפירן...

דערמאָנסט דײך, רחלע, ווען דו ביסט פון אונדז אַלעמען אַוועק, מיט־
 נעמענדיק מיט זיך אונדזער שוועסטער שרהלע — וועלכע מיר האָבן אַלע,
 פונקט אַזוי ווי דײך, שטאַרק ליב געהאַט, — האָסטו מיר צוגעזאָגט אַנצור־
 שרייבן, אַנצוגעבן מיר דיין און שרהלעס אַדרעס. דו געדענקסט מסתמא,
 אַז אויך מיר זענען געווען גרייט צו לאָזן זיך אין וועג אַריין. מיר האָבן
 שוין געהאַט אַפילו צוגעגרייט די רוקזעק פאַר אונדז און פאַר אונדזער
 מאַרגאַריטקעלע, כדי צו זיין גרייט אויף יעדן פאַל. מיר האָבן נאָר גע־



רחל (לינקס) און שרה (רעכטס) מיט דער מוטער איטע־גײטל טורקאוו

וואַרט אויף אַ בריוו פון דיר, ווי אַזוי און וווּ איר האָט זיך איינגעאַרדנט...
 קיין בריוו פון דיר איז נישט אַנגעקומען ביזן היינטיקן טאָג. און ווי אַזוי
 האָט ער געקענט אַנקומען, אַז אין די טרעבלינקער גאַז־אויונס, ווהיין
 מען האָט דײך אַוועקגעשיקט, האָסטו שוין נישט געקענט אַנשרייבן קיין
 בריוו! מען האָט דאָך דאַרט אייך אַלע אַזוי געיאָגט צו דער מכלומרשטער
 „באָד“...

פארלאשענע שטערן

ביי אלע מיינע שפעטערדיקע באגעגענישן מיט דיר אין מיינע שלאָפֿ-לאָזע נעכט, האָסטו כסדר אויסגעמיטן מיט מיר צו רעדן וועגן דעם. איך האָב דיר וועגן דעם אויך קיינמאָל נישט געפרעגט. צו וואָס זאָל איך דיר פרעגן? עס איז דאָך שוין גענוג באַקאַנט, ווי אַזוי עס האָט אויסגעזען דייך רייזע „אויף מזרח“ — ווי מען האָט אונדז אלע איינגערעדט, אַז מען פירט איך...

נישט אַזוי האָב איך זיך פאַרגעשטעלט דייך און שרהלעס רייזע... דו ווייסט, רחלע, איך האָב זיך באַגעגנט מיט אַ מענטשן, וואָס האָט זיך געפונען אין טרעבלינקע. אים האָט מען אָבער צו דער „באָד“ נישט געפירט. ער האָט געהאַט דאָס מזל צו געהערן צו דער קליינער גרופע מענטשן, וואָס האָבן נקמה גענומען פאַר דיר, פאַר אונדזער שרהלע, פאַר אונדזערע חברים און פאַר אלע יידן, וואָס זענען געפירט געוואָרן אין „באָד“ אַריין, און זענען שוין מער נישט צוריקגעקומען.

דער באַקאַנטער מיינער, מיט וועלכן איך האָב זיך באַגעגנט, געהערט צו די 23 יידן, וואָס האָבן זיך אַרויסבאַקומען פון טרעבלינקע, בעתן דאָרטיקן אויפשטאַנד. זיי האָבן אויפגעריסן די „באָד־אַנשטאַלען“, דער־שאַסן די אויסוואַרפן, וואָס האָבן דיר געהייסן נאַקעט זיך אויסטון צו דער „באָד“, אַפגעשוירן די האַר פון דייך שיינעם קאַפ און דיר אַריינגעשטופט אין...

יא, טייערסטע מיינע, זיי לעבן שוין נישט. איך ווייס, איך ווייס — דאָס איז פאַר דיר אַ קנאַפע טרייסט. דאָס קען נישט רעקאַמפּענסירן די שוידערלעכע עוולות, וואָס זענען דיר און די אנדערע מיליאָנען יידן אַפגעטון געוואָרן. וועל איך דערפון מיט דיר נישט רעדן. איך וויל דיר נאָר איבערגעבן, אַז דער באַקאַנטער מיינער האָט געאַרבעט ביים סאַרטירן די מלבושים און זאָכן אין טרעבלינקער גיהנום. אין אַ געוויסן טאָג האָט אים איינער פון זיינע גורל־חברים געוויזן מיינע אַ פאַטאַגראַפיע, וועלכע ער האָט געפונען צווישן די דאָרטיקע פאַרוואַרלאָזטע זאָכן. וועגן דעם האָט מיר מיין באַקאַנטער דערציילט שוין נאָכן פאַרענדיקן די מלחמה. ער האָט מיר אויך געזאָגט, אַז מען האָט אין טרעבלינקע געפונען מיינע אַ לעגיטימאַציע מיט דער פאַטאַגראַפיע, און אַז אלע דאָרט האָבן געמיינט,

אז מען האט אויך מיך געבראכט קיין טרעבלינקע און אוועקגעשיקט אין
 „באד“ אריין...

ווען ער האט עס מיר געזאגט, איז מיר באלד איינגעפאלן, אז דאס
 האסטו, רחלע, מסתמא געהאט מיט זיך מיין פאטאגראפיע און דו האסט זי,
 אלס אנדענק, מיטגענומען אויף דיין רייזע „אויף מזרח“...

דו האסט שוין געהאט אזא טבע, שטענדיק צו פירן מיט זיך פאטא-
 גראפיעס פון דייע ברידער. איך דערמאן זיך, אז ווען מיר האבן געמאכט
 אונדזער טעאטער-טור איבער דער פוילישער פראווינג, ביסטו קראנק
 געווארן. דאס איז געווען פאר דעם איידער דו האסט דורכגעמאכט די שווע-
 רע אפעראציע, נאך וועלכער דו האסט א לאנגע צייט נישט געקענט
 שפילן טעאטער. אויף א געוויסער סטאציע, ווו מיר זענען אנגעקומען, איז
 נישט געווען קיין געפעקטערע. נישט וועלנדיק דערלאזן, אז דו זאלסט
 זיך דערביי דארפן אנשטרענגען, האב איך גענומען דיין טשעמאדאן. ער
 איז געווען זייער שווער. איך האב דיך אין א שפאס געפרעגט:
 — וואס טראגסטו דארט, שטיינער?

האסטו זיך פון דער פראגע געפונען געטראפן. דו האסט מיר אבער
 גארנישט געזאגט. קומענדיק אין האטעל, האסטו געעפנט דעם טשעמאדאן
 און מיר געוויזן די שטיינער — דו האסט געהאט מאסן פאטאגראפיעס
 פון אונדזער גאנצער משפחה און פון דייע אומצאליקע חברים-אקטיארן
 און פריינט. ביסט געווען אזוי סענטימענטאל צוגעבונדן צו זיי, אז דו
 האסט זיך מיט זיי גארנישט געקענט שיידן און זיך ארומגעפירט מיט זיי
 איבערן גאנצן לאנד.

ווען דו ביסט פונעם ווארשעווער געטא אוועק אויף „מזרח“, האסטו
 שוין, מסתמא, געהאט ביי זיך נאר געציילטע פאטאגראפיעס פון דייע
 סאמע נאענטסטע, ווייל דער רוקזאק דייער איז געווען שוין אזוי אויך
 גענוג שווער. דו האסט דאך מיטגעפירט א פולן זאק מיט וואל, כדי דו
 זאלסט דארט, ווו דו האסט גערעכנט צו לעבן, קענען אויסשטריקן שווע-
 טערס. — וואס דו האסט זיך אויסגעלערנט אין געטא אזוי שייך צו מאכן.
 די ערשטע זארג דייע איז דאך געווען, אז דו און אונדזער שוועסטער
 שרהלע זאלן קיינעם נישט פאלן צו לאסט און קענען זיך אליין אויס-
 האלטן. דאס איז דאך געווען דיין גרעסטע אמביציע: זיך אליין אויס-

פארלאשענע שטערן

האַלטן און נישט דאַרפן צו קיינעם אַנקומען. און דו, מיין הייס-געליבטע שוועסטער, האָסט דאָך אין דיין יונג לעבן געאַרבעט נישט נאָר זיך אַליין אויסצוהאַלטן. דו האָסט קיינמאָל נישט געלעבט פאַר זיך. דערפאַר ביסטו טאַקע אַזוי באַליבט געווען ביי דייע חברים, מיט וועלכע דו האָסט גע-אַרבעט אין טעאַטער, און ביי דייע פריינט — אויסערהאַלב דעם טעאַטער.

נאָך דעם ווי דו ביסט אַרויס פונעם געטאָ צום „אומשלאַג-פלאַץ“, האָב איך באַגראָבן אין „אַרטיסטן-גערטננדל“ אויף מילנע גאַס אַ צינק-קאַסטן, אָנגעפילט מיט דאַקומענטן, מאַטעריאַלן און אייניקע פּאַטאַגראַפֿ-פיעס. צווישן די פּאַטאַגראַפיעס איז אויך געווען דאָס בילד פון דיר און שרהלע.

פאַרוואָס האָב איך דאָס אַלץ באַגראָבן, פרעגסטו? — זעסטו, רחלע, אַ קורצע צייט נאָך דיין אַוועקגיין פון אונדז האָט זיך אין געטאָ אַלץ געענדערט. נישט נאָר מיט דעם, וואָס עס האָבן שוין געפּעלט אַ פאַר הונד-דערט טויזנט יידן און ס'זענען געבליבן פּוסטע הייזער, אָבער עס האָט זיך אויך אַלץ געענדערט אין אונדזער פּסיכיק. מיר האָבן זיך איבער-צייגט, אַז מען טאָר דעם דייטש נישט גלויבן; אַז ער האָט אויסגעאַרבעט אַ ראַפּינירטן פּלאַן צו פאַרניכטן אַלע יידן; אַז אַלע דייטשישע הבטחות, אַז מען פירט די יידן אַוועק אויף אַרבעט, איז אַ שענדלעכער ליגן. זיי פירן די יידן אויף טויט און עס דראָט אָפּגעמעקט צו ווערן פון דער ערד אַלץ, וואָס עס האָט אַ שייכות מיט די יידן און יידישקייט.

מען האָט אין געטאָ אָנגעהויבן צו גרייטן זיך צו אַ ווידערשטאַנד, נישט לאָזן זיך אַוועקפירן ווי די שעפּעלעך צו דער שחיטה. מיר האָבן אָנגעהויבן גרייטן זיך צום אויפשטאַנד, וואָס איז טאַקע שפּעטער אויס-געבראַכן. אָבער אויך די גייסטיקע אוצרות האָבן מיר געוואָלט אַפּראַטע-ווען — אויף וויפל עס וועט זיך לאָזן, כדי דאָס זאָל איבערגעגעבן ווערן צו די ווייטערדיקע דורות. מען האָט די אַלע זאַכן אָנגעהויבן צו באַגראָבן אין דער ערד. אויך איך האָב עס געטון. צווישן די באַגראָבענע זאַכן האָב איך אַריינגעלייגט דייע און שרהלעס פּאַטאַגראַפיעס, צווישן אַנדערע אויך די, ווען איר זענט אַלס 2-יאַריקע מיידלעך פּאַטאַגראַפירט ביי דער זייט פון אונדזער אומפאַרגעסלעכער מוטער. איר זעט דאָרט אויס ווי צוויי

ליאלקעס. קוקנדיק אזוי אויף דעם בילד, מאך איך אין די געדאנקען דורך דיין גאנצן לעבנס-וועג.

דו האָסט שוין אפנים דעמאָלט, אַלס קליינטשיק מיידעלע, שטאַרק ליב געהאַט „פאַרשטעלונגען“, וואָרום דו האָסט כסדר ביי אונדז געפאָדערט, מיר זאָלן פאַר דיר „פאַרשטעלן“. מיר, דאָס הייסט, זיגמונט און איך, האָבן זייענדיק נאָך שילער געמאַכט פאַרשיידענע „פאַרשטעלונגען“ ביי אונדז אין שטוב. אונדזער „פובליקום“ איז באַשטאַנען פון אונדזערע יינגע-רע ברידער מאַרק און יצחק, ווי אויך פון דיר און שרהלען. דאָס איז געווען אונדזער בעסט פובליקום. די דראַמאַטישע סצענעס, וואָס מיר האָבן אויפגעפירט, זענען אַלעמאַל איבערגעריסן געוואָרן דורך דיין געוויין, וואָס האָט שוין אַרויסגערופן די „אינטערוועניץ“ פון אונדזער אומפאַר-געסלעכער מוטער און דערפירט דערצו, אַז מיר האָבן געמוזט איבער-רייסן די „טעאַטער-פאַרשטעלונגען“ אין די שפאַנענדיקסטע מאָמענטן... ביי די פריילעכע סצענעס, וואָס מיר האָבן געמאַכט, האָסטו און שרהלע געקייכט פון געלעכטער. ביי די דאָזיקע סצענעס פלעגן אָבער ס'רוב מאַל אָנגעמאַכט ווערן שאַדנס. מיר פלעגן לויפן איבער טישן און ממש קריכן אויף די גלייכע ווענט. אַזא שפיל פלעגט זיך תמיד ענדיקן מיט צעברעכן אַ וואַזאָן אין שטוב, אָדער אַ בלומען-טאַפּ. אָפטמאַל האָבן מיר ביי אונדזער-רע „אויפפירונגען“ פון „פיעסן פון קלאַסישן רעפערטואַר“ צעהאַקט די לאַמפּ, אָדער אויסגעבראַכן אַ שויב... דאָ איז שוין דער רעזולטאַט געווען אַן ערגערער, ווייל ס'האַט זיך אַריינגעמישט דער פאַטער...

דערנאָך, ווען מיר זענען שוין אַלע אונטערגעוואַקסן, האָסטו אונדז געבעטן צו דערציילן דיר, וואָס מיר האָבן געזען אין טעאַטער. דיך און שרהלען פלעגט שוין דער פאַטער נישט מיטנעמען אין טעאַטער אַריין, ווי ער פלעגט עס טון מיט מיר און זיגמונט, ווען מיר זענען געווען קליינע קינדער. ער האָט דערמיט געוואַלט אָפּשלאָגן ביי אייך דעם חשק צו ווערן שוישפילערס, ווייל ביי אונדז, עלטערע ברידער, האָט זיך אָנגעהויבן אַרויסצוווייזן אַ טענדענץ צו גיין צו דער בינע, זיגמונט איז שוין געגאַנגען אין דער טעאַטער-שול און אויך איד האָב שוין אָנגעהויבן צו „זינגן“ מיט טעאַטער, — האָט דער פאַטער אונדזערער, וועלכער איז, אַגב,

אליין געווען א שטארקער ליבהאבער פון טעאטער, שוין געוואלט אפהיטן דערפון די איבעריקע קינדער און „ראטעווען“ זייערע נשמות... דערנאך איז אויך מאַרק אַריינגעטראָטן אין דער טעאטער־שול און אויך ער וואָלט מסתמא געגאַנגען צום טעאטער, ווען נישט דאָס, וואָס די ייִדישע פרעסע, אין וועלכער ער האָט געאַרבעט, האָט אים אינגאַנצן אַריינגעצויגן. דערצו איז עס געווען אין אַ צייט, בעתן ערשטן וועלט־קריג, ווען אין שטוב האָט געפּייפט דער דלות. זיגמונט און איך האָבן זיך גע־פונען אין רוסלאַנד, וווּ מיר האָבן געשפּילט טעאטער, און צוליב דעם בירגער־קריג נישט געקענט שיקן קיין געלט קיין וואַרשע. מאַרק איז דעמאָלט געווען דער איינציקער פרנסה־געבער אין שטוב און אויף זיינע יונגע פּלייצעס איז געלעגן די גאַנצע מאַטעריעלע לאָסט. דערביי איז אונדזער ייִנגסטער ברודער, יצחק, זייער ערנסט קראַנק געווען און זיין לעבן איז געווען אין גרויס געפּאַר. אפשר איז דאָס געווען די סיבה, וואָס מאַרק האָט זיך געמוזט צוריקציען פון זיין טעאטער־קאַריערע.

אין אַ צייט אַרום איז אויך יצחק אַוועק צום טעאטער, וווּ ער אַרבעט ביזן היינטיקן טאָג. שפעטער איז געקומען די ריי אויף דיר, רחלע. נישט אומזיסט האָסטו נאָך אַלס קליין מיידעלע אַרויסגעוויזן אַזא שטאַרקן אינ־טערעס צו טעאטער־פאַרשטעלונגען. דו ביסט אַריינגעטראָטן אין דער וואַרשעווער דראַמאַטישער שול און לסוף — אין ייִדישן טעאטער. דיין שטאַרקער ווילן און ליבשאַפט צום טעאטער זענען בייגעקומען אַלע מני־עות, וועלכע דו האָסט געהאַט אויף דיין וועג. ביסט דאָך געוואָרן אַ ייִדי־שע שווישפּילערין און דיין חלום איז מקוים געוואָרן. ווי לאַנג איז, ווען דו האָסט געשפּילט מיט מיר אין מיין טעאטער, צי ביי אידאָ קאַמינסקי, אָדער ביי זיגמונט, האָסט אויך געשפּילט ביי ליידיא פּאַטאַצקי.

און ווי לאַנג איז, ווען דו ביסט צוזאַמען מיט זיגמונט, יצחקן און אידאָן געווען אויפן ווייטן טורנע אין מזרח־גאַליציע און דו האָסט דער־האַלטן די טעלעגראַמע פון מאַרק, אַז אונדזער הייס־געליבטע מוטער האָט אויסגעהויכט איר איידעלע נשמה.

און פונקט ווי איך און דיאַנאַ, וואָס מיר זענען צו יענער צייט געווען אויף אַ טורנע אין קאַנגרעס־פוילן, האָסטו זיך געריסן אַהיים קיין וואַרשע

צו זען צום לעצטן מאל דאס ליכטיקע פנים פון אונדזער מוטער. מיר האָבן זיך אַלע ציוניפּאָליטיקער אױפן גענשער בית-עולם. איר זענט דאָך גלייך פון וועג געקומען, אין דער לעצטער מינוט, צו דער לוויה.

איך וועל נישט פאַרגעסן די שווערע שעהן, וועלכע מיר האָבן איבער-געלעבט, ווען מיר זענען אַלע צוריקגעקומען פונעם בית-עולם אין דער פאַריתומטער היים אַרײן, אין וועלכער עס האָט זיך שוין נישט געפונען אונדזער טייערסטע מוטער... מיר זענען דעמאָלט אַלע געזעסן און גע-שוויגן, ווייל ווי וואָלטן מיר געקענט אַרויסברענגען אונדזערע געפילן אין ווערטער. יעדער איינער פון אונדזער משפּחה האָט שרעקלעך איבערגע-לעבט דעם שווערן קלאָפּ, וואָס דער גורל האָט אונדז געגעבן. מיר האָבן איבער דעם פאַרלוסט נישט געקענט אַריבערגיין צו דער טאַג-אַרדענונג. יאַרנלאַנג האָבן מיר באַוויינט דעם טויט פון אונדזער טייערסטער מוטער, דעם איבערגעגעבנסטן און איידלסטן מענטש. דעמאָלט האָבן מיר אָבער נישט געטראַכט, אַז ס'וועט קומען אַ צײַט, ווען מיר וועלן איר מקנא זײַן, וואָס זי איז געשטאַרבן אויף איר אייגן בעט און מען ווייסט כאַטש וווּ אירע צאַרטע ביינער רוען...

דאָס לעבן איז אָבער ווייטער געאַנגען. מיר האָבן ווייטער געטון אונדזער טעאַטער-אַרבעט, וואָס האָט אונדז פאַרשאַפט אַזוי פיל פאַרגעניגן. דו, רחלע, האָסט אָבער קיין גרויס מזל פון דיין ווייטערדיק לעבן נישט געהאַט. די שווערע קראַנקייט, וואָס האָט דיך שוין נישט פאַרלאָזט, האָט איינגעבראַכן דיין שיינעם גוף, און איבער דייע גרויסע לויכטנדיקע אויגן האָבן אַראַפּגעאַנגען יסורים-פאַרהאַנגלעך, וואָס האָבן דיך שוין נישט פאַרלאָזט ביזן סוף פון דיין יונג, נישט-אויסגעלעבט לעבן. דו האָסט שוין נישט באַוווּזן צו געניסן פונעם לעבן. דו האָסט אויך געמוזט איבעררייסן דיין אַרבעט אין טעאַטער, וואָס דו האָסט אַזוי ליב געהאַט.

און דאָ האָט זיך אַנגערוקט די גרויזאַמע מלחמה, די נאַצישע אַקור-פאַציע, וואָס האָט אונדזער טייערן פּאָטער אַוועקגעלייגט. שטייענדיק ביים פריש-אויסגעגראַבענעם קבר פון אונדזער פּאָטער, ווען מיין בליק איז געפאַלן אויף דיר און אויף שרהלען, איז מיר אַ שוידער דורך איבערן לייב. קוקנדיק אַזוי אויף אייך, האָט מיך באַהערשט אַ שרעקלעכער גע-דאַנק; מיינע טייערע שוועסטערס רחלע און שרהלע געפינען זיך שוין

פארלאשענע שטערן

אויך נישט צווישן די לעבעדיקע... מיט אלע כוחות האָב איך זיך באַמיט דעם געדאַנק פון זיך צו פאַרטרייבן, אָבער ער איז אַלץ בולטער און שטאַר-קער געוואָרן, ווי ער וואַלט געוואַלט אַריינשרייען אין די אויערן; באַוויין שוין פאַר איין וועג דיינע שוועסטערס...

איך האָב געזוכט דיין און שרהלעס פנימער... איך האָב זיי שוין, ליי-דער, נישט געזען. איר האָט דעמאָלט געטראָגן צוויי לאַנגע טרויער-שלייערס, וואָס האָבן פאַרשטעלט אייערע פנימער. עס האָט מיר נישט אויפגעהערט צו עגבערן מיין מוח, אַז אין דעם מאָמענט האָב איך איין ביידן פאַרלוירן. און אַזוי איז עס טאַקע געווען.

צוויי יאָר צייט האָב איך אייך, מיינע טייערסטע, נאָך געהאַט מיט זיך. איר האָט דורכגעמאַכט אַ שווער לעבן אין געטאַ. דערנאָך זענט איר אַוועק אין דער אומענדלעכקייט.

ווי שרעקלעך איז דאָס פאַר מיר איצט, ווען איך טרעף זיך מיט אייך — די צוויי צווילינג-שוועסטער — בעת מיינע שלאָפלאָזע נעכט, און איך זע אייך כסדר איינגעהילט אין די שוואַרצע שלייערס — אַזוי ווי איר זענט געשטאַנען ביי אונדזער פאַטערס פרישן קבר. און ווען איך וויל מיט כוח אַרויסרופן דאָס בילד פון אייערע פנימער, ווערן זיי מיר כסדר פאַרשטעלט דורך די שוואַרצע טרויער-שלייערס, אין וועלכע איר זענט געשטאַנען ביים פאַטערס קבר.

ווען אונדזער פאַטער איז געשטאַרבן, הגם אין שווערע יסורים, האָבן מיר שוין נישט גערעדט די זעלביקע ווערטער, וואָס נאָך אונדזער מו-טערס טויט...

פון דעמאָלט אָן האָט זיך ביי אונדז אַזוי פיל געביטן, אונדזער לעבן איז געוואָרן אַזוי הפקרדיק, אַז נאָכן פאַטערס טויט האָבן מיר געבענטשט דעם גורל, וואָס ער האָט אים פון אונדז אויף אַזאַ אופן צוגענומען; וואָס ער האָט אים פאַרשפאַרט די שרעקלעכע ליידן און צרות, וואָס מיר האָבן שפּע-טער געהאַט אויסצושטיין ביי די דייטשן — און דאָס איז דאָך געווען אין אַ צייט, ווען מען האָט נישט געהאַט די מינדסטע אַנונג פון דעם, וואָס עס שטייט אונדז נאָך פאַר; אין אונדזער רייכסטע פאַנטאַזיע האָבן זיך נישט געלייגט אויפן שכל אַזעלכע „דערפאַרונגען“, ווי גאַז-קאַמערן, קרעמאַטאַ-ריעס וכדומה. דעמאָלט איז נאָך קיינעם פון אונדז נישט איינגעפאַלן, אַז

יאנאס טורקאוו

אויך איר, רחלע און שרהלע, און אלע אונדזערע נאָענטסטע און טייערסטע וועלן טיילן אַזאַ שרעקלעכן גורל און מען וועט אַפילו נישט וויסן וווּ זייער געביין איז אַהינגעקומען; וווּ די רעשטלעך פון אייער אַש זענען פונאַנ־דערגעטראָגן געוואָרן.

ווען איך האָב נאָכן פאַרענדיקן די מלחמה „באַזוכט“ די טויטן-לאַ-גערס, האָב איך פון איינעם פון די אויוונס, וואָס די דייטשן האָבן נישט באַוווּן צו פאַרניכטן, אַרויסגענומען אַ פאַר שטיקלעך מענטשלעכע ביינער. איך וועל זיי הייליק האַלטן ביזן סוף פון מיין לעבן. דאָס זענען דאָך ייִדישע ביינער פון רחלעך און שרהלעך, וואָס זענען פאַרגאַזט און פאַרברענט געוואָרן.

און מיר איז באַשערט ווייטער צו לעבן און ווייטער צו „געניסן“ פונעם לעבן.

איך פאַרזיכער דיך אָבער, מיין טייערע רחלע, אַז הגם איך לעב און גיב אַ לאַך פון צייט צו צייט, געדענק איך אַלץ דיך און שרהלען, און אַלע אונדזערע, און די גאַנצע אומגעקומענע ייִדישע וועלט. איך וועל אייך קיינמאָל נישט פאַרגעסן. אפשר בין איך טאַקע געבליבן לעבן צוליב־דעם, אַז איך זאָל איבערגעבן דער וועלט וועגן אייער לעבן און ליידן און וועגן אייער מאַרטירערישן סוף. און צי די וועלט וויל עס, אָדער וויל עס נישט הערן — איך וועל עס טון און איך טו עס. דאָס איז דער איינציקער ציל אין מיין לעבן; נישט לאַזן אייך פאַרגעסן!

אפשר וועל איך מיט דעם אויסקויפן מיין חטא, וואָס איך געפינ זיך נישט מיט אייך צוזאַמען.

נעמען-רעגיסטער

(די נעמען, וואָס פיגורירן אין ערשטן בוך זענען

באַצייכנט מיט — I, אין צווייטן בוך מיט — II).

- | | |
|---|---|
| אייגענגאלד יעקב, ד"ר — I: 146, 147 | אַביבית שושנה — I: 323 |
| איידעלמאַן סאַניאַ — I: 321 | אַבעלמאַן בעני — II: 169 |
| אייזיקאָוויטש נתן — I: 198 | אַבעלמאַן פעני — II: 169 |
| אייזען-אַרענשטיין מאַניע — II: 271 | אַבראַמאָוויטש הירש — II: 113 |
| אייזענבערג — I: 32, 64 | אַגרעלי — II: 125 |
| אייזענשטאַט דוד — I: 68, 73 | אַדאיעווא — II: 124 |
| אייזענשטאַט מרים — I: 68—73 | אַדלער יוליוס — I: 47, 101, 172, 270 |
| איינהאַרן אהרן — II: 19 | 292; II: 10, 45, 52—55, 120, 144 |
| איינעס א. — I: 269 | אַדלער יעקב — I: 200 |
| אייערווייס אידאַ — (זע: ערוועסט) | אַדלער סעם — I: 276 |
| אימבער נפתלי הערץ — II: 229 | אַוגער — I: 174; II: 53, 238 |
| אימבער שמואל יעקב — II: 269, 272 | אַוגער-שעראדוקי מאלווינאַ — I: 174 |
| אימבער שמריהו — II: 229 | אַונגער מנשה — I: 156 |
| אינגארד-ראַקאווער האַנקאַ — II: 271 | אַוסיאן וואָלף — I: 192 |
| אינווענטאַזש יצחק — II: 58, 83, 133 | אַויערבאך רחל — II: 17 |
| איצקאָוויטש בערל — II: 135, 165 | אַוריך פעפי — II: 82—85 |
| איצקאָוויטש ס. — II: 31 | אַוריך צילע — II: 84—86 |
| אַלטבוים ליזאַ — II: 155, 156 | אַוריך שמאי — II: 84—86 |
| אַלטבוים סאַניאַ — II: 83, 84, 148—156 | אַזאַרך יצחק — II: 94—99 |
| אַלטוסקאַ האַנקאַ — II: 262, 263 | אַזאַ אַלעקסאַנדער — I: 62, 64; II: 177 |
| אַלטוסקי — I: 51 | אַיבסען הענריק — I: 189 |
| אַלטשולער בלאַנקאַ — II: 18 | אַידינאַ — II: 131 |
| אַלעקסאַנדראָוויטש ווילהעלם, ד"ר — I: 270, 150; II: 270 | אַיזראַעלעס מרים — II: 266 |
| אַלקאַלאי, ד"ר — I: 181 | אַיזראַעלעס סוניאַ — II: 266 |

- באביצקי מאשא — I: 86, 87
 באדיאן בעטא — I: 86
 באדער זיגמונט — II: 271
 באומאן — I: 94, 153
 באזשיק מאקס — II: 236
 באלברסקי י. — I: 284
 באמוזע נחום — II: 17
 באקסט לעא — II: 100
 באראטאו פאול — I: 33, 163, 164, 209, 141, 138; II: 271
 באראן לעאן — II: 52
 בארדט עלוזא — II: 123
 באריס פראנץ — II: 31
 באריסאוו ב. — II: 90
 באריץ ב. — II: 230, 231
 בארקאווסקי העלענא — I: 132
 בארקאווסקי — I: 132; II: 90
 בארטשעווסקי א. — I: 269
 בובריק — II: 90
 בווגאן חבל — I: 62
 בוים יחיאל — I: 153—159; II: 76
 בוים מאקס — II: 120
 בומוואל לייב — I: 253
 בוך מ. — II: 17
 בולאו יוסף — I: 62, 64
 בולמאן מאקס — II: 53
 בוקאנץ באריס — I: 265; II: 177
 בוקסבוים יוסף — I: 238
 בורשטיין פסחקע — I: 174; II: 120
 ביאליק ה. נ. — I: 86, 96
 בידעסקא — II: 125
 בייגעלמאן דוד — II: 44, 45, 76, 97
 ביכנער געארג — I: 218
 בימקא פ. — I: 33; II: 34, 38, 163
 בעלענקי אוסיי, ד"ר — I: 132
 בעלענקי לינא — I: 132
 בירנבוים דוד — II: 58, 59, 60, 103, 274
 בירנבוים זדזשיסלאוו — II: 201
 בירנבוים ראזא — I: 64
 אלשאנסקאיי ראזא — I: 315; II: 110
 אמזל — II: 83
 אנדערסאן — II: 17
 אנדריעווי לעאניד — I: 63, 125, 203, 283
 אנטיפוצקי רחל — II: 110, 112
 אניסמאן — II: 120
 אנסקי ש. — I: 64, 181, 191, 254, 258, 273, 323; II: 35, 104, 163, 188, 194
 אסטושעגא אברהם — I: 89; II: 100—107, 266, 265, 107
 אסטראווסקי — II: 157
 אסקאר יוליוס — I: 32; II: 29
 אפאטאשו יוסף — I: 32, 156, 157, 218; II: 11, 264
 אפלבאום מישא — II: 11
 אפעלבוים משה — I: 141
 אפעהיים מנשה — II: 170, 171
 אקסעלראד אברהם — I: 238; II: 140
 אקערמאן מענדל — II: 68—75
 אראנאוויטש י. — II: 113, 161
 אראנזאן יחיאל — I: 156
 אראנסקי — II: 125
 אריעל גרישא — II: 133
 ארליק שמעון — II: 177
 ארלעסקא מרים — I: 50—54, 64, 65; II: 95, 97, 103, 263
 ארנאלד — I: 32, 74—78
 ארנשטיין מארק — II: 176, 239, 274
 ארנשטיין־אייזען מ. — I: 151
 ארענשטיין (ארען) יוסף — I: 88, 151; II: 271
 ארציבאשעוו מ. — I: 63
 ארקא — I: 46
 אש שלום — I: 19, 33, 156, 158, 201, 213, 271, 272, 287; II: 12, 33, 34, 53, 82, 103, 120, 148, 152, 163, 239, 274
 אשענדארף ישראל — II: 17, 66

- בראדער בערל — II: 229
 בראדערזאן משה — I: 219; II: 45
 279, 273, 153, 101, 46
 בראדאטי הערמאן — I: 134
 בראדאטי לינא — I: 130, 134
 בראוויטש — II: 158
 בראון — I: 46; II: 11
 בראו חנה — I: 113, 206—208
 בראנעצקי סעם — I: 270; II: 60
 בראנערוויין — II: 130
 בראקאוש חיים — I: 151; II: 126
 271
 ברוינער יצחק — II: 276—280
 ברי אָנאָ — I: 239, 247
 ברי ראָזאָ — I: 239, 247
 בריזמאן, ד"ר — II: 130
 ברייטמאן פּאָול — II: 39
 ברין מאַקס — I: 38—44, 88; II: 60

 גאַגאַל נ. — II: 17
 גאַדיק וו. — I: 19, 113
 גאַזעל ראָזאָ — I: 284; II: 172
 גאַטליב העלענאָ — I: 17—27, 32, 121; II: 103, 95
 גאַטעספעלד חנא — II: 274
 גאַטפריד י. — II: 169
 גאַל איוואָ — I: 86
 גאַלד אַרטור — I: 285
 גאַלד שורא — I: 198
 גאַלדבערג יעקב — II: 110
 גאַלדבערג מינאָ — II: 110
 גאַלדמאָן — II: 78, 79
 גאַלדפּאָדען אברהם — I: 34, 179, 213, 221, 241, 276; II: 38, 46, 63, 154, 169, 214
 גאַלדענבערג אסתר — I: 66, 67
 גאַלדענבערג איציקל — I: 238
 גאַלדשטיין בערנאַרד — II: 203

 בלאך י. — II: 110
 בלומענטאַל-טאמארין — II: 158
 בלומענטאַל נ. — II: 182
 בלומענטאַל פרידאָ — I: 62
 בלומענפעלד דיאַנאָ — I: 14, 33, 43, 69, 70, 151, 156, 234, 270, 272, 292, 315, 317; II: 19, 38, 41, 59, 82, 220, 230, 271, 287
 בלייך יהודה — II: 139
 בליץ נחמן — II: 17
 בן־דושאנסאן — I: 85; II: 270
 בן־עמי יעקב — I: 80
 בן צבי — II: 138
 בעזמאן רייקע — II: 53, 83
 בעטהאווען — II: 201
 בעל אַדאַלף — I: 179; II: 137
 בעלערינאָ בעל־אָ — I: 50, 64; II: 262
 בענדעל חיים — I: 235
 בעקער דיאַניאָ — II: 178, 181
 בערמאן יואל — II: 19, 273—277
 בערגעלסאָן דוד — I: 20
 בערגער ראָשעל — I: 313—319; II: 110, 111
 בערטאַנאָו י. — I: 322
 בערטיל — II: 11
 בערלאַנד זיגמונט — I: 58
 בערמאן אַדאַלף — I: 46, 47, 221—227, 275; II: 80, 82
 בערמאן אַלעקס — II: 35, 37, 162
 בערמאן הערמאן — I: 46, 221—227; II: 11
 בערמאן ראכי — II: 110, 112
 בערמאן רייע — II: 110
 בערסטעל יוליוס — I: 19
 בערנשטיין בער — I: 238
 בערנשטיין סגולה — I: 86
 בערעזאָוסקי דוד — II: 99, 131
 בערעזאָוסקי שמואלקע — II: 132
 בערקאָוויטש — I: 151, 283; II: 270

- גימפעל עמיל — I: 251—238
 גימפעל קאראָל — I: 251, 243
 גימפעל קובאָ — I: 251, 243
 גינזבערג, ד"ר — II: 20
 גינזבערג יעקב — I: 213—215; II: 41
 83, 126
 גינסבערג הענער — II: 183
 גלאָווינסקי הירש — II: 35
 גלאָז חיים — II: 110
 גלאָטשטיין ישראל — II: 148, 149
 גלאָזער אסתר — I: 124
 גלאָנץ יואל — I: 235
 גלאָנץ פישע — I: 248
 גלימער נארבערט — II: 31, 165, 230
 גליקמאַן לאָראַ — II: 137—141
 גלעזער אַלטע — II: 112
 גלעזער יאשא — I: 315; II: 108, 112
 גלעזער עטינקע — II: 112
 גנעסין מנחם — I: 322, 323
 גע גריגאָרי — II: 121
 געבירטיק מרדכי — I: 151, 228—234
 געזונט י. — I: 17
 גענפער סאַלאַמאָן — I: 253; II: 174
 גערטנער יעקב — I: 50, 64
 גערמאַן לוסִי — I: 270; II: 145
 גערמאַן מישאַ — I: 270; II: 145
 גערסטין בערטאָ — I: 270
 גערסטענהאבער יוסף — I: 183
 געשפאס פרידא — I: 238, 239
 גראָדנער אברהם — II: 131, 173—177
 גראָדזענסקי אהרן — I: 86
 גראָזני ליובאַ — II: 110
 גראַנאַווסקי אַלעקסאַנדער — II: 76
 גראַנאַך אַלעקסאַנדער — I: 248
 גראַסבאַרט הערץ — II: 165
 גראַסבערג חנה — I: 173; II: 165
 גראַף — II: 238; I: 84, 137
 גראַף־ווייניטרויב לאה — II: 39
 גרובער אסתר — II: 15—23, 274
- גאַלדשטיין זינג — I: 46, 173; II: 52
 53
 גאַלדשטיין ישראל — I: 248
 גאַלדשטיין לייזער — I: 238
 גאַלדשטיין שמואל — II: 274, 275
 גאַלדשטיין ש. י. — II: 204
 גאַלפערן — (זע האַלפערן)
 גאַנצווייך אברהם — I: 97
 גאַרבאָז משה — I: 32, 93; II: 90
 211—215
 גאַרבאָז פעלאַ — I: 89, 93; II: 211—215
 215
 גאַרבער שמואל — II: 90, 132
 גאַרדין יעקב — I: 17, 113, 135, 240
 321, 322, 323; II: 38, 53, 80, 123
 150, 168, 229
 גאַרדאַן משה — I: 86
 גאַריעלאָו א. — I: 65, 93, 94
 גאַרטעלעוויטש — I: 46
 גאַרליצקי זיסל — II: 83, 133
 גוויסיק דוד — I: 36; II: 125
 גוטהערץ רפאל — I: 169
 גוטמאַן בערטאָ — II: 133
 גוטמאַן יודל — I: 239, 246, 247, 301—305
 305
 גוטמאַן שלמה, ד"ר — I: 301
 גורוויטש לייב — II: 110, 165
 גזשיוואַטש — II: 35
 גיטערמאַן יצחק — I: 36
 גוטקע טויבע — II: 158
 גימפעל — II: 31, 32, 38, 46, 84
 140, 230
 גימפעל אַדאַלף, ד"ר — I: 239—251; II: 195
 גימפעל בראַניסלאָו — I: 243, 251
 גימפעל יעקב בער — I: 235—251
 גימפעל מאָרייצ, ד"ר — I: 248—251
 גימפעל יאַלעס מאָלזוינג — I: 248—251
 251

- גרובער חיהלע — I: 323
 גרודבערג-טורקאוו יצחק — II: 133, 135
 גרינבוים יצחק — I: 86
 גרינשפאן י. — II: 59
 גרען אירמא — II: 77
 דאבראָוואַלסקי — II: 158
 דאלסקאָיאָוילבערבערג בעטי — I: 239, II: 253
 דאָמב אָדאָם — I: 149, II: 83, 90, 148—156
 דאָמב יוליוס — II: 149
 דאָנישעווסקי מאַטיע — I: 86
 דאָנישעווסקי יאָנקעלע — I: 32, 89—91, 118, 119, 160—166, 310
 דאָרף עלקע — I: 247, 250
 דאָשעווסקי — II: 132
 דובנאָוו שמעון, פּראָפּ' — II: 241, 242
 דוניקאָווסקי קסאָווערי, פּראָפּ' — II: 266, 265
 דורמאָשקין וו. — II: 66
 דושמאָן לעאָ — I: 253
 דזינגאָן — I: 218, II: 170, 171, 276
 דזשיקאָבסאָן אירוינג — I: 315
 דזשיקאָבסאָן היימי — I: 315, II: 274
 דיאַמאַנט עמאַ — II: 132
 דייטש יצחק — II: 39, 137, 138, 139, 230
 דייטש מינאָ — II: 138
 דייכעס מוסיאָ — II: 76
 דימאָוו אָסיפּ — II: 76, 120, 138, 169
 דינעוואָן יעקב — II: 104
 דינער — II: 35, 162
 דעגנער עלען — II: 67, 68
 דראָזנין לייזער — II: 132
 דראָנאָוו — II: 64, 169
 דראָנאָוו נתן — I: 46, II: 169
 דרייזער טעאָדאָר — I: 218
 דאָפּטמאַן געראָרד — I: 213, II: 17
 דאָכבערג יעטאָ — I: 247, II: 86
 האַלע יוליוס — II: 138, 207
 האַלפּערן אַבראַם — I: 129—136
 האַלפּערן אַיטשע — I: 134
 האַלפּערן אַסתר־רחל (זע: קאַמינסקי)
 האַלפּערן דינאָ — I: 130, 133, 270, 315
 האַלפּערן העלענאָ — I: 133
 האַלפּערן חיים־יוחנן — I: 128, 130
 האַלפּערן י. — I: 150, II: 270
 האַלפּערן יוסף — I: 134
 האַלפּערן יעקב־אַשר — I: 130, 133
 האַלפּערן כאָשע — I: 134
 האַלפּערן משה לייב — II: 229
 האַלפּערן רחל — I: 134
 האַלצמאַן — II: 247
 האַלצער רחל — I: 33, 150, II: 49, 170, 271
 האַמבורגער דוד — I: 284
 האַמערשטיין ישראל — II: 132
 האַנד יאַשאָ — I: 235
 האַנדטווערקער פייגע — II: 110
 האַפע מיצי — II: 11
 האַראָוויץ בער — I: 151, 202, II: 270
 האַרט בערטאָ — II: 42
 האַרט בערנאָרד — I: 247, II: 31—43, 59, 86, 140, 165
 האַרט דוד — II: 83
 האַרט הערש — I: 89, II: 42, 133
 האַשעק — II: 17
 הוגאָ וויקטאָר — II: 153
 הורוויטש מ. מ. — II: 203
 היימאַן לואיס — I: 245
 היינצע וואַלדעמאַר — II: 124
 הייערמאַנס הערמאַן — I: 218, II: 17

- היילסבערג מאַטל — I: 284; II: 170
 הירשביין פרץ — I: 63, 80, 218, 264; II: 34, 53, 163
 הירשפעלד זאב — II: 166
 הירשפעלד זלמן — II: 164—166
 הירשפעלד פעלאַ — II: 166
 הלוי משה — I: 323
 העלפגאָט הדסה — I: 93; II: 35, 162
 העלפמאָן דוד — I: 143—148
 הערבסט (סטאַוו) לעאַן — I: 48, 151 — 83, 51
 הערמאַן דוד — I: 20, 38, 50, 64, 65, 172, 188, 202; II: 45, 101, 102, 188, 201, 234, 271, 276
 העניג — II: 219
 הערצליק רעגיאַ — II: 160
 הערשקאַוויטש מלך — II: 139, 207 — 210
 הערשקאַוויטש ש. — I: 44; II: 53, 82
 ׳ראַגמאַן ש. — II: 77, 240
 וואַיטשעכאַווסקי סט. — II: 192
 וואַיצאָ ספירידיאַן — II: 122, 125, 126
 וואַלדבערג יצחק — I: 247
 וואַלדמאַן י. — I: 151; II: 210, 271
 וואַלטער פּאָליאַ — I: 62, 64
 וואַלין — I: 240
 וואַליער דושעני — II: 123
 וואַלמוט מ. — II: 271
 וואַלפּסטאַל חנאַ — I: 239; II: 33
 וואַלפּסטאַט אַברעם — II: 90
 וואַלקאַוויטש — II: 240
 וואַקסמאַן יעקב — II: 7—14, 45
 וואַקסמאַן משה דוד — I: 291; II: 9, 52, 54, 144
 וואַרשאַווסקאַ יאַזעפינאַ — II: 169
 וואַרשאַווסקי עוור — I: 154
 וואַשינסקי — II: 77
 וויגאַדסקי יעקב, ד״ר — II: 113—116
 ווידער שלמה — II: 166
 ווידעצקי יוסף — II: 133
 וויטאַלינאַ פּרידאַ — I: 62, 64, 269
 וויטקאַווער־וויט אליאַן — I: 151; II: 271
 וויטקאַווער פּישל — II: 42
 ווידע משה — II: 89—92
 ווידע מרים — I: 64; II: 162
 וויזענפּריינד מוני — I: 248
 וויזענפּריינד פּיליפּ און סאַלטשע — I: 248
 וויטער א. — I: 270; II: 163
 וויכערט מיכאַל, ד״ר — I: 22, 217, 218; II: 103, 274
 וויינבערג יאַנעק — II: 170
 וויינבערג יעקב — I: 284
 וויינבערג משה — I: 235
 וויינבערג סאַניאַ — I: 173; II: 11, 57
 וויינבערג צבי — I: 83
 וויינגאַלד שלמה — II: 122—126
 וויינגאַרטען י. — II: 242
 וויינטרויב־גראַף לאַה — II: 139
 וויינטרויב וולאַדיסלאַוו — I: 36, 89
 II: 100—107
 וויינשטאַק יוסף — I: 235, 237; II: 8, 9
 וויינשטאַק סעם — II: 90
 וויינשטיין בעריש — II: 216
 ווייס — II: 67, 68
 ווייסבלאַט — I: 47
 ווייסבערג רחל — II: 139, 210
 ווייסהאַף יוסף — I: 253
 ווייסליץ יעקב — I: 64, 149, 297
 II: 150, 188
 ווייסמאַן א. — I: 46, 124, 132, 321
 II: 137, 210
 ווייסמאַן דאַראַ — II: 145
 ווייסענבערג י. מ. — I: 164
 וויכער מענדל — II: 60

- זאנדבערג יצחק — I: 172, 201, 306
 II: 52—55
- זאנדבערג משה — I: 173; II: 52—60
- זאנדבערג צעשאַ — I: 173; II: 57—60
- זאנדבערג רוטאָ — II: 58—61
- זאסלאָווסקאָיאַ וויעראַ — II: 239
- זאסלאָווסקי רודאָלף — I: 47, 264, 267,
 II: 270, 292; II: 52
- זאָץ לודוויק — I: 247, 250; II: 38
- זאָק אברהם — I: 299
- זאָק מאַטיע — II: 131, 133
- זאָק שעפטל — II: 95, 97, 131—135,
 177
- זאָקס י. — I: 72, 88
- זובלעוויצקאָ לובאַ — II: 63
- זיבעל פרידאָ — I: 238
- זיגלער — II: 137, 210
- זיגעלבוים שמואל (אַרטור) — I: 151;
 II: 126
- זיגער יצחק — II: 165
- זיידענבייטל יוסף — II: 265
- זיידערמאַן דוד — I: 27, 58, 60, 100—
 107; II: 175
- זיידערמאַן האַרי — I: 88, 103—107
- זיידשנור מאיר — I: 85, 86
- זיינפעלד אברהם — I: 150; II: 195,
 267—272
- זיינפעלד חנה — II: 269, 272
- זילבער מ. — II: 271
- זילבער קאַרל — I: 238
- זילבערבערג וואָלף — I: 253; II: 52,
 239
- זילבערג יוכבד — I: 89, 119, 121
- זילבערט יעקב — I: 245; II: 52
- זילבערמינץ — II: 171
- זילבערצווייג זלמן — I: 265; II: 118,
 165
- זילבערצווייג חיים — II: 110
- זינגער י. י. — I: 23, 34
- ווילענסקי בערנאַרד — I: 238
- ווילענסקי מערי — I: 238
- ווינאַווער אברהם — II: 259
- ווינאַווער מאַקסמייליאַן — II: 259
- ווינאַווער רובינגליכט שרהלע — II: 259
- ווינאַווער שמעון — II: 259
- ווינדער מאיר — I: 36, 82, 119, 120;
 II: 274
- ווינטער פראַניאַ — I: 173; II: 175
- ווינטער שמואל — I: 36, 67
- וויניאַר א. — I: 323
- ווינער לייב — I: 46, 47, 274—279
- וויסאַצקאָ טאַטיאַנאַ — II: 58, 261
- וויספּיאַנסקי סט. — II: 271
- וויסקינד מאַקס — I: 36, 44, 85—91,
 106, 113, 147, 204, 220
- וויץ י. — II: 17
- ווישניעווסקי — II: 130
- וועבער — II: 271
- וועטשטיין — II: 137
- וועליש אירענאַ — II: 11, 58
- וועלער משה — II: 132
- וועלנער י. — I: 150; II: 270
- וועלנער רות — I: 151; II: 271
- וועלשער־שווייגער — II: 105, 106
- וועסדי איוואַ — I: 207
- וועקסלער טאַניאַ — I: 86
- וועקסלער ש. — I: 86
- ווערטינסקי אַלעקסאַנדער — II: 245
- ווערנאָווסקי אַנושאַקאָ — II: 223
- ורדי דוד — I: 323
- זאַבלודאַווסקי — II: 86
- זאַוואַדאַווער הערש — I: 41
- זאַמענהאַף לודוויק, ד"ר — II: 260,
 262
- זאַנדבערג (משפּחה) — II: 53, 58, 59,
 62, 125, 144
- זאַנדבערג יוליאַ — II: 54, 55

- 282 :II — טורקאון מאַרגאַריטאַ
 טורקאון מאַרק — I: 162; II: 28, 62, 285, 286
 טורקאון רות — I: 132
 טורקאון רחל — I: 32, 145, 218; II: 290—281, 126
 טורקאון שרה — II: 282—290
 טיטעלמאַן מ. — II: 52, 53, 144
 טיימאַן משה — II: 11, 57
 טיקאַטשינסקי — II: 150
 טעבענס וואַלטער — I: 27; II: 145, 146
 טעל לייב — II: 18
 טעפּא יעושי — II: 153
 טראַיאַנאַווסקי, פּראָפּ. — II: 265
 טראַכטענבערג א. — II: 82
 טראַכטער — II: 27, 105, 285, 286
 טרילינג מ. — I: 321; II: 94, 95, 131
 טריסטאַן — II: 7
 טרעטיאַקאָו — I: 64
 טרעמבאַטש מ. — II: 105
 טשאַיקאַ — II: 271
 טשיריקאָו — II: 34, 150, 163
 טשערסקי פ. — I: 36

 יאַבלאַקאָו הערמאַן — II: 131, 176
 יאַוילער קלמן — I: 238
 יאַלעס־גימפּעל (זע גימפּעל מאַלווינאַ)
 יאַנג קלאַראַ — I: 18, 226, 267, 270, 277, 306, 307; II: 10, 52, 120, 145
 יאַסעלעוויטש מערי — II: 132, 165
 יאַצקאַן ש. י. — II: 238
 יאַקאַב מאַזעס — II: 31, 32
 יאַקובאַוויטשאַ אַנאַ — I: 279; II: 145
 יאַקובאַוויטש לאַלאַ — II: 83, 94
 יאַראַסלאַווסקי זלאַטע — I: 265; II: 177
 יוויילער מאַרק — I: 308
 יוגוויץ בוּעז — I: 278, 307; II: 52
- זניטש מיכאַל — I: 207; II: 77
 זעליקפּעלד זמרה — I: 137—142, 164; II: 201
 זעלמאַן ל. — I: 174
 זעלצער הענעך — II: 279
 זשולאַווסקי יעושי — I: 125, 202
 זשולקעווער משה — I: 278
 זשוקאווא — II: 124
 זשיטלאַווסקי חיים, ד"ר — II: 113
 זשיטלאַווסקי מיכאַל, ד"ר — II: 113
 זשיטניצקי ל. ד"ר — II: 164
 זשעלאַזאַ לייזער — I: 46, 64, 124, 253, 265, 268, 320
 זשעליגאַווסקי לוציאַן, גענ. — I: 189

 טאַבאַטשניקאָו — I: 238
 טאַל סירי — I: 315
 טאַלער ערנסט — I: 151, 217; II: 141, 180, 270
 טאַמאַשעווסקי באַריס — I: 245; II: 52, 221
 טאַנין שלום — I: 62; II: 131
 טאַנענצאַפּ — II: 85, 86
 טאַנצמאַן — I: 238
 טאַפּט משה — II: 191
 טאַרו־ליכט רות — II: 126
 טאַרלאַ הענריק — I: 50, 64, 198; II: 120
 טאַרלאַווסקי משה — I: 247, 249; II: 139
 טוקאַטשינסקי — II: 243
 טורגעל באַריס — II: 113, 157, 162
 טורקאון זיגמונט — I: 19, 33, 34, 125, 126, 141, 145, 155, 198, 201, 202, 270, 272, 292, 315; II: 46, 63—66, 81, 83, 154, 180, 181, 185, 250, 274, 285, 286
 טורקאון יצחק (זע אויך: גרודבערג) — I: 145; II: 286, 285, 46

- יונגווירט לעאפאלד — II: 31, 85, 137
 יעדוואב הערשל — I: 174; II: 119
 יעדוואבניק דוד, ד"ר — II: 160
 יעזרסקי א. — II: 130
 יערמאלינא — I: 46, 124, 321
 כאצקעלעס העלענא — II: 110
 כאראז — II: 11
 כאש יוסף — I: 80, 102; II: 131, 173, 177
 כאש לאה — II: 173
 כאשקאדיש-נחמה — II: 121, 177
 כאש שלום — II: 173
 כאש-שעוואכאוויטש אירענע — II: 177
 כהן יעקב ה. — I: 86
 כהן שמעון הרב — II: 177
 לאבעל מאלווינא — II: 52
 לאזאווערט הענריקא — II: 196
 לאזודאן יעקב — II: 110
 לאזער האנקא — I: 150
 לאטיינער — II: 153
 לאכטיגער הענרי — I: 289—294; II: 120
 לאמפע מאריס — I: 295—300
 לאמפעל — II: 17
 לאנגמאן מוסיא — II: 254, 255
 לאנדאו שמואל — I: 19, 32, 33, 38, 46, 125, 191, 197—205, 212; II: 169
 לאנדוי לייב, ד"ר — II: 17, 90, 192—199
 לאנדוי ראמאן — II: 264
 לאסקאווסקי פ. — II: 11, 57
 לארעס חנה — I: 62
 לארעסקא — I: 238
 לואי דוד — I: 89, 91, 119, 120, 133, 167—171
 לוביטש אנא — II: 131
 לובלינער דודל ר' — II: 273
 לופט העניעק — II: 17, 237
 ליאוו לעאן — II: 200
 ליבגאלד ז. — I: 247; II: 31
 ליבגאלד לעא — I: 247; II: 31, 170, 171
 ליבין ז. — II: 170
 ליבערט יעקב — I: 46, 124, 278, 320; II: 10, 11
 ליבערמאן א. — I: 88
 ליבראווסקי אברהם — II: 234, 236
 ליבראווסקי לאה — II: 233—237
 ליבראווסקי רייזל — II: 236
 ליטאן עני — II: 133
 ליטמאן פעפי — I: 248, 277
 לייוויק ה. — II: 176
 לייטעס י. — II: 77, 78
 ליכט דוד — II: 17, 82, 90, 103, 274
 ליכטענבערג אלי — I: 133; II: 75
 ליכטענבערג מינא — I: 133, 168, 169
 ליכטענבערג רבקה — I: 132
 ליכטענשטיין ערווין, ד"ר — I: 183, 184
 ליליאנא לילי — II: 170, 171
 לינדבערג לעאפאלד — I: 34
 לינדערפעלד שלמה — II: 169, 236
 לינדער מנחם — I: 67
 ליס לידיא — II: 165
 ליסקאווסקי סאניא — I: 130, 133, 136
 ליפאווסקי אסתר — I: 264—268
 ליפאווסקי נחום — I: 262—268; II: 174, 132
 ליפאווסקי סאשא — I: 265
 ליפינסקי יאנקעלע — II: 131
 ליפמאן-מ"ץ אליעזר ר' — II: 223
 ליפמאן משה — I: 19, 33, 205; II: 180, 213
 ליפמאן נאטאליא — II: 126
 ליפשיץ משה — II: 188
 ליפשיץ נחמה — II: 174

- מאץ הירש — II: 113, 223—228
 מאראווסקי מארק — I: 89
 מארסאלאו ראובן — II: 57
 מארעווסקי אברהם — I: 22, 23, 34
 204, 217, 270, 271, 323, 324
 II: 158, 274
 מארעצקא יוליא — II: 18
 מארקאו מ. — I: 269
 מאשקאוויטש י. — II: 90
 מאשקאוויטש מאריס — I: 17, 245
 II: 52
 מוזיקאנט לוסיא — II: 110
 מוני פאול — I: 248
 מורער — II: 67, 68, 115, 116
 מיילער נתן — II: 18
 מיזעל היימאן — I: 245
 מיזעל מאריצי — I: 86
 מיזעלס א. — II: 137
 מייערסאן מ. ל. — I: 46, 266, 276
 II: 53
 מיכאלעסקא מיכאל — I: 270, II: 11
 57, 52
 מילנער מארקא — I: 253, II: 35, 162
 מינסטער דוד — I: 217
 מינקאווסקי מ. — II: 265
 מיצקעוויטש אדאם — I: 23
 מלאטעק יאסל — II: 242, 243
 מלאך ל. — II: 218
 מעל (מעלאמעד) העלא — II: 74, 83
 87
 מעלמאן מאיר — II: 83, 133
 מעלצער אדאלף — I: 239, 247, II: 230
 מענדעלסאן י. (בלייך יהודה) — II: 139
 מענדעלסאן שלמה — I: 32, 35, 217
 II: 239
 מענדעלע מוכר ספרים — I: 113, 202
 252, 254, 256—258, 283, II: 11
 17, 153, 270
 מענקעס זיגמונט — II: 178, 179
 ליפשיץ פריידעלע — II: 86
 לעבעדיעו אהרן — I: 46, II: 52
 לעדערמאן דוד — I: 19, 110—112
 II: 11, 52, 57, 60, 170, 171
 לעהאר פראנץ — II: 10
 לעווי איינדראר — II: 165
 לעווי זשאק — I: 32, 92—99, 212
 II: 39, 203, 255
 לעוויטאן — II: 46
 לעווין דוד — II: 105
 לעווין חנה — I: 280—282
 לעווין צעשע — II: 105
 לעווינסאן אברהם — I: 213
 לעוויצקא לובא — II: 63—68
 לעווענטאל ש. — II: 35, 162
 לעווענשטיין — II: 165
 לעימאן העני — II: 123
 לעמפקאוויטש — I: 47, II: 52
 לענגיעל — I: 93
 לענץ סט. — II: 27
 לערנער חנה — I: 58, 60, 102—107
 II: 175
 לערנער לייב — II: 41, 165
 מאהלער רפאל, ד"ר — I: 217
 מאזא מרדכי — I: 36, 62—67, II: 82
 276
 מאזשוכין איוואן — II: 125
 מאטיס אנרי — II: 276
 מאכאראווסקי — II: 53
 מאליער — I: 19, 202
 מאלנאר — I: 93
 מאנגער איציק — I: 34, 86
 מאנדעלבוים כ. — I: 243
 מאנדעלבלייט יעקב — I: 223, II: 80—88
 88
 מאניעלא מאניא — II: 83, 84
 מאץ אלעקסאנדער — II: 223
 מאץ בנימין — II: 223

- מעסטעל איטשע — II: 137
 מעסטעל יעקב — II: 137—139, 229
 מעסטעל מאיר — I: 247; II: 229—232
 מעסינגער י. — II: 271
 מעסינגער וואָלף — II: 83
 מעקור וואָלף — I: 247; II: 42
- נאָדינאָ** — I: 46
 נאָזשיק יצחק — I: 189; II: 170, 234
 נאָטאָן אידאָ — I: 27, 88, 211—214; II: 84, 83
 נאָטאָן מישאָ — I: 211—214; II: 83
 נאָטאָן נעמי — I: 27, 209—215; II: 83
 נאָטאָן שמחה — I: 209—215; II: 133, 188, 165
 נאָכאַליק אורקע — I: 299
 נאָכבאַר דאליע — I: 137, 210
 נאָכט י. — II: 17
 נאָלין טאָליני — I: 269
 נאָלקאָוסקאָ זאָפיאָ — I: 310
 נאָמבערג ה. ד. — I: 63, 93, 164; II: 239, 163
 נאָפּטאַלעוויטש משה — I: 110
 נאָרוויד מאַקס — I: 50, 64
 נאָרפּלוס מאָריס — II: 169
 נויטייך מאָריאָן — I: 69
 נוישטאָט ל. — I: 30, 36, 165
 נוסענבלאָט נפתלי, ד"ר — I: 66
 נחבוש נח — I: 62, 64
 נייגער, ד"ר — I: 86
 ניידעס לייב — II: 104
 נייהויז דינה — II: 145
 נייהויז וואָלף — I: 284; II: 142, 147
 נייהויז צילע — II: 145, 146
 נייוררט יוסף — I: 284; II: 59
 ניימאָן אברהם — I: 234
 ניימאָן י. מ. — I: 156; II: 279
- נינינאָ — II: 119
 גיסנבערג הענריק, פּראָפּ. — II: 17
 גיסנצווייג חיים — I: 151; II: 17, 82, 271
 גיסענבוים יעקב — II: 250—253
 גיעפּראָווסקי אַלטער — II: 132
 גיעראָסלאָווסקאָ נאָדיאָ — I: 46; II: 12—10
 נעי נאָראָ — II: 77
 נעמי — I: 64
 נעמי שמחה — II: 83
- סאַלאָוויטשיק אהרן, ד"ר** — I: 87; II: 78
 סאַלווע י. — I: 27, 284, 285
 סאַמבערג אייזיק — I: 13, 17—28, 60, 65, 83, 105, 107, 113, 200, 207, 270, 284; II: 95—97, 103
 סאַנדלער חיים — I: 23, 24, 32, 59, 60, 83, 104, 159, 280—288; II: 145
 סאַנדלער פּרץ — I: 47; II: 10
 סאַנדלער ראָזאָ — I: 27, 280—288
 סאַפּער שמואל — II: 110
 סאַקאַלאָו לעאַניד — I: 47, 80; II: 145, 121—119
 סאַרנאָ (הירשפעלד) צעשע — II: 35—37, 90, 162—166
 סוויסליאַנסקי א. — II: 243
 סודאַרסקי מענדל, ד"ר — I: 316
 סוצקעווער אברהם — II: 67, 115
 סוריץ מ. — I: 269
 סטאַל צעלינאָ — II: 90
 סטאַראָגרעץ ל. — I: 323
 סטאַראָדוב (אַלטבוים) סאַניאָ — II: 154, 132
 סטאַראָדוב גאלאָ — II: 132, 154
 סטויטשקאָ נחום — I: 253
 סטופּניצקי ש. י. — II: 239, 251, 252
 סטרוגאַזש יוסף — II: 239, 240

- פאדלאס היים — I: 133
פאוולישאק — II: 265
פאוועלסקי — I: 147, 148
פאזנער היים הרב — I: 156
פאטאצקא לידיא — I: 267; II: 82, 230, 287
פאטראני לאלא — I: 80; II: 120
פאלאקעוויטש משה — I: 297; II: 169
פאליאקאו — I: 47
פאלניצקי — II: 130
פאנצער — II: 270
פאסמאניק יוסף — II: 131, 165
פאפיאנסקי משה — II: 110
פאקאי מאקס — I: 296, 297, 300; II: 236
פולאווער משה — II: 46
פולמאן קיילע — I: 132
פולמאן שמעון — I: 69, 132
פיזשיץ ה. ד"ר — I: 35
פילאוויניק שרה — II: 110
פילדוסקי יוזעף — I: 222, 264
פינטשוק — I: 86
פינסקי דוד — I: 38, 198; II: 38, 151, 270, 153
פינקוסעוויטש אַנשל — II: 41
פיעטריקעוויטש — II: 241
פיקאן מאלי — I: 218, 292; II: 145
פיקאסא פאבלא — II: 276
פליווער אברהם — II: 18
פעקער א. — II: 132
פערלמאן אסתר — II: 133, 135
פערלע יהושע — I: 31, 36
פערענסאן מ. — I: 90; II: 242
פערפיץ נ. — I: 323
פראגער רעגיאַ — I: 238, 239
פראשקער — II: 259
פריזאמענט יעקב — I: 247; II: 42
פריזאמענט שלמה — II: 42, 60, 221, 232, 230
סטרינבערג אויגוסט — I: 33; II: 150
טיגאל בן־ציון — II: 139, 205—210
סמארגאנסקי יאשא — II: 257
סמארגאנסקי מוטיא — I: 92; II: 255—257
סעגאלאוויטש ז. — I: 19, 33, 162, 163; II: 11
סעגאלאוויטש קלארא — I: 19, 29—37, 164, 165, 270
סעקלער — II: 11
סערבא פיני — II: 11
ספיוואקאווסקי — I: 276, 290
ספעקטאר מ. — II: 12
עבעל קארל — II: 31, 140, 165
עבער — II: 182
עדעלמאן סאַניא — I: 278
עטינגער ש. ד"ר — I: 204; II: 73, 155—153
עלבוים משה — II: 242
עליאוויטש — II: 105
עליאן צעשע (זע: סאַרנא)
עליאס מרים — I: 323
עלמית סאַניא — I: 62, 64; II: 163
עלקין מענדל — II: 113
ענגעל יואל — II: 201
ענדעלמאן, ד"ר — II: 266
עסקריין יוסף — I: 238
עפעלבערג ה. — I: 17, 46, 201, 222, 277; II: 10, 169
עפשטיין דידיא — II: 65, 83, 133
עפשטיין פעני וואַדי — II: 52
ערדי סאַפיא — I: 315; II: 112
ערוועסט אידא — I: 103, 172—177
ערליך־דובנאווא סאַפיא — II: 242
פאדנאָמטשע שלום — I: 179, 248; II: 137, 140, 210
פאדלאס העלענא — I: 130

- פרייס מיכאל — II: 139, 205, 206, 210, 207
- פריילוצקי נח — II: 239, 240
- פרעגער יעקב — II: 34, 218
- פרץ י. ל. — I: 20, 218, 255, 261; II: 17, 33, 50, 102—104, 239
- פשיבישעווסקי סטאניסלאוו — II: 34, 163
- פשעפירקא דבורה — II: 133
- פאָדערמאַן אנדזשע — II: 46, 47
- פאלמאַן דוד — I: 42
- פאלמאַן לאַלאַ — II: 170
- פאָס ריכאָרד — I: 93
- פאָסטעל שמחה — I: 27, 55—61, 103, 105, 107, 284; II: 141, 236
- פאָרבערט לעאַ — I: 155
- פאָרד — II: 77
- פאָקעל דאָראַ — I: 27, 32, 58, 60, 89, 216—220
- פוקס יעקב — I: 247
- פוקס לעאַ — I: 247; II: 87
- פוקס ראָזאַ — I: 247; II: 86, 87, 132
- פיטערמאַן מאַשאַ — II: 274
- פיינוילבער צפורה — I: 205
- פיינוילבער שרהלע — II: 152
- פיינמאַן דינה — I: 245
- פיינמאַן זיגמונט — I: 245
- פיינער לעאַ, ד"ר — I: 150; II: 270
- פיינשטיין — II: 47, 110
- פינקעל לאַוואַ — II: 246
- פינקעל שמעון — II: 131, 176
- פינקעלשטיין — II: 105
- פישגרונט ס. — I: 150
- פישזאָן — I: 46; II: 9, 12, 53, 54
- פישזאָן אברהם — I: 172, 262, 276, 290
- פישזאָן מישאַ — I: 292; II: 144, 239
- פישמאַן — I: 110, 111; II: 169
- פישמאַן יאַסל און יעקב — II: 242, 243
- פישעלעוויטש — I: 46, 47, 222
- פישער אָנקאַ — I: 124, 127
- פישער באַריס — I: 124
- פישער הערמאַן — I: 46, 122—128; II: 60
- פישער יעקב — I: 150; II: 83
- פישער לובאַ — II: 32, 124—127
- פישער ליוזאַ — I: 128—122
- פישקינד אברהם — I: 238
- פלדאום האַנקאַ — I: 93; II: 35, 162
- פלדאָקסער מ. — II: 242, 243
- פלעצעטי יאַזעף — I: 242
- פערער משה — I: 64
- פערער סאַמי — II: 90
- פעלדמענט סטעפאַניאַ — II: 107
- פעלער אַלבערט — II: 65
- פעניגשטיין אַראַלף — II: 240
- פעניגשטיין הערמאַן — I: 279; II: 240
- פערענסאָן שושנה — II: 242
- פראנצאז מ. — II: 137, 230
- פראַנק לעאַנאָרר — I: 204
- פריד לאַזאַר — I: 17
- פרידמאַן לייב — I: 89, 178; II: 60
- פרידמאַן סאַניאַ — II: 17, 87, 88
- פרידמאַן פעליקס — I: 20, 22, 33, 55, 202, 212, 283; II: 24—30, 61, 73, 213, 214
- פרייזינגער חיים — II: 110
- פרייזינגער נח — II: 110
- פריינד ש. — I: 150; II: 270
- פריש, ד"ר — I: 138
- פרישמאַן דוד — I: 93
- פרענקעל דניאל — II: 17
- פרענקעל חיים — II: 35, 162
- פרענקעל שעפטל — II: 162

- קאָפּמאַן א. ד"ר — II: 242
 קאַזאַקעוויטש — II: 243
 קאַזאַן ש. — I: 247
 קאַטש קורט — I: 218; II: 131
 קאַטשאַלֵאָוו — II: 158
 קאַלאַדני יאַסל — II: 220, 254—257
 קאַלאַדני לייב — II: 246
 קאַלאַדני ליאַוואַ — II: 247
 קאַלאַדני נחמה — II: 247
 קאַליך יעקב — I: 182; II: 145
 קאַליש בערטאַ — I: 238
 קאַליש לייב — I: 243, 244, 247
 קאַליש רוט — II: 165
 קאַלמאַן — II: 174
 קאַלמאַנאָוויטש ה. — I: 213
 קאַלעשניקאָוו — II: 171
 קאַמינסקי אברהם־יצחק — I: 18, 46, 47, 76, 124, 131, 132, 134, 135, 168, 172, 221, 278, 306, 320, 321; II: 9, 11, 53, 119, 124, 144, 165, 168
 קאַמינסקי איראַ — I: 19, 33, 132, 145, 219, 292; II: 51, 81, 83, 133, 135, 153—155, 180, 227, 274
 קאַמינסקי אסתר־רחל — I: 18, 19, 38, 46, 80, 124, 130, 131—136, 168—170, 189, 190, 201, 210, 221, 262, 265, 266, 320, 321; II: 75, 80, 81, 114, 132, 152—154, 168, 187, 266
 קאַמינסקי יוסף — I: 132, 202
 קאַמינסקי רעגינאַ — I: 124, 131
 קאַמיסאָזשעווסקאַיאַ וויעראַ — II: 156
 קאַמען יוסף — I: 62, 64, 190, 191, 213; II: 187—191
 קאַמעניעצקי ברוך — II: 173
 קאַמפּאַניעיעץ א. ג. — I: 46, 172, 174, 262, 266, 276, 277; II: 9, 53, 119, 144, 165
- צוואידזינסקי א. — I: 43
 צווייג סטעפאַן — I: 85, 96
 צווייליך שאיעלע — I: 101; II: 94
 צווערלינג סעווערין — II: 18, 183, 198
 צוקער קלאַראַ — I: 182, 185
 צוקער רעגינאַ — I: 28, 58, 89, 107, 116—121
 צוקער שלום — I: 178—185; II: 137
 צוקערבערג רעגינאַ — I: 238
 צוקערזיס מיראַן — II: 159
 צוקערמאַן ברוצין — II: 176
 צייטלין אהרן — I: 52; II: 28
 צייטלין אלחנן — I: 66
 צייטלין הלל — II: 238, 239
 ציינגוט — II: 195
 צימבאַליסט קאַרל — I: 89, 90, 117—119
 ציפּקוס — I: 46
 ציקאַרניק ש. — I: 93; II: 35, 162
 צמח נחום — I: 322, 323
 צעלמיסטער דוד — II: 11
 צפור י. ב. ד"ר — I: 202; II: 19, 46, 165, 166
- קאַברין לעאַן — I: 44, 63, 88, 106, 111, 220, 324; II: 53, 150, 163
 קאַברנינסקי ל. — II: 90
 קאַנאַנאָוסקי אפרים — I: 35, 156
 קאַנאַנאָוסקי רעגינאַ — I: 35
 קאַדיסאַן ל. — I: 62, 64
 קאַדיש (משפּחה) — I: 80, 102; II: 131—133, 145, 173, 174, 177
 קאַהאַן אפרים — I: 241
 קאַהאַן לאַזאַר — I: 92; II: 174, 238—244
 קאַהאַן לילי — II: 241
 קאַהאַן סאַמועל — II: 241
 קאַוואַלסקי מ. — I: 62, 64
 קאַוואַרסקי — I: 86

- קאן הענער — I: 218; II: 101, 102, 279
 קאן מאַטל — II: 274
 קאן שלמה — I: 88, 320—334; II: 90, 168
 קאַנאַפּאַון פּישל — I: 267
 קאַניעווסקאַ וויעראַ — II: 39
 קאַנפּער משה, ד"ר — I: 150, 323; II: 274, 84
 קאַפּ משה — I: 235
 קאַפּלאַן יחזקאל — II: 110
 קאַפּלאַן פּסח — I: 298; II: 10
 קאַץ בעלאַ — II: 17
 קאַץ זישע — I: 32; II: 167—172
 קאַץ עמי — II: 110
 קאַצינע אַלטער — I: 33, 202, 283; II: 270
 קאַצענעלסאָן יצחק — I: 36, 97, 307; II: 53
 קאַראַבקאַון יאַן — I: 73
 קאַראַלעוואַ מרים — II: 125
 קאַרטשאַק יאַנוש — I: 35
 קאַרלינסקי אורי צבי — II: 261
 קאַרלינסקי (קאַרלינאַט) ב. — II: 261
 קאַרלינסקי רות — II: 261
 קאַרנטייער י. — I: 104, 105
 קאַרעני נאַדיאַ — II: 190, 191
 קאַרפּינאַוויטש משה — I: 186—196
 קווינט רפאל — II: 90, 130
 קוטנער שלמה — I: 27, 60, 79—84, 88, 102, 107, 270; II: 58, 119, 120, 175—177, 239
 קויפּמאַן — II: 131, 132
 קולביס — II: 159
 קומאַק הערמאַן — II: 10
 קונאַ הענריק — II: 265
 קוסטין שלמה — I: 47, 174, 175
 קוסעוויצקי משה — II: 191
 קופּערמאַן ש. — II: 120, 176
 קופּריץ משה — I: 315; II: 112
 קורץ אברהם — I: 88—90, 108, 112—207, 118, 115
 קורץ־סמאַרגאַנסקאַ מוסיאַ — II: 254—257
 קייזער געאַר. — II: 270
 קייזער פּאַלאַ — II: 169
 קוט — I: 62
 קיינעלסקי יוזעף — II: 59
 קיפּניס מ. — I: 137—142, 164, 295, 298
 קירשנבוים — II: 60
 קלאַבונד — II: 20
 קלאַוונער מ. — I: 3
 קלאַפּטען צעציליאַ, ד"ר — II: 197
 קלוטש יצחק — II: 110
 קליאַטשקאַ מענדל — I: 86
 קליין מיכאַל — I: 46, 47, 307
 קליין, פּראָפּ. — II: 266
 קליינמאַן אַרטעק — I: 178
 קליינמאַן וולאַדעק — II: 178
 קליינמאַן זאַשיאַ — II: 178, 181
 קליינמאַן פּריץ — II: 17, 186—188, 231, 195, 188
 קלינגער נתן — II: 39, 137, 287
 קלעצקין באַריס — II: 113
 קעי דעני — I: 134
 קעלטער יעקב — II: 11, 169
 קעלטער שמואל — II: 152
 קעניג דינג — II: 189
 קעניגסבערג דוד — II: 174
 קעסלער דוד — II: 52
 קעסלער יוסף — I: 245—247
 קערמאַן פּסח — II: 60, 69—75, 83, 87
 קראַווע־מילער — I: 46
 קראַטקאַ שמעון — II: 265
 קראַטשאַר — II: 170, 274
 קראַשעווסקי י. — I: 38, 198; II: 169

ראַטמאַן מאשע — II: 236
 ראַטענבערג י. — II: 242
 ראַטשטיין גרישאַ — I: 47; II: 83, 87, 172
 ראַטשטיין סאַלאַמאַן — II: 47
 ראַטשטיין עליאַס — II: 52
 ראַטשטיין פעלאַ — II: 87
 ראַטשטיין צילאַ — I: 47, 48
 ראַטשטיין שאַיעלע — I: 32; II: 45—49, 222, 221
 ראַלאַן ראַמען — II: 153
 ראַסקעס מאשא — II: 224
 ראַפּאַפּאַרט י. — II: 242
 ראַפעל אַנדזשע — II: 39
 ראַפעל אַתער — II: 39
 ראַפעל זינג — I: 17, 17; II: 225, 39
 ראַפעל לייזער — I: 17, 46, 172, 201, 217, 222; II: 39
 ראַפעל מאַלווינג — II: 39
 ראַפעל צילאַ — II: 39
 ראַפעס י. ד"ר — II: 113, 161, 224
 ראַקאוּנ. — II: 121
 ראַקאווער-לאזער האַנקאַ — II: 99
 רובין מנחם — I: 270, 278
 רובינליכט (משפחה) — II: 260—266
 רובינשטיין הערמאַן, ד"ר — II: 263
 רובינשטיין יוסף — I: 156
 רובינשטיין לוטאַ — II: 260
 רובינשטיין ראובן — I: 316; II: 64
 רוזנאַ שרה — II: 169
 רומקאווסקי מ. ה. — II: 280
 רוניטש אַסיפּ — I: 270, 315
 ריבאַ שמחה — I: 82, 159; II: 60
 ריטש סילווען — I: 156
 רייזמאַן יונה — I: 248, 238; II: 131, 138, 207, 208
 רייזען זלמן — II: 113, 161
 רייזער אַניעטאַ — II: 175
 רייכענבערג (ברידער) — II: 117—121

קרינסקי מ. — I: 46, 141
 קרעלמאַן יצחק — I: 198; II: 83, 138
 קרעסין מרים — I: 315; II: 274
 ראַבין ברוך — II: 132
 ראַבין מענדל — II: 129—136
 ראַבינאוויטש אלא — II: 247
 ראַבינאוויטש מינדל — II: 132
 ראַדע — I: 72
 ראַווינג חנה — I: 322, 323
 ראַזאווסקי — II: 114
 ראַזמאַרין, אינזש. — I: 150; II: 270
 ראַזנער — I: 58
 ראַזען בעלאַ — II: 243
 ראַזען בער י. — I: 32; II: 59, 242, 243
 ראַזען ל. — II: 11
 ראַזען מאַנע — II: 271
 ראַזען מרים — I: 151; II: 126
 ראַזען פּאַלאַ — II: 59
 ראַזען שמחה — I: 88, 108—112; II: 11
 ראַזענבאָום אינגאַצי — I: 69
 ראַזענבערג טוביה — I: 247
 ראַזענבערג ישראל — I: 247
 ראַזענבערג לובאַ — I: 121, 177
 ראַזענבערג שרה — I: 247
 ראַזענטאַל מאַקס — II: 52
 ראַזענטאַל ראַמאַן — I: 31, 36; II: 105—107
 ראַזענשטיין — II: 247
 ראַט גרשון — I: 247; II: 86, 232
 ראַטבוים יעקב — I: 65, 217; II: 90, 189
 ראַטבוים לאה — I: 217
 ראַטבוים שרה — I: 64
 ראַטבלום י. — II: 315
 ראַטמאַן אייזיק — II: 60, 83, 170, 171, 236

- שטאַקפּעדער עוואַ — I: 88, 306—312
 שטאַקפּעדער משה — I: 306—312
 II: 171
 שטייגער סטאניסלאוו — II: 192
 שטיין אלעקס — I: 34, 62, 80, 218, 270, 272; II: 188
 שטיינװרצעל סעווערין — I: 156
 שטערנבערג יעקב — I: 315; II: 109
 שטערנהיים נחום — II: 216—222
 שטראמער סאלאַמאַן — I: 180, 248; II: 207
 שטראספּאָגעל ל. — I: 46; II: 168, 169
 שטרודלער הנה — I: 248
 שטעפלער דוד — I: 235
 שטרענג אַטאַ — II: 17
 שטרענג י. — II: 17
 שטרענג מ. — II: 137, 210
 שידלע יוסף — I: 50, 64
 שיין מאַניע — I: 173
 שילדבערג אַיגנאַצי, ד״ר — II: 262
 שילינג סעם — I: 17, 38, 239, 245, 247
 שילער לעאַן — I: 34
 שיעלאנסקי סטאניסלאוו — II: 77
 שיעמאַשקאַ וואַנדאַ — II: 16
 שיפּער איציק — II: 17
 שיפּער יצחק, ד״ר — I: 86, 217
 שיפּער חיהלע, — II: 274, 276
 שיפּער מ. — I: 39
 שיק מרים — I: 64
 שירינג חיהלע — II: 236
 שלאָסבערג יצחק — I: 46; II: 10
 שלאָסבערג סאַניאַ — I: 173
 שלום עליכם — I: 113, 218, 252, 254, 258, 300; II: 34, 49, 54, 73, 78, 82, 154, 163, 217, 218, 270, 274
 שליווּניאַק יוסף — II: 105, 106
 שליט געניאַ — I: 269—273
 שלעכטער ע. — II: 107
- ריינגלאַס יעקב — II: 19, 83, 133, 274
 רייסמאַן רוזשאַ — II: 18
 רינגעלבלום עמנואל, ד״ר — I: 158
 רעלעס משה — I: 241
 רעמבאַ נחום — I: 72
 רעסלער בנימין — I: 151, 229; II: 271, 270
- װאַבאַד צמח, ד״ר — II: 113, 224, 225
 וואַגאַל מאַרק — II: 271
 וואַעוויטש דינאַ — I: 89, 114, 115
 וואַעוויטש ישׂראל — I: 114
 וואַפּיר בענעדיקט — I: 235
 וואַפּיראַ — II: 77, 79
 וואַפּיראַ דינאַל — II: 132
 וואַפּיראַ משה — II: 55
 וואַראַ הענריק — I: 88, 156, 158; II: 76—79
 וואַר זעליק — I: 239; II: 88, 177
 וואַר משה, פּראָפּ. — I: 86, 239
 וואַרין יעקב — II: 17, 87, 88
 וואַלבע — II: 240
 וואַרין באַריס — II: 42
 וואַרין מאַריס — I: 23, 34, 85, 113, 182, 272; II: 123, 209
 וואַרצבאַרד גוסטאַוו — I: 46, 47, 173, 221, 222, 275; II: 60, 80, 82
 169
 וואַרצבאַרד רוזשע — I: 173, 222, 275
 וואַרצשטיין בן־ציון — II: 172
 וואַרצשטיין בער — II: 170—172
 וואַרצשטיין יוכבד — II: 172
 וואַמאַכער — I: 218; II: 170, 171, 278
 וואַשנאַ ראַזאַ — I: 92, 299; II: 151, 174, 244—240
 וואַקפּעדער אַבראַם — I: 165
 וואַקפּעדער אַניאַ — I: 310

- שמחוני מ. — II: 242
 שניאור חיים — I: 33, 62, 64; II: 262
 שניאור מ. — I: 139; II: 200—204
 שניידער בערל — II: 110
 שענבערג יאָזעף — I: 247
 שענהאר קארל — II: 255
 שענקער א. — II: 110
 שעפטעל — I: 62; II: 35
 שעראדזקי־אוגער מאלווינא — II: 53, 239
 שעראדזקי הערמאן — I: 80, 321; II: 53—52
 שערמאן דוד — I: 149—152; II: 90, 126, 165, 271
 שערמאן משה — II: 110
 שערעשעווסקי — II: 129, 176
 שפילמאן — II: 44, 252, 253
 שפיראָ — I: 46; II: 53
 שפערבער — II: 58, 60, 271
 שראמעק, חזן — I: 238
 שרייבער, ד"ר — II: 171
 שריפטזעצער לייב — I: 252—261

פון דעם זעלביקן מחבר

זענען דערשינען אין דער ביכער-סעריע
"דאס פוילישע יידנטום"

אזוי איז עס געשען... (חורבן ווארשע)

בוענאס-איירעס, 1948

אין קאמפארטן לעבן

בוענאס-איירעס, 1949

דעם פוילישע יידנטום

ביכער־סעריע פון דעם צענטראל־פארבאנד פון פוילישע יידן
אין ארנעשטינע

רעדאקטאר: מאַרק טורקאָוו

פּאָרלאַג־לייטער: אברהם מיטלבערג

ביז איצט דערשינען:

- (1) מאַרק טורקאָוו — מלכה אַווישאַני דערצייט... (אויספאַרקויפט)
- (2) ה. ד. נאַמבערג — י. ל. פּרץ (אויספאַרקויפט)
- (3) וו. גראַסמאַן־וויערניק — טרעבלינקע (אויספאַרקויפט)
- (4) פּרץ גראַנאַטשטיין — מיין חרוב שטעטל סאַקאָלאָוו (אויספאַרקויפט)
- (5) ישראל טאַבאַקסבלאַט — חורבן לאַדזש (אויספאַרקויפט)
- (6) זרובבל — באַרג חורבן (קאַפיטלען פּוילן) (אויספאַרקויפט)
- (7) אלהן צייטלין — אין אַ ליטעראַרישער שטוב (אויספאַרקויפט)
- (8) ד״ר ת. שאַשקעס — פּוילן — 1946 (אויספאַרקויפט)
- (9) ז. סעגאַלאַוויטש — טלאַמאַצקע 13 (אויספאַרקויפט)
- (10) מ. נודעלמאַן — געלעכטער דורך טרערן (אויספאַרקויפט)
- (11) ד״ר מאיר באַלאַבאַן — די יידן־שטאַט לובלין (אויספאַרקויפט)
- (12) ישראל אפרת — היימלאַזע יידן (אויספאַרקויפט)
- (13) ד״ר יעקב שאַצקי — אין שאַטן פון עבר (אויספאַרקויפט)
- (14) דוד פלינקער — אַ הויז אויף גזשיבאָוו (אויספאַרקויפט)
- (15) ד״ר הלל זידמאַן — טאַגבוך פון וואַרשעווער געטאָ (אויספאַרקויפט)
- (16) זאַמלונג פון דאַקומענטן — קינדער־מאַרטיר־אַלאַגיע (אויספאַרקויפט)
- (17) חיים גראַדע — פּליטים (לידער) (אויספאַרקויפט)
- (18) ש. קאַטשער־גינסקי — פּאַרטיזאַנער גייען!... (אויספאַרקויפט)
- (19) פּרידע זרובבל — נע ונד (פאַרצייכענונגען פון אַ פּליטה) (אויספאַרקויפט)
- (20) מרדכי שטריגלער — מאַידאַנעק (אויספאַרקויפט)
- (21) יעקב לעשצינסקי — אויפן ראַנד פון אַפּגרונט (אויספאַרקויפט)
- (22) ז. סעגאַלאַוויטש — געברענטע טריט (אויספאַרקויפט)
- (23) אברהם טייטלבוים — וואַרשעווער היף (אויספאַרקויפט)
- (24) טאַניאַ פּוקס — אַ וואַנדערונג איבער אַקופּירטע געביטן (אויספאַרקויפט)
- (25) ש. ל. שניידערמאַן — צווישן שרעק און האַפּענונג (אויספאַרקויפט)
- (26) לעאַ פּינקלשטיין — מגילת פּוילן (אויספאַרקויפט)
- (27) יאַנאַס טורקאָוו — אַזוי איז עס געווען... (חורבן וואַרשע) (אויספאַרקויפט)
- (28) ש. איזבאַן — „אומלגעאַלע“ יידן שפּאַלטן ימען (אויספאַרקויפט)
- (29) יעקב פּאַט — הענעך (אויספאַרקויפט)

- 31) שמחה פאליאקיעוויטש — א טאָג אין טרעבלינקע
- 32) מרדכי שטריגלער — אין די פאָבריקן פון טויט
- 33) אברהם נחתומי — אין שאַטן פון דורות
- 34) יחיאל לערער — מיין היים (פאָעמע)
- 35) יוסף וואָלף — לייענענדיק פרצן...
- 36) צפורה קאַצענעלסאָן-נאַכומאַו — יצחק קאַצענעלסאָן
- 37) י. הירשהויט — פינצטערע נעכט אין פאָוויאָק
- 38) נחום סאַקאַלאָו — פערזענלעכקייטן
- 39) רחל קאַרן — היים און היימלאַזיקייט (לידער)
- 40) א. אלמי — מאַמענטן פון אַ לעבן
- 41) מנשה אונגער — פשיטכע און קאַצק
- (אויספאָרקויפט)
- 42) מ. בורשטיין — איבער די חורבות פון פלוניע
- 43) מ. קיפניס — הונדערט פאָלקס-לידער
- (אויספאָרקויפט)
- 44) ז. סעגאַלאָוויטש — מיינע זיבן יאָר אין תל-אביב
- (אויספאָרקויפט)
- 45) ד"ר ח. שאַשעקס — אַ וועלט וואָס איז פאַרביי...
- (אויספאָרקויפט)
- 46) שלמה וואָגאַ — חורבן טשענסטאַכאָו
- 47) אברהם זאָק — יאָרן אין וואָנדער (לידער)
- 48-49) ש. איזבאַן — פאַמיליע קאַרפ (ראַמאַן)
- (אויספאָרקויפט)
- (פרעמירט דורכן צבייַקעסעל-ליטעראַטור-פּאַנד, מעקסיקע 1950)
- 50) ד"ר א. מוקדוני — מיינע באַגעגענישן (זכרונות)
- 51) ר. שושנה-קאהאַן — אין פייער און פלאַמען
- (אויספאָרקויפט)
- 52) י. י. טרוינק — די יידישע פּראָזע אין פּוילן
- 53) יאַנאַס טורקאַוו — אין קאַמף פאַרן לעבן
- (אויספאָרקויפט)
- 54) יצחק פּערלאָוו — די מענטשן פון „עקזאָדוס 1947“ (ראַמאַן)
- 55) פנחס ביזבערג — שבת-יוס-טובדיקע יידן
- 56-57-58) שלום אַש — פּעטערבורג — וואָרשע — מאַסקווע
- 59) ד"ר פּיליפּ פּרידמאַן — אַשוויענטשיס
- 60) ב. ראָזען — טלאַמאַצקע 13
- 61-62) דוד פּלינקער — אין שטורעם (ראַמאַן)
- 63) יאַנוש קאַרטשאַק — משהלעך, יאַסעלעך, ישראליקלעך
- 64-65) מרדכי שטריגלער — „ווערק צע“
- (פרעמירט דורכן האַפּערלייב ליטעראַטור-פּאַנד ביים יידישן קולטור-קאָנגרעס, בוענאָס-אייִרעס, 1951)
- 66) חיים גראָדע — שייַן פון פּאַרלאַעטנע שטערן
- 67) רבקה קוויאַטקאַווסקאַ — פון לאַגער אין לאַגער
- 68) יואל מאַסטבוים — מיינע שטורמישע יאָרן (זכרונות)
- 69) אליהו טראַצקי — גלות דייטשלאַנד
- 70) ד"ר י. שאַצקי — קולטור-געשיכטע פון דער השכלה
- (אויספאָרקויפט)
- 71) נחמן מייזיל — געווען אַמאַל אַ לעבן...
- (אויספאָרקויפט)
- 72) י. י. טרוינק — סימכע פּלאַכטע פון נאַרקאָוו
- (אויספאָרקויפט)
- (פרעמירט דורכן צבייַקעסעל-ליטעראַטור-פּאַנד, מעקסיקע 1951)

73. יהודה עלבערג — אונטער קופערנע הימלען
(פרעמירט דורכן ליטעראטור־פּאָנד אין סאַן־פּאַולאַ, בראַזיל, 1951)
(אויספּאַרקויפט)
74. ד״ר א. מוקדוני — אויסלאַנד
75. זיגמונט טורקאָוו — פראַגמענטן פון מיין לעבן
76. יהושע פּערלע — יידן פון אַ גאַנץ יאָר
(פרעמירט מיט דער פּרױ־פּרעמיע פון ייִדישן פּענ־קלוב אין פּוילן
און ליטעראטור־פּרעמיע פון „בונד“ אין פּוילן, וואַרשע 1937)
77. יעקב לעשציןסקי — ערב חורבן
78. דניאל טשאַרני — ווילנע
79. ז. סעגאַלאַוויטש — דער לעצטער לאַדזשער ראַמאַ?
80. יזכּר־בוך — בעלכאַטאָוו
(אויספּאַרקויפט)
81. מ. י. שעליבסקי — אויף אַ פּולער יואַד
- 82—83. יצחק פּערלאַוו — דער צוריקגעקומענער (ראַמאַז)
84. יוסף אַקרוטני — דאָס בוך פון די עלנטע
- 85—86. מרדכי שטריגלער — גורלות
87. ד״ר יוסף טענענבוים — גאַליציע — מיין אַלטע היים
88. זלמן שזר — שטערן פּאַרטאַג (זכּרונות)
89. מ. ד. גיסער — דאָס געזאַנג פון אַ לעבן
90. ז. י. אנכי — רױ אבא און אַנדערע כתבים
- 91—92. עמנואל רינגעלבלום — קאַפּיטלען געשיכטע
93. שמעון האַראַנטשיק — אין גערויש פון מאַשינען (ראַמאַז)
94. גרשם באַדער — מינע זכּרונות (קראַקע)
- 95—96. יאַנאַס טורקאָוו — פּאַרלאַשענע שטערן (זכּרונות)

עס דרוקט זיך און דערשיינט בקרוב:

- 97—98. אַלעזר קאַציונע — שטאַרקע און שוואַכע (ראַמאַז)
99. יעקב דינעזאָן — „הערשעלע“ און „יאַסעלע“
100. מאַרק טורקאָוו — די לעצטע פון אַ גרויסן דור

פרעסע-שטימען וועגן דער ביכער-סעריע

דאס פוילישע יידנטום



י. הירשהייט שרייבט וועגן ד"ר יוסף טענענבוים בוך „גאליציע — מײן אַלטע היים“ אין אַן אַרטיקל א״נ „דער סימבאָל פֿון נעכטן“ (״ידישער קעמפּער״, ניו-יאָרק, 20סטער נאָוועמבער 1953):

צוזאַמען אַ האַרמאָנישע און אייגנ־אַרטיקע גאַנצקײט.

די תקופה פון תחית העם פונעם גאליצישן יידנטום, וואָס נעמט אַרום אַן ערך די ערשטע צוואַנציק יאָר פונעם היינטיקן יאָרהונדערט, פאַר־נעמט דעם אויבנאָן פֿון ד״ר טע־נענבוים שילדערונגען. דאָס איז געווען אַ תקופה פֿון נאַציאָנאַלער דערוואַכונג בײַ דער ייִדישער יוגנט אין גאליציע, אַ תקופה, וואָס האָט דאָס גאליצישע יידנטום אָפּגעקערט פֿון דער פּאָליטישער אַסימילאַציע און געבראַכט עס צום ציוניזם. דער מחבר איז איינער פֿון די געציילטע לעבנסגעבליבענע עסקנים, וואָס זע־נען געשטאַנען ביים וויגל פֿון דער ציוניסטישער באַוועגונג אין גאַלי־ציע. ער איז געווען אַן איבערזע־געבענער אַקטיוויסט און האָט אַ סך בייגעטראָגן צו דער אַנטוויקלונג פֿון די געזעענישן פֿון יענער ראַמאַנ־

דאָקטאָר יוסף טענענבוים „גאַ־ליציע מיין אַלטע היים“ האָט ווייט אַריבערגעשריטן די גרענעצן פֿון אַ בוך זכרונות. אין זײַן הקדמה צום בוך באַוואַרנט זיך דער מחבר, אַז ער איז נישט אויסן איבערצוגעבן זײַנע זכרונות, און פֿונקט אַזוי האָט ער זיך נישט מתכוון געווען צו שרייבן אַ היסטאָרישע אָפּהאַנדלונג אָדער אַן אויטאָביאָגראַפֿיש ווערק. די דאָזיקע באַוואַרענישן פֿונעם מחבר מכוּח דעם כאַראַקטער פֿונעם בוך זענען בײַ אַ געוויסער מאָס ריכטיקע. מײנען מײנט דאָס, אַז „גאליציע מיין אַלטע היים“ איז טאַ־קע נישט קײן אויסגעשפּראַכן זכרונ־נות־ווערק, פֿונקט אַזוי ווי עס איז נישט קײן היסטאָרישע אָפּהאַנדלונג און נישט קײן אויטאָביאָגראַפֿיע. עס איז אַבער, אַן ספק, אַ סינטעז פֿון אַט די דריי עלעמענטן, אַ מײן פֿון אַלץ צו ביסלעך, וואָס שאַפט

טישער צייט. ביי א יעדן גאליצישן ייד און באזונדערס ביי אונדז, דעם ינגערן דור עסקנים, וועלכער איז דערצויגן געווארן אויף די טראדיציעס פון יענער ראמאנטישער תקופה, מוזן די דאזיקע זכרונות ארויסרופן א שטארקן נשמה-ציטער, בפרט אז ד"ר טענענבוים האט מיט

נער וועט דאס בוך ארויסרופן אן אינטערעס. „גאליציע מיין אלטע היים“ איז א בוך פארן כלל ישראל. די דערגרייכונגען פונעם גאליצישן יידנטום אין דער תקופה פון תחית העם זענען דאך נישט געווען קיין רעגיאנאלע דערגרייכונגען, באַ-שטימט בלויז פארן גאליציאנער שבט. אדרבה, זייער ווירקונג האט זיך געלאזט מערקן ווייט אויסער די גרענעצן פון גאליציע. אויך די צרות און די לידן, וואס ווערן באַ-שריבן אין בוך, זענען געווען אייגן פאר יידן פון גאנץ פוילן, אדער ריכטיקער געזאגט, פון די איבע-ריקע מזרח-איראפעישע לענדער. די כוואליע פון פאגראמען, מיט וועלכער די פוילישע פרייהייטס-קעמפער האבן אנגעהויבן אין יאר 1918 זייער הערשאפט אין פוילן, איז טאקע אויסגעבראכן אין לעמבערג, אבער פון דארט האט זי זיך אריבערגעטראגן אין אנדערע פוילישע פראווינצן און האט זיך בריי-דערלעך, פארייניקט מיט דער פאגראם-כוואליע אין אוקראינע און רוסלאנד. ד"ר יוסף טענענבוים איז געווען דער ערשטער מחבר, וואס האט נאך אין יאר 1919 פארעפנט-לעכט די דאקומענטן וועגן לעמבער-גער פאגראם, אין זיין איצטיקן בוך ברענגט ער אויך א טייל פון די דאזיקע דאקומענטן, אבער דאס מאל



דער פשטות פון זיינע שילדערונגען, א פשטות וואס גרענעצט זיך אפט מיט יוגנטלעכער נאווקייט, באוויזן ארויסצוברענגען דאס סאמע איידל-סטע און צארטסטע פון דעם אלע-מען, וואס האט געלעבט און געשאפן אין יענע יארן פון שטורעם און דראנג. אבער נישט בלויז ביי גאליציא-

נישט בלויז וועגן דעם פאגראם אין לעמבערג, נאר אויך וועגן פאגראם מען אין אנדערע שטעט און פרא- ווינצן פון פוילן.

נישט קוקנדיק אויף די אריינגע- פירטע דאקומענטן, איז דאס בוך גאנץ ווייט פון זיין א טרוקן-היסטא- ריאגראפיש ווערק. דער מחבר מיידט עס בכיוון אויס, ווייל ער פארשטייט, אז היסטארישע פינקט- לעכקייט און וויסנשאפטלעכע אויס- געהאלטנקייט זענען אין דעם פאל נישט קיין ענינים פון ערשטער וויכ- טיקייט. א סך וויכטיקער און אינ- טערעסאנטער איז ארויסצוברענגען דאס פולע בילד פון דער יידיש-גא- ליצישער סביבה. א בילד, וואס זאל זיין פולבלוטיק און לעבעדיק. די דאזיקע אויפגאבע דערגרייכט ד"ר טענענבוים דורך שילדערונגען פון זיינע פערזענלעכע איבערלעבונגען אויף דער קאנווע פון די היסטארי- שע געשעענישן. עס קען אויך בא- טראכט ווערן פארקערט: אויף דער קאנווע פון זיינע פערזענלעכע אי- בערלעבונגען ציט ער אדורך דאס בילד פון די היסטארישע געשעע- נישן. די דאזיקע סינטעזע הייבט זייער שטארק דעם ווערט פונעם בוך. זי ברענגט אריין א לעבעדי- קייט און א היימישע נאענטקייט אין דעם דערציילטן מאטעריאל. ווי אן אריינפיר צום בוך דארף

באטראכט ווערן דער קורצער אי- בערבליק פון דער געשיכטע פון יידן אין גאליציע, כאטש אין אלגעמיין ברענגט דער דאזיקער איבערבליק נישט אריין קיין שום נייעס (ווייל די אלע פאקטן זענען באקאנט פון די פריערדיקע ארבעטן פון אזעלכע אויסגעצייכנטע היסטאריקער, ווי ד"ר מאיר באלאבאן, ד"ר יצחק שי- פער און אנדערע), פאסט ער זיך פונדעסטוועגן גוט אריין אין דער גאנצקייט פון בוך. דער עצמדיקער מאטעריאל הייבט זיך אן דארט, ווו ד"ר טענענבוים נעמט זיך דערציילן וועגן דער תקופה, וואס ער האט אליין איבערגעלעבט. עס קריצן זיך איין אין זכרון אזעלכע בילדער, ווי די פרימארגנדיקע באגעגענישן פון מחבר מיטן אלטן קיזער פראנץ יאזעף, די נסיעות פונעם יונגן סט- דענט אין שליחות פון דער ציוניס- טישער באוועגונג און אנדערע. פון א גאר גרויסן ווערט איז דער קאנ- דענסירטער באריכט איבער דעם אנטויל פון גאליציע אין דער אנט- וויקלונג פון דער העברעישער און יידישער קולטור, ווי אויך דער אי- בערבליק פון דער געשיכטע פון דער ציוניסטישער באוועגונג אין גאליציע ביים אנהייב פונעם היינ- טיקן יארהונדערט. אז עס רעדט זיך שוין וועגן די וויכטיקע עלעמענטן פון בוך, דארפן

לישע רעגירונג האָט אָפּילו באַמיט זיך צו וואַרפּן די שולד פאַר די דאָ- זיקע מעשים אויף נישט פאַראַנט- וואַרטלעכע עלעמענטן פון פּאָלק, אָבער פון דער טענענבוים ציטיר- טע דאָקומענטן זעט זיך בפּירוש אַרויס, אַז די אַרגאַניזאַטאָרן און סטימולאַנטן פון דער דאָזיקער וואַק- כאַנאַליע זענען געווען די פירער פון דער יונגער פּוילישער אַרמיי. צווישן די דאָזיקע דאָקומענטן געפינען זיך פּראַקלאַמאַציעס און באַפעלן אַרויס- געגעבענע דורך פּאָלקאוניקעס און גענעראַל, וועלכע האָבן אין די שפּעטערדיקע צייטן פאַרנומען גאָר הויכע שטעלעס אין דער פּוילישער אַרמיי. אייניקע פון זיי לעבן נאָך ביזן היינטיקן טאָג און זענען וויכ- טיקע פאַרשטייער פון דער פּוילי- שער גלות-רעגירונג.

אין די דערמאָנטע פּראַקלאַמאַ- ציעס און באַפעלן ווערן אויף ייִדן אַרויפגעלייגט גזירות פון כל המי- נים. עס רעדט זיך דאָרט וועגן רע- פּרעסיעס און שטראַף-אַקציעס, וואָס וועלן אונטערגענומען ווערן קעגן ייִדן. אַז די דאָזיקע גזירות זענען נישט געווען בלויז קיין פּאַפּירענע, איז אַ באַווייז סיי דער לעמבערגער פּאַגראַם און סיי די בלוטיקע פּאַ- גראַמען אין צענדליקער אַנדערע שטעט פון פּוילן.

*
*
*

אויך דערמאָנט ווערן די מאַטעריאַלן איבער דער לאַגע פון גאַליצישע ייִדן אין דער צייט פון דער ערשטער י. ל. מלחמה. דער טענענבוים איז אַן אויסגעצייכנטער קענער פון דער טראַגע פון פּוילן, וועלכע האָבן אין ווין אין אַנדערע שטעט פון דער עסטייכישער מאַנאַרכיע געזוכט שוין פאַר דער דעמאָלטיקער רוסישער אינוואַזיע אין גאַליציע. בעת מען לייענט די דאָזיקע קאָ- פיטלען קערן זיך אום צום זכרון יענע צייטן פון פּיין און נויט פון ייִדן אין גאַליציע, וועלכע האָבן זיך געפונען צווישן האַמער און קאָ- וואַלדע, צווישן דער רציחה פון די ווילדע קאָזאַקן און דעם אויסגע- פּינטן היימישן אַנטיסעמיטיזם פון די עסטרייכישע מושלים.

אַ גאַנץ בכבודיקער טייל פון בוך ווערט געווידמעט דער לאַגע פון ייִדן אין דער צייט פון די פּויליש- אוקראַינישע קאַמפּן, וואָס זענען פאַרגעקומען אין די יאָרן 1918—1919. ווי באַוווּסט, זענען דעמאָלט די פּאָליאַקן געבליבן די זיגערס און זיי האָבן איבערגענומען די ממשלה איבער גאַנץ גאַליציע. די לאַגע פון די גאַליצישע ייִדן איז דאָן נישט געווען קיין געהויבענע; אַ מבול פון פּאַגראַמען, קאָנטריבוציעס און רעק- וויזציעס האָט זיך אויסגעגאַסן אויף זייערע קעפּ. די ניי-געשאַפענע פּויל-

שטענדיקן געראנגל פאר זיי קיום אויסגעשמידט פאזיטיווע ווערמן און געבראכט זיי ווי א וואגיקן צושטיי-ער צום אלגעמיינעם אַנשטרענג פון יידישן פאלק. "דער סימבאל פונעם נעכטן" גייט אויף מיט לויטערקייט און פשטות אינעם בוך — "גאלי-ציע — מיין אלטע היים".

"צוזאמענצוקלייבן די קופעס אַש, פאַרקערפערן זיי אין אותיות, אין ווערטער, כדי די ביזע ווינטן זאלן זיי נישט פונאָדערבלאָזן" — אַט די אויפגאַבע האָט זיך ד"ר טענענבוים געשטעלט ביים שרייבן דאָס בוך און די אויפגאַבע האָט ער דערפילט.

אין זיין הקדמה צום בוך זאָגט ד"ר טענענבוים, אַז "וואָס ווילטער און אכזריותדיקער עס איז די חורבה פון היינט, אַלץ העכער און לויטער-רער גייט אויף דער סימבאל פונעם נעכטן". דער נעכטן איז אויך נישט געווען קיין פריילעכער. ער האָט זיך געראַנגלט צווישן אַ שטענדיקער שרעק, עקאָנאָמישער נויט און פאַ-ליטישער נויט און פאַליטישע גזי-רות. אָבער ווי שלעכט דער דאָזי-קער נעכטן זאל נישט געווען זיין, האָט ער פונדעסטוועגן אַרויסגעגעבן אַ קאָנסטרוקטיוון און שעפּערישן ישוב, וואָס האָט אין מיטן פון דעם

יעקב לעשצינסקי שרייבט וועגן "קאפיטלען געשיכטע" פון ד"ר עמנואל רינגעלבלום (פאָרווערטס, ניו-יאָרק, 20סטער דעצעמבער 1953):

מיט זיינע טאָג-ביכער אין דער היט-לער-צייט. מיר ווילן נישט און מיר קענען נישט טאַרנעמען זיך איצט מיט די דאָזיקע טאָג-ביכער, וועל-כע זענען, ליידעדיג, אַריינגעפאַלן אין די הענט פון די פּויליש-יידישע יעווסעקעס און מיר וועלן שוין קיינ-מאַל נישט וויסן וואָס אין דער אמתן רינגעלבלום האָט געשריבן. נאָר אַפילו אַן די דאָזיקע טאָג-בי-כער איז דער נאָמען פון דאָזיקן יונג פאַרשניטענעם יידישן היסטאָ-ריקער שוין אַריין אין דער יידי-

דער פאַרלאַג פון דעם צענטראַל-פאַרבאַנד פון די פּוילישע יידן אין אַרגענטינע האָט דער יידישער וועלט אונטערגעטראָגן אַ נייע, פיי-נע מתנה, מיט דעם אַרויסגעבן פון דאָזיקן בוך "עמנואל רינגעלבלום" האָט דער פאַרלאַג, וואָס האָט שוין פאַראייביקט זיין נאָמען מיט העכער ניינציק ביכער וועגן יידן אין פּוילן, אויפגעטון גאָר אַ גרויסע, ממש אַ היסטאָרישע טאַט.

דער נאָמען רינגעלבלום איז שוין אַריין אין דער יידישער געשיכטע

זאגן, אז די געשיכטע פונעם פוי-
לישן ייִדנטום איז די געשיכטע פון
ייִדישן פּאָלק, ווייל די ספרדישע און
די אַרענטאַלישע ייִדן האָבן די
לעצטע עטלעכע הונדערט יאָר נישט
געשפּילט קיין שום ראַלע אין דער
ייִדישער געשיכטע.

האַט מען געוויס געשריבן נישט
ווייניק וועגן די פּוילישע ייִדן, דער
גרויסער היסטאָריקער שמעון דוב-
נאָו האָט גאָר פּיל אויפגעטון אויף
דעם דאָזיקן געביט. דאָך זענען גע-
בליבן גרויסע זייטן פון ייִדישן לעבן
אין פּוילן פאַרהוילט און נישט באַ-
לויכטן. די לעצטע צען יאָר פאַר
דער גרויסער קאָמאָסטראָפּע האָט
זיך באַוויזן אין פּוילן אַ גרויסע
גרופּע יונגע ייִדישע היסטאָריקער,
וועלכע האָבן זיך צוגעכאַפּט צו די
פּוילישע אַרכיוון און ממש אַנט-
דעקט אוצרות מיט גאָר וויכטיקע
מאַטעריאַלן, וועלכע באַלייכטן שוין
נישט אַזוי די אויסערלעכע זייטן
פון ייִדישן לעבן, פּאָליטישע רדי-
פות, פּאָגראַמען, באַגרענעצונגען
און דיסקרימינאַציעס, ווי דאָס איי-
נעווייניקסטע ייִדישע לעבן; דאָס
לעבן פון די מאַסן, די באַצוונגען
צווישן רייכע און אַרעמע, די ייִדי-
שע היים, דעם ייִדישן חדר און די
ישיבה, די ייִדישע פּרנסות, די קהי-
לות, זייערע ביודזשעטן און הוצ-
אות, די קאַמפּן צוליב שטייער-

שער געשיכטע צווישן די קדושים,
וועלכע האָבן זיך מקריב געווען
פאַרן פּאָלק, פאַר זיין כבוד, פאַר
זיין צוקונפּט.

דער בוך, וואָס ליגט פאַר מיינע
אויגן, באַווייזט ערשט וואָס פאַר אַ
גרויסן כוח די ייִדישע היסטאָרישע
וויסנשאַפּט האָט פאַרלוירן און וואָס
פאַראַ קרעפטן דער געפּאָלענער
היסטאָריקער האָט פאַרמאַגט. די



געשיכטע פון פּוילישן ייִדנטום איז
אין אַ גאָר גרויסער מאָס די גע-
שיכטע פון ייִדישן פּאָלק, ווייל
ערשט צוריק מיט צוויי יאָרהונ-
דערט, פאַר דער צעטיילונג פון
פּוילן, האָבן העכער ניינציק פּראָ-
צענט פונעם אַשכּנזישן ייִדנטום גע-
לעבט אין די גרענעצן פון דער
גרויסער פּוילישער מלוכה. מיר

פראגן און צענדליקער אנדערע פאקטן און איינצלהייטן, וועלכע ווארפן ליכטיקע שטראלן אויף דער יידישער פאראגאנענהייט. אָט די דאָזיקע טעמעס זענען געוואָרן באַ- האַנדלט און שטודירט פון די יונגע היסטאָריקער.

און איינער פון די פעיקסטע און פלייסיקסטע איז געווען אַן צווייפל עמנואל רינגעלבלום.

דער בוך, וואָס ליגט פאַר מיר, איז איינגטלעך צוויי ביכער — ער פאַרמאָגט נאָענט צו 600 זייטן. דאָ איז צוגעקליבן אַ טייל פון זיינע אַרבעטן, און איך בלעטער און בלע- טער און לעב איבער מיטן מחבר די שמוחות, וואָס ער פלעגט האָבן ביים געפינען נייעס מאַטעריאַל וועגן יידישן לעבן. געגריבלט האָט ער זיך מיט פרייד און געמאַכט אַנטדעקונגען, יא, טאַקע באמת אַנט- דעקונגען. אָט האָב איך צופעליק אויפגעמישט זייט 84. דער קאַפּ פון אַן אַרבעט טראָגט דעם נאָמען „דאָס אינעווייניקסטע לעבן פון וואַרשע- ווער יידן“. דער מאַטעריאַל איז ביז גאָר טשיקאַווע — ער איז גע- נומען פון געריכטלעכע דאָקומענטן. דער מחבר צעוויקלט פאַר אונדזע- רע אויגן אויף דעם גרונט פון די מאַטעריאַלן אַזאַ פאַרבנרייך בילד פון טאַג-טעגלעכן לעבן, ווי ער זעלבסט כאַראַקטעריזירט דאָס:

„וועגן סכסוכים און קריגערייען, מחלוקתן און געשלעגעררייען, גנבות און רציחות, שכרות און אַוואַנטור- רעס“ און ער שטעלט ווייטער פעסט, אַז פון די מאַטעריאַלן קען מען באַ- קומען אַ שטיקל באַגריף וועגן די פּויליש-יידישע באַציונגען.

און אין דער אמתן — אונדזערע פאַרשטעלונגען זענען דאָך איינזיי- טיק, דער פּוילישער ייד זינגט „מה יפית“ פאַרן פריץ און דער פריץ רייצט אַן זיינע הינט אויפן ייד. דער ייד ציטערט פאַרן פויער און שכורט אים אַן אין זיין שענק. דער גלח פּרעדיקט שנאה צו יידן, און דער פריץ באַרגט געלט ביי יידן.

דאָס ווירקלעכע לעבן איז געווען אַ סך קאַמפּליצירטער און רייכער אין פאַרבן. לאַמיר ברענגען אַ פאַר ביישפּילן פון דעם אַרטיקל, וועלכן מיר האָבן גאָר וואָס דערמאָנט. ער הייבט זיך אַן מיט דער פּראָגע וועגן יידן און קריסטן אין אַמאָליקן פּוילן, און שוין אין די ערשטע פאַר זייטלעך געפינען מיר זייער אינטע- רעסאַנטן מאַטעריאַל. אַ גלח מיטן נאָמען יאַן באַהאַמאַלעץ האָט אָנגע- שריבן אַ בוך „לערע פאַר די פּויע- רים וועגן חתונות“. און ער שטעלט אַרויס פאַר אַ ביישפּיל יידן, ער שרייבט: „זעט איר יידן אום שבת אַדער יום-טוב וואַלגען זיך אויף די וועגן אין אַ באַווסטלאַזן צו-“

שטאַנד? זעט איר זיי דעמאָלט טאַנצן
און טרייבן זנות אין די קרעטש-
מעס און שענקען?"

און ער דערציילט זיי ווייטער
וועגן די יידישע ווונדערבאַרע גע-
זעצן וועגן פאַמיליע-לעבן און וועגן
קינדער-דערציונג און וועגן די באַ-
ציונגען צווישן מאַן און ווייב. דער
גלח האָט דאָס נישט אויסגעטראַכט
און נישט אויסגעלייענט פון ביכ-
לעך, נאָר אָפגעשריבן פון דער
ווירקלעכקייט.

ווייטער ברענגט רינגעלבלום
נישט ווייניק פאַקטן, ווי יידן טרייבן
קען אין אַ שענק צוזאַמען מיט
פויערים און שפילן אין קאַרטן.
דאָס בילד, וואָס דער גלח האָט גע-
געבן, דאָס איז דער ברייטער שליאַך
פון יידישן לעבן — דער ייד אין
שענק צוזאַמען מיט פויערים צי מיט
אַ פריץ איז געווען אויסנאַמען.
אַבער כדי דאָס בילד זאָל זיין ריכ-
טיק און פול מוז מען וויסן אויך די
שאַטנדיקע זייטן.

דער פריץ האָט געהערשט איבער
דעם פויער און איבער דעם ייד —
ברענגט רינגעלבלום פאַקטן ווען
דער פריץ האָט געמוזט בייגן דעם
קאַפּ פאַרן ייד, ווען דאָס געריכט
האָט געפסקנט. אַט האָט אַ שליאַכ-
טשיץ געהאַט אַ געלט-געשעפט מיט
אַ ייד. און האָט דעם ייד אין איין
העמד געבראַכט צום ראַטהויז. ער

איז באַשטראַפּט געוואָרן מיט דריי
טעג טורמע און געלט-שטראַף פאַרן
ייד.

יידן האָבן געוויס מורא געהאַט
פאַר די גוים. יידן זענען דאָך גע-
ווען אַ מינדערהייט, אָבער זייער
אַפט האָבן זיי זיך נישט געלאָזט
שפייען אין דער קאַשע, ווי מען
זאָגט. אַ שכורער גוי האָט געמאַכט
אַ חורבן אין אַ יידישער שטוב און
אַרויסגעוואָרפן דעם טשאַלנט פון
איוון. דער ייד איז אַרויס פון די
כלים און גענומען שלאָגן דעם
שכור אַזוי לאַנג ביז ער האָט אים
אַוועקגעלייגט. דער ייד האָט באַ-
צאָלט דער פאַמיליע צען רובל און
די זאָך איז געווען דערליידיקט.

אַט אַזעלכע בילדער פון צאַפל-
דיקן לעבן אין די צענדליקער
ברענגט רינגעלבלום פון געריכט-
לעכע דאָקומענטן — פאַר אונדזערע
אויגן פליסן דורך וואַכעדיקע, אָבער
לעבעדיקע טעג פון יידן אַמאָל און
מיר זעען ווי פאַרשידנאַרטיק און
פאַרבנרייך קאַנקרעטעס לעבן איז.
די יונגע יידישע היסטאָריקער פון
פוילן האָבן כמעט אַלע געהערט צום
לינקן פליגל פון דער יידישער גע-
זעלשאַפטלעכקייט; לינקער פליגל
מיינט נישט פאַר יענער צייט קאָ-
מוניזם, נאָר לינקע פויעלי-ציון און
אויך רעכטע פויעלי-ציון. בונדיסטן
זענען מיר נישט באַקאַנט צווישן

די דאזיקע יונגע היסטאריקער. אלס לינקע ציוניסטן איז געווען נאטירלעך, אז זיי זאלן זיך גריבלען אין יידישע עקאנאמישע פראגן און פראבלעמען. פארן „בונד“ זענען אלע יידישע פראגן געווען מער ווי קלאר: דעמאקראטיע און סאציאלזם; און אראפ אלע יידישע קאפ-ווייטיקן! א ציוניסט-סאציאליסט האט געמוזט זיך גריבלען אין טעאריעס און זוכן, ווי צוזאמענצובינדן די דאזיקע צוויי אויבנאויף קעגנגעזעצטע טעאריעס און באוועגונגען. רינגעלבלום איז געווען א לינקער פועל-ציוניסט, איז נאטירלעך, וואס ער האט גע-שענקט פיל אויפמערקזאמקייט יידי-שע עקאנאמישע פראגן. געפינען מיר אין בוך א סך ארטיקלען וועגן אמא-ליקע יידישע פרנסות און דערביי א סך גאנץ נייע מאטעריאלן.

מיט איין ווארט דער פארלאג גענטיגע האט נישט נאר געשטעלט א שיינע מצבה איינעם פון די שענ-פון דעם פוילישן פארבאנד אין אר-סטע קדושים אין דעם אונטערער-דישן קאמף קעגן די נאצי-מערדער, נאר אויך איינעם פון די פארדינסט-פולסטע יידישע היסטאריקער. אין דער כאראקטעריסטיק פון רינגעלבלומען דורך שאצקי אין דעם גרויסן אריינפיר וועט דער ליינער געפינען א פיין-געצייכנט בילד סיי פון דעם היסטאריקער, סיי פון דעם קעמפער. דאס בוך פארדינט א ברייטן קרייז ליינער; מען לערנט פון אים א סך און מען ווערט ביי זיך דערהויבענער און רויקער, וואס מיר האבן געהאט אזעלכע פערזענלעכקייטן ווי רינגעלבלום.

א. ל. שוסהיים שרייבט וועגן גרשם באדערס זכרונות (די יידישע ציי-טונג, בוענאס-איירעס, 15טער נאוועמבער 1953):

שרייבן און איבערגעבן אין דרוק זכרונות איז א מין געזעגענען זיך מיט דער וועלט. אין זכרונות דער-ציילט מען געוויינלעך וועגן דער-פאלגן און דורכפאלן, וועגן גליק און וועגן גליקן אין דער באציונג מיט מענטשן (באזונדערס אין דער ליבע), וועגן גרויסע און קלוגע

זאכן וואס מ'האט באוויזן אויפצו-טון, וויפל חכמה מ'האט דערביי באוויזן, און, ווער עס וויל, דער-ציילט אויך וועגן נארישקייטן וואס מ'האט באגאנגען, וועגן ביטערע דערפארונגען וואס מען האט גע-האט מיט מענטשן (און ווידער בא-זונדערס מיט פרויען), דאס הייסט,

זעקס יאָר האָבן ייִדישע קינדער שוין אויפגעהערט צו זיין קינדער. אַנשטאָט צו פֿאַרנעמען דעם צאַרטן קינדערישן מוח מיט שפּילערייען, מיט קינדער-מעשהלעך האָבן 7-יאָריקע קינדער ביי ייִדן זיך פֿאַרנומען מיט די האַרבע פּראָב־ לעמען פֿון „שור שגח את הפרה“ (וועגן אַן אַקס וואָס האָט געקאַפּיעט גרעך באַדער



מיינע זכרונות

(פון קראָקע ביז קראָקע)

אַ קו) אָדער וועגן „הביא גט ממדינת הים“ (ווען איינער ברענגט אַ גט פֿון יענער זייט ים), וכדומה תלמוד־דישע פֿראַבלעמען.

אַלס 7-יעריק קינד האָט באַדער שוין געלערנט ביי זיין פֿאָטער גמרא מיט רש"י און תוספות. אַ שכן, וואָס איז געווען אַן „אייִדעם אויף קעסט“ און אַ „ווילדער למדן“, האָט געבעטן באַדערס פֿאָטער ער זאָל אים אַריינשיקן דעם יונגן

אַז אויב איינער וויל אויף דער על־טער דערציילן אַלץ וואָס האָט מיט אים פֿאַסירט אין די יונגע יאָרן, דאַרף ער זיך אוועקשטעלן פֿאַר דער וועלט־געשיכטע אַזוי צו זאָגן אין פיזשאַמע. זשאַן זשאַק רוסאָ און דער הייליקער אַוגוסטין האָבן דאָס טיילווייז געטון. יעדנפֿאַלס, וויפֿל עמעץ זאָל נישט וועלן אין די על־טערע יאָרן אַנטפלעקן פֿון די נאָ־רישקייטן און די חכמות פֿון די יונגטייאָרן, איז בעסער אַ ביסל צוואַרטן, זיך נישט איילן. די שענסטע עלטער אויף צו פֿאַרעפֿנט־לעכן זכרונות ווייזט מיר אויס איז ביי די 90 יאָר. פֿריער לוינט זיך נישט. פֿאַרשטייט זיך, אַז מען דאַרף טראַכטן צו דערלעבן די יאָרן, און אויב איינער טוט דאָס ווי גרשם באַדער, ביי 85 יאָר, ווילן מיר אים דאָס נישט נעמען פֿאַר אומגוט.

דער ערשטער באַנד, וועלכן מיר האָבן איצט פֿאַר זיך, איז פֿאַרנו־מען אינגאַנצן מיט זכרונות פֿון אַ ווייטער יונגט — ווייט אין צייט און אין רוים. אַט אַזוי ווייט ווי עס איז די קראָקע און גאַליציע מיט אַ 70—75 יאָר צוריק ביז צו דער ניו־יאָרק פֿון 1953. אַ ייִדיש קינד אין פּוילן און גאַליציע פֿון יענער צייט האָט אייגנטלעך נישט פֿאַר־זוכט דעם טעם פֿון דעם, וואָס עס זענען היינט די קינדער־יאָרן, ביי

גרשם, ער זאל מיט אים לערנען עטלעכע שעה אין טאג. דער וויל-דער למדן איז געווען אַ כעסן און אַ ווילדער שלעגער. פלעגט ער בשעתן לערנען שלאָגן דאָס 7-יעריק קינד מכת רצה. פאַר נישט פאַר-שטיין אַ וואָרט — דערציילט באַ-דער — האָט אים דער ווילדער לערנער „האַלבע פאות אויסגע-ריסן“.

כאַראַקטעריסטיש פאַרן לעבנס-שטייגער פון יענער צייט איז דער פאַלגנדיקער עפיוזאָד וואָס באַדער דערציילט: נעבן זיי האָט געוווינט אַ יונגערמאַנטשיק פון אַ יאָר 15, שוין אַ חתונה געהאַטער. אָט דאָס יונגע באַלעבעסל האָט נאָך גע-לערנט ביי אַ מלמד, וועלכער איז געווען אַ גרויסער כעסן און וועל-כער פלעגט זייער אַפט „אַריינצימ-בלען“ זיינע תלמידים, ווען זיי האָבן נישט געקענט דעם שיעור. האָט אַמאָל געטראָפן, אַז גראָד אין מאַ-מענט ווען דער מלמד האָט אַריינ-געצימבלט דעם באַלעבעסל, איז אַנגעקומען אַ שליח אים אַנזאָגן די בשורה, אַז ער איז געוואָרן אַ טא-טע...

בכלל איז דער דאָזיקער ערש-טער באַנד פון באַדערס זכרונות רייך אין עפיוזאָדן פון אַבערגלויבן, פון נאַיוון רעליגיעזן פאַנאַטיזם, פון מחלוקת און שנאה צווישן מתנגדים

און חסידים און צווישן חסידים גופא, אַזוי דערציילט באַדער וועגן איינער אַ יידענע דאָבריש, וועלכע מען האָט געהאַלטן פאַר אַ מכשפה. קינדער אין גאַס האָבן איר נאָכ-געוואָרפן שטיינער און איר נאָכ-געשריגן מכשפה. מ'האַט וועגן איר דערציילט, אַז וווּ אַ קימפעטאַרין, קומט זי צו גיין כלומרשט צו ווינטשן מזל-טוב, און באַלד ווי זי גייט אַוועק, ווערט דעם קינד נישט גוט, עס הייבט אָן ברעכן און שטאַרבט. האָט געטראָפן אַזאַ מעשה אַז דאָבריש איז געקומען ווינטשן מזל-טוב צו איינעם מרדכי שענקער, וועמענס ווייב איז געלעגן אין קימ-פעט, און באַלד ווי זי איז אַוועק-געגאַנגען, כאַטש זי האָט נישט גע-זען נישט די קימפעטאַרין, נישט דאָס קינד, איז דעם קינד שלעכט געוואָרן און עס האָט אַנגעהויבן ברעכן. האָט דער דאָזיקער מרדכי שענקער נישט לאַנג געוואָרט, ער איז נאָכגעלאָפן דער 'מכשפה', דערלאַנגט איר אַ פאַר פעטש און זי געשלעפט צום זאַלעשטשיקער רבין, וועלכער האָט געוווינט אין קראַקע און אַ האַלבע שטאָט איז מיטגעלאָפן.

דער רבי — דערציילט באַדער — האָט אַריינגערופן די כלומרשטע מכשפה אין זיין חדר מיוחד און ער האָט אויף איר שרעקלעך געשריגן.

התם סופר, אבער ער האט אלס רב נישט געוואלט צולאזן קיין אקטן פון אבערגלויבן. און ווייל ער האט נישט געוואלט צולאזן קיין חופה אויפן בית עולם אלס א מיטל קעגן א מגיפה, וואס האט דעמאלט גע- בושעוועט אין שטאט, איז ער פון דער פאנאטישער מאסע פארשריגן געווארן ממש ווי א כופר בעיקר, און אין סאמע ראש השנה, ווען דער רב האט געוואלט מקריא זיין די תקיעות, איז צו אים צוגעשפרונג גען א ווילדער פאנאטיקער, אים אוועקגעשטופט פון דער בימה, גע- נומען זיידלען און באליידיקן און לסוף דערלאנגט א פאטש דעם רב. דאס איז פארגעקומען מיט א 70 אדער 75 יאר צוריק. אבער אין יאר 1918, ווען ציוויליזאציע און קולטור האבן אינצווישן ממש אי- בערגעביטן דאס פנים פון דער וועלט, האט דער שרייבער פון אט די שורות בייגעווינט אין אשוויענ- טשים א חתונה אויף דעם בית עולם און ווידער אלס מיטל קעגן א מגיפה אין שטאט. מילא, געהערט דאס צו דער געשיכטע פון אבערגלויבן וואס האט אפשר נישט קיין שייכות צו אמתער רעליגיע. אבער די מחלוקת, די שנאה און געשלעגן צווישן חסי- דים גופא איז שוין אן ענין וואס געפינט זיך צווישן אבערגלויבן און רעליגיעזער אומטאלעראנץ. וועגן

דאבריש אבער האט געווינט מיט ביטערע טרערן און זיך געשווירן, אז זי ווייסט גארנישט פון קיין שום כשוף, אז שונאים האבן דאס אויף איר אויסגעטראכט.

דער רבי האט געהייסן דאברישן אהיימפארן בשלום און דאס קינד איז תיכף געזונט געווארן. פון דע- מאלט אן האט דאבריש פארלוירן איר שם פון א מכשפה.

אבער דאס איז דאך געווען נאר איינער פון די פיל אבערגלויבנס, וואס זענען אזוי כאראקטעריסטיש פאר יענער צייט, וואס ווערט אזוי פיל באזונגען פון די יידישקייט- ראמאנטיקער.

דער רעליגיעזער פאנאטיזם האט אפטמאל אנגענומען געפערלעכע פארמען פון רדיפות און געשלעגן, אזוי דערציילט באדער וועגן אי- בערפאלן פון מתנגדים אויף חסי- דישע רביים צו סאמע כל נדרי ביים דאווענען. אין אשוויענטשים, די שטאט וואס איז פארבונדן מיט אזוי פיל צער און פיין, אין דער דאזיקער אשוויענטשים, וועלכע יידן האבן גערופן אשפיצין, האבן חסידים גערודפט דעם שטאט-רב לייבוש מינץ צוליב דעם ווייל ער האט געהאט דעם טיטל דאקטאר פון פילאסאפיע. דער ד"ר לייבוש מינץ איז געווען א פרומער רעליגיעזער ייד, ער האט געהאט סמיחה פונעם

ביי אונדז מיט דער ראַמאַנטיק פון חסידים.

אין די דאָזיקע ווילדקייטן זענען די רביים, אָדער לפחות אַ טייל פון זיי, געווען אומשולדיק, באַדער דערציילט אַ שוידערלעכן פאַל פון קשאַנאָוו, אַ שטעטל, 15 באַן-מינוט פון פאַר אַשוויענטשים.

קשאַנאָוו איז לאַנגע יאָרן געווען דאָס שטעטל פון סאַמע פינצטער-סטן רעליגיעזן פאַנאַטיזם און אומ-טאַלעראַנץ. אַזוי ווי דער שטאַטי-שער רב איז אויך געווען אַ חסי-דישער רבי, אַ זון פונעם סאַנדזער צדיק, האָבן די סאַנדזער חסידים אַזוי לאַנג גערודפט די סאַדעגערער, ביז יענע האָבן זיך געמוזט אונ-טערגעבן. נאָר איין איינציקער ייד, אַ סאַדעגערער חסיד, האָט זיך נישט געוואָלט אונטערגעבן. דאָס איז גע-ווען אַ מענטש אַן עקאַנאָמיש אומ-אַפהענגיקער, מיט אַ פעסטער סאַ-ציאַלער פּאַזיציע אין גוטע פאַר-בינדונגען מיט די רעגירונגס-קרייזן. האָט דער ייד — זיין נאָמען איז געווען האַלענדער — געמיינט, אַז ער מעג הערן דעם רבין ווי דעם רב. דער רבי האָט זיך גע-סטאַרעט מיט כלערליי מיטלען צו ברעכן האַלענדערס עקשנות. אָבער אַזוי ווי קיין שום מיטלען האָבן נישט געהאַלפן, האָט דער רבי זיך באַנוצט מיט די שאַרפסטע וואַפן —

דער דאָזיקער אומטאַלעראַנץ און ווילדקייט דערציילט גרשם באַדער אַ ריי עפיזאָדן וואָס ווייזן אונדז די חסידים און זייערע רביים נישט אין אַ זייער שיינעם ליכט. דער קאַמף צווישן די „סאַנדזער“ און די „סאַ-דעגערער“ חסידים איז אין מערב-גאַליציע געפירט געוואָרן אויף אַ מער ווילדן און באַרבאַרישן אופן ווי די שפעטערדיקע קאַמפן צווישן די אַרבעטער-פאַרטייען, למשל, אַזוי דערציילט באַדער, אַז זיינער אַ פע-טער אין אַשוויענטשים, וואָס איז געווען אַ סאַדעגערער חסיד, האָט אין אַ וויכוח מיט אַ „סאַנדזער“ באַקומען פון יענעם מיט אַ ביר-גלאַז איבערן קאַפּ, פון וואָס דער פעטער איז אין פיר וואָכן אַרום געשטאַרבן.

דאָס איז נישט געווען בלויז אַן איינצלנער עפיזאָד. אין די קלענע-רע שטעטלעך פון מערב-גאַליציע, שרייבט באַדער, וווּ די סאַנדזער חסידים האָבן געהאַט די „מאַכט“, האָט מען „עוקר מן השורש געווען“ יעדן סאַדעגערער חסיד. „און אַזוי ווי די סאַדעגערער האָבן אויך נישט געשוויגן, פלעגן אַפטמאַל פאַרקו-מען די שרעקלעכסטע מחלוקתן מיט געשלעגן און מסירות.“ די דאָזיקע זאָכן וואָלט כדאי געווען צו דער-מאַנען ווען מען פאַרכליניעט זיך

אינמיטן שרייבן די דאזיקע שו"רות איז מיר געקומען די ידיעה, אז גרשם באדער, איז געשטארבן. דערוועקט די ידיעה א געפיל פון אמת מענטשלעכן טרויער. כאטש דערלעבן 85 יאר איז אויף אלע גוטע און פרומע יידן געזאגט. עס איז פארשטענדלעך אז אין אזעלכע יארן ריכט מען זיך יעדן טאג אויפן טויט. באדער האט דערפאר נאך געוואלט זען זיינע זכרונות אפגעדרוקט און עס איז באמת א פארדינסט פונעם פארלאג פון דער בייכער-סעריע „דאס פוילישע יידנטום“, וואס דער דאזיקער ווונטש באדערס איז פארווירקלעכט געווארן. דאס בוך איז אים זיכער א געקומען (מיט לופטפאסט) עטלעכע טעג פאר זיין טויט.

כאטש דאס אוועקגיין פון א שפערישן מענטשן דערוועקט תמיד א מענטשלעכן טרויער-געפיל — ווי אלט דער מענטש זאל נישט האבן געווען — איז אבער דא א טרייסט. וואס באדער האט גייסטיק שפעריש פול אויסגעלעבט זיין לעבן. די אריבער 85 יאר וואס באדער האט געלעבט זענען אין גייסטיקער אקטיוויטעט געווען מער ווי 100 יאר ביי אנדערע מענטשן. באדער האט כמעט קיין קינדעריש לעבן נישט פארוזכט. ס'איז שוין אויבן דערמאנט געווארן, אז ביי

מיטן חרם. תחילת האט זיך האלענדער אויסגעלאכט פון דעם רבינס גבורה. אבער לטוף האט דער חרם זיך ארויסגעוויזן אלס א מוראדיקע שטראף. האלענדער איז געבליבן איזאלירט ווי א קרעציקער. אפילו זיין ווייב און קינדער האבן אים פארלאזן. קיינער האט אים נישט געוואלט דערלאנגען א לעפל עסן. דער יידישער בעקער האט אים נישט געוואלט פארקויפן קיין ברויט. דער סוף איז געווען אז דער ייד האט געמוזט בעטן ביים רב מען זאל פון אים אראפנעמען דעם חרם. באדער דערציילט ווי זיין פאטער האט אים אלס קינד פון קארגע פינג יאר געטראגן אויף די הענט. ער זאל זען די ווילדע סצענע פון „קבלת גויפה“. די סאמע בארא-רישסטע אקטן פונעם קאטוילישן מיטלאלטער זענען אומשולדיקע קינדער-מעשהלעך אנטקעגן די לידן און די שפיכת דמים וואס דער ייד האלענדער האט געליטן פון זיין נע יידישע ברידער בהסכם הרב... אט אזוי בילדן באדערס זכרונות א שטיק קולטור-געשיכטע פונעם יידישן לעבן אין גאליציע אין די 70ער און 80ער יארן פון פאריקן יארהונדערט. און אין א סך שטעט און שטעטלעך איז דאס דאזיקע קולטור-בילד אויך שפעטער קיין סך נישט שענער געווארן.

ראנדומס צו דער רעגירונג, צום געריכט, געפרוואט זיך צונויפרעדן מיט רבנים, מיט קהילה-לייט — אָבער גיי שריי חי וקים, אַז די וועלט לאָזט זיך נישט פאַרבעסערן. אַפילו אַ שטרייק פון פּוילישע פעלד-אַרבעטער, וועלכן באַדער האָט געוואָלט אַרויסרופן צוליב גע-רעכטיקייט! קעגן אַ ייִדישן פּאַמעש-טשיק, ביי וועלכן באַדער האָט גע-לעבט ווי אַ לערער פון זיינע קי-נדר, האָט זיך דעם יונגן בחור נישט איינגעגעבן אַזוי ווייט, אַז ער, באַ-דער, האָט לוסף געמוזט אַנטלויפן מיטן לעבן פאַרן צאָרן פון די, וועל-כע ער האָט געוואָלט באַפרייען פון עקספּלאַטאַציע, וועגן די אַלע זאַכן קעז מען לייענען אויספירלעך אין אויבנדערמאַנטן בוך זכרונות.

פון זיינע 85 יאָר האָט גרשם באַ-דער פאַרלעבט מער ווי אַ העלפט אין גאַליציע. ער האָט אַ סך אויפ-געטון פאַר דער ייִדיש-קולטורעלער אויפֿלעבונג אין גאַליציע. אָבער אויך אין אַמעריקע איז ער געבליבן דער גאַליציאַנער — באַזונדערס אין זיין שרייבערישן נוסח. אָבער אין קעגנזאָץ צו אַ טייל אַנדערע גאַליציאַנער האָט באַדער זיך באַ-טראַכט ווי אַ פּוילישער ייד נאָך פאַר 1918. זיין בוך „דרייסיק דו-רות יידן אין פּוילן“, איז אַ בוך פון אַ פּוילישן ייד.

זיבן יאָר האָט ער שוין באַקומען געשלאָגן צוליב דעם „שור שנגח את הפרה“. און אויך אַלס אַ 7-יעריק קינד האָט ער שוין געקענט פון אויסנווייניק חומש מיט רש"י. אַלס אַ 12-יעריק ייִנגל איז ער שוין געווען אַריינגעטון אין די געזעל-שאַפטלעך-רעליגיעזע קאַמפּן פון זיין צייט, פון זיין געגנט און פון זיין מענטשן-קרייז. און אַלס אַ 15-יעריקער איז ער שוין געפאַרן לער-נען אין אויסלענדישע ישיבות, אין פּרעסבורג, אין בערלין, אין קעלן א.א.א. און געלערנט האָט ער אין אַרעמקייט און דחקות, אַפט ליידן-דיק הונגער.

גרשם באַדער איז שוין אַלס אַ יונגער בחור געווען אַן אומרוקער קאַפּ, נישט געקענט ליידן קיין עוולהס, דערפאַר האָט ער אַליין געמוזט אַפט ליידן עוולהס. און טאַ-קע צוליב דעם דאָזיקן נישט קע-נען ליידן קיין עוולהס, איז ער גע-וואָרן אַ שרייבער, זיך גענומען אַריינמישן אין זאַכן וואָס זענען נאָך „נישט געווען פאַר זיינע יאָרן“. ווי אַ יונגן מענטש וואָס קען נישט ליידן קיין עוולהס האָט באַדער אין פאַרשיידענע פּאַלן זיך גענומען מתקן זיין די וועלט און ער האָט געשריבן צייטונגס-אַרטיקלען און בראַשורן, געפרוואט אַליין אַרויס-געבן צייטונגען, געשריבן מעמאַ-

ד"ר יעקב מייטליס שרייבט וועגן זיגמונט טורקאווס בוך „פראגמענטן פון מיין לעבן“ אין זיין ארטיקל א"נ „א ביכער יום-טוב אין ארגענטינע“ („לשון און לעבן“, לאנדאן, יאנואר 1952):

צו דערלעבן (לאמיר זיין באשיידן אפילו ווען מיר ווינטשן זיך היינטיגע צייטן) דאס דערשיינען פון 750טן בוך אין יידיש, טאקע אין דער זעלבער סעריע און אונטער דער זעלבער לייטונג!



תחזקנה ידי המכוננים! זאלן גע- שטארקט זיין די הענט פון די בויער פון דער יידישער ליטעראטור אין דער ווייטער ארגענטינע! זענען פינף און זיבעציק ביכער אין יידיש לשון אין משך פון וויי-

דער יידישער ישוב אין ארגענ- טינע האט איצט געפיערט א זעל- טענעם יום-טוב. עס איז געווען דער יום-טוב פונעם דערשיינטן 75טן יידישן בוך (אינצווישן זענען שוין צוגעקומען נאך עטלעכע נייע ביכער, כן ירבו!) פון דער סעריע „דאס פוילישע יידנטום“, וואס עס גיט ארויס מיט א סך ליבשאפט און נאך גרעסערער עקשנות דער צענ- טראל-פארבאנד פון פוילישע יידן אין ארגענטינע מיט מארק טורקאווס און אברהם מיטלבערגן בראש. עס איז מיר שוין נישט איינמאל אויס- געקומען צו רעדן באריכות וועגן דער ארבעט פון אט דעם פארלאג און די ארויסגעגעבענע ביכער. דא וויל איך נאך פארצייענען דעם יום-טוב פון בוך, וויל אין אונדזער דלותדיקן קולטור-לעבן איז בעוור- נותינו הרבים פאראן אזוי ווייניק פרייד, אזוי ווייניק יום-טובדיקייט. כאפט מען זיך ממש אן אין אזא שמחה, ווערט ליכטיקער אין די אויגן און ווארעמער אויפן הארץ. אזוי אז עס ווילט זיך מאכן די טראדיציאנעלע ברכה פון שהחינו און ווינטשן, אז זיי, די פארלעגער, און מיר די ליינער זאלן זוכה זיין

ניקע יארן שוין גארנישט קיין קליי-
ניקייט! קען מען גארנישט דער-
שאצן דעם גרויסן אויפטו פון דער
גרופע ארגענטינער עקשנים, וואָס
האָט מיט אייגענע כוחות, אָן טומל
און געשריי, דערפאַר אָבער מיט אַ
סך טאַקט און עניוות, ווי עס פאַסט
זיך פאַר אָן ערנסטער קולטור-אַר-
בעט, זיך גענומען שטעלן אַ לע-
בעדיקן מאַנומענט דעם פאַרשני-
טענעם פּוילישן ייִדנטום. ווי אַנ-
דערש האָט מען געקענט איבערקו-
מען די מוראדיקע ליידיקייט פון די
נאָך-חורבן יאָרן, אויב נישט דורך
אַ קאַנסטרוקטיוון, שאַפּערישן אַקט,
פון ממשיך זיין, פון זאַמלען און
דערהאַלטן אַלע די שאַפּונגען פון
פּוילישן ייִדנטום, פון נישט לאָזן
אויסגיין דאָס לעבעדיקע ייִדישע
וואַרט?

איז אויך דאָס פינפּאָנויבעציק-
סטע בוך אַ לעבעדיקער עדות פון
אַט דער טענדענץ. עס איז אַ בינטל
ליכטיקע זכרונות פון דעם לעבע-
דיקן, צאַפּלדיקן עבר, וואָס עס
טראַגט אונדו אונטער דער אַקטיאַר
און שרייבער זיגמונט טורקאָוו, כדי
צו העלפן פאַרפיקסירן דעם נעכטן
מיט זיינע ראַנגלענישן און דער-
גרייכונגען. די נעכטיקע עפאַכע איז
געוואָרן אַפּגעשלאָסן בדם ואש, מיט
בלוט און פּיער איז איר סוף גע-
וואָרן פאַרזיגלט. איילט מען זיך

אַפּצוראַטעווען די רעשטלעך פון
דער שרפה, נעמט מען זיך רעזו-
מירן, צו דערציילן און אויפצו-
שרייבן אַלץ, וואָס האָט אַ חשיבות,
וואָס איז נוגע דעם פאַרלאַשענעם
אַמאָל, כדי עס זאָל גארנישט פאַר-
לירן גיין, דאָס איז אויך די סיבה
פון דער שפּע פון מעמואַרן-ליטע-
ראַטור, וואָס האָט זיך אין די לעצטע
יאָרן אַזוי ברייט צעגאַסן איבער
אונדזער ליטעראַטור און האַלט נאָך
אין איין וואַקסן. עס איז די צייט,
ווי נאָך יעדן חורבן, פון פאַראייביקן
און איינזאַמלען. מען וויל פאַרהיטן
פאַקטן, געטריי אַפּשפּיגלען געזעל-
שאַפטלעכע געשעענישן אין די
פאַרשיידענע סטאַדיעס פון קאַמף
און וווקס. יעדע קלייניקייט קען זיין
וויכטיק, יעדע ידיעה אַ שלל פאַר
דעם ציקינפטיקן פאַרשער.

עס איז געווען אַ פול לעבן דאָס
ייִדישע לעבן אין פּוילן פאַר די
לעצטע עטלעכע צענדליק יאָרן. עס
האָט זיך געהאַט צעבליט אַ ליטע-
ראַטור, אַ פרעסע, אַ קונסט און אַ
טעאַטער. ווער איז אפשר נאָך אַזוי
באַרופן צו דערציילן וועגן די ראַנג-
לענישן און אויפטוען פון ייִדישן
טעאַטער ווי זיגמונט טורקאָוו, וואָס
האָט אַזוי אַקטיוו, אַזוי שאַפּעריש
צוגעהאַלפן צו דער אַנטוויקלונג פון
ייִדישן טעאַטער אין פּוילן אין דער
צייט פון צווישן די צוויי מלחמות?

עס איז אַ בוך מיט אַ שטימונג. פון יעדער שורה רעדט צו דיר אַרויס די נאַגנדיקע שרפהנדיקע בענקשאַפט פון דעם ייד, פון דעם קינסטלער טורקאָוו צו דעם וואַר-שע, וואָס איז אַזוי אומצייטיק גע-וואָרן פאַרשניטן, צו דעם וואַרשע פון זיין יוגנט, צו די הייזער, גאַסן און קודם כל די מענטשן, — אַלץ וואָס האָט געמאַכט אַט די שטאַט אַזוי גרויס, אַזוי אייגן און אַזוי ייִדשלעך. עס איז אַ בוך מיט אַ סך פיעטעט און צארטער בענקשאַפט נאָך דעם אַלעם, וואָס האָט אַמאָל געלעבט, געשטרעבט און געהאַפּט און ליגט היינט חרוב ומוחרב. איז וויכטיק ביז גאַר, אַז מיר זאָלן זיך אַלץ מער דערוויסן פון דעם ייִדישן וואַרשע, פון דעם גייס-טיקן און קינסטלערישן וואַרשע — זענען דאָס בוישטיינער פון די סאָ-מע מיטבויער פון דעם וועלטלעך-ייִדישן וואַרשע פאַר דעם צוקינפֿ-טיקן היסטאָריקער.

דערצייילט אונדז טורקאָוו אין זיין בוך אַ סך וועגן זיין קינדהייט און זיין יוגנט אין וואַרשע, זיין שוין פריצייטיקע באַגייסטערונג פאַר טע-אַטער און זיינע ערשטע אַנהייבן אַלס אַקטיאָר. שפיגלט ער אונדז אַפּ אין זיינע מעמואַרן אַ שטיק לעבעדיק און קאָלירפול ייִדיש לעבן פון אַמאָל. וואַכט פאַר אונדזערע אויגן אויף אַט די הערלעכע שטאַט ווי פון אַ צויבער-שלאָף. דערזען מיר ווידער אַמאָל דאָס ברויזנדי-קע, דאָס רעוואָלוציאָנערע, דאָס פיל-פּנימדיקע וואַרשע. עס איז די ייִדשלעכע שטאַט מיט איר פאַרהאַ-וועט און פאַרשמייעט זיין, מיט איר מסחר און אַרבעט, מיט דעם פרנסה-געיעג און גייסטיקע ראַנגלענישן, מיט איר גרויקייט און יום-טוב, מיט אירע קרעמער און בעלי-מלאכות, אַרבעטער און אינטעלי-גענץ, שרייבער, קינסטלער און פאַרטייִפירער.

מלך טשעמני שרייבט וועגן „שבת-יום-טובדיקע יידן“ פון פנחס ביוז-בערג (נייע יידישע צייטונג, מינכען, 13טער אפריל 1951):

ביכער אין יידיש. צו פרצעס „קייט“ קומען צו רינגעלעך, עכט-גאַלדענע רינגעלעך. אַזוי יעדעס יאַר. יאַר נאָך יאַר. און די ייִדישקייט וועט

די „גאַלדענע קייט“, די ייִדישע קייט פון ייִדיש-שאַפּונג, פון ייִדיש-ליטעראַטור, ציט זיך איבער אַלע ייִדישע קאַנטינענטן. עס דערשיינען

זיך ציען, וועט ווערן גרעסער, וועט פארשענערן אונדזער יידיש-ליטע-ראטור.

די „גאלדענע קייט“ — דאָס איז דער סימבאל פון חסידים, פון ארץ-ישראלים, פון יידישקייט און פון יידישקייט בכלל.

דאָס דארף מען קענען צוזאמענ-העפטן, צוזאמענרינגלען, מען טאר נישט פארוואַרפן דעם עבר, כדי צו קומען מיטן ליידיקן צום עתיד. די פארגאנגענהייט דארף מען קענען באַזינגען, אינוואַרצלען טיילן פון איר אין דער צוקונפט.

דאָס איז די עובדה פונעם יידיש-שרייבער בימיני.

און דאָס האָט אויסגעפירט, שלי-מותדיק, דער פיינער פראָזאיקער און נאָך פיינערער באַזינגער פון אונדזער חסידיש-מיסטישער פאַר-גאַנגענהייט, פנחס ביזבערג, מיט זיין אַרויסברענגען און פאַראייביקן די שבת-יום-טובדיקע יידן, די יידיש-ריבשע שטעטלעך און אַלץ, וואָס האָט געשטעקט אין פאַרשווינג-דענעם.

פנחס ביזבערג האָט באַוווּזן מיט-טערשאַפט אויף דעם געביט. ער האָט זיך בלויז פאַרמאַסטן אויף אַ קליינעם לייוונט. פון זיינע טיפן און פון זיין גאַנצן שיינעם, טראַדיציאָנעלן הויז-האַבן געקענט אַרויסקומען נאָך צען און מער בענ-

דער, נאָך צען מאָל צו הונדערט פופציק זייטן. ווייל אַ רייך און פאַר-ביק לעבן ברענגט ביזבערג אַרויס אין זיין קליינעם ביכל, פאַרביק און קאַמפאַקט, צוזאַמענגעפרעסט און — בלויז געזאַנג. זיין שרייבן, ווי דאָס רעדן פון זיינע טיפן, ווי דאָס באַ-וועגן און תנועות פון יענעם דור.

ביזבערגס שפראַך — איז מחיה-מתיקותדיק, בלויז תענוג. אמתדי-קער שבת-יום-טוב.

שבת-נחומס — הייסט דער הויפט-העלד. איז דאָס אַ יונגערמאַן, וואָס לעבט רק מיט גערער חסידות, מיטן „שפת-אמת“, לעבט אין אַ וועלט, וואָס איז אויסגעפילט מיט כולה-רוחניות, און אַ ווייב האָט ער, זלאַטע, וועלכע דארף מפרנס זיין די קינדער. אָבער שבת פאַרציט דע-רויף אַ ניגון, וואָס אין אים איז דאָ בטחון, עצבות, שמחה און התעור-רות. „די טענער פונעם ניגונדל גלעטן, לאַשטשען, גיסן זיך ווי זי-סער וויין איבערן גומען“.

פּרנסה? דער טאַטע ע"ה האָט אים גאַרנישט קיינמאַל דערציילט וועגן אַן עול אַזוינעם, וואָס ער וועט מוזן טראַגן ווען ער וועט חתונה האָבן. דער טאַטע ע"ה האָט אים נאָר גע-לערנט ווי אַזוי צו דערגרייכן אַ גרויסע מדרגה פאַר דער נשמה, ער האָט אים מדרוך געווען ווי אַזוי די-נען גאַט, לערנען לשמה, זעטיקן זיך מיט דער תורה ביי די לויטערע

קוואלן פון „שפת אמת“ קומט צו אים די אשה רק מיט גשמיותדיקע חשבונות...

אָבער שבתִי ווערט דאָך געצווונן- גען זיך מטפל צו זיין מיט אַ בשר- מים-געווענליכ. און טאַקע אינעם פויליש-ייִדישן שטעטל מיעכאָוו. און דאָ נעמען אַרויפשווימען פאַרשיי- דענע שטעטלשע טיפן; שווער און שוויגער, חסידישע יונגעלייט און טענץ ביז אין שפעטע פאַרטאַגן. שבתִי איז אַלץ גובר. זיין קיום און אָנהאַלט בלייבט אויף ווייטער גער, דער גערער סדר אינעם עולם הגשמי.

שבתִי-נחומס געהער צו יענעם מין טיפן, וואָס מיר זענען געוויינט געווען צו זען אין וואַרשעווער חסידים-שטיבלעך און אין רבישע הייף. זיי האָבן אַלץ מבטל געווען. און אַז עס איז געקומען דער זמן צו ווערן אַ „לייט“, אַריינצוגיין אי- נעם לעבן ממש, איז דאָס געוואָרן אַן אומדערטרעגלעכער עול, האָט מען געפירט אַ האַרטנעקיין קאַמף קעגן ווייב, שווער און שוויגער, טאַטע-מאַמע. דער רוב איז געגאַנגען צו אַ רייכן שווער „אויף קעסט“. אָבער שבתִי איז אַריינגעפאַלן צו מסוכנדיקע קבצנים פון ביידע צד- דים.

און דאָ פירט אונדו דער מחבר אוועק קיין וואַרשע, אין דער טומל-

דיקער שטאַט, אין דער ייִדישער פראַנצישקאַנער-גאַס, צו שבתִיס עלטערן און צו זיינער אַ שוועסטער, צעשע, וועלכע ליענט ביכלעך און וועלכע זוכט און געפינט אין זיי „אַ באַשייד אויף איר אָרעם מיידלש לעבן“. עס נעמט זיך פונאַנדער- וויקלען אַ משפּחה-פלאַנטער, וועל- כער — פון איין זייט איז אויסגע- פילט מיט ייִדיש-פרומקייט, שמחה און פון דער צווייטער — נעמט זיך דורכרייסן דאָס געזאַנג פון ליבע און פון ערדישן גלוסטענישן. דאָס ווירקט אויף שבתִיס פאַרדאַרטן מאַ- מעלע און זי שרייבט פאַרגעלבטע קאַרטלעך צו דער שוור קיין מיע- כאָוו, צו זלאַטען, וועלכע האָט אַליין אַ פאַרביטערט לעבן פון שבתִיס „ווילדע גענג“.

און עס וויקלט זיך פאַר אונדו פונאַנדער אַ געפלאַנטער פון משר- פחה-רייסערייען און פון שבתִי-ים- טובדיק געזאַנג, צווישן וועלכע עס וויקלט זיך און עס פלאַנטערט זיך אַ גאַנץ דור פון ערב ערשטער מלחמה ביז איבער צווייטער מלחמה, ביז איבער דער וואַרשעווער געטא, ווו דאָס געזאַנג ווערט שוין איבער- געריסן...

ביזבערג איז אי פסיכאלאָג, אַריינדריינגער אין זיינע טיפנס נשמות און אי מאַלער, קינסטלעריי- שער געשטאַלטיקער און פייסאַ-

זשיסט. ער מאכט דאָס שטעטל לע-
בעדיק פאַר דעם לייענער, ברענגט
אַרויס פון דאָרט אַלע ניואַנסן, אַלע
שפּילעוודיקייטן, אַלע פעדעמלעך,
מיט וועלכן אַ שטעטל איז געווען
געבונדן.

מיעכאָוו, סטריקעוו, אַלעקסאַנ-
דער, פּאַביאַניץ, זגערוז, און —
לאָדזש: שטעט, אַנגעפּאַקט מיט
יידישקייט און מיט יום-טובדיקייט.
שבת-ינחומס איז איבערגעאַנגען
פון מיעכאָוו קיין פעטערבורג, גע-
וואָרן אַ קופּיעץ און מען טיטורירט
אים שוין ווי סאוולעי נאַומאַוויטש.
פונעם בטלן איז געוואָרן אַ „גאַלוב-
טשיק“. און צו גיך האָט עס דער
מחבר געמאַכט. אַ צוואיילנדיקער
איבערגאַנג איז פאַרגעקומען. צווישנ-
צייט האָט זיך נאָך געקענט די
דערציילונג אַוועקציען אויף אַ היפש
ביסל זייטן. אָבער דאָ, זעט אויס,
האָט ביזבערג געוואַלט אַרויסברענ-
גען שבתים זון, משהל, געוואַלט
באַוויזן די איבערקערעניש ביים
רייך-געוואָרענעם זונדל, דאָס בהדר-
גהדיקע בענקען פון חסידישן טאַטנס
פרייד — צו אַ פרייער וועלט. און
משהל, זיצנדיק ביים רבינס שיעור...
„האָט גאָר געטראַכט בעת-מעשה

וועגן דעם פרישן בלאַנדן וואַרעמען
שבתדיקן כייקעלעך, וואָס איז גע-
שטאַנען פון דער ווייטנס...“ ערדי-
שע גלוסטענישן און יום-טובדיק
געזאַנג. אַ געזאַנג פון אַ דור, וואָס
איז געוואָרן איבערגעריסן, פאַר-
שווינדן, צעהאַקט פון אַ מערדערס
לאַפע.

„שבת-יום-טובדיקע יידן“ איז
אויטאַביאָגראַפיע. דאָס פילט מען
פון יעדער זייטל. פנחס ביזבערג
איז אַ מייסטער אין זיין געביט. און
וועגן דעם בוך ווילט זיך זאָגן, אַז
דאָס איז עכט-קינסטלעריש און אַז
עס לייענט זיך איין-אַטעמדיק. די
שורות ווערן נישט געשריבן ספע-
ציעל פאַר דעם מחבר. דאָס בוך
דאַרף דער לייענער אויפזוכן, ליי-
ענען, הנאה האָבן און מיטלעבן מיט
אַ וועלט, מיט אַ יום-טובדיקער
וועלט און מיט אַזוי פיל יידישער
וואַכעדיקייט. און גוט האָט געטון
דער אַרגענטינישער פאַרלאַג פון
פוילישע יידן, וואָס האָט דאָס בוך
אַרויסגעגעבן. וואָס מער אַזעלכע
ביכער — און אונדזער יידיש-לי-
טעראַטור וועט באַרייכערט און פאַר-
שענערט ווערן.

COLECCION
"EL JUDAISMO POLACO"

DIRECTOR:
MARC TURKOW

DIRECCION ADMINISTRATIVA:
ABRAHAM MITELBERG

Tomo 96

IMPRESO EN LA ARGENTINA
PRINTED IN ARGENTINA

Hecho el depósito que marca la Ley

ESTE LIBRO SE TERMINO DE IMPRIMIR EL DIA 24 DE DICIEMBRE
DE 1953 EN LOS TALLERES GRAFICOS "ZLOTOPIORO HERMANOS",
CALLE GASCON 1231, BUENOS AIRES, REPUBLICA ARGENTINA.

JONAS TURKOW

**A S T R O S
EXTINGUIDOS**

(FARLOSHENE SHTERN)

TOMO II



Editado por
UNION CENTRAL ISRAELITA POLACA EN LA ARGENTINA

Buenos Aires - 1953

